

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, СТУДЕНТТЕР
МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XIII САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

XIII ТОМ

**ПАВЛОДАР
2013**

ӘОЖ 001 : 378 (574)
КБЖ 72.4+74.58
Ж 33

Редакция алқасының бас редакторы:

Өмірбаев С.М., э.ғ.д., профессор, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редакторлар:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры
Царенко Л.А., Ғылым және инновациялар департаментінің директоры.

Жауапты хатшы:

Сүлейменова Г.Н., Ғылыми - әдістемелік бөлімінің бастығы.

Ж 33 «Жас ғалымдардың, студенттер мен мектеп оқушыларының «ХІІІ Сәтбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференциясының жинағы. ХІІІ том – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2013. - 231 б.

ISBN 978-601-238-293-8

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына сапасына автор жауапты.

ӘОЖ 001:378 (574)
КБЖ 72. 4+74.58

ISBN 978-601-238-293-8

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2013

**ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО РЕКТОРА Д.Э.Н.,ПРОФЕССОРА ПАВЛОДАРСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА С. ОМИРБАЕВА**

Дорогие гости, уважаемые участники конференции!

Сердечно рад приветствовать вас в стенах нашего университета!

Поздравляю вас с открытием международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «ХІІІ Сатпаевские чтения»!

Это поистине праздник науки, который вот уже в который раз освещает стены нашего вуза.

Наша традиционная научная конференция гордо носит имя Каныша Имантаевича Сатпаева, великого казахского ученого, доктора геолого-минералогических наук, профессора, академика Академии наук Казахской ССР, академика АН СССР, первого президента Академии наук Казахской ССР.

Этого человека называют не иначе как Светоч казахстанской науки. И это не случайно: я твердо убежден, что редкий человек не только в нашем государстве, но и далеко за его пределами, не знает о многогранной плодотворной деятельности академика Сатпаева.

В своей статье, посвященной академику Сатпаеву, Глава нашего государства Нурсултан Абишевич Назарбаев писал: «Во всем мире широко известны имена гениальных ученых и мыслителей древнего Востока, творения которых обогатили мировую сокровищницу знаний, внесли вклад в развитие мировой цивилизации. Среди них – аль-Фараби, Мухаммед Хайдар Дулати, Абай Кунанбаев, Чокан Валиханов и другие. Мы горды тем, что ряд таких титанов мысли, гениев человечества пополнил и наш современник – Каныш Имантаевич Сатпаев...».

Во многих направлениях своей научной и общественно-политической деятельности Каныш Имантаевич являлся первопроходцем и первооткрывателем. Он был выдающимся организатором науки, благодаря его личным усилиям в Казахстане появились и стали развиваться такие науки, как металлогеника, геология, геодезия.

Каныш Имантаевич Сатпаев с самого детства проявлял любознательность и горячее стремление к знаниям, восхищался природным богатством и красотой родного края.

Но кроме гениального умения заглянуть в тайны земных недр, Каныш Имантаевич обладал всем тем, что делало его крупнейшим мыслителем и естествоиспытателем своего времени.

Канышу Имантаевичу, по свидетельствам его современников, были присущи безграничная преданность науке, трудолюбие, высокая гражданская ответственность, личное мужество и смелость.

Сатпаев внес огромный вклад в цивилизованное индустриальное развитие Казахстана. Являясь ярким общественным деятелем и тонким политиком, Каныш Имантаевич был неформальным лидером общества.

И это далеко не все стороны необыкновенной личности академика Сатпаева.

Сегодня биография Каныша Имантаевича известна каждому казахстанскому школьнику, его именем названы города и улицы, школы и предприятия.

За этим стоит громадный труд.

Вся жизнь академика Сатпаева – это доказательство. Доказательство того, что в науке - и в любой другой сфере общественного служения – легких путей не бывает.

Действительно, чего стоило Сатпаеву встать в авангарде казахстанской науки?

Его жизнь – это непрерывная борьба. Борьба с болезнью. Борьба с недоверием и завистью, клеветой и равнодушием случайных в науке людей.

По словам другого нашего выдающегося ученого, Шафика Чокина, Каныш Сатпаев являл собой пример одержимости в науке, пример того, как надо жить для своего народа.

И с этим трудно поспорить. Весь жизненный путь Каныша Сатпаева – тернистый и многотрудный – является примером для нас, современников эпохи стабильности молодого суверенного Казахстана.

Это пример не только для тех, кто всерьез хочет связать свою жизнь с наукой, а пример для каждого из нас – как нужно жить. Ибо для Сатпаева наука стала жизнью.

Отрадно, что конференция проходит практически на Баянаульской земле – на родине великого ученого. Мы знаем, что эта земля вообще очень богата на таланты. Здесь родились и выросли поэт Султанмахмут Торайғыров, имя которого носит наш прекрасный университет, выдающиеся ученые Шафик Чокан, Абылкас Сагинов, Алькей Маргулан и многие другие.

Память о нашем знаменитом земляке словно бы озаряет лучами каждую конференцию. Вот уже в тринадцатый раз она собирает нас вместе. Примечательно то, что с каждым годом возрастает количественный, а, главное, качественный состав участников конференции. Сегодня, наряду с представителями казахстанских вузов и школ, в конференции принимают участие представители российских высших учебных заведений – ученые из Читы, Томска, Астрахани.

И это тоже неслучайно, ведь только в таком тесном профессиональном сотрудничестве и товариществе – не знающем национальных и государственных преград – способны возникнуть, окрепнуть и получить воплощение самые смелые научные начинания.

Желаю участникам конференции успешной и плодотворной работы!

ӨОЖ 373.1.013

ТАУ ТҰЛҒАЛЫ ҚАНЫШ АҒА

Ж.Б. АСАУБАЕВА

бастауыш сынып пәндерінің мұғалімі, М. Горький атындағы №16 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы қ.

1947 жылы Англияға сапар жасаған кеңес парламентарийінің ішіндегі қазақ ғалымына Ұлыбританияның экс премьер-министрі У.Черчилль қалжындап «Барлық қазақтар сіз сияқты сұңғақ, батыр тұлғалы ма?» деп сұрапты. Сонда академик Қ.Сәтбаев «О, жоқ, Черчилль мырза, қазақтардың ішіндегі ең кішісі мен, менің халқым менен де биік» деп жауап беріпті. Осы бірауыз сөзден ғалымның дене бітімі ғана емес, жан-дүниесінің, халқын сүйген жүрегінің де ірі екенін байқауға болады.

Ол туралы 1957 жылдың өзінде Англияның Премьер–Министрі Антони Иден:

« Англияда ұлт өкілдерінің арасынан шыққан даңқты тұлғалар жоқ, ал Кеңестер Одағында әлемдік деңгейде мойындалған Қаныш Сәтбаев секілді қайраткерлер .Бұл – ғажайып құбылыс», - деген екен. Ұзақ жылдар КСРО Ғылым Академиясының президенті болған М.В.Келдыш: «Қаныш

Имантайұлы Сәтбаев - біздің еліміздің даңқты геологтарының өкілі.Ол- геология саласында таңғажайып құбылыс болды. Геологиялық теорияның дамуына өлшеусіз үлес қосты.», -деп жазды.Ал академик В.Амбарцумян былай депті: « Талантты ғалым танымал мемлекеттік қайраткер Қаныш Имантайұлы Сәтбаев өзінің кәсіби саласы шеңберінен асып кеткен небір тамаша істер тындырған санаулы тұлғалардың қатарында тұр».Ғаламдық деңгейде танымал тұлғалардың осындай пікірлерін Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев былайша толықтырды: « XX ғасыр Қазақстан тарихы үшін онша сараң болған жоқ, ол әдебиетте М.О.Әуезов, ғылымда Қ.И.Сәтбаев секілді әлемдік деңгейдегі алып тұлғаларды халқымызға сыйлады.... Қаныш Имантайұлы Геологиялық комитеттегі кертартпалармен, Жезқазған кенішіндегі мыстың азғантай ғана қоры барлығы жайлы ағылшын мамндардың тұжырымын қорғаушылармен қажымай- талмай күресті. Ақыры Сәтбаевтың Жезқазған кеніші-әлемдегі ең бай кен орындарының бірі деген тұжырымы іс жүзінде дәлелденді. Бүгінгі үлкен Жезқазған сөздің тура мағынасында академик Қаныш Сәтбаевтың төл тумасы».Қаныш Имантайұлы 1899 жылдың 12 сәуірінде қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданындағы №4 ауылда көшпенді қазақ отбасында өмірге келген. Сауатын алғашқыда ауыл мектебінде ашқан. Сонан соң Павлодардағы орыс- қазақ училищесінде , ал оны ойдағыдай тәмәмдаған соң Семейдің мұғалімдер семинариясын аяқтап, осы қаладағы педагогикалық курста дәріс оқиды. 1920 жылы халық студьесы қызметіне тағайындалады. Тума таланттың үшқыр қиялы , асау жүрегі биіктерге самғауды қалайды. Мәскеудегі консервативті пікірдегі жоғары басшылықтың қасарысып, қарсы тұрып. Толып жатқан кедергілер жасауына қарамастан 1931 жылдың аяғында Жезқазған қойнауында сол кездегі Кеңестер Одағының мыс кенін өндіретін аймақтардың барлығынан да мол қазба байлығы жатқанын ғылыми жолмен дәлелдеп шықты. Осындай Ұлы жеңіске қол жеткізген Қ.И.Сәтбаев 1932 жылы « Жезқазған мыс кені ауданы және оның минералдық қоры», деген тақырыптағы монографиясын жариялайды.

Ұлытау өңірінде 15 жылдық жастық шағын жұмсаған үміті ұлғайып, сенімі арта түсті. 1941 жылы Қазақстанда КСРО Ғылым академиясы Геология институтының қазақ филиалы ашылып, оның директорлығына Қаныш Имантайұлы тағайындалды.

Қысқа мерзім ішінде өзінің зор ұйымдастырушылық қабілетін дәлелдеп шыққан ғұлама- ғалымға енді КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалын ұйымдастыру сеніп тапсырылып, 1942 жылы ол филиал төрағасы болып тағайындалды. Сол жылы қазақтың тау тұлғасы докторлық ғылыми диссертациясын қорғап шықты. Сондай-ақ , Қазақстанның Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі мол байлықты тауып, оны игерудің жолын ғылыми негіздеп берген монографиясы үшін ғалымға КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. 1943 жылы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев КСРО Ғылым академиясын ашу туралы Қанкеннің Мәскеудегі үлкен ұйым жетекшілері алдында қойып жүрген ұсынысы қабыл алынды. 1946 жылдың 1 маусымында Республикалық академия ресми түрде ашылды. Оны басқаруға Одақ көлемінде даңқы шыққан ғұлама-ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаев тағайындалады. Дәл осы жылы КСРО Ғылым академиясының толық мүшесі болып сайланды. Қазақстанның Ғылым академиясын Қаныш Имантайұлы Сәтбаев басқарып тұрған кезінде жан-жақты және қарышты дамыды. Академия құрамында бірнеше ғылыми-зерттеу институттары ашылды. Отандық металлургия, химия, биология, физиология , ауылшаруашылығы ғылымдары өркендеп, канат жайды. Микробиологияға ядролық физика, молекулалық медицина, вирусология, ботаника, топырақ құрамын зерттеу саласындағы ғылыми ізденістерге кең жол ашылды. Физика-математика, химия, микробиология саласындағы ондаған ғалымдарымыз

стратегиялық мақсаттағы одақтық ғылыми-зерттеу топтарына кірді. Ол кезде, әскери мақсаттағы стратегиялық нысандарда жұмыс істеу шағын ұлттар өкілдеріне «бұйырмайтын» іс еді. Өйткені , нысандар негізінен КСРО орта машина жасау министрлігіне тікелей бағынатын. Уран кенін іздеу, табылған кенішті игеру ісіне жергілікті ұлт өкілдері қатыстырылмайтын. Бірақ, Қанкеннің зор беделі , мұз жарғыштай екпінді қуаты мұндай сенді де бұзды. Қазақстанда жергілікті ұлт өкілдерінен ядролық энергия көздерін іздестіретін геологиялық барлау экспедициясына, сөйтіп, қазақтар де ене бастады. Ал, бұл, түптеп келгенде, қазақ ғалымдарының ядролық физика саласын ғылыми зерттеу бағытындағы шабуылдық басы еді. Бұл күндері еліміз ядролық энергияға қатысты мәселелерді кез-келген халықаралық алқалы жиындарда өз ойын ортаға сала алатын және пікірін тыңдататын мемлекеттердің біріне айналды. Бұл орайда осындай жетістікке алғаш негізін қалаған Қаныкен екенін естен шығармауымыз керек. Айталық , ежелден егеменді елдердің көбісінде уран өңдеу мүмкіндігі әлі жоқ. Ал тәуелсіздігіне бас –аяғы 18 жыл ғана болған Қазақстан Республикасындағы жер қойнауындағы кенді жыныстан уранды күкірт қышқылы арқылы шаймалап алу тәсілін әлемдегі ең беделді ұйым МАГАТЭ сарапшылары да қайран қалып , мойындады. Жасыратыны жоқ , мұндай тәсіл Кеңес Одағы кезінде де қолданылмаған еді. Қазір Қазақстанның уран өндіру тәсілі АҚШ мемлекетінің өндірісінде бар тәсілден де жақсы, зиянсыз деген пікір әлем мойындаған ғалымдар аузынан шығып жатыр. Ядролық энергия өндіруге қатысты бүкіл тізбекті тұйықтап шыққан Қазақстан бұл күндері әлемнің ең беделді мемлекетіне айналған. 29 тамызда ядролық қаруға қарсы күн ретінде Біріккен Ұлттар Ұйымы жұніежүзі бойынша Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысымен мақұлдаса, бұл- Қазақстан ғалымдарының дәл осы саладағы жетістігіне берілген зор баға деп те ойлау керек.

1999 жылы бүгінгі ұрпақтардың ұлы ағасы жиырмасыншы ғасырдың ғұламасы атанған қазақтың тұңғыш академигі – ғалымы Қаныш имантайұлы Сәтбаевтың ЮНЕСКО шешімімен бүкіл әлем жұртшылығы атап өтті.

Ғалымның негізгі ғылыми еңбектері кентасты кендер геологиясы мен Қазақстанның минералды ресурстарына арналған. Жезқазған кенін зерттеу және Орталық Қазақстанның (Сарыарқаның) металлогендік және болжам картасын жасауда көп еңбек сіңірген. Ол ғылымға формациялық металлогендік анализдің кешендік әдісін енгізген. 1926-1929 жылдары кені мардымсыз өңір болып саналған Жезқазғанды ірі мыс кентасты аудан қатарына көтеруде Сәтбаевтың еңбегі өте зор болды. Бұрынғы геологиялық деректерге терең талдау жасап, бұл кен ауданының кең көлемдегі геологиялық-барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі нысан екенін дәлелдеген. Минералдық шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай және басқа да аймақтарды ерекше назар аударып зерттеген. 1927-1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай, Атбасар, Спасск аудандары, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде ғылыми маңызды еңбектер жариялаған. 1929 жылы Атасу темір-марганец кендерін игерудің негізінде Қарағанды облысында кара металлургия өнеркәсібін дамыту туралы мәселе көтерген. Жезқазған – Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, барлау нәтижесінде маңызды геологиялық қорытындылар жасаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында танк бронын құюға қажет марганец тапшылығы туған кезде Сәтбаевтың жетекшілік етуімен өте қысқа мерзімде Жезді марганец кені барланып, іске қосылған. Академиктің қолдауымен Алматыда Орта Азия геофизика тресі ұйымдастырылып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігі құрылған. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімдерді, оған қарайтын институттарды, зертханаларды, секторларды, базаларды дұрыс жоспарлаған. Ғылыми кадрлар дайындау ісіне үлкен жауапкершілікпен қараған. Ғылыми зерттеулердің өзекті мәселелерін халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап, шаруашылық және мәдени құрылыстың басты мәселелерін шешуге белсене қатысқан. Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертіс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай өңірлерінің табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кенді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған – Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. көптеген кен орындарын игеру Сәтбаев есімімен тығыз байланысты.

Сәтбаевтың геологиядан басқа ғылымдарда, мәдениет саласында, тарихта қалдырған еңбектері мол. Ш.Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырының мәтініндегі қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындаған. Жезқазған – Ұлытау өңірінен көптеген этнографиялық мұраларды жинап, «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбегін жазған. Қазақ орта мектебінің төменгі және жоғары сынып оқушыларына арналған «Алгебра» оқулығын дайындаған. 1931 жылы басылған А.Затаевичтің «500 қазақ өндері мен күйлері» жинағына Сәтбаев қазақ халқының музыкалық мұрасының інжу-маржаны болып есептелетін 25 әнді өзі орындап, орыс тілінде ғылыми түсініктеме беріп енгізген.

Қазақстанның қала, ауылдарында Сәтбаев есімімен аталатын жүздеген көше, 40-тан астам мектеп және көптеген ғалымның ескерткіштері бар. Оның есімі Қазақстан Ғылым академиясының Геология ғылымдары институтына, бір қала мен ғаламшарға, еліміздің ең ірі техникалық оқу орны Қазақ ұлттық техникалық университетіне берілген. Сәтбаевтың құрметіне Жоңғар (Жетісу) Алатауы жотасындағы мұздық пен шың, Қаратаудағы ваннадий кен орнынан табылған «Сәтбаевит» минералы, «Академик Сәтбаев» гладиолус гүлі аталған.

4 мәрте Ленин, 2-ші дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, медальдармен марапатталған.

Сәтбаев Қаныш Имантайұлы (1899-1964) – аса көрнекті қазақ геологы, қоғам қайраткері, Қазақ КСР Ғылым академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті, Қазақ КСР академиясының академигі, қазақстандық металлогения мектебінің негізін қалаушы. Туған жері – бұрынғы Семей

губерниясының Павлодар үйезіндегі Аккелін болысы (қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданы). Геологиялық барлау мамандығы бойынша Томск технологиялық институтының тау-кен факультетін бітіріп келгеннен кейінгі Қ.Сәтбаевтың бүкіл өмірі Қазақстанның минералдық ресурстарын және рудалық кендер генеологиясын зерттеуге арналған. Оның геологиядан басқа ғылымдардан да, мәдениет саласында да, тарихта да қалдырған ізі сайрап жатыр. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталуға тақағанда, жағдайдың аса қиын ауырлығына қарамастан, Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдастыру жұмысына басшы болып, оның ісіне бел шеше араласуы ұлыларға тән көргендіктің белгісі еді.

Оның қалдырған ғылыми бай мұраларының ішінде, әсіресе, Жезқазған кені туралы зертеулерінің, Сарыарқаның металлогендік және болжам карталары жөніндегі еңбектерінің мәні ерекше. Жезқазғанның ірі мыс рудалы аудандар қатарына жатуы – кезінде осы кеннің жоспарлары түрде кең масштабтағы барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі объекті екенін дәлелдеп берген Қаныш Сәтбаев еңбегінің нәтижесі. Сондай-ақ ол минералдық шикізатқа бай Сарыарқа, кенді Алтай, Қарағанды, Қаратау секілді аймақтарға да ерекше назар аударар зерттеп, олардың кендерінің стратиграфиясы, тектоникасы, құрлысы, металлогениясы, неохимиясы және шығу тегі туралы маңызды ғылыми қорытындылар жасады, ғылымға формациялық металлогендік анализдің кешендік әдісін енгізді. Көптеген тәжірибелі мамандар қатыстырыла отырып, Қаныш Сәтбаевтың еңбегінің нәтижесінде Сарыарқаның металлогендік және болжам карталары жасалды. Оны өндіріске ендіру арқылы Сарыарқа аймағында қара, түсті және сирек металдардың біраз жаңа кендері ашылды. Біраз кендерге бүтіндей жаңа өндірістік баға берілді. Біздің мақсатымыз жас ұрпақты қазақтың тұңғыш академигі Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмір және еңбек жолымен таныстыру:

1. Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа байланысты жылда мектепте «Сәтбаев оқулары» ғылыми конференциялар өткізу
2. Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев туралы деректер жинау
3. «Ғалымның аты өшпейді» бұрыш ұйымдастыру
4. Қазақстанның геологиясын зерттеу мақсатында «Зерде» шығармашылық үйірмесін ашып, оқушылармен ғылыми жұмыстар жүргізу
5. Әлемге қазақ атын паш еткен академик атамыздың жұмысын жалғастыру мақсатында оқушылармен түрлі зерттеу жұмыстар жүргізу
6. Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев мұражайын немесе оның еңбектерін насихаттау бағытында бұрыштар ұйымдастыру
7. мектеп кітапханасында Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев туралы кітаптар бұрышын ұйымдастырып, оқушыларға мағлұмат беріп отыру. Осындай жұмыстар алға басқан кезде оқушылардың бойында отансүйгіштік рух пайда болып, академик Қ.И.Сәтбаевтың жұмысын жалғастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сәрсекке М. «Қазақтың Қанышы» Роман- эссе Алматы 1999 592б
2. Сәрсекке М. Сәтбаев .Алматы 1988.528б
3. Сәрсекке Қ. –Қазақстан –менің Отаным (мақала , эссе, публицистикалары) Алматы .1999ж 464б
4. Сәтбаев Ш. Сәулелі әулет .Алматы 1988,175б
5. Академик К.И.Сатпаев : Сборник, посвященный памяти выдающегося советского ученого. Алма–Ата, 1965, 262с

УДК 633/635

РОЛЬ АКАДЕМИКА К.И. САТПАЕВА В РАЗВИТИИ ЖЕЗКАЗГАНСКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА

Т.О. СИРОТИНА, В.И. ИВЛЕВ, Н.Г. АНДРИАНОВА
научные сотрудники, Жезказганский ботанический сад

В середине 30-х годов XX века район города Жезказгана был необжитой пустыней Центрального Казахстана, где только в поймах рек можно было встретить заросли дикорастущих кустарников ивы, лоха, жимолости. Создание собственной продовольственной базы в то время казалось невозможным, нужны были научные изыскания в области интродукции сельскохозяйственных и декоративных растений.

Проблема создания сельскохозяйственной базы и озеленения Жезказгана была впервые выдвинута Канышем Имантаевичем Сатпаевым. В ноябре 1934 г. в Москве Академией наук СССР проводилась научная конференция, посвященная развитию производительных сил района Большого Жезказгана, на которой с очень содержательным докладом выступил тогда еще малоизвестный талантливый геолог, а в настоящее время общепризнанный крупный ученый академик Каныш Имантаевич Сатпаев, сыгравший определяющую роль в возникновении и развитии Жезказганского ботанического сада.

Работы, связанные с озеленением не носили массового характера в начале тридцатых годов XX столетия в районе города Жезказгана. Так, в 1931 г. был заложен парк Жезказганского Рудника. А еще раньше, в

1929 г., прославился своими зелеными насаждениями садовод-любитель из рабочего поселка Карсакапай Г.П. Зуб. Он высадил целый парк из карагача, тополя белого, тополя канадского, тополя пирамидального, ясеня американского, лоха узколистного, акации желтой, смородины черной, ивы древовидной и аморфы кустарниковой. В цветочном оформлении им были использованы однолетние культуры: цинния, петуния, георгины, настурция.

«Не приуменьшая трудности, которые придется преодолеть, можно сказать, что создание зеленых насаждений в Большом Жезказгане – дело возможное. Весьма вероятно, что в защищенных местах будет возможно, культивировать вишни, яблони и груши» – такой вывод был сделан участниками Центрально-Казахстанской комплексной экспедиции, ознакомившихся с посадками карсакапайского энтузиаста-садовода Г.П. Зуба.

Задачей этой экспедиции, организованной в 1936 г. АН СССР, было установление естественноисторических предпосылок к сельскохозяйственному освоению земель, прилегающих к предприятиям Жезказганского региона, в связи со строительством нового, крупнейшего в мире медеплавильного комбината. Для этого в ее состав был включен Ботанический отряд под руководством профессора Е.М. Лавриненко, а также отряд по исследованию почвенных условий этого региона.

Отдавая должное первым опытам озеленения, необходимо отметить, что в них использовался привозной посадочный материал, и они носили скорее рекогносцировочный характер. Масштабы промышленного освоения региона требовали создания собственной базы растениеводства для зарождающегося сельского хозяйства и зеленого строительства.

В 1938 году в районе Большого Жезказгана было проведено предварительное изучение почвенно-мелиоративных условий района, – исследование водного и солевого режима основных разновидностей почв с целью установления степени пригодности их для орошения. На основании этих работ в 1939 г. было окончательно выбрано место для опытного участка и заложены первые опыты по испытанию некоторых овощных, бахчевых и кормовых, а также древесных культур. Было положено начало организации опытного поля, переименованного в 1940 г. в Жезказганскую опытную станцию Казахского филиала АН СССР.

Сразу же с момента основания опытной станции здесь начинаются работы по интродукции декоративных древесных и плодовых растений. Весной и осенью 1939 г. и весной 1940 г. сотрудник Алма-атинского ботанического сада П.С. Чабан завозит в Большой Жезказган крупную партию древесно-кустарниковых растений. Осенью 1940 г. были получены партии саженцев из Долинского питомника опытного сада Карагандинской области и Акмолинского питомника. В 1940 г. в центральной части, еще только начинавшегося строиться Большого Жезказгана, на площади 7 га был заложен парк, возникновение которого тесно связано с деятельностью опытной станции. В те тяжелые годы уделялось большое внимание озеленению. Каныш Имантаевич Сатпаев отмечал, что посадка парка является хорошим, нужным и главное своевременным начинанием. В разбивке и посадке первых опытных садов и парков Жезказгана принимали участие такие корифеи науки, как У.У. Успанов, А.М. Габбасов, И.К. Фортунатов и П.С. Чабан.

Была проведена не менее важная работа и по созданию собственной продовольственной и кормовой базы города. Уже осенью 1939 г. из семян овощных культур и картофеля, заделанных во вспаханную землю серопольной пустыни, был получен отменный урожай картофеля, томатов, арбуз и дынь.

На предвоенные и военные годы 1938-1944 приходятся эксперименты по богарному растениеводству. Результаты исследований сотрудников ботанического сада показали, что в богарных условиях глинистой пустыни Жезказгана при надлежащем агротехническом комплексе могут расти не только представители местной флоры, такие как житняк пустынный, пырей, кохия простертая, шаир, но и некоторые культурные растения. Проводились также испытания древесных пород для организации кулисно-защитных полос. Наиболее приспособленными к условиям пустыни оказались местные породы – тамариск и лох.

Неоценимый вклад в развитие зеленых насаждений и плодоводства в Жезказгане внес Игорь Константинович Фортунатов, считавший Каныша Имантаевича Сатпаева своим наставником. Игорь Константинович с 1940 по 1944 год работал заведующим отделом дендрологии Жезказганской опытной станции. В результате его работы были выявлены и рекомендованы для широких посадок следующие декоративные древесные растения: жимолость татарская, лох узколистный, тамариск, чингил, шиповник, карагач, клен татарский. Из плодовых культур он рекомендует для разведения, в основном, мелкоплодные яблони сибирского сорта, из крупноплодных сортов: Пепинка литовская, Шаропай, Анис, Пеструшка. Опираясь на опыт сибирского плодоводства, Игорь Константинович рекомендует высаживать морозоустойчивые сорта плодовых культур в кустовой, многоствольной форме, а менее зимостойкие – в стелющейся.

Большие трудности должны были преодолевать зачинатели пустынного растениеводства, и сегодня сотрудники Жезказганского ботанического сада с благодарностью вспоминают их имена. Первые опыты по интродукции растений носили разведывательный характер. Основной задачей было выявление возможности выращивания древесных культур и возделывания плодов и ягод, кормовых растений и овощей на землях, непосредственно прилегающих к новостроящимся промышленным предприятиям Большого Жезказгана.

Следующий этап интродукции древесных и плодово-ягодных культур становится более целенаправленным. Основной задачей, ставившейся перед плодоводами и дендрологами, становится подбор устойчивого сорта древесных и плодовых, разработка приемов их выращивания в суровых почвенно-климатических условиях.

В 1947-1950 гг. интродукторы привлекают к испытанию яблони, завезенные из Долинского питомника Карагандинской области, привитые в основном на морозостойчивые подвои, адаптированные к суровым условиям Жезказгана. Многие из этих сортов сохранились в ботаническом саду до настоящего времени, а некоторые обильно плодоносят, несмотря на более чем 60-летний возраст (Красноярский гибрид, Трансцендент, Пеструшка, Анисик омский). В этот период впервые в Жезказганском регионе осуществляется закладка промышленных садов в поселке Джезды и подходе МВД, которые, к сожалению, в дальнейшем полностью погибают из-за отсутствия должного ухода. Следует отметить, что в эти годы впервые привлекается к испытанию лиственница сибирская, которая в дальнейшем нашла широкое применение в зеленом строительстве Жезказгана.

Наряду с подбором ассортимента, устойчивого к местным почвенно-климатическим условиям опытная станция, а затем на ее базе Жезказганский ботанический сад разработали приемы выращивания растений. В частности, предложена периодическая сверхглубокая обработка почвы без оборота под овоще-бахчевые, картофель и другие культуры. Проводимая в один раз в два-три года, она, как показали проведенные исследования, способствует устранению нежелательных явлений, таких как чрезмерное уплотнение и заплывание верхнего горизонта почвы после поливов, ограничивающего развитие корневой системы растений.

С учетом биологии древесно-кустарниковых и плодово-ягодных растений предложен траншейный способ подготовки почв под их посадки, или копка с обязательным условием пробивки плотного гипсового горизонта, расположенного на глубине 15 – 30 см и глубже. Установлены способы полива сельскохозяйственных и декоративных растений, поливные нормы и сроки орошения за вегетационный период и методы улучшения местных почв – внесение органоминеральных удобрений и обработка почвы и другие вопросы.

Результаты научно-исследовательских работ были положены в основу организации:

- крупного Кенгирского совхоза;
- цеха озеленения Жезказганского горно-металлургического комбината;
- огородничества, приусадебных хозяйств, дачных участков Жезказгана.

В связи с решением основных задач в области озеленения и растениеводства в 1954-1956 гг. работы на научно-исследовательской станции были приостановлены.

Но даже в этот период в Жезказганский район неоднократно выезжали экспедиции для оказания научной консультации озеленительным организациям. Такие экспедиции снаряжались Институтом освоения пустынь, Карагандинским ботаническим садом, Алма-Атинским ботаническим садом и Институтом ботаники АН КазССР. Целью экспедиций являлось изыскание на месте участков для организации плодовоовощного совхоза, закладка питомника, парка и лесопарка, установление конструкций лесозащитных полос на орошаемом участке, изучение агротехнических приемов посадки деревьев и кустарников и подбор ассортимента древесных пород для озеленения Жезказгана.

Жезказганский ботанический сад, возможно, прекратил бы свое существование, если бы не Каныш Имантаевич Сатпаев. Как дальновидный ученый он понимал важность фундаментальных исследований в области интродукции растений в связи развитием региона. В 1957 году по его инициативе на территории бывшей научно-исследовательской базы был организован отдел института ботаники, который в 1966 году реорганизован в Жезказганский ботанический сад с подчинением Центральному ботаническому саду АН Казахской ССР.

В шестидесятые годы Жезказганский ботанический сад продолжает свои исследования по интродукции и акклиматизации различных растений и по возможности помогает местным специалистам по озеленению, передавая им свой опыт выращивания древесно-кустарниковых и других растений в условиях Жезказгана. Связь научно-исследовательских работ с практикой озеленения городских, сельских и промышленных объектов прослеживается на протяжении всей деятельности ботанического сада и выражается это, прежде всего, в реализации устойчивого ассортимента древесно-кустарниковых пород и диаспор (корневищ, рассады, семян) цветочных растений предприятиям и организациям Жезказгана и Жезказганского региона. Его пик приходится на 1961-65 гг., когда с питомников ботанического сада было отпущено около 70 тыс. саженцев.

Плодотворная работа сотрудников Жезказганского ботанического сада по интродукции растений мировой флоры увенчалась публикацией ассортимента декоративных культур, рекомендуемых для озеленения Жезказганского промышленного района, с кратким описанием их декоративных качеств, способов размножения, экологии, использования в озеленении, устойчивости к промышленным загрязнениям. С учетом новых запросов науки и практики работы в этом направлении продолжают и поныне. Коллекция полезных растений ботанического сада в пустынных условиях Центрального Казахстана имеет уникальное значение. Она служит маточником для сбора семян, получения посадочного материала для закладки питомников пищевых и лекарственных трав, цветочных, плодово-ягодных и древесно-декоративных растений. В настоящее время ботанический сад занимается решением таких актуальных проблем редких и исчезающих растений как их сохранение, резервирование, всестороннее изучение с целью возможной реинтродукции в природные места обитания.

Таким образом, деятельность Жезказганского ботанического сада в промышленном и сельскохозяйственном освоении региона неразрывно связана с именем академика Каныша Имантаевича Сатпаева, великого человека, сыгравшего определяющую роль в возникновении, развитии и сохранении ботанического сада в пустыне.

УДК 516.65.54.(574).

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ А.К. ГЕЙНСА И Л.Ф. КОСТЕНКО

С.Н. АЛИБЕК

д.и.н., профессор, ЮКГУ имени М.О. Ауезова, г. Шымкент

Современный Казахстан твердо идет по пути прогресса и глубинного обновления. С обретением независимости широкий размах приобрели процессы возрождения национального самосознания, исконных духовно-нравственных ценностей, менталитета народа, жестко подавляемых в тоталитарном прошлом. Особое значение при этом придается повсеместному учету особенностей национально-исторического уклада жизни населения, познанию этнических корней, восстановлению национальных традиций и обычаев, которые на протяжении многолетней истории казахского народа служили связующим звеном в преемственности поколений и определяли специфику и своеобразие их национального быта и культуры, образ мышления и мироощущения казахов.

Актуальность обращения к этому периоду обуславливается, прежде всего, тем, что именно тогда в условиях столкновения двух цивилизаций стал формироваться механизм подавления национального самосознания и разрушения этнической самобытности коренного населения центрально-азиатского региона, нашедший законченное выражение в реалиях тоталитарного прошлого.

В историографии проблем истории изучения этнологии казахов весьма существенной была исследовательская деятельность российских авторов второй половины XIX – начала XX вв., чьи работы особо значимы как труды современников прошлого.

До и после завоевания царской Россией Центральной Азии началось издание многочисленных очерков, описаний, отчетов русских военных и гражданских чиновников, общественных деятелей. В основе своей они опирались на идеологию имперской экспансии царского самодержавия, были написаны преимущественно в русле запросов метрополий по освоению природных и трудовых ресурсов Туркестанского края. Поэтому в концептуальном плане в работах данного историографического направления нередко проявлялась тенденциозность, неприятие особенностей культуры и быта народов Центральной Азии. Тем не менее, в них содержится богатый практический материал, раскрывающий разнообразные стороны жизни коренного населения края.

В обеспечении задач возрождения национальной духовности, восстановления утраченного принципиальное значение имеет научное исследование историко-этнографических аспектов самобытного уклада жизни казахского народа, особенностей его этногенеза. Это на наш взгляд, определяет настоятельную необходимость системного анализа всех видов исторических источников. К их числу относится и 594-томный «Туркестанский сборник», в котором собраны ценные сведения по истории, археологии, этнографии и географии народов Центральной Азии.

В данном сборнике представлены статьи, военные мемуары, трактаты, опубликованные в России и других государствах во второй половине XIX – начала XX вв. Большинство авторов писали об увиденном и специально изученном ими в Туркестанском крае, куда входил и Южный Казахстан. Однако в силу разнообразных причин этот уникальный источник, хранящийся в единственном экземпляре в отделе редких книг и рукописей в национальной библиотеке имени Алишера Навои г. Ташкента еще слабо изучен, содержащиеся в нем материалы лишь частично введены в научный оборот.

Учитывая вышеуказанный фактор, нами была предпринята попытка современного переосмысления историко-этнографических сведений о казахах, содержащиеся в публикациях А.К. Гейнса и Л.Ф. Костенко, которые были включены в «Туркестанский сборник». Научный анализ публикаций обоих авторов позволяет сделать вывод, что в них имелись отдельные наблюдения, способствующие обогащению знаний о своеобразии жизненного уклада казахов второй половины XIX – начала XX вв.

Будучи незнакомыми с тысячелетним духовно-интеллектуальным наследием казахского народа, своеобразием кочевой цивилизации, оба автора с предубеждениями воспринимали жизнь казахов, вынужденных в суровых условиях производить предметы домашнего обихода для своего существования, жить в юртах и возделывать землю для пропитания. Так, наблюдая за внешним обликом кочевых казахов, оба автора не смогли проникнуть в их духовный мир. Они не понимали, что при определенных природных, бытовых и экономических условиях человеку не всегда удается содержать свою внешность на должном уровне. Но это не означает, что он духовно нищ и убог. Духовно сильный человек в любых условиях остается духовно богатым.

Характерны в этом отношении суждения А.К. Гейнса. В частности, в своей статье «Киргизские очерки» он с высокомерием пишет: «Около юрт бродят худые, злые собаки, со стоящими ушами, с остервенением

кидающиеся на всякого приближающегося к аулу. Кругом на полях ходят лошади, скот, овцы. В степи недалеко от аула, непременно увидите скачущих или мирно двигающихся взад и вперед всадников, высоко сидящих на спине коренастых лошадей. Всадники то съезжаются вместе, то разъезжаются, то скачут кучей, словно кавалерийский разъезд, то остановятся, поговорят про что-то и потом двинутся, выстроившись рядом. Подъехав ближе, различаешь уродливые меховые шапки, коротко подобранные в стремени ноги и толстые длинные нагайки, трясущиеся в полусогнутых руках всадников. Завидев много экипажей, киргизы непременно поедут к ним навстречу. Женщины тоже вылезут из юрт, в своих высоких и странных головных уборах из белой бязи. Прикрыв глаза рукой, они долго будут стоять у юрт, и смотреть с тупым вниманием на проезжих так долго, покуда не уляжется пыль от экипажа [1].

Далее он замечает: «В юрте самой опрятной все необычайно грязно. Начиная со стен ее, покрытых копотью до пыльных войлоков, на которых спят до белья, и одежды ее обитателей все пропитано грязью и кишит необъятным количеством насекомых. Оттого все находящееся в юрте пропитано острым и кислым запахом неопрятности. Когда население юрты располагается спать, хозяйка начинает с того, что раздевает детей догола и ставит их у очага с тем, чтобы они согрелись раньше, чем полезут в постель. Говорят, что сняв все платье спать теплее. На детей наваливают войлоки, тулупы и все могущее их согреть. После разоблачается хозяин, снимает чамбары, халат, рубашку и остается в одних бумажных панталонах. Он ложится в постель. Войлоком, служащим одеялом, его подтыкает со всех сторон хозяйка. Затем последняя разворачивает джавлук, снимает все, исключая рубахи и гасит огонь, оставляя перегоревшие уголья, которые сгребают в кучу и засыпают пеплом. Потом закрывается тандок. В юрте распространяется запах дыма, едкий, несносный, который перемешиваясь с испарениями крайне неопрятных людей, со скверным собственным запахом всей юрты, производит чрезвычайно душливую атмосферу» [2].

Неоднозначностью оценочных суждений отличаются наблюдения военного офицера Генерального штаба Л.Ф.Костенко. В его работах приводится ряд интересных сведений по этнографии казахов. Вместе с тем многие выводы автора субъективны, носят оскорбительный характер для казахского народа. Например, в статье «Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности» он с имперской амбициозностью констатирует: «Киргизы отличаются всеми свойствами народов, стоящих на невысокой ступени цивилизации. Религиозные понятия их весьма ограничены, однако они имеют представление о едином боге. Хотя киргизы официально считаются магометанами, но мусульманские обряды им известны мало. Из пятикратного намаза ими соблюдается только утренние и вечерние молитвы. К постам киргизы имеют решительное отвращение, вследствие невозможности разбирать пищу» [3].

Подобные мотивы наглядно проявляются и в обрисовке национального характера киргизов. Так, Л.Ф.Костенко пишет: «Характер киргизов имеет все свойства несложившегося народа. Киргиз ленив и апатичен, кочевой образ жизни, бедность и недостаток потребностей не побуждают его к деятельности. Мстительность и неумение владеть своими страстями составляет также неотъемлемые свойства его характера. Затем честность киргиза весьма условна, и лживость его не подвержена сомнению. Храбрость в киргизе относительна, он смел, когда видит возможность успеха или добычи. Детская хвастливость и выставление своих небывалых подвигов и похощений служат также видимыми чертами характера киргиза» [4].

Затем обращаясь к описанию бытовых условий кочевников, Л.Ф.Костенко в своей статье «Очерки Семиреченского края» пишет: «Люди зябнут и жмутся от холода, просиживая часто по несколько суток в своих переносных жилищах, доверху заносимых снегом. Для согревания тела в юрту вводятся животные по преимуществу бараны, между которыми ложатся люди. Животные здесь заменяют русские печки. Скот от недостатка пищи худеет и падает. Только с весны киргизы оживают и поправляются» [5].

Более взвешенный, хотя и достаточно субъективный характер носят его оценки в работе «Путешествие в Бухару русской миссии», изданной в 1871 году в Санкт-Петербурге. В ней он отмечает: «Степь очаровывает тем, что вселяет в человека надежду на безопасность, в то время как в странах гористых человек должен быть постоянно на стороже, внимание его каждую минуту возбужденно, силы напряжены – в степях им овладевает полное спокойствие и беспечность. Житель равнины всегда простодушен и чистосердечен, горец всегда хитер и лукав, зато последний более храбр и независим. Все сказанное о характере степных жителей относится и к тем кочевникам, которые населяют Голодную степь по ее окраинам, выходящих из Кашгар-Даванского и Нурагинского хребтов, окаймляющих степь с юга. Киргизы, узбеки, живущие здесь отличаются детским наивным простодушием и открытым нравом» [6].

Таким образом, публикации обоих авторов, как и многих других российских исследователей тех лет, страдали общими методологическими изъянами, которые были присущи колониальной историографии. Сегодня их теоретические обобщения нуждаются в глубоком переосмыслении. Но сегодня важно выявить все, то позитивное, что было сделано на предшествующих историографических этапах. В этом отношении конструктивное критическое осмысление содержания анализируемых статей позволяет извлечь дополнительную ценную информацию об образе жизни и этнографии казахского народа. В частности о таких чертах национального характера казахов как свободолюбие, неустанная забота о подрастающих поколениях, высокая жизнестойкость.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гейнс А.К. Киргизские очерки // Туркестанский сборник СПб., 1867. Том 3. С.116.
2. Там же. С. 206.
3. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности // Туркестанский сборник СПб., 1869. Том 29. С.35.
4. Там же. С. 41.
5. Костенко Л.Ф. Очерки Семиреченского края // Туркестанский сборник.СПб., 1872. Том 50. С.65.
6. Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару с русской миссией СПб., 1869. С. 35.

ӘОЖ-94(574)

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПӘНІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ КЕМШІЛІКТЕР

Г. АМАЛБЕКОВА

әдіскер Сайрам аудандық білім беру бөлімі ОҚО, Ақсукеңт ауылы

Кенес өкіметі орнағаннан кейін мектепке арналған тұңғыш бағдарлама "Тарихтың үлгі бағдарламалары" деген атпен 1920 жылы жарыққа шықты. Оларда жаңа қалыптасып келе жатқан кеңестік идеологияның талаптарын ескере отырып, халық бұқарасының қызметін, қоғам дамуындағы экономиканың рөлін, жұмысшы табының бостандық жолындағы күресін, Қазан төңкерісінің халықаралық маңызын оқытып, үйретуге баса назар аударылды. Бірақ та көп ұзамай тарих пәні дербес пән болудан қалды.

20-жылдардың бас кезінде мектептің оқу жоспарына "Қоғам тану" пәні енгізілді. Осы пән бойынша 1921 жылы шыққан алғашқы және 1923 жылғы "ГУС-тың бағдарламаларының" жетістік жақтары да, кемшіліктері де болды. Оларда тарихтағы халық бұқарасының рөліне, тап күресі мәселелеріне, елдің ішкі және сыртқы жағдайына көбірек орын берілуі сол кездегі талап тұрғысынан әрине дұрыс та. Ал, азаматтық тарихқа мүлде көңіл бөлінбеуі, нақты тарихи оқиғалар мен тарихи қайраткерлер қызметінің оқытылмауы үлкен кемшілік еді. Тарихты оқытуда орын ала бастаған социологизм мен абстрактылық тенденция он жылдан астам уақыт үстемдік алып, жастарды тарих пәні арқылы оқытып, тәрбиелеу міндеттерінің толық жүзеге асуына кедергі келтірді. 20-жылдардағы Қазақстан мектептерінің тарихы мен олардағы оқу-тәрбие жұмысына арналған еңбектерде тарих пәнін оқыту мәселелеріне аздап болса да назар аударылған. Қазақ АКСР Халық ағарту Комиссариатының 1922 жылы бекіткен жеті жылдық қазақ мектебінің үлгі оқу жоспарына 14 пән енгізіліп, олардың апталық, жылдық сағаттары көрсетілген. Солардың ішінде "Отантану және география" (3-7-сыныптар), "Қоғамтану, саяси сауат" деген пәндер бар. Бірақ та бұл пәндердің бағдарламалары, оқулықтары, олардың құрылымы мен мазмұны, оқытылуы туралы мәлімет жоқ.

Әңгіме болып отырған он жылдан астам уақытта "Қоғамтану" пәнін орыс тілінде оқытатын мектептер Мәскеуден шыққан бағдарламалар мен нұсқаулар бойынша, ал қазақ, басқа да ұлт мектептері негізінен Қазақ АКСР Халық ағарту Комиссариатының нұсқаулары бойынша жүргізді. 20-жылдары бірінші басқыш мектептер көбірек, ал екінші басқыштар (жеті жылдық) азырақ еді, олар енді ғана қалыптасып жатқан болатын. Мұның өзі тарих пәнінің сапасыз оқытылуына соқтырды. Өйткені тарихи білімдерді көбірек қамтыған дүние жүзі тарихының материалдары 5—7-сыныптарда оқытылды. КСРО халықтары тарихының жеке элементтері соның құрамында үзік-үзік өтілді. Кеңес мемлекеті өмір сүрген алғашқы он бес жылда КСРО халықтары тарихының жүйелі курсының оқытылмауы кеңес мектебінде тарихтан білім беруде орын алған үлкен кемшілік болды.

Жоғарыда аталған бағдарламаларда да, олар бойынша жарияланған оқу құралдарында да, оқыту мәселелеріне арналған орталықтан шыққан кітапшалар мен ғылыми-әдістемелік мақалаларда да республикаларға аты берілген халықтар тарихын оқыту мәселелері көтерілген емес. Осы жылдардағы кеңес мектептеріндегі тарих пәнінің оқытылу жайын баяндайтын ғылыми-әдістемелік еңбектердің бір де бірінде бұл мәселе қарастырылмайды.

Қазан төңкерісінен кейін кеңес елінде қоғамдық құрылыстың барлық саласында, соның бірі халық ағарту саласында да түбірлі өзгерістер жасала бастады. Белгілі ғалымдар мен ағартушылар, қоғам қайраткерлері осы саланың келешегі туралы, жастарды қай бағытта тәрбиелеу, оларға нені оқытып үйрету туралы ойларын ортаға салды.

Қазақстанда тарих пәнін мектепте оқытуға қатысты пікірлерді алғаш айтқандардың бірі Ж. Аймауытов болды. 1918 жылы Семей қаласында шыққан әдеби-ғылыми, қоғамдық "Абай" журналының 1 2-сандарында оның "Тәрбие" атты көлемді мақаласы жарияланады. Мұнда автор баланы тәрбиелеуде өз елінің әдет-ғұрпын, салт-санасын үйретудің, қоршаған ортамен таныстырудың маңызына назар аударады.

Ал, 1924 жылы Орынборда жарияланған "Тәрбие жетекшісі" деген еңбегінде тарих пәнінің маңызын ерекше көрсете келіп, оны қай кластан бастап оқыту керек деген мәселеге тоқталады. "Тарихты оқыту-- бала әр тараулы білім алып, әзірленіп, жазуға, оқуға әбден төселген соң, тарихи жеңіл әңгімелерді ұғынып, айтып берерлік дәрежеге жеткен кезде, төңіректегі тұрмыс пен жағрафиядан едәуір білім алғаннан кейін басталсын — дейді. Ал, қандай тарихты оқыту керек деген сұраққа: "Дүние жүзі тарихы, не СССР тарихынан бұрын алдымен балаларды күнделікті өмірдің тұрмыс-салтымен, тіршілігімен байланыстыратын өз жұртының тарихын

оқытудан бастаған жөн. Басқа жұрттың тарихынан жергілікті тарихқа керекті, һәм қазіргі заманға қатысы бар жерлерін ғана алу керек — деп тұжырымдайды.

4-класта әдебиетті, тарихты, жағырафияны біріктіріп (интеграциялап) "Біздің Отан" деген атпен оқыту қажет деген ұсыныс жасайды. Арада жетпіс жылдан астам уақыт өтседе Ж. Аймауытовтың осы айтқандарының бәрінің де дұрыстығын өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр. Оның ұсынған идеяларын кеңес дәуірінде Қазақстан мектептерінде толық жүзеге асыруға жол берілмеді. Ал, қазіргі уақытта оның жасаған қорытындыларын, есіресе 4-класта өз жұртының тарихын оқу, "Біздің Отан" деген интеграциялық курс туралы айтқандарының дұрыстығын өмір көрсетті.

Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдарда тарихты оқыту, соған қоса өз ұлтының тарихын мектептерде оқыту туралы пікір айтқан ағартушылар, ғалымдар болған болса, кейінірек, әсіресе 20-жылдардың екінші жартысынан бастап мұндай пікір айтушылар мүлде байқалмады. Мұның үлкен саяси-тарихи себебі бар еді. 20-жылдардың екінші жартысынан бастап бүкіл елде, Қазақстанда да саяси қуғын-сүргін басталды.

30-жылдардың басында мектептің оқу жоспарларындағы тарих пәнінің рөлі, оның бағдарламалары мен оқулықтарын, оқыту әдістемесін жасау жөнінде үлкен пікір таласы болды. Көп ұзамай мектепте тарихты оқытуда түбірлі өзгеріс жасаған, оны осы мемлекет пен коммунистік идеологияға қызмет ету талаптарына сәйкестендірілді.

1936 жылы 3-4-сыныптарға арналған "КСРО тарихының қысқаша курсы" жарыққа шықты, ол 1939 жылы қазақ тіліне аударылып басылып, қазақ мектептерінде пайдаланыла бастады. Кеңес елінде жарық көрген тарих оқулықтары ішінде бұл қазақ тарихынан аздап болса да материал енгізген тұңғыш оқулық болатын. Оқулықта 67 тақырыпша-сабақ бар. 32-тақырыпша "II Екатеринаның жаңа жерлерді жаулап алуы" деп аталады. Осындағы "Қазақстан және Қиыр солтүстікте жүргізілген жаулап алушылықтар" деген әңгімеде Қазақстан туралы бір бет материал берілген. Онда XVIII ғасырда қазақтардың мал баққаны, үш жүз деп аталатын мемлекеті болғаны, оларды хандар мен сұлтандар билегені айтылады. "Ілгеріде қазақ елін монғолдар жаулап алған еді. Олар қазақтарды 200 жылдай езіп келді. 1731 жылы Әбілқайыр ханның сұрауы бойынша кіші жүз Ресейге қосылды. Қалған жағын және бүкіл Орта Азияны Ресей жаулап алды. Қамалдар салды, орыс әскерін ұстады, қазақ жерлерін талау саясатын жүргізді. Оған қарсы қазақ халқы бірнеше рет көтеріліс жасады..." дей келіп, 1783 жылғы С. Датов бастаған көтеріліс туралы қысқаша тоқталады. Оқулық кейін бірнеше рет орыс тілінде де, қазақ тілінде де қайта басылған, бірақ та Қазақстан тарихына қатысты материал өзгеріссіз қалған.

Сол кездегі тарих ғылымының даму дәрежесіне байланысты берілген тарихи материалда жаңсақтық бар еді. Мәселен, "мал баққан" жоқ, мал шаруашылығымен айналысты, "үш жүз деген мемлекет" емес, Қазақ хандығы деген мемлекет болды. Ал, кейбір маңызды тарихи фактілер мен құбылыстар тарихи шындық тұрғысынан бағаланған. Оларға: Қазақстанның көп жерін және бүкіл Орта Азияны патшалы Ресейдің жаулап алғаны, оларды айналдыра қамалдар салып, өскер ұстағаны, патшалы Ресейдің отаршылдық саясат жүргізгені, соған қарсы қазақ халқы мың бірнеше рет көтеріліске шыққаны туралы материалдар жатады. 30-жылдары жарық көрген КСРО тарихының осы алғашқы оқулығында одақтас республикалар тарихына байланысты материалдар, әсіресе Орта Азия мен Қазақстан халықтарына қатыстылар мүлде аз болды. Кейбір ұлт республикаларында өз халқының тарихын мектепте оқытуға талпыныс байқалды, соның бірі Қазақ АКСР-і еді

1934 жылы қабылданған Қазақ КСР тарихының программасы және Асфендияровтың «Қазақстан тарихының очерктері» атты еңбегі.

Қазақстан Халық ағарту Халық Комиссариатының алқасы 1934 жылы орта мектептің жетінші оқу жылы үшін Қазақ ССР тарихының программасын бекітті, ол 1934 жылы шыққан программалар құрамында жарық көрді.

Бағдарламаның кіріспесінде автор Қазақ тарихының дүние жүзі тарихы сабақтарына қосымша өтілетінін, оны оқытуға 24 сағаттай уақыт бөлінетінін ескертеді.

Бағдарлама Қазақ тарихын ерте дәуірден бастап 30-жылдарға дейін қамтиды. Ол кіріспеден және үш дәуірден тұрады.

Автор кіріспеден кеңес өкіметі жылдарында Қазақстанда көп өзгерістердің болғандығын айта келіп, артта қалған ұлттардың капитализмге соқпай, социализмге өту жөніндегі лениндік ілімді қазақ халқы тарихының айқын көрсететінін, сондықтан да оны жастарға оқытып үйретудің маңызды екеніне назар аударады.

Бірінші дәуір - "Қазақ халқының капиталистік дәуірінен бұрынғы даму тарихы (XVIII ғасыр)" - деп аталады. Мұнда біздің эрамыздан бұрынғы дәуірден бастап, XVIII ғасырға дейінгі аралық қамтылған. Бұл ұзақ уақыт тарихы бес тақырыпқа бөлініп берілген.

"Қазақстан патша өкіметінің отары болғандығы және Қазақстанда Октябрь төңкерісінің тууына себеп-жағдайы (XVIII—XIX ғғ.)" — деп аталатын екінші дәуір төрт тақырыпты қамтиды.

Үшінші дәуірге, — дейді автор, — Маркстың белгілі қисын сөзімен байланыстырып алғанда шынында қазақ еңбекшілерінің тарихының басы болады — деп атап көрсете келіп, ... бұл бөлім былайша жіктелуі керек" — дейді.

1. Қазақстандағы Ақпан төңкерісі.
2. Қазан төңкерісі.
3. Қазақстан Кеңес өкіметінің бірінші дәуірі.

4. Орта Азия республикаларының ұлт аудандасуы және Қазақстан ұлт мемлекеті болып құрылуы.

5. Қазақстан социалды қайта құру жолында.

6. Қазақстанның Кеңес Одағы республикаларының қатарындағы орны.

Бағдарлама Кеңес мемлекеті тарихындағы саяси жағынан өте күрделі кезеңдегі коммунистік идеологияның талабына сәйкес жазылған, басқаша жазу мүмкін емес, онда бұл еңбектің жарыққа шықпайтыны белгілі. Соған қарамастан Қазақ тарихының бірқатар маңызды оқиғаларына объективті баға берілген. Мәселен, Ресей империясы Қазақстанды жаулап алды, отарына айналдырды деп көрсеткен, ал Кеңесары бастаған көтерілісті ұлт-азаттық қозғалыстар қатарына қосқан, сондықтан да бұл бағдарламаны қазіргі таңда терең талдап, баға берудің реті жоқ.

Ең бастысы Сталиндік әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қылышынан қан тамып тұрғанда өз ұлтының тарихын барлық мектепте оқыту қажет деп ұсыныс жасаудың, оны жүзеге асыруға айтарлықтай үлес қосудың өзі үлкен парасаттылық пен білімділікті, ұлтжандылық пен батылдықты қажет етеді.

Бағдарламаға жазылған алғы сөзде бұл курс осыған негізделіп жазылған проф. С. Аспандияровтың оқу құралы бойынша оқытылады делінген. "Қазақстан" баспасынан 1934 жылы шығатын оқулықтар тізіміне 6—7 кластарға арналған Қазақ тарихы да ендірілген. Онда авторы проф. С. Аспандияров, кітап жақында баспадан шығады деп белгі соғылған. Көп ұзамай оқулық баспадан шыққан.

Бірақ 30-жылдары бұл маңызды іс бағдарлама мен оқулық шығарудан әрі аспады, курс мектептерде оқытылмады.

С. Аспандияровтың "Қазақстан тарихының очерктері" үш тараудан тұрады.

I тарау: "Қазақстан тарихының ескі дәуірі. Орталық және Орта Азияның тарихы";

II тарау: "1. Қазақ хандығының шығу тарихы"; "2. Патша өкіметінің Қазақстанды жаулап бағындыруы, оған қарсы бұқаралық қозғалыстар";

III тарау: "Қазақстан патша өкіметінің отары" — деп аталады.

Соңғы тарау үш тақырыпқа бөлінген.

Олар: Патша өкіметінің жер саясаты..., 1905 жылғы революция, оның Қазақстанға еткен әсері және 1914 жыл. Қазақ-тың халық еңбекшілерінің патша өкіметіне қарсы көтерілісі...

Оқулықтың мазмұнын осылайша қысқаша шолып өткенде-ақ автордың Қазақстан тарихының бірқатар елеулі мәселелерін объективті тұрғыда қарастырғанын байқау қиын емес.

Жоғарыда аталып өткен "КСРО тарихының қысқаша курсы" тарих оқулықтарына жарияланған бөйгеде бірінші сыйлық алды. Шын мәнінде ол сол атаққа лайықты оқулық болды. Оқулық тілі оқуға жеңіл, әрі тартымды. Осы оқулықты жазған авторлар тобының жетекшісі проф. А. В. Шестаковтың басшылығымен дайындалған "В помощь изучающим историю СССР" деген көлемді жинақтың I бөлімі КСРО халықтары тарихының ежелгі заманнан XVIII ғасырдың соңына дейінгі кезеңіндегі кейбір маңызды мәселелерді қамтиды. Кітапта Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихына қатысты: Түрік қағанаты; ғұндар; дәшті қыпшақтар; Монғол жаулау-ушылығы; Алтын Орда, оның ыдырауы; XVI—XVII ғасырлардағы Қазақ ордалары; XVIII ғасырдағы Қазақстан; қазақтар көтерілісі -деген материалдар бар./6/

Осы құралдың екінші бөлімі, яғни XIX ғасырдың басынан бастап, XX ғасырдың 40-жылдарына дейінгі аралықты қамтитын кітап жарыққа шықпай қалды. Ал бірінші кітап қазақ тіліне аударылмады. Дегенмен, алғашқы кітаптың жарыққа шығуы Қазақстан мектептеріндегі тарихшы мұғалімдерге Қазақстан тарихы материалдарын оқытуда көмек болғаны анық.

40-жылдардың орта кезінде редакциясына А. М. Панкратованың басшылық етуімен жарыққа шыққан 8-10-сыныптарға арналған КСРО тарихының үш оқулығының, олардың қазақ тіліне аударылып, республиканың барлық мектептерінде оқытылуының мектептерде тарихтан білім беруді жақсартуға айтарлықтай пайдасы тиді. Осы үш кітапқа Қазақстан тарихынан оншақты материал енген. Олар: Қазақ хандығының құрылуы; қазақтар; XIV—XVI ғғ. Орта Азия (I бөлімде); оқулықтың II бөлімінде: Орта Азия; XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтар; Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев; III бөлімде: 1916 жылғы көтеріліс, Амангелді Иманов; Орта Азия мен Қазақстанды азат ету. Бұл материалдардың көлемінің шағындығы сондай көбі кітаптың жарты бетіндей ғана, барлығын қосқанда 7—8 беттей ғана болатын. Бір оқулыққа КСРО-ның барлық халықтары тарихынан мұнан көп материал қос деу де артық болар еді. Осыған қарамастан аталған оқулықтарда Қазақстан тарихынан материалдың болуы бүкіл елдегі мектеп оқушыларын азын-аулақ болса да Қазақстан тарихымен таныстырса, екінші жағынан шығармашылықпен жұмыс істейтін тарихшы мұғалімдердің өз мүмкіндіктеріне қарай бағдарламалық материалды кеңейтіп өтуіне жағдай жасады.

Тарих пәнін оқытуда болып жатқан жаңалықтар, осы пәнді оқытуды жетілдіру туралы орталық баспалардан жарық көрген белгілі әдіскер ғалымдардың ғылыми-әдістемелік еңбектері Қазақстан мектептерінде тарихты оқытуды жақсартуға түсуге, бұл пән әдістемесінің жетіле түсуіне септігін тигізді, алғашқы бағдарламалар, әдістемелік кітапшалар (С. Аспандияров, "Қазақ тарихы програмы", 1934; С. Бакшилов. "Тарих сабағын оқытудағы кейбір мәселелер", 1941, т.б.) шыға бастады.

40-50-жылдары кеңес елінде, Қазақстан мектептерінде тарихты оқытуда болған өзгерістерге: соғыс жылдарында КСРО тарихының кеңес дәуірін оқытуға, әскери-патриоттық, интернационалдық тәр-биеге, еліміз халықтарының бостандық, тәуелсіздік үшін жүргізген күресіне, осы жолда халықтар арасында қалыптасқан ынтымақтастық пен достықты көрсетуге ерекше мән берілгендік жатады. Осы жылдары Алматыда, А. М. Панкратованың басқаруымен 1942 жылы шыққан "Ұлы Отан соғысы жылдарында тарихты оқыту" деген екі кітапша мектеп оқушыларын отаншылдыққа тәрбиелеуге үлес қосты.

Сонымен қатар 40-жылдардың аяқ кезіне дейін мектептерде тарихты оқытуда фактология үстемдік етіп, негізгі тарихи ұғымдарды ашып көрсетуге, оларды шәкірттер санасына берік қалыптастыруға жеткілікті көңіл бөлінбеген. Тарихты оқытуда орын алған осындай елеулі кемшіліктер мен формализм белгілі тарихшы-ғалымдардың, әдіскерлердің, мұғалімдердің еңбектерінде, "Преподавание истории в школе" журналындағы мақалаларда дер кезінде орынды көрсетілді (И. А. Гувковский, А. Н. Хмелев, Д. Н. Никифоров).

ӘОЖ 908 (574)

Л. СЕМЕНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

М. О. АМИРОВА

кіші ғылыми қызметкер, Назарбаев орталығы, Астана қ.

Назарбаев орталығы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстанды мекендеген барлық халықтардың салт-дәстүрі мен мәдениетін, әдет-ғұрпын, тілін құрметтеуге негізделген ұрпақтар сабақтастығы мен ұлттық құндылықтарды, бабадан қалған асыл мұрамызды насихаттаудағы Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың игі бастамаларын жүзеге асыру бағытында жұмыс атқарып отырған іргелі мәдениет ордасы.

Орталық құрамындағы «Мемлекеттік тарихы» музейі тарихтың түрлі кезеңдерінен сыр шертетін асыл мұралар мен тарихи жәдігерлерді бүгінгі күнге жеткізіп, ұлттық-мәдени құндылықтарымызды түгендеп, келешек ұрпаққа насихаттаумен айналысып келеді.

XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде Ақмола облысының тарихы мен жергілікті тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен шаруашылығы, қазақ ауылдарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, этнографиялық ерекшеліктері, өлкеде әр түрлі кезеңдерде орын алған оқиғалардың тарихы, жер-су атауларының шығу тәркіні жөніндегі мәселелер түбегейлі зерттелмеген болатын. Осы орайда Л.Семеновтың Ақмола уездік музейінің тарихи-өлкетану жұмыстарына қосқан үлесі зор. Музейдің алғашқы директоры өлкетанушы-ғалым Л.Ф.Семеновтың ұйымдастыруымен басталған Ақмола музейі экспедициясының нәтижелері өлке тарихы мен жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі жөнінде көптеген мәліметтер жинақтауға негіз болды. /3 сурет/

Леонид Федорович Семенов - 1901 жылдың 14 сәуірінде Ақмолада приказчик Семенов Федор Тимофеевичтің отбасында дүниеге келген. Осы қалада үш класстық приходск училищесін оқып, 1912-1918 жылдар аралығында Петропавл қаласындағы училищені тәмамдаған.

1921 жылдан Сібірдегі №29-шы атқыштар дивизиясының кітапхана полкін басқарып, осы жылы Ақмола уездік халық ағарту бөлімінің кітапхана ісі инспекторы болып қызмет атқарады. 1922 жылы Халық үйі мекемесіндегі қалалық кітапхана меңгерушісі болған. /1-сурет/

1923 жылы 1 мамырда Л.Ф. Семеновтың ықпалымен Ақмола уездік музейі ашылды. /2-сурет/ Осы жылдар аралығында Леонид Федорович музей ісі жұмыстарымен айналысады. 1925-1926 жылдары Петропавлда халық ағарту үйіндегі кітапхана жұмысшылары клубын ашады.

1927 жылы Л.Семенов Ақмолаға оралып кітапхана және музей ісімен қайта айналысады.

Қазақ халқының бай мәдениеті мен тұрмысын зерттеу мақсатында музейде қызмет жасай жүріп Ақмола төңірегіндегі тарихи ескерткіштерді зерттеу мақсатында 1927 жылдың 11 маусымы мен 28-ші шілде аралығында экспедиция ұйымдастырады. Семенов Леонид Федоровичтен басқа экспедиция құрамында мектеп өкілдері Ахметжан Айтбаев, Виктор Трифонов және Игишев Степан болған. Жоғарыда аты аталған экспедицияға қатысушы орыс өкілдері қазақ тілі мен салтын жетік меңгерген. Экспедицияның алғашқы бағыттары Ереймен тауымен, Спасск зауыты, Сарысу, Ақтау тауы, Қорғалжын көлі болған.

49 күнге созылып, 1500 шақырымды жүріп өткен бұл экспедиция Ерейментау таулары, Спасск зауыты, Сарысу, Нұра өзендері, Ақтау, Ортау «Қалмақ қырылған» таулары мен Қорғалжын көлі бағытында жолға шықты. Экспедиция барысы туралы толық мәлімет Л.Ф.Семеновтың «Начало пути» /1927 жылғы Ақмола музейі экспедициясының күнделігінен/ атты еңбегінде келтірілген. /4 сурет/

Осы еңбекте жазылғандай, экспедиция алғашқы күндері Қарашат өзенінен өтіп, Ерейментау тауының Күншалған, Найзатас өткелдерін бөктерлей Баймен ауылындағы бұрынғы болыс Әлекейдің қыстағына тоқтайды, Әлекей экспедиция мүшелеріне қазақтардың діни нанымдары шарифат мәселелері туралы және Жерұйық іздеген Асан-Қайғы жырау туралы әңгімелеп берген. Олар қыстаудан шығып, Шоқай ауылы, Қаратал, Өленті, Шоқай қалды өзендері арқылы Спасск, Нұра өзені жағасындағы Самарқан ауылынан өтіп қорған, обалардан археологиялық қалдықтар тапқан. Одан ілгері жүріп экспедиция Сарысу өзеніне жақын жердегі Үштам кесенесінің сызбасын түсіріп алады.

Керегетас ауылына тоқтаған экспедиция мүшелері қазақтардың мал шаруашылығы, әсіресе қой, жылқы, түйе шаруашылығы, күнделікті тұрмыс-тіршілігі, тұрмыстық заттары мен қазақтың киіз үйі, оның жекелеген бөліктері: кереге, уық, шаңырақ, түндік, оның қосалқы бөліктері басқұр, уықбау, адал бақан, үзік, киіз үй жабдықтары: төсек, жұқаяқ, түскиіз, кілем, алаша, көрпе, жастық, көпшік т.б. туралы толық мәлімет жинаған.

Содан соң Мұқаш ауылы арқылы Ақтау, Ортау таулары, Қалмақ қырылған, Қызылтау, Қарауыл төбе, Ескене төбесі аралығындағы қорған қорымдарды суретке түсіріп, Балықты, Шұбаркөл, Захаров ауылдарынан

өтіп, Абылай ханның ұрпақтары мекендеген Борлысай ауылы, Сарыкөл, Жалғыз құдық, Төрт сарт, Жарлықөл, Өтебай, Айнакөл арқылы Қорғалжын жеріне жетіп, тамыз айында Ақмолаға оралған.

Өлкетанушы-ғалым Л.Ф. Семенов осы сапар барысында жинаған жәдігерлер мен заттарды, жергілікті тұрғындардан естіген аңыз-әңгімелер мен тарихи әпсаналарды негізге ала отырып, 1928 жылы Ақмола өңірінің тарихы, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, сөздік қоры аса бай тілі мен әдебиеті, ән-күй өнері, шығармашылығы, ұлттық колөнері, аңшылық-саятшылық, төрт түлік мал шаруашылығы мен өлкедегі жер-су аттарының шығу тәркіні, тарихи оқиғалардың хронологиялық шеңберін, Арқа даласының қорған, кесенелері, ескерткіштері туралы мәліметтерді ғылыми-анықтамалық сипатта айқындаған «Казахи Акмолинского уезда» /5 сурет/. /Қазақтардың өмірі мен тұрмысын тануға арналған материалдар/ атты еңбегін шығарды.

Сонымен қатар, өлкетанушының Ақмола тарихына арналған «Степные были». (Қарағанды, 1955 жыл) тарихи очеркі /6 сурет/, «Материалы к летописи Акмолы» (Ақмола, 1930 жыл), «Материалы к характеристике революционного прошлого Акмолинского округа 1882-1919 гг.» (Ақмола, 1928 жыл), /4-сурет/. «Феодосий Кривогуз» /Қазақ КСР-нің 40 жылдығына/ (Қарағанды, 1960 жыл), «Кенесары и Наурызбай» (Тургай 1901), «Казахское национально-освободительное восстание 1916 года в Карагандинской области» (Қарағанды, 1956 жыл) атты брошюралары мен «10 лет музейной работы в Казахстане» (Ақмола, 1933 жыл) атты альбомы өлке тарихын зерттеушілер үшін ғылыми-әдістемелік, деректеме құралы болып табылады.

Бүгінгі таңда сол Ақмола өлкетану музейінен жеткен құнды жәдігерлер Назарбаев орталығының музей қорында сақтаулы.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізген бүгінгі таңда еліміздің тарихын қайта жаңғыртып, төл мәдениеті мен ғылымын дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Көненің көзіндей, тарихтың өзіндей болған жәдігерлерді жинақтап жүйелеу, оларды келешекке сақтап жеткізу, өзге жұртқа барымызды көрсетіп насихаттау-абыройлы міндеттің бірі» дей отырып, «Мәдени мұра» бағдарламасының мақсаттары мен басым бағыттарын айқындап берді. Яғни, бабадан мирас болып қалған асыл мұраларымыз бен тарихи ескерткіштерімізді көздің қарашығындай сақтап, мәдениетіміздің жауһарларын әлемнің өзге халықтарына паш ету арқылы біз өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз бен рухани қазынамызды болашақ ұрпаққа сол қалпында жеткізе аламыз.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

4-сурет

5-сурет

6-сурет

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исследовательская работа. Л.Ф. Семенов «Казахи бывшего Акмолинского уезда». (Материалы к познанию их жизни и быта). г. Акмолинск, 1928 г.
2. Брошюра. Л.Ф.Семенов «Кенесары и Наурызбай» (Киргизское предание). Тургай, 1901 г.
3. Очерк. Л.Ф.Семенов «Установление и упрочение Советской власти в нашем крае (1917-1920 гг.)». г. Караганда, 1957 г.

ТӨЛЕ БИ

А.А. БАЙМУЛДИНА
мұғалім, ЖОМ №1, Павлодар қ.

*Батырда Қаракерей Қабанбайдан
асқан батыр жоқ, Үйсін Төле биден
асқан би жоқ,*

Мәшхүр Жүсіп Көпейұлы

Төле би Әлібекұлы XVII-XVIII ғасырда өмір сүрген, қазақ халқының қоғам қайраткері, атақты шешен, Ұлы жүздің төбе биі, «Жеті жарғы» әдет заңын шығарушылардың бірі. Ұлы жүздегі дулат тайпасының жаныс руынан. Әулие-Ата (қазіргі Жамбыл) төңірегінде туған. Шыназ (ескі Ташкент) жерінде өмір сүріп, сол өңірде дүниесі салған.

Төле би жасынан аса зерек, тапқыр, қара қылды қақ жарған әділ болыпты. Осы мінезімен аулына ұнап, бірте-бірте қауым-халайыққа сүйкімі артып, қылығы жағыпты. «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» дегендей, әкесі Әлібек бидің мінезі жас Төлеге қаз-қалпында дарыған екен деседі ол жайында дерек қалдырушылар.

Төле бидің қоғамдық қызметі әсіресе 1723-жылғы Жоңғар шапқыншылығынан кейін айқынырақ көзге түседі. Қыз анадан, бота енеден ажырап аңырағанда, азынаған осынау «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» атанған шапқыншылық заманда халыққа қарадан шыққан билер де ұйытқы, ұйымдастырушы болды. «Елге бай құт емес, би құт» дейтін нақыл сөзді Төле би сол кезде айтыпты.

Төле би Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билермен бірге Тәукені хан етіп сайлауға, үш жүздің ұлыстарын бір орталыққа бағындыруға, сөйтіп, бірегей қазақ хандығын нығайтуға, жоңғар шапқыншылығына қарсы бауырлас қазақ, қарақалпақ және өзбек халықтарының жауынгерлік одағын құруға бағытталған шараларды жүзеге асыруға қатынасты. Тәуке хан Төле биді ұлы жүздің бас биі еткен. Төле би Қазыбек бимен және Әйтеке бимен бірлесе отырып, қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының жинағы болып табылатын Жеті жарғының қабылдануына ат салысты. Ордабасы жиыны кезінде Төле би басшылық жасап, жоңғар басқыншылығына қарсы бүкілхалықтық тойтарыс беруге ұйтқы болды. Шашырап кеткен қазақтардың басын қосып, Ресей мен Қытай секілді екі алпауыт мемлекет арасында онтайлы саясатты жүргізген Абылай ханды өкіл бала етіп тәрбиелеп, азамат қатарына қосуда Төле бидің қызметі орасан.

1743 жылы Ұлы жүз ханы Жолбарыс қайтыс болған соң, оның орнына алты жыл бойы, яғни 1749 жылға дейін Ташкенттегі билікті Төле өз қолына алады.

Асқан тапқырлығымен, нәзік сезімталдығымен, биік парасаты үш жүзге аты тұтас жеткен Төле биді көзінің тірісінде Бұқар сияқты ұлы жыраудың мадақтауы, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке сынды алты алашқа қадірлі, жалпақ жұртты аузына қаратқан билердің аға тұтынуы тегін емес. Төле өзінің ел арасына мақал болған, хан біткеннің қазығы, қара бұқараның азығы атанып, кедей-кембағалға пана, қамқор болған Майқы би, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жиренше шешендердің сарқыты еді.

Міне, ел басына екі талай күн туып, ер сасқан, әйел етегін басқан қысталаң кездерде де Ұлы жүзді бастаған төле би қонысынан аумай, елін, жерін бүліншіліктен сақтап қалған. Күші басым жауға қарсы шығып, қамсыз отырған халық қанын төкпей, айла-тәсіл қолданған.

Төле би халық арасында “Қарлығаш әулие”, “Қарлығаш би” деген атпен танымал. Оның бұлай аталуы жайлы да аңыз сақталған. Төле би Ташкенттегі Шайқантәуір зиратына жерленген. Қабірі Бабырдың нағашы атасы Жүніс хан мазарының қасында. Төле би қабіріне кесене салынған. Фибратты ғұмыр кешкен бидің жарқын бейнесіне көптеген ақын мен жыраулар оралып, оның даналығын шығармаларына арқау етіп отырды. Өткен дәуірлерде А.Левшин, П.Маковецкий, Л.Баллюзек секілді, т.б. орыс зерттеушілері өз еңбектерінде Төле би есіміне ілтипат білдіріп, құрмет тұта атап өтті. Әр кезде Мәшхүр Жүсіп Көпеев, Шәкерім Құдайбердіұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Б.Адамбаев, Н.Төрешұлы, т.б. Төле биге байланысты әр тараптағы зерттеулері мен ой-қорытындыларын жариялады.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В СЕВЕРНЫХ РАЙОНАХ ЗАБАЙКАЛЬСКОГО КРАЯ
КАК СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ ЭВЕНКИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

С.А. БАТОВА
доцент, Забайкальский государственный университет, г. Чита
К.В. ДЕХОНОВА
студент, Забайкальский государственный университет, г. Чита

Восточная Сибирь как отдельная туристская зона имеет огромный потенциал для развития практически всех видов туризма. Это обусловлено разнообразием ландшафтов, культурно-историческим фактором, климатическими особенностями, обилием водных и бальнеологических ресурсов. Так, большой популярностью пользуются озеро Байкал, крупнейшие реки России - Енисей, Лена, Вилюй, Селенга, Олёкма, Ангара, горнолыжные и бальнеологические курорты Красноярского края, Иркутской области, республики Бурятия. Важнейшие историко-культурные достопримечательности связаны с такими историческими местами, как Красноярск, Минусинск, Шушенское, Нерчинск, Акатуй, Горный Зерентуй и др. Однако, в систему туристского потенциала Восточной Сибири, наряду с уже хорошо известными и популярными ресурсами, входят и те, которые представляют большой интерес для их перспективного развития и повышения привлекательности региона в целом. К таким ресурсам относится уникальная культура эвенкийского народа Забайкалья, которая в настоящий момент нуждается в сохранении и защите.

Культура эвенков (тунгусов) Забайкалья берет свое начало в глубине веков. Появление эвенкийского народа основано на смешении аборигенов Восточной Сибири с тунгусскими племенами, пришедшими из Прибайкалья и Забайкалья (около II в. н.э.). Есть также основания в качестве непосредственных предков эвенков рассматривать забайкальский народ увань, который, согласно китайским хроникам (5-7 века н. э.), обитал в горной тайге к северо-востоку от Баргузина и Селенги. Увани не были аборигенами Забайкалья, а представляли собой группу кочевников-скотоводов, пришедшую сюда из более южной местности. В процессе расселения по просторам Сибири тунгусы сталкивались с местными племенами и, в конечном счете, ассимилировали их [3]. Особенности этнического формирования тунгусов привели к тому, что для них характерны три антропологических типа, а также три различных хозяйственно-культурных группы: оленеводы, скотоводы и рыболовы. Таким образом, можно рассматривать культуру данного народа как самостоятельный элемент в общей системе культуры Забайкальских народов.

Охота, оленеводство и рыболовство взаимно дополняли друг друга. Весной эвенки подходили к рекам и до осени промышляли рыболовством, осенью уходили вглубь тайги, и в течение всей зимы занимались охотничьим промыслом. Охота имела двойное значение: давала пищу, материал для одежды и жилища, а также приносила продукт, обладающий высокой стоимостью при обмене.

Вплоть до 19 в. некоторые группы эвенков охотились при помощи лука и стрел. В 19 в. кремневое ружье стало важнейшим охотничьим оружием. Из охотничьего инвентаря следует отметить такие предметы, как пальма - палка с широколезвненным ножом, поняга - деревянная доска на лямках для переноски тяжестей за плечами, нарта-волокуша. Охотились в специальной промысловой одежде, передвигались на лыжах (обычно без палок). Обязательно присутствовала собака.

Оленеводство в хозяйственном комплексе эвенков играло подсобную роль. Олени, в основном, использовались как транспортное средство. На них эвенки совершали перекочевку внутри тайги к месту зимнего промысла и обратно, к месту летней стоянки. Важенок доили. Оленей очень берегли и старались не забивать на мясо.

Рыболовство было в основном летним промыслом, хотя эвенки знали также и зимний подледный лов. Ловили при помощи «морд», сетей, били острогой, сохранялся архаический способ охоты на рыбу с помощью лука и стрел. Лодки изготавливали из дерева, гребли обычно одним веслом с широкой лопастью.

Охота и рыболовство определяли рацион питания. Мясо и рыбу ели в свежем, вареном или жареном виде и заготавливали впрок (вялили, сушили), летом пили оленьё молоко. От русских, эвенки научились готовить мучные изделия (лепешки и т. п.) заменявшие хлеб. Праздничными блюдами считались те, которые были приготовлены из редкой дичи. Например, «сэвэн» - копченое медвежье мясо. Все необходимое для жизни в тайге делали сами. Из оленьих шкур изготавливали тонкую замшу «ровдугу». Кузнечное дело было известно каждому эвенку, но существовали и кузнецы-профессионалы. Этим объясняются традиции не только в культуре, но и в быту.

Охотники-эвенки, ведущие подвижный образ жизни, жили в легких переносных жилищах - чумах (дю). Стационарный зимний тип жилища, характерный для полуоседлых эвенков-охотников и рыболовов, - голомо пирамидальной или усеченно-пирамидальной формы.

Летним постоянным жилищем охотникам и рыболовам служило корьевое четырехугольное жилище из жердей или бревен с двускатной крышей. Южные эвенки, скотоводы-кочевники Забайкалья жили в переносных юртах бурятского и монгольского типа.

Были распространены летние и зимние шалаши, покрытые корой. Как правило, в большинстве случаев, использовалась лиственничная кора. В качестве покрытия конического шалаша могла использоваться береста и сено.

Зимние шалаши строились из досок в форме многогранной пирамиды, покрытой землей, войлоком, нюками, сшитыми из оленьих шкур или ровдуги.

Как правило, остов шалашей при перекочевках, перевозился эвенками с одного места на другое. Эвенкийский шалаш строился из 25 шестов. В готовом виде он имел в диаметре 2 м, в высоту 2-3 м. Остов переносного шалаша покрывался сверху специальными покрывками. Покрывки, сшитые из кусочков бересты, назывались тисками, сшитые же из оленьих шкур, ровдуги или рыбьих кож - нюками. В прошлом внутри шалашей устраивали очаг. В конце XIX и начале XX вв. устанавливали железную печь, для дымоходной трубы с левой стороны стойки переднего фасада оставляли отверстие.

Использовались также и срубы с двухскатной крышей, покрытые корой. Летним постоянным жилищем охотникам и рыбакам служило корьевое четырехугольное жилище из жердей или бревен с двускатной крышей. Южные эвенки, скотоводы-кочевники Забайкалья жили в переносных юртах бурятского и монгольского типа.

Были распространены летние и зимние шалаши, покрытые корой. Как правило, в большинстве случаев, использовалась лиственничная кора. В качестве покрытия конического шалаша могла использоваться береста и сено. При переезде основа чума оставалась (по религиозным поверьям), также это было удобно для строительства чума новых племен. Для утвари также использовались деревянные материалы. Чаще всего встречалась посуда из бересты.

Отдельно стоит отметить традиционную одежду эвенков. Верхняя одежда эвенков отличалась не большим многообразием. Основным материалом для эвенкийской одежды служит шкура северного оленя - серо-коричневого цвета, белого с темным, реже - белого цвета. Применяли также кожу лося. Для отделки использовали также белую шкуру оленя и белый камус. Самой распространенной одеждой у всех групп эвенков была так называемая «парка». Парка (порхы, порга) - верхняя зимняя одежда из оленьих шкур мехом наружу у народов северной Сибири; утепленная куртка. Ее носили как мужчины, так и женщины. Шили ее из оленьих шкур. Она была короткой, с прямыми сходящимися полами, завязывающимися на завязки, с отдельно выкроенной спинкой в талию; по этому же покрою делали одежду из ровдуги и сукна.

Обувью служили олочи из кожи, сукна или ровдуги летом и оленьего меха зимой. Самой же распространенной обувью являлись и являются унты (от эвенкийского "унта" - обувь, или иное название «торбасы»), меховая обувь у народов Севера и Сибири.

Много фантазии и изобретательности вносили эвенки в украшение традиционных нагрудников нэл, являющихся важной как конструктивной, так и декоративной частью тунгусского костюма. Он служит для защиты груди и горла от мороза и ветра, надевается под кафтан, на шею и свисает до самого живота. Особой красотой отличается женский нагрудник. Он широкий, закрывает по ширине всю грудь и имеет резко выраженный вырез горловины. Одежда шаманов немного отличалась от повседневной одежды. Она включала помимо всего еще набор ритуального инвентаря (бубен, маска, бусы и т.д.) [2].

Вообще, многие традиции и поведение эвенков основывалось на религии шаманизма. Его дух пронизывал все сферы жизни - от хозяйственной до культурной. Они относились к жизни, природе, окружающему миру через призму своих учений. Практически все действия сопровождалось специальными обрядами, в том числе камланиями шаманов. Шаман – это духовный наставник племени, он должен был защищать свой род, был проводником между материальным и духовным мирами. Литературное и фольклорное творчество эвенков также основано на глубоком религиозном мировоззрении. Все происходящее в природе или жизни феномены объяснялись через призму духовного равновесия. Мир делился на мир духов, Богов и людей, которые постоянно взаимодействуют. Шаман был посредником между мирами.

К сожалению, на данный момент ситуация с развитием шаманизма на севере Забайкальского края находится в удручающем состоянии. Для примера сравним шаманские племена, проживающие близ озера Байкал, и шаманизм на Севере Забайкальского края. На Байкале центром шаманизма считается остров Ольхон. Здесь есть множество культовых мест, посвященных шаманам - мыс Бурхан, мыс Хобой, святилища Тажеранской степи. Большое количество посетителей и туристов дают возможность для дальнейшего развития культуры шаманов. Организуются специализированные центры и общества, такие как ИОГБУК «Центр культуры коренных народов Прибайкалья», «Совет шаманских общин» и многие другие. Создание подобных обществ в Забайкалье возможно лишь при объединении и популяризации традиционной культуры, также это бы привело к возможности создания более эффективной политики по сохранению первоначального и самобытного состояния этноса и культуры.

Также особенностью стиля жизни эвенкийского народа является их географический ареал. В Забайкалье они проживают в северных районах (Каларский, Тунгиро-Олекминский и Тунгоченский районы). География этих мест связана с суровым холодным климатом, но при этом располагает уникальными ландшафтами, флорой и фауной. Здесь находятся такие памятники природы, как хребет Кодар, урочище Чарские пески, разнообразные термальные источники.

Согласно всероссийской переписи 2012 года, эвенкийское население в Забайкальском крае составляет всего 1 387 человек (0,1 % от общей численности всех народов, проживающих в крае) [1]. Государство осуществляет правовую защиту представителей малочисленных народов севера в виде субсидий, льгот, квот на использование ресурсов. Но поддержанию их культуры уделяется недопустимо мало внимания. В результате изначальная культура эвенков, основанная на шаманизме и тотемизме, преобразилась. Большое влияние на нее оказали

буряты и русские. Теперь большинство эвенков являются христианами и буддистами, а их быт и традиции уже практически не встречаются.

На наш взгляд, в целях сохранения и развития традиционной культуры малочисленных народов Забайкалья необходимо постоянное изучение культур этнических образований и групп с целью постоянного отслеживания степени сохранения их самобытности, выявления специфики и интенсивности выраженности их основных этнических характеристик, проявляемых в языке, бытовой культуре.

Одним из путей сохранения эвенкийской культуры в Забайкалье мы видим развитие туризма на севере региона. В случае успешной и эффективной политики по развитию туризма может стать реальным изучение, непосредственное наблюдение и контроль за существующей ситуацией в культуре конкретного этноса. Также объединение отдельных частных элементов культуры (фольклор, быт, религия) в один культурный объект повысит эффективность охраны и защиты все культуры в целом.

Сохранению эвенкийской культуры может послужить строительство таких туристских объектов как эвенкийские поселения с чумами и подсобным хозяйством, разработка и организация туристских маршрутов по территории перечисленных выше районов севера Забайкальского края. Здесь туристы могли бы не только ознакомиться с традициями эвенков, но и погрузиться в мир шаманов, охотников и рыбаков, непосредственно участвуя в их жизни, обрядах, праздниках, походах. Параллельно значительными мотивирующими факторами для привлечения туристов являются местные природные достопримечательности. Для популяризации и сохранения культуры эвенков может послужить развитие в крае следующих видов туризма:

1. Экстремальный и экологический:
  - охота (лось, изюбр, бурый медведь, волк, заяц-беляк, белка, северный олень, горностай соболь и другие представители фауны Забайкалья);
  - рыбалка (даватчан, таймень, восточно-сибирский осётр, налим, сиг, ленок, хариус, щука и др.);
  - сплавы (по рекам Витим, Калар, Куанда, Чара, Алекма и др.);
  - кочевые и пешеходные походы (по горам Кодара, Чарским пескам);
  - изучение редких видов растений (водосбор амурский, рододендрон Адамса, Клевер отменный, Вейник каларский и др.);
  - горнолыжные виды спорта (хребет Кодар);
2. Культурно-познавательный (культура местных народов, Чарский краеведческий музей);
3. Бальнеологический (горячие источники);
4. Религиозный (шаманизм, памятники буддизма);
5. Джайлоо туризм (культура и быт эвенков, шаманизм).

Строительство и развитие туристской инфраструктуры, привлечение коренного населения, заимствование знаний о традиционной культуре из литературных, культурно-исторических памятников позволит, на наш взгляд, не только поддержать культурные традиции эвенков, но и улучшить экономический уровень района. При развитии здесь туризма увеличится количество рабочих мест, поднимется уровень жизни и улучшится внутренняя инфраструктура района (строительство специализированных центров и дорог, что разрешит проблему транспортной доступности), увеличится количество дотаций и спонсорских средств, которые позволят поддерживать и улучшать экологическое состояние района, развивать и популяризировать культуру местных жителей.

Правительством Забайкальского края уже предпринимаются меры по развитию туризма на севере Забайкальского края. Об этом свидетельствует подписание и реализация Краевой целевой программы «Развитие туризма в Забайкальском крае (2011-2013 годы)», а также выделяемые денежные дотации на развитие туризма в регионе в целом, а также на развитие отдельных видов туризма (особенное внимание уделяется детско-юношескому и экологическому видам туризма).

К сожалению, при большом разнообразии ресурсов, существует множество проблем и сложностей в организации здесь туризма:

- неразвитость материально-технической базы (местные поселки не располагают достаточным количеством средств размещения, есть проблемы с транспортной доступностью и др.);
- под воздействием климатических условий крайнего севера, любой вид туризма, который здесь возможен, в первую очередь – экстремальный;
- неблагоприятная криминогенная обстановка;
- недостаточная информационная освещенность существующих ресурсов, что ведет к отсутствию как спонсорской помощи, так и потенциальных туристов.

Однако, несмотря на все проблемы, следует помнить, что культура эвенков – это уникальный феномен, который необходимо сохранить в качестве культурно-исторического наследия. Развитие туризма в этом регионе может стать наиболее перспективным и инновационным способом решения поставленной проблемы. Более того, вместе с этим будет решаться и проблема повышения туристской привлекательности Забайкальского края, развития здесь въездного и внутреннего туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данные Всероссийской переписи населения за 2012 г.
2. Народы России: энциклопедия / под ред. В.А. Тишкова. – М.: Большая российская энциклопедия, 1994. – 479 с.
3. Эвенки: Культура, традиции, обычаи / сост. Е. И. Шульгина. – Иркутск: Изд. обл. дет. библиотеки им. Марка Сергеева, 2009. – 46 с.

УДК 94:338(574.25)

О РАЗВИТИИ ГОРНОЗАВОДСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РУДНОМ АЛТАЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

С.Н. МАМЫТОВА

д.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Т.М. БЕРИКБОЛОВ

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Проблема развития индустриально-инновационного развития Казахстана является одной из актуальных для современного Казахстана. В рамках этого, всестороннее изучение исторического опыта промышленного освоения одного из крупных индустриальных центров - Рудного Алтая – представляет огромный научно-практический интерес. Те или иные аспекты данной проблемы нашли отражение в трудах Бекмаханова Е., Чуланова Г., Герасимова С., Асылбекова М., Игибаева С., Абилова К., Жакупбековой Д. и др. На наш взгляд, требует дальнейшего изучения вопрос о разработке недр Рудного Алтая.

Рудный Алтай является основным районом горной промышленности Казахстана. В недрах этого поистине уникального края находится более 70 элементов полезных ископаемых. По ценности металлов, содержащихся в недрах Рудного Алтая, этот край не имеет себе равных во всем мире. В частности, Рудный Алтай являлся одним из крупнейших в мире местом по добыче серебра в конце XVIII века. Здесь выплавлялось до 1200 пудов серебра в год, тогда как во Франции только 50 пудов, в Англии 300 п., в Швеции 400 п. и только Австрия обгоняла Рудный Алтай по выплавке серебра [1].

Еще в 30-х годах XVIII века русский горнопромышленник Акинфий Демидов начал разработку алтайских руд. Для выплавки меди он построил Колывано-Воскресенский завод, затем Барнаульский, Шульбинский заводы на Иртыше [2]. В 1747 г. российская императрица Елизавета, узнав, что в алтайских рудах есть серебро, которое тогда было основной валютой, издала указ о переходе всех демидовских заводов на Алтае в ее личную собственность. После этого на Алтай было переброшено много крепостных для работы на рудниках.

Следует отметить, что алтайская горная промышленность в пореформенный период переживала тяжелый застой. Важнейшая причина застоя заключалась в том, что в дореформенный период она развивалась на основе принудительного труда приписанных к рудникам крепостных крестьян. После реформы наступили затруднения с набором рабочей силы. Вместе с тем конкуренцией на местном рынке не было. Развитие горной промышленности, принадлежавшей царскому Кабинету, основывалось не на капитале и конкуренции, а на монополии и владельческом праве. Монополия царского Кабинета привело к замкнутости, оторванности горного хозяйства Алтайского округа от общего торгово-промышленного движения даже после реформы 1861 г. Кабинет неохотно шел даже на затраты по ремонту заводов и рудничных построек, приходивших в ветхость, тем более на постройку путей сообщения.

Однако в 1891- 1893 гг. на средства Кабинета был построен на Зырянском руднике рудоплавильный завод с расчетом переплавки 16400 т. руды в год по способу, введенному в то время в Венгрии [1]. Организация производства была все же примитивной. Получаемый металл и руда отправлялись для окончательной переработки в Змеиногорск на электролитный завод гужевым транспортом.

При дальности расстояния это вызывало большие расходы, особенно в начале XX в., когда цены на перевозки значительно поднялись. Рудники стали убыточными. Поэтому царский Кабинет вынужден был сдавать их в аренду или продавать.

Покупателями зачастую становились английские, французские, американские и др. предприниматели. Так в горнозаводскую промышленность Рудного Алтая начинает проникать иностранный капитал. В целом, в дореволюционном Казахстане в руках иностранного капитала в цветной металлургии, нефтяной и угольной промышленности находились четыре пятых производства [3, с.125].

В 1896 г. Зырянское полиметаллическое месторождение было продано французским предпринимателям, учредившим «Зырянское горнопромышленное общество». Французское общество внесло мало нового в технику производства. Оно построило гидроэлектростанцию на реке Тургусун, в 20 км. от рудника (плотина станции была снесена первым же весенним паводком), при руднике с 1896 г. был основан пробный завод для обработки руд. На этом их «новшества» ограничивались. Общество преследовало чисто спекулятивные, биржевые цели и не стремилось улучшить производства. Добыча руды падала: в 1900 г. она составляла 450600

пудов несортированной руды, в 1901 г. – 475500, в 1903 г. – 73800, в 1904 г.- 32700 пудов [4]. И общество прекратило свое существование.

В 1905 году Змеиногорская группа рудников, а в 1908 году Риддерский и Зырянский рудники были сданы в концессию австрийской компании «Туран-Таксис». Однако эта компания не стремилась развернуть работы на рудниках, занималась только разведкой и опытом по обработке риддерских руд. Этот опыт проводился в Германии: наиболее богатые концентраты для извлечения золота и серебра вывозились за границу. В 1913 году эта компания прекратила свое деятельность. Богатство Рудного Алтая привлекло внимание представителей крупных английских компаний. В 1914 году Змеиногорский и Зырянский рудники были переданы английскому обществу «Русская горнопромышленная корпорация», а Риддер - «Риддерскому горнопромышленному акционерному обществу». Финансовая группа английского капитала создала два акционерных общества. «Риддерское» и «Киргизское». АО тесно связаны между собой единым процессом производства. На Риддере добывали руды и перерабатывали в концентрат, который отправляли Киргизскому акционерному обществу в Экибастузе для переплавки на цинк, свинец, золото, серебро. Основной капитал был равен 20 миллионам рублей [1]. Решающие отрасли горнозаводской промышленности находились в руках акционерных обществ иностранных предпринимателей.

В Бухтарминском районе действовали и др. рудники: Заводинский, Путинцевский, Бухтарминский, Греховский и Снегиревский. На Заводинском добывались главным образом свинцово-цинковые руды. Путинцевский был наиболее богат медью (его полиметаллические руды содержали до пяти процентов меди) [5].

В условиях экономического кризиса 1900-1903 гг., сопровождавшегося значительным повышением налогов, положение золотых приисков ухудшилось. Золотопромышленники начали сдавать свои прииски в казну или переставали разрабатывать и разведывать золоторудные месторождения. Золотопромышленность приходила в упадок. Если в 1899 г. в Усть-Каменогорском уезде действовало более 125 приисков, то в 1904 г. их осталось лишь 50 [6].

В связи с приливом русского и иностранного капитала после 1904-1905 гг. наблюдается новый подъем добычи золота. Если в 1905 г. было 85 приисков, то в 1906 г.- 105. В 1907 г. на 89 приисках добыча золота достигла 35 пудов 8 фунтов. В 1904 г. на основе восьми действовавших приисков возникла «Алтайская золотопромышленная компания» [7].

В 1904 г. Кабинет интенсивнее начал сдавать месторождение Рудного Алтая в концессию. Царское правительство, предоставив заграничному капиталу сводный доступ к богатствам Казахстана, в сущности, продавало месторождения иностранным предприятиям за бесценок. К началу русской революции 1905 г. на Рудном Алтае существовали концессии Уркварта в бассейне реки Ульбы, в Риддерском районе.

Распространенной формой деятельности предпринимателей были товарищества на паях, в которые входило примерно от 5 до 15 и более золотых приисков. Местные капиталы А. Хотимский и М. Мусин образовали в Зайсанском уезде «Маркакольское золотопромышленное товарищество» на базе 5 действовавших приисков и рудников. В 1912 г. золотопромышленники Б.П. Часовников, Л.П. Степанов, М.С. Мусин образовали «Западно-Сибирское золотопромышленное товарищество» на паях. Таким образом, в период между 1910 и 1913 гг. на Рудном Алтае было учреждено более десяти товариществ [8]. В организации золотодобывающей промышленности было немало трудностей: отсутствие лесоматериалов, дороговизна их в степных зонах, затруднения с транспортом. Многие прииски находились в разных местах Алтайской и Калбинской волостей Усть-Каменогорского уезда, и между ними была слабая транспортная связь.

В 1914 г. концессия на Зырянское, Змеиногорское и Прииртышское месторождения руд цветных металлов переходит к английскому акционерному обществу, вскоре получившему название «Русская горнопромышленная корпорация». Другой организацией английских капиталистов была так называемая «Русско-азиатская корпорация».

Строительство железных дорог, протяженностью в тысячи километров, сооружение каналов, постройка мощных горнорудных предприятий, машиностроительных заводов требовали особо больших вложений. Для того чтобы собрать необходимые средства для такого крупного строительства, стали создаваться акционерные общества, которые уже в XIX веке играли видную роль. В конце XIX - начале XX вв. акционерная форма предприятия стала преобладающей. Акционерные общества сосредотачивают огромные суммы капитала, которые ранее были распределены между многими владельцами. Этот капитал служит для организации гигантских предприятий.

Летом 1913 г. на Риддер прибыли группы американских геологов с буровыми мастерами, станками, начали обследование месторождение, как наиболее интересного для предпринимателей. Было решено поставить добычу руды более широко, путем постепенного расширения производства. По расчету американского горного инженера Нокса, с 1916 г. добыча руды в Риддере могла быть доведена до 600 т. в сутки, стоимость тонны ее – до двух фунтов стерлингов. Нокс в своем докладе на заседании правления «Риддерского акционерного общества» 25 ноября 1914 г. отметил, что при общей переработки до 20 млн. пудов в год риддерских руд возможна прибыль в 10,5 млн. руб., что составляло бы 60 проц. прибыли на капитал [9].

Однако добыча руды в Риддере велась концессионерами недолго, за несколько лет она составила всего 1315 тыс. пудов. По существу, концессионеры саботировали восстановление рудников, ссылаясь на различного рода технические трудности, фактически же они опасались революционных потрясений как в России, так и в Казахстане. Из-за крайне отсталой техники и тяжелых условий труда рабочих производительность рудника была низкой: годовая добыча на одного горняка составляла всего 1750 пудов.

Обогащались эти руды на выстроенной в 1915 г. опытной обогатительной фабрике. За 1915 – 1918 г. было переработано всего 1 546 564 пуда руды [1].

Рудники эксплуатировались хищнически, без должного оснащения техникой. В результате один из крупных рудников риддерской группы – Григорьевский в 1916 г. был затоплен, водоотливные средства не могли справиться с увеличивавшимся притоком воды. Концессионеры ограничивали капитальные затраты. Они считали возможным затратить для добывания руд не более 10,5 млн. руб.

Русское правительство крайне нуждалось в продукции риддерских рудников. Только Ижорский завод морского ведомства заказал «Риддерскому акционерному обществу» 30 тыс. пудов цинка. Между тем «Риддерское акционерное общество» испытывало огромные затруднения с доставкой с Экибастузской копи достаточного количества угля, чтобы обеспечить работу рудников и обогатительной фабрики в широком масштабе. Кроме того, не хватало необходимого железа и других металлов, заказанных в России, но не поставленных. Очень чувствительны были задержки в получении машин и специального оборудования, заказанных в Англии, Америке. В результате в 1917 г. вывоз цинково-свинцовых концентратов из Риддера в Экибастузский завод сократился. Но дивиденды росли. Прибыли на вывезенные в Казахстан английские капиталы увеличились в результате беспощадной эксплуатации рабочих, вербовавших из числа разоренного местного и переселенческого крестьянства. На собрании акционеров 14 декабря 1916 г., выступая с докладом о деятельности корпорации Лесли Уркварт, акционер Маклеуд не без основания говорил, что «компания сумела создать русский триумфват: «Кыштым», «Танальк» и «Иртыш», причем последнее – самое крупное достижение».

Насколько выгодно было финансирование этих концессий, показывает тот факт, что через месяц после выпуска в Лондоне акций «Русско-азиатской корпорации», их курс повысился вдвое (с двух до четырех фунтов стерлингов).

Учитывая огромные доходы, получаемые концессионерами на эксплуатации казахстанских горных богатств, капиталисты из группы Укварта в 1914 г. создали еще одно акционерное общество для постройки заводов по выплавке свинца, меди, серебра и цинка.

Таким образом, Развитие горнозаводских предприятий в районе Рудного Алтая было началом возникновения промышленности на территории Казахстана. Однако колонизаторская политика царизма, защищавшего интересы русского капитализма и стремившегося к наживе любыми путями, резко тормозили развитие горнозаводской промышленности.

Русский царизм давал свободный доступ иностранному капиталу на разработки богатых месторождений национальных окраин. К началу XX века все отрасли горнозаводской промышленности повсеместно переходят в руки иностранных концессионеров – англичан, американцев, французов и австрийцев. Из множества компаний горнозаводской промышленности наиболее крупными были: «Русская горнопромышленная корпорация» и «Риддерское горнопромышленное акционерное общество», находившееся в руках английских предпринимателей. Из общей суммы капитала (20 млн. руб.), вложенного в Риддерское и Киргизское горнопромышленное АО, 60% принадлежали англичанам [10, с.15]. При низком органическом составе капитала англичане не только получали высокую норму прибыли, но и большую сверхприбыль. Это объяснялось тем, что наряду с хищнической эксплуатацией природных недр они располагали здесь дешевой рабочей силой. Вследствие хищнической разработки иностранными концессионерами, богатые месторождения края приходили в упадок, рудники быстро оказались выработанными, нужно было переходить на новые места, вкладывать в предприятия новые капиталы, что нередко оказывалось невыгодным и непосильным для горнопромышленников и поэтому они часто закрывались, терпели банкротства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Герасимов С.Н. Экономика Рудного Алтая перед Октябрьской социалистической революцией // Ученые Записки УКПИ- Усть-Каменогорск, 1959. – С. 3-19.
2. Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX века. – М. – Наука. – 1976. – 371 с.
3. Баишев С.Б. Победа социализма в Казахстане. – Алма-Ата, 1961.
4. Дильмухамедов Е.Д. Обработка и горная промышленность Казахстана в начале 20 века. В сб. статей " Казахстан в канун Октября". Под ред. проф.П.Г. Галузо. Алма-Ата: Наука. 1968. – 284 с. – С.149-176.
5. Нейштадт С.А. К вопросу об экономике колониального Казахстана. //Известия АНКСР. Серия экономическая. Вып.1. Алма- Ата, 1949. - С.56-115
6. Ахмедова Н.Б. Проблемы развития и размещения промышленности Казахстана. – А-А. – 1971. – 508с. – С.23-29
7. Весь Казахстан. Справочная книга / Ред. Вен. Ланько.- А-А.- 1931.
8. Бекмаханов Е.Б. Возникновение капиталистической промышленности. // Вестник АН КазССР – 1949 - № 6 – С.54-59
9. Асылбеков М.Х. Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX- начале XX века. В сб. статей " Казахстан в канун Октября". Под ред. проф.П.Г. Галузо. Алма-Ата: Наука. 1968. – 284 с. – С.178-213.
10. Бекмаханов Е.Б. Социально-экономические отношения в Казахстане в период империализма. – Алма-Ата, 1957.

УДК 3

РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА НА УРОКАХ ИСТОРИИ

С.О. ГАФИЯТУЛИНА
СОШ №10, г. Экибастуз

*«Гордится славою своих предков Не только можно, но и должно»
Пушкин А.С.*

Задачи:

1. Воспитать высокие нравственные качества личности, гражданское достоинство, уважение к истории Отечества, к собственному «Я».

2. Повысить правовое образование человека современного общества.

3. Добиться высокого качества знаний, учащих используя различные способы организации учебной деятельности.

Актуальность: *В процессе воспитания конкурентоспособной личности важна гражданско-патриотическая позиция подрастающего поколения и уровень интеллекта.*

Понятие патриотизма рассматривается в любом возрасте, и у каждого поколения свое понятие этого слова, но в целом это, наверное, Родина. Именно молодое поколение будет определять будущее нашей республики в XXI веке. Обычно в народе говорят: что посеешь, то и пожнешь. Поэтому мы должны посеять добрые зерна воспитания, чтобы получить хорошие плоды. Как сказал наш Президент Н. А. Назарбаев «Отношение граждан страны к ее символам — показатель того, насколько люди чувствуют себя гражданами этой страны, верят в ее будущее, являются ее патриотами».

История – это могучая и вечно живая сила, которая творит Патриота, Гражданина. Пропаганда государственной символики способствует формированию казахстанского патриотизма, содействует социализации личности, её духовному развитию и гармоничному воспитанию. Тем самым, школа вносит свой вклад в развитие и воспитание казахстанской молодежи — завтрашнего дня нашей страны. Очень важно понимать, что эффективность патриотического воспитания детей зависит от совместных усилий государства, школы и семьи. Только в тесном сотрудничестве и взаимодействии этих субъектов воспитания можно достигнуть полноценного развития личности ребенка.

Патриотизм начинает формироваться в семье, где в сознании человека закладываются образ Родины и личностное отношение к ней, воспитывается ответственное отношение к своей стране, населяющим ее людям, ее интересам. Я думаю, слова великого мыслителя аль-Фараби о том, что «образование, полученное без воспитания, может обернуться против человечества», актуальны и сегодня. В результате кропотливой работы через вовлечение родителей в подготовку и проведение общешкольных, классных мероприятий происходит увеличение социальной активности родителей.

Важными факторами воспитания являются формирование индивидуально-личностного отношения школьников к изучаемым историческим темам, к историческим событиям, известным военным, государственным деятелям, применение активных форм, методов и приемов для стимулирования познавательной, творческой деятельности, углубление знаний учеников, наполнение знаний новым качественным содержанием можно через: игровые технологии, проблемное обучение и конечно же новые информационные технологии обучения (НИТО). Например, на уроке в 7 классе «Казахское ханство» необходимо сразу обратить внимание учащихся, что с самого начала, война султанов Жаныбека и Кирея за свободу и независимость народа приобрела справедливый, освободительный, а самое главное народный характер. «Все тленно, все преходяще, только доблесть никогда не исчезнет, она бессмертна». Очень уместно совместно с учащимися вспомнить тему героизма воинов - казахов в Великой Отечественной войны. Великая Отечественная война 1941-1945 годов явилась не только тяжелым испытанием для страны, но и определившей самосознание народа – победителя. С точки зрения патриотического воспитания Великая Отечественная – главное событие в истории нашей страны XX века. Это и великие победы, и национальные герои, единство народа и его роль в мировой истории. Показано, что Победа – это результат, достигнутый всем советским многонациональным народом, и в первую очередь это победа солдата, воина, труженика войны. Нельзя не отметить в тоже время роль талантливых полководцев, которые в критические моменты проявили выдержку, стойкость и личное мужество. В годы войны были проявлены лучшие черты казахстанцев, раскрыты возможности людей, и не только воинов, но и тех, кто самоотверженно трудился в тылу.

На мой взгляд, изучение периода Великой Отечественной войны является одним из главных в процессе патриотического воспитания, здесь не может быть упрощенного, схематичного подхода. Подвиг казахского народа в этой войне еще не раскрыт, не оценен до конца. Великая Отечественная война уже генетически заложена в нашей памяти. Подрастающее поколение, несмотря на особенности современной жизни, равнодушно к подвигам своих дедов и прадедов и хорошо понимает, что земля предков священна. Подростки, в дни подготовки к празднованию дня Победы, говорят на уроках, в беседах, на классных часах, что вспоминать о нашем солдате-победителе, об угрозе возрождения фашизма, о бережном отношении к людям, к жизни, к

миру надо не только в дни праздников, а помнить об этом постоянно. Большое значение имеют личные беседы учащихся с участниками Великой Отечественной войны. Ребята сами посещают ветеранов на дому. Учащиеся рассказывают в классе о своих чувствах, очень эмоционально рассказывают своим одноклассникам о таких встречах. Я считаю, что эта форма воспитания позволяет лучше узнать о своих родственниках, знакомых и чувства гордости за них. В целях нравственного воспитания использую на уроках образы героев, таких как: Маншук Маметова, Алия Молдагулова, Кажимукан Мунайтпасов, Рахымжан Кошкарбаев, Талгат Бегельдинов, и др., тем самым раскрываются идейные и нравственные мотивы их героизма, рассказывается о суровых испытаниях, которые выпали на долю людей в ее лихую годину.

В Государственной программе развития образования РК на 2011-2020 годы поставлены цели, которые можно назвать точками роста, влияющими на качественное улучшение всей системы. Среди них - внедрение электронного обучения. Особенностью учебного процесса с применением компьютерных средств является то, что центром деятельности становится ученик, который, исходя из своих индивидуальных способностей и интересов, выстраивает процесс познания. Учитель выступает в роли помощника, консультанта, поощряющего оригинальные находки, стимулирующего активность, инициативу, самостоятельность.

Использование мультимедиа на уроках – это требование сегодняшнего дня с одной стороны, и огромная помощь в работе учителя – с другой. В них включены портреты исторических деятелей, фрагменты документальных фильмов, исторические карты, мультимедийные презентации, тесты, задания, тексты. У детей пропадает комплекс неудачника. Электронное обучение – это интересно, таким образом у ученика повышается мотивация к усвоению знаний.

В пятых классах уроки патриотизма прослеживаются практически на каждом уроке. Например тема «Саки», где герой Ширак, достойный подражания. Но как же ученикам пятого класса почувствовать на себе подвиг и отвагу Ширака, страх и разочарование персидского царя? Конечно же здесь не обойтись без спектакля! Дети с огромным удовольствием готовят сцену, одежду, грим, иногда в эту подготовку включаются и родители и каждому мальчику хочется играть именно Ширака, потому что он герой, потому что он сумел не раздумывая отдать свою жизнь во имя спасения Родины, так говорят учащиеся и они еще долго будут помнить и говорить об этом. Любая, будь то тема о К. Касымове, И. Тайманове, или об Аблайхане и батырах, на каждом из них есть примеры для подражания, поэтому в пятых классах я в основном использую игровые технологии и презентации. Такие уроки не проходят даром.

Разве можно воспитать гражданина своего отечества, не зная своей истории?

– Вспомните и расскажите о людях, которые являются достоянием, гордостью нашей страны. (можно показать фотографии этих людей и обязательно спросить: чем известен этот человек?).

Махамбет Утемисов – акын, батыр;

Абай – поэт, просветитель;

Н.А. Назарбаев – Президент РК, лидер нации;

Роза Рымбаева – заслуженная певица;

Олжас Сулейменов – поэт, политик;

Наталья Оринбасарова – актриса;

Маншук Маметова и Алия Молдагулова – героини Великой Отечественной войны;

Тохтар Аубакиров и Талгат Мусабаев – космонавты;

Ермек Серкебаев, Алибек Днишев – оперные певцы; и др.)

– Любовь к Родине рождает героизм людей на полях сражений, а также в повседневном труде. Подумайте над этим выражением – «Любовь к Родине рождает героев». Что это значит?

В результате обсуждения мы должны прийти к выводу, что каждый из названных учениками героев – Аблай хан, царица Томирис, Махамбет, Б. Момышулы и др. – были патриотами, то есть теми, кто любит свою Отчизну. Но просто любить Родину недостаточно. Свою любовь нужно доказывать делом. «Каждый миг, каждый день я живу и дышу во имя Родины», - писал Б. Момышулы. Герои потому и герои, что жили, боролись и умирали за свою землю, за ее независимость, свободу, а у истоков этой борьбы стояла любовь к Отчизне.

Считаю важным один из этапов урока в 7-8-х классах посвятить землякам - труженикам, горнякам, предпринимателям, их плодотворному труду по возрождению города. Данная работа должна проводиться в более усложненной форме, чем в 5-6-х классах - по материалам СМИ.

Эпиграфом могут служить, к примеру, строки из стихотворения Сакена Сейфулина:

Земля! В зеленом летнем платье

Ты ловишь солнце будущего дня,

Родимая, какое это счастье,

Что ты всегда со мной и для меня!

А также слова Г. Мусрепова: «На земле нет края лучше того, где ты родился и вырос».

В старших классах это может быть высказывание Н.А. Назарбаева: «Быть патриотом своей Родины – это носить Казахстан в своем сердце».

Можно проводить конкурсные сочинения-эссе, посвященных ежегодным Посланиям Президента Н. А. Назарбаева народу Казахстана среди учащихся в школе, а затем и среди школ нашего города. Что можем взять мы, учителя истории на свои уроки из этих важных документов, чтобы донести до учащихся главные направления развития страны и одновременно использовать текст для воспитания казахстанского патриотизма?

На следующем этапе урока необходимо говорить о современных достижениях Казахстана, о роли и вкладе молодежи в развитие и процветание государства и т. д. И не ограничиваться только стенами школы, а выходить на уровень города, области и даже Республики, показывать лучшие результаты в СМИ, по телевидению, в школе выпустить стенгазету, похвалить учащихся на линейках, которые были прекрасной традицией прошлого, когда вся школа смотрела на победителей, на лучших, которым вручали грамоты и похвальные листы, а сейчас при этом использовать еще и мультимедиа. Ничто не влияет на современную молодежь сильнее как их же сверстники, которые будут призывать их к патриотизму, которые станут для них примером для подражания. Давайте возродим лучшие традиции прошлого, но не отставая при этом от требований сегодняшнего дня!

И я, как учитель, стараюсь привить учащимся чувство патриотизма, любви к Родине, своему городу, семье, воспитать в них Гражданина Казахстана. А без этого у нашего общества не может быть будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анес Г.К., Абылхожин «Народы Казахстана». Энциклопедич. справочник. Алматы, изд-во «Арыс», 2003г
2. Назарбаев Н.А. «Послание народу Казахстана», 2012,2013г

УДК 94 (574)

ШТРИХИ К ИСТОРИЧЕСКОМУ ПОРТРЕТУ ПОЛИТИЧЕСКОГО И ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ КАЗАХСТАНА ДИНМУХАМЕДА КУНАЕВА

Е.А. ЕРЖАНОВ

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Востребованность ретроспективного взгляда, нового подхода оценки жизнедеятельности политического и государственного деятеля Кунаева Динмухамеда Ахмедовича в условиях нового политического формационного устройства государственности Казахстана, несомненно. Детерминированного особой актуальностью, которая дает новую пищу для изучения политической истории казахстанского советского общества и их лидеров. В современной этнополитической ситуации происходит объективная трансформация исторических взглядов на исторические процессы, имевших место искусственной деформации исторической памяти народа, которые формировались под идеологическим давлением в период советской геополитической и социокультурной экспансии Центра и были представлены в негативных тонах. Как известно, 16 декабря 1986 года состоялся Пленум ЦК Компартии Казахстана, где Динмухамед Кунаев был освобожден от занимаемой должности первого секретаря ЦК Компартии Казахстана.

Следовательно, конец восьмидесятых и начало девяностых годов прошедшего столетия ознаменовалась утверждением псевдодемократических настроя и в последующем влияния постсоветских мифологических реконструкций аутентичного недавнего прошлого на историческое сознание казахстанского общества. Сообразно с этим, в истории человеческой цивилизации не бывает одних позитивов или же негативов.

Таким образом, в определенной степени утвердившийся диктат в идеологической сфере подвергла жесткой обструкции и на определенное время предана забвению деятельность государственного деятеля Д.А.Кунаева. Изменение общественно-политической и социально-экономической формации, стала поводом для некоторых отечественных историков и обществоведов перечеркнуть тот позитив, которая имела советская обществоведческая наука. И в этом контексте иные исследователи от науки, мимикрирующие перед современной общественно-политической ситуацией, стали тенденциозно обосновывать имевшие место ошибки при социалистической системе, не подвергая исследуемые пласты объективному, критическому анализу.

Вследствие этого, дистанцируясь от идеологизмов, стереотипов, штампов прошлых или современных, нам представляется возможность, обратить внимание на деятельность государственного деятеля Кунаева Динмухамеда Ахмедовича в отношении вопроса этнотерриториальной целостности Казахской Советской Социалистической Республики. В историографии Истории Казахстана данный вопрос остается закрытым, издания «Истории Казахской ССР» (Институт истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч.Валиханова Академии Наук Казахской ССР. - Т.5) и «История Казахстана» (Институт Истории и Этнологии им. Ч.Валиханова МОН РК Комитет Науки) замалчивают, лишь современное издание истории Казахстана ссылается на мемуары Д.Кунаева [1; 2; 3.]. Обнародованных документов в Архиве Первого Президента РК (т.е. в бывшем Архиве ЦК КП Казахстана) пока не существует.

Следовательно, прежде чем перейти к выше обозначенной проблеме, необходимо остановиться на биографических параметрах Д.А.Кунаева. Ибо взаимоотношения человека и общества существенным образом видоизменялись в ходе истории. Изменялось вместе с этим и конкретное наполнение, конкретное содержание и собственно личности. Ретроспективный взгляд на историю раскрывает перед нами богатство и разнообразие типов личностей, характерных для определенных типов культур и мировоззрений.

Поэтому, ретроспективный взгляд на биографию Д.Кунаева представляет определенный интерес. Сообразно с этим интересно отметить, что Кунаев Динмухамед Ахмедович является коренным алматинцем, где родился, вырос и всю сознательную жизнь прожил в столице советского Казахстана. По личным воспоминаниям, он

родился в городе Верном (Алматы) 12 января 1912 года, в бедной семье простых тружеников, которая проживала на Саркандской улице в Большой станице.

Обратимся к периоду его молодости, 19-летним юношей в 1931 Динмухамед Ахмедович приезжает в Москву по путевке крайкома комсомола Казахстана для поступления в Московский институт цветных металлов и золота им. М. И. Калинина. По воспоминаниям Динмухамеда Кунаева «... учеба в Москве совпала с тяжелейшим периодом в жизни республики и страны – периодом принудительной коллективизации» [1. – С.17]. В дальнейшем, несмотря на все трудности той эпохи, он успешно заканчивает вуз в 1936 году получает квалификацию горного инженера и направляется в Казахстан на «Коунрад-Балхашстрой», где прошел все карьерные лестницы от простого рабочего до главы промышленного предприятия: машинист бурового станка, мастер, сменный инженер, начальник участка, главный инженер, директор Коунрадского рудника Балхашского медеплавильного комбината [1. – С.15-18].

Вторая Мировая война (частью которой является Великая Отечественная война) внесла свои коррективы в мирную жизнь советского народа. Тыл представлял собой второй фронт. Следовательно, Д.М. Кунаев работает в одном из оборонных предприятий в Восточном Казахстане: комбинате «Алтайполиметалл» заместителем главного инженера и начальником технического отдела, затем директором Риддерского рудника, (6 февраля 1941 года Риддер был переименован в город Лениногорск – примеч. авт.) одного из крупнейших в СССР предприятий свинцово-цинковой промышленности – Лениногорского рудоуправления (1936-1942).

Одним из переломных моментов в карьерной лестнице Динмухамеда Ахмедовича является переход на работу в государственно-партийную структуру власти. Итак, в апреле 1942 года первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Н.А. Скворцов вызывает в Алма-Ату, где его рекомендует на должность заместителя председателя Совета Народных Комиссаров Казахской ССР. Надо отметить, что на государственной и партийной работе проработал до конца своей трудовой деятельности: заместитель Председателя Совета Министров КазССР в 1942-52 годы, с 1955-60 и 1962-64 годы он занимал пост Председателя Совета Министров КазССР, на должности первого секретаря ЦК Компартии Казахстана находился с 1960-1962 гг. и с 1964 года по декабрь 1986 года, член КПСС с 1939 года, видный деятель Коммунистической партии и Советского государства, кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС - 1966-1971 гг., член Политбюро ЦК КПСС с 1971 по 1987 годы, член Президиума Верховного Совета КазССР – с 1960 года, член Президиума Верховного Совета СССР с 1962 года. Д. А. Кунаев – делегат XIX-XXVI съездов КПСС, IV-XV съездов Компартии Казахстана, депутат Верховного Совета КазССР II-X созывов.

Следует отметить, что с 1942 по 1986 годы Динмухамед Ахмедович Кунаев находился на государственной и партийной службе в высших эшелонах власти. По его яркому выражению: «Партия доверила мне поработать в ЦК КПК и Совете Министров республики в течение 42 лет» [1. – С.7].

Важнейшим, даже императивным принципом в поведении Динмухамеда Кунаева является фактор, подтверждающий его мудрость как государственного деятеля в решении проблем территориальной целостности государства. Надо отметить, что великий предок всех тюркских народов, основатель гуннской державы, шаньюй Моде в этом отношении высказал мысль, что «земля – основа государства, разве можно отдавать ее!» [4. - С.58]. Следовательно, проблема этнотерриториальной целостности государства стала настолько актуальной, что после принятия «Курса КПСС на массовое освоение целинных земель» Пленумом ЦК КПСС от 23.02. - 02.03.1954 года, следствием которого стало перераспределение земель Казахстана в советский период.

Следовательно, после принятия в августе 1956 года постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об орошении и освоении целинных и земель Голодной степи в Узбекской ССР и Казахской ССР для увеличения производства хлопка», были переданы три хлопкосеющих района и город Бостандык в введение Узбекской ССР Указом Президиума ВС СССР от 13 февраля 1956 года [5. - С.571; 1. – С.140-152]. Также в этот период была выдвинуто предложение Первым Секретарем ЦК КПСС Н.С.Хрущевым о передаче полуострова Мангышлак Туркменской ССР [1 – С.140-152]. Все эти доводы аргументировались Н.Хрущевым, что узбеки могут лучше возделывать хлопок, а туркмены имеют большой опыт и быстрее осваивают нефтегазовые богатства Мангышлака [1. – С.150].

Также здесь имеет место создания Целинного края на базе объединения пяти северных областей Казахстана, которое вызвала разнополярный политический резонанс, как в политических кругах, так и среди широких масс трудящихся. Сообразно с этим на наш взгляд будет уместно привести посулы Никиты Хрущева: «... Пора переходить на краевое управление народным хозяйством, а в перспективе исчезнут границы между республиками» [1. – С.149].

Однако, передача полуострова Мангышлак не получила своего дальнейшего развития, а районы переданные Узбекистану после смерти Н. Хрущева были возвращены Казахстану. Надо отметить государственную мудрость Д.Кунаева, его колоссальное усилие в отстаивании «... исконных казахских земель» перед деструктивными подходами ЦК КПСС и Совмина СССР [См.: 1. - С.152].

Всем нам достаточно известно казусы о переименовании города Акмолинск в Целиноград. Данная проблема связана с этимологией топонимического названия города-местности как «белая могила», которая с легкой подачи Председателя Президиума Верховного Совета Казахской ССР И.Шарипова была принята секретарем ЦК КПСС Н.С.Хрущевым. Вследствие этого реакция Никиты Хрущева запечатлелась в истории СССР риторической фразой (напыщенный): «С этой могилой надо кончать и город переименовать в Целиноград» [См.: 1. – С.130.; 3. - С.589].

Также надо отметить особенности общественно-политической жизни республики, когда имело место целиноградского конфликта. В этой связи можно привести классический пример советской административно-тоталитарной системы, когда с позиции централизованного подхода решались этнополитические и этнотерриториальные вопросы «казахской государственности». Хотя данный тезис о государственности, навряд ли имеет реальную правовую наполненность. Следовательно, в основе целиноградского конфликта лежало постановление Политбюро ЦК КПСС за № 153/XI от 31 мая 1979 года «Об образовании немецкой автономной области», в котором было сказано: «В целях создания необходимых условий для развития национальной культуры немецкого населения и улучшения идейно-воспитательной работы среди него, а также для улучшения развития экономики и освоения природных богатств районов, входящих в область, считать целесообразным образовать Немецкую автономную область в составе Казахской ССР с непосредственным подчинением ее республиканским органам» [3.– С.617]. Далее отмечается, что «среди «подписантов» не было ни одного представителя Казахстана, хотя речь шла о случае, который затрагивал интересы непосредственно и Казахстана, и миллионов его граждан. Лишь в одном месте вскользь упоминается, что «ЦК Компартии Казахстана (т. Кунаев Д.А.) к данному предложению относится положительно» [3. – С.618].

Итак, применяя ставшего в советское время брендом словосочетание «в свете постановления Политбюро ЦК КПСС» от 31 мая 1979 года советско-партийные боссы Казахстана приступили к его реализации, в частности, к уточнению демаркации границ новой области, рассмотрению вопросов размещения областных организаций, стали утверждаться структуры и штаты нового образования. В русле решений Политбюро ЦК КПСС были подготовлены указы проектов Президиума Верховного Совета СССР, Казахстана и даже проект закона Казахской ССР об образовании Немецкой автономной области в составе республики» [3. – С.617].

На наш взгляд, приведенные факты убедительно свидетельствуют, что соглашательские позиции имели место среди партийной элиты Казахстана возглавляемой Д. Кунаевым.

Таким образом, очевидно, что Динмухамед Кунаев, разумеется, не был самым лучшим представителем генерации советско-партийного истеблишмента, оказывающие решающее влияние на политическую, экономическую и общественную жизнь формирующие общественное мнение. Однако, избежавший, физической опалы при сталинском тоталитаризме и аппаратной адаптации при хрущевском волонтаризме и, мягко воссевший в Политбюро при брежневском стагнации социально-экономической жизни страны. Он представлялся наиболее оптимальным воплощением базовых ценностей и установок этой генерации.

Все сказанное позволяет сделать вывод, что Динмухамед Ахмедович Кунаев при всей противоречивости как партийно-государственного деятеля является неординарной личностью, возложившим на себя бремя ответственности за Казахстан, за народ, за политические процессы, происходящие в стране. Следовательно, политическая, государственная обязанность Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана сформировала личность убежденным исполнителем государственно-политической воли ЦК КПСС и Совмина СССР. Индивидуальная самореализация Д. Кунаева как государственного деятеля сформировалась не только от гражданско-правовых презумпций, но еще и от того насколько велики запросы государства и общества на личностную ответственность лидера перед социумом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кунаев Д. А. О моем времени: Воспоминания. Алма-Ата, 1992.
2. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. Т.5. Алма-Ата, «Наука» Каз.ССР, 1980.
3. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы, 2009.
4. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992.
5. История Казахстана и Центральной Азии / Отв. ред.: М.Х.Абусейтова, Н.Э.Масанов, А.М.Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.

УДК 93 (574)

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

М.Б. ЖАГИПАРОВ
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

После обретения независимости Республики Казахстан первоочередными задачами стали строительство суверенного государства, формирование институтов гражданского общества, в том числе института политических партий.

Анализ политической жизни Казахстана последнего десятилетия и процесса формирования основ гражданского общества показывает, что динамика политической жизни в стране соответствует общемировым закономерностям демократизирующихся обществ, хотя имеет и неизбежные специфические особенности, обусловленные переходом от тоталитаризма к новой системе. К новым явлениям относится тот факт, что политические партии Казахстана начинают активно выступать как субъект политического процесса в переходном демократизирующемся обществе.

Современная политическая система Казахстана представляет собой диалектическое единение и борьбу политических интересов социальных групп и слоев. В этом контексте представляется актуальным изучение проблемы обеспечения демократического консенсуса, инициатором которого могут выступать политические партии, играющие важную роль в консолидации основных общественно-политических сил вокруг социально значимых целей.

В условиях суверенизации республики возникает необходимость законодательного регулирования функционирования политических партий Казахстана. Первым законодательным актом, направленным на это был Закон «Об общественных объединениях Казахской ССР» от 27 июня 1991 года, который легализовал деятельность партий и движений, перешедших из статуса неформальных в официально признанные официальные структуры. Затем в 1996 году последовало принятие Законов Республики Казахстан «Об общественных объединениях» и «О политических партиях». В целом, они были направлены на укрепление многопартийной системы в стране на общедемократических принципах. Принятие 27 июля 2002 года нового Закона «О политических партиях» предопределило начало качественно нового этапа в истории формирования многопартийной системы в Республике Казахстан.

Ключевыми документами в сфере регулирования деятельности политических партий также являются: Конституция (Основной Закон) РК и программные документы политических партий. Вышеназванные документы являются основными источниками изучения формирования многопартийной системы Казахстана.

Политическую модернизацию в Казахстане после самых необходимых экономических преобразований начали проводить через реформирование всей политической системы общества. Наряду с государством политические партии являются одним из основных институтов политической системы.

Значение и роль политических партий определяется не только их местом в политической системе общества, но и ролью партий в развитии гражданского общества. Зрелостью гражданского общества измеряется степень демократичности деятельности всех структур общественного развития.

Политические партии относятся к самому высокому уровню институтов гражданского общества, так как выполняют функцию политической социализации. Именно политические партии выражают политические интересы отдельных слоев, групп и в целом всего общества в зависимости от поставленных целей и задач.

Формирования партийной системы в нашей стране, её структура, определяет характер взаимодействия всех политических партий не только между собой, но порядок устройства представительных и иных органов государства.

В ходе демократизации политического общества произошли и определённые изменения в преобразовании партийной системы Казахстана. За прошедшие двадцать лет сформировалась многопартийная система, как наиболее подходящей для демократического развития нашей стран.

На сегодняшний день политические партии являются главным инструментом взаимосвязи между государством и гражданским обществом. Наряду с государством политические партии образуют каркас политической системы общества, являются инструментом участия гражданского общества в осуществлении государственной власти и контроля за эффективностью функционирования государственного аппарата. Говоря о формировании многопартийности в Республике Казахстан, нельзя не отметить тот факт, что именно Глава государства Н. А. Назарбаев выступил за демократизацию и плюрализм партийной системы. Как отмечалось в выступлении Президента РК на совместном заседании палат Парламента «...с момента реальной независимости до принятия Конституции суверенного Казахстана мы сосредоточились на преодолении дезинтеграционных процессов, формировании фундамента казахстанской государственности, переходе от диктата однопартийности к политическому плюрализму, создании основ демократического развития» [1].

В настоящее время государством выработана законодательная и нормативная база для проведения выборов и осуществления деятельности политических партий различного типа, которые полностью соответствуют нормам демократической государственности.

Кроме того, партийная система должна представлять собой реально действующий инструмент институционализации политического участия масс в управлении государством. Система должна обеспечивать возможность открытого и честного выражения точек зрения различных партий. Деятельность партий должна быть гласной и прозрачной для общества.

Становление многопартийности в казахстанском обществе, плюрализм и борьба мнений вызвали к жизни закономерные процессы переоценки многих ценностей и привели в конечном счете к очевидной трансформации базисных основ как государственности, так и политической системы в целом.

Для обеспечения дальнейшего развития многопартийности необходимо совершенствовать институционализацию политических партий с превращением их в подлинные институты политической системы.

Внеочередные выборы в мажилис прошли в Казахстане 15 января 2012 году при явке избирателей более 75%. За парламентские мандаты боролись семь партий. Впервые в парламент должны были пройти как минимум 2 из них – согласно поправкам к закону, даже если бы только одна партия набрала более 7%. В мажилис также попала бы партия, занявшая второе место.

После выборов состав Мажилиса определённо поменялся. Убедительную победу в одержала партия «Нур Отан», возглавляемая президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым, получившая около 80 процентов голосов. Второе и третье места распределили между собой «Ак жол» («Светлый путь») и умеренно оппозиционная Коммунистическая народная партия Казахстана (оба получили примерно по 7%).

Доминирование одной крупной партии над остальными в депутатском корпусе на начальных стадиях развития общества – распространенное явление в мировой политической практике. По мнению ведущих

политологов, такое явление вполне естественно для стран в переходные периоды, поскольку это удобно для сохранения стабильности и управляемости общества. Однако такую же систему они относят к не особо демократичным способам управления. По их мнению, в связи с отсутствием полемики с другими фракциями у народных избранников снижается уровень депутатской экспертизы. Они убеждены, что в таких условиях Парламент может утратить свое основное предназначение и качество законотворческого процесса может снизиться.

В свою очередь, казахстанская партийная система тоже не стоит на месте. Конституционная реформа, начатая Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, изменила правовой статус политических партий, расширила полномочия Парламента и обеспечила дальнейшее формирование парламентской и партийной системы Казахстана, предоставив совершенно новые рычаги для развития демократического процесса [2].

В период, когда политическая культура находится на стадии развития, необходимо правильно воспринимать политическую конкуренцию как конкуренцию идей о повышении благосостояния народа и эффективного использования природных ресурсов страны.

В настоящее время Народно – демократическая партия «Нур Отан» фактически составляет ядро всей партийной системы Казахстана, базируется на идеалах демократии, плюрализма, открытости и представляет все социальные слои общества.

Доминирующее положение политической партии «Нур Отан» оправдано всем ходом социально – политического развития казахстанского общества, так как народно – демократическая партия «Нур Отан» готова принять самое активное участие в модернизации страны, в формировании конкурентоспособного государства и преуспевающей нации [3].

Ход эволюции партийной системы в Казахстане явился одним из самых чутких показателей изменений происходящих в политической сфере. Особенно важно при этом то, что дальнейшая демократизация партийной системы будет служить своеобразным индикатором демократического развития общества в целом. Общеизвестно, что партии являются выразителями интересов определенных групп населения, следовательно, прямо отражают политическую культуру и политическое сознание общества.

Развитие многопартийной политической системы Республики Казахстан – в большей мере заслуга Президента страны. Именно глава государства является инициатором проведения выборов в Мажилис по партийным спискам, но говорить о действительной партийной активности пока рано. Ни пропрезидентские, ни оппозиционные партии еще не сформировались как реальные политические силы.

Дальнейшее развитие политической системы Казахстана определено Президентом страны Нурсултаном Назарбаевым: «Мы будем и дальше идти по пути совершенствования казахстанской модели политического и государственного устройства, сочетая общепризнанные закономерности демократического развития и традиции нашего времени».

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на совместном заседании Палат Парламента Республики Казахстан, Астана, 16 мая 2007 г.
2. Дьяченко С. Казахстан политический: история, практика, личный опыт. Астана: «Акорда», 2010. – 260 с.
3. Морозов А. НДП «Нур Отан» - фактор политической консолидации// Analytic. – 2009. – С. 92.

ӘОЖ 342.533:316.462

КЕҢЕСТІК БІЛІКТЕ БІРПАРТИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ КҮШЕЮІ

Т. ЖОЛДАСҰЛЫ

оқытушы, тарих-магистрі, М. Мәметова атындағы Қызылорда гуманитарлық колледжі,
Қызылорда қ.

Кеңестік империяның тарихына үнілсек, ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қоғамымызда жалпы адамзатқа және өзгеше ойлайтын зиялы қауымға қарсы жүргізілген репрессиялау саясаты салдарынан сол қоғамда өмір сүріп отырған халықтардың мәдениетіне, тарихына, діні мен тіліне қарсы балта шабылды. Ауқаттыларға, дін иелеріне, орта тап өкілдеріне, ұлтшылдарға қарсы күрес ұраны көтеріліп жаппай жазалау іске асырылды.

Өз билігін нығайту жолында Сталин қандай да болсын әрекеттерден тайынбады. Партияның ішінде жікке бөлінушілікте, өзара күрестерге байланысты өзіне қарсы шыққан оппозициялық күштерге соққы берді. Лениннің және Троцкийдің «әлемдік социалистік революция» жөніндегі ойлары мен жоспарларына балта шабылды. Сталин өзінің билігі жолында партиялық аппаратта өз пікіріне, әрекеттеріне қарсы болғандарды кім болса да көзін құртып, партияны тек өзінің бағытында жұмыс істеуге қалыптастырды. «Ел үшін», «Халық үшін», «Коммунизм үшін» делінген жалған ұрандармен билікті, партия мүшелерін өзіне жұмыс істеуге шоғырландыра білді.

1917 ж. Қазан революциясынан кейін, елдегі Азамат соғысы уақытында большевиктерге қарсы болған патша министрлерін тергеусіз, сотсыз жазалау үшін ВЧК (Бүкілресейлік төтенше комиссия) органы құрылды.

Бұл ұйымды НКВД жанынан құруға және басқаруға Ф.Э. Дзиржинский тағайындалды. [1, 126-127 б.б.] Сол кезеңде Кеңестік қауіпсіздік органы басшыларының ішінде Дзиржинскийдің тұсында 2 млн-нан аса адамның көзі жойылған. «Қызыл террордың» құрбандары арасында епископтар, шіркеу басшылары, профессорлар және мұғалімдер, офицерлер мен солдаттар, полицейлер мен полицейлік тыңшылар, зиялы қауым өкілдері және де шаруалар мен жұмысшылар да бар еді. Дзиржинский чекистерге революцияның дұшпандарын аямай жазалауға тапсырма берді. Оны атқаруда чекистер басты роль алды [2, 16-31 б.б.].

1922 ж. 6 ақпанда ВЧК таратылады да, оның қызметі НКВД құрамында құрылған ГПУ-ға беріледі. Дзиржинский осы ұйымның басшысы болып қала берді. 1923 ж. 15 қарашада ГПУ НКВД құрамынан шығарылып ОГПУ болып құрылады. Дзиржинский бұл қызметте өмірінің соңына дейін қалдырылды. ВЧК-ны ауыстырған ОГПУ-н да билігі күшті болды [1, 128-129 б.б.].

1922 ж-ры саяси өмірде большевиктік партияның билігі күшейе түсті. Осы уақыттарда эсерлер мен меньшевиктердің соңғы топтары жойылды. Кейбірлері түрмеге жабылса, ал кейбіреулері елден қуылды. 1923 ж-н бастап Ленин партиялық басшылық пен биліктен ауыр науқасына байланысты қол үзе бастады. Оның ізбасары арасында елді, партияны басқару үшін күрес кезеңі басталды [3, 221-222 б.б.]. 1926 ж. 30 шілдеде Дзиржинскийдің қазасынан кейін бірнеше күнді өткізіп ОГПУ-н басшысы Вячеслав Рудольфович Менжинский болып белгіленеді [2, 43-44, 51-54 б.б.].

1923 – 1924 ж-ры Лениннің ізбасарлары арасында күрес басталды. Біріккен И.В. Сталин, Л.Б. Каменев, Г.Е. Зиновьев блогына қарсы Троцкистер өз сыни көзқарастарын, пікірлерін айта бастайды. Троцкий Сталин бастаған партиялық бюрократтарды, кадрлар тағайындау жөніндегі ісін сынға алды. Жалпы негізінен алғанда Троцкий және оның жақтастары елдегі социализмнің құрылысы жөнінде НЭП-ке байланысты Сталин, Каменев, Зиновьевтік «триумвиратқа» қарсы шықты [3, 222-223 б.б.]. Бұл кезде Ленин өзінің орнына үміткерлер ретінде Троцкий, Сталин, Зиновьев және Каменевті көре білді. Бірақ халықаралық сарапшылар Лениннің орнына лайық үміткер ретінде Троцкийді атаған еді. Бірақ Саясибюрода Троцкий жалғыз болатын. Және шешуші партиялық аппаратта да оның жақтастары аз болды. Бұл жағдай оның позициясын әлсірете бастады. 1922 ж. Лениннің Халық Комиссарлары Кеңесінің басшылығында үш орынбасары болды. Олар: Л.Б. Каменев, Л.И. Рыков және А.Д. Цюрупа еді. Сол 1922 ж. Ленин Троцкийге өзінің СНК саласындағы орынбасары болуға ұсыныс жасайды. Бірақ Троцкий бұл істен бас тартады, себебі Ленин өзінің айтқанымен жүргізісі келеді деп түсінді. Сөйтіп Троцкий Лениннің ұсынысын қабыл алмағандықтан, Сталинге қарсы Ленин – Троцкийлік блок құрылмады [4, 88-89 б.б.].

Революциядан кейін партияның басшылық құрамына Лениннен басқа Н.И. Бухарин, Ф.Э. Дзиржинский, Г.Е. Зиновьев, М.И. Калинин, Л.Б. Каменев, В.В. Куйбышев, Г.К. Орджоникидзе, Я.Э. Рудзутак, А.И. Рыков, И.В. Сталин, Я.М. Свердлов, Л.Д. Троцкий, М.В. Фрунзе кірді. Тағы да бұлардың қасына В.М. Молотовты, Г.А. Пятаковты, Г.И. Петровскийді, М.П. Томскийді, К.В. Радекті, И.Т. Смилганы қосуға болады. Әрине бұл адамдар революциялық жолдан өткен, әр түрлі мамандық иелері өзіндік ұстаным-пікірлері бар тұлғалар еді.

Бұлардың ішінде Троцкийден басқа ерекше беделге ие Г.Е. Зиновьев және Л.Б. Каменев болатын. Олар тарихқа «дүэттік» көрініспен кірді. Зиновьев пен Каменев Сталиннің достарының бірі болып саналды. Ал Троцкийдің Зиновьев және Каменевпен арақатынасы күрделі болатын. Лениннің денсаулығы нашарлай бастаған уақытта партиялық басшылыққа Троцкий мен Зиновьев үміткер болды. 1922 ж. 3 сәуірде XI съезден кейін ОК-н пленумында делегаттардың шешімімен Бас Хатшы қызметін енгізу туралы шешім қабылданған еді. РКП ОК-н бірінші Генсекі болып И.В. Сталин сайланған болатын. Осылайша ол үлкен үш қызметті иеленді. Ол: Саясибюро мүшесі, Оргбюро мүшесі және Бас хатшы. Осы пленумда Саясибюро құрамына жеті адам: Ленин, Троцкий, Сталин, Каменев, Зиновьев, Томский, Рыков қабылданды. Және үш кандидат: Молотов, Калинин, Бухарин еді [5, 113-122, 133-135 б.б.]. Генсек ретінде Сталин 1922 ж-н соңы 1923 ж-н бірінші жартысында көптеген істермен айналыса келе, ол өзінің партиядағы позициясын нығайтуды да естен шығармады. Оның партияны жасақтауда өз жоспары болды. Ал, Троцкий және оның жақтастары Зиновьев пен Каменевке қарсы пікірлер айтты. Осыдан ВКП(б) құрамындағы жағдай өзгеріп Троцкий мен Зиновьев арасында жаулаушылық күшейе түсті. Каменев пен Зиновьев бірігіп, екеуі тек Троцкийге қарсы шығып қоймай, сонымен қатар белсенді түрде Сталинді қолдады. Ал осы уақытта Сталин мұны ұтымды пайдаланып жеке өзінің позициясын партияда нығайта түсті. Партия мен ОК ішіндегі әр түрлі пікірлілік пен құпия түрдегі билік үшін күрес Ленинді өте қатты толғандырды [4, 56-59 б.б.].

Ал Сталиннің партиядағы беделі XII съезден кейін нығая түсті. Генсектің Саясибюрода да билігі күшейе бастады. Ол Троцкийді оқшаулай отырып, және Зиновьев пен Каменев тарапынан қолдау тапты. Сталинге Зиновьев пен Каменевті өз жағына тарту қиынға түскен жоқ. Себебі, Зиновьев Сталиннен емес, Троцкийден қауіптенді. Троцкийді большевиктер тобынан Преображенский, Пятаков, Косиор, Осинский, Сапронов, Рафайл т. б. қолдады. 1923 ж. қазанындағы ОК-н және РКП ЦКК-н Пленумында Троцкий шеттетілді. Сол уақыттағы 114 адамның екеуі ғана Троцкийді қолдады. Троцкий толықтай жеңілді. Бірақ оның ол кезде Әскери билік саласында беделі бар еді [5, 160-163 б.б.].

Азамат соғысы уақытының соңына қарай Троцкий РВС-н басшысы ретінде сол кезде бес миллиондық әскерді басқарып тұрды. Сол уақытта барлық казактарды ату жазасына жіберу жөніндегі бұйрықтың авторы да Троцкий еді. Бұған қарамастан Троцкийдің «революциялық екінші қолбасшы» ретінде атағы өте күшті болатын. Ол сөзге шешен, талантты публицист еді. Троцкийге керегі әлемдік революция болды. Батыс сарапшылары оны Лениннің мемлекеті мен партиясының басшылығына мұрагер ретінде таныды. Бірақ Лениннің қазасынан кейін бәрі басқаша болды [6, 19 б.].

1923 ж-н күзіне қарай Троцкий партиялық билікті сынай отырып, өзін «солшыл» оппозициялық күш екендігін көрсетті. Өзінің арқа сүйеген әскери комиссариатында да оның билігі әлсірей бастады. Сөйтіп партиядағы пікірталастың бірінші бөлімі 1924 ж-н қаңтарындағы XIII-парт-конференцияда қорытындылады. Осы XIII партиялық конференцияда оларға партиядағы «ұсақ буржуазиялық ауытқушылар» деген айыптар тағылып, бұл конференциядағы шешім 1924 ж-н мамырындағы РКП(б)-н XIII съезінде мақұлданды.

1925 ж. 17 – 20 қаңтардағы РКП(б) ОК-н Пленумында ол КСРО-н РВС басшысы қызметінен алынды. Бірақ Троцкий Саясибюро құрамында қалдырылды. Сөйтіп Троцкий мен Сталин арасындағы күрестің бірінші этапында Троцкий жеңілді. [4, 94-95, 108-111 б.б.]

Лениннің қазасынан кейін елде және партияда біршама өзгерістер болды. Ал Сталин болса, XIII съезден кейін де партияның РКП(б) ОК-н Бас Хатшысы болып қала берді. Осы қызметте отырған екі жылдың ішінде оның билігі біршама күшейе түсті. 1924 ж-н соңына қарай Саясибюроға жеті адам алынды. Олар: Бухарин, Зиновьев, Каменев, Рыков, Сталин, Томский болатын. Сыртқы және ішкі саясатты Бухарин, Рыков және Томский Сталинге қолдау білдірді. Бұл көрініс Сталинді Зиновьев және Каменевтің төңірегінен шығуына алып келді. Бұл «үштік» блогы мен достықтарының соңы еді. 1924 ж. күзде Сталин билік аппаратында аздаған өзгерістер енгізді және олар арасындағы саяси блок әлсіреді. ОК Хатшылығына Молотов, Качанович және Андреев қабылданды. Бұлар сөзсіз Сталинді жақтаушылар болатын. ОК-де Троцкийдің тағдыры жөнінде пікірталас басталып, Зиновьев және Каменев Троцкийді және оның партиялық жақындарын партиядан шығару керек десе, ал Сталин өзінің бұрынғы одақтастарына қарсы сөйледі.

1924–1925 ж-ры партиялық саясат өзгеріске тап болады. НЭП-ке және ауыл шаруашылығы өнеркәсібіне байланысты пікірталастар басталады. Бұл ауыл шаруашылығына байланысты саясат Н.И. Бухарин мен А.И. Рыковқа тиесілі болатын. Зиновьев пен Каменев болса оларға қарсы пікірде болды. Бухарин мен Рыковты Саясибюро мүшелерінің көпшілігі және Сталин де қолдады. Бұл тұрғыда Зиновьев пен Каменевтің пікірі Троцкийге жақын келетін [4, 117-124 б.б.].

ВКП(б)-н XIV съезі 1925 ж-н желтоқсанының соңында өткізіліп, Сталин Зиновьевтен ымыраға келуге ұсыныс білдіреді, бірақ оған қойған шарты Ленинград партиялық аппаратының Зиновьевтың қарауынан ОК-н қарауына өтуін талап етті. Бұл ұсыныстан Зиновьев бас тартты. Бұл Зиновьевтік «жаңа» оппозицияның жағдайын ауырлата түсті. Партиялық жоғарғы билікте де өзгерістер болды. Зиновьев Коминтерннің Исполком басшысы қызметінен алынып, оны Бухарин басқаратын болды. Зиновьев Саясибюро құрамында қалдырылды, бірақ Каменев Саясибюроға мүшелікке үміткер ретіндегі мүшеліктен алынып тасталды. Саясибюроға толық мүше ретінде Ворошилов, Молотов және Калинин қабылданды. Сталин мұнымен Хатшылықта ғана емес, Сасибюрода да басым күшке ие болды. Саясибюроның билігі нығая түсті.

1925 жылғы Фрунзе мен 1926 ж. Дзиржинскийдің қазасы партиялық билікте өзгерістерге әкелді. Бұл жағдай Сталиннің позициясы мен билігін күшейтті. Бұдан кейін Сталин 1925–1926 ж-ры Қызыл Әскер мен ОГПУ-ды толықтай өзіне қаратып алды.

1925 ж. Троцкий және оның жақтастары ОК-мен «жаңа» оппозиция арасындағы күреске қатыспады. Ал, XIV съезден кейін Троцкий күрестен тыс қалғысы келмеді. Зиновьев пен Каменев болса ашық түрде троцкистердің 1923 ж. саяси күресте пікірлері дұрыс екендігін мойындады. Сөйтіп олардың арасында құпия кездесу өтті. Троцкистер мен Зиновьевшілердің біріккен бірінші сөз сөйлеуі 1926 ж-н сәуіріндегі ОК-тің пленумында көрініс тапты. Бұл «біріккен» оппозицияның ОК-ке Кеңестік билікті сынаған және партиялық билік иелерін де сынға алған хаты жіберілді. 1926 ж-н шілдесінде «біріккен» оппозиция атынан ОК Пленумында Троцкий сөз сөйледі. Партия Троцкийді, Зиновьев және Каменевті бір трибунада көрді. Ешкім де олардың жақтасы бола алмады. ОК-н басым көпшілігі олардың шеттетілуін талап етіп, Зиновьев Саясибюро құрамынан шығарылды. Бұл жерде оппозиционерлерден тек Троцкий ғана қалды. Оппозицияны жеңгеннен кейін Сталиннің билігі нығайды. 1926 ж. 23-26 қазандағы ОК Пленумында Троцкийді Саясибюро қатарынан шығару туралы шешім қабылданды.

1927 ж. қазанда ОК-н Пленумында Сталин Троцкийді және Зиновьевты ОК мүшелігінен шығару туралы шешім қабылдады. Бірақ олар партияда қалдырылды. Бұған жауап ретінде оппозиция Қазан революциясының 10 жылдығына демонстрация өткізуді көздеді. Бұл демонстрацияның күші болмады. Жұмысшылар оған қатыспай, негізінен студент жастар шықты. Оларды милиция органы тез арада таратып жіберіп, бұл жерде алғашқы тұтқындаулар жүрді. Көптеген студенттер таяққа жығылды. 1927 ж-н 4 қарашасында ОК-н Пленумы Троцкий мен Зиновьевті партиядан шығарды [4, 125-129, 136-149 б.б.].

Ал 1927 ж. желтоқсандағы XV съезде Бас Хатшы 75 оппозициялық белсенділерді партиялық биіктен ығыстырды. Барлығы партиядан екі мыңға жуық адам шығарылды.

Бұл жыл Сталиннің қызметі үшін үлкен өзгерістер әкелді және ол қожайын ғана емес қолбасшы болып қала берді. Ол бұл кезде өзінің қарсыластарына жаңа соққы беруге кірісіп, 1928 ж-н басында ол өз дұшпандарына тікелей репрессиялық күш қолдана бастады. Троцкийді қаңтар айының ортасында Алматыға отбасымен бірге жер аударды. Тағы да 30 шақты «троцкистердің» басты белсенділерін Мәскеуден басқа жерлерге жер аударды. Зиновьев пен Каменевті Сталин Калугаға жер аударды. Бұл көріністер алдағы жаппай репрессияның басы еді. [7, 107-108 б.б.]

1929 ж. ақпанда Троцкийді отбасымен бірге шет елге, яғни Түркия территориясына жер аударды. Бұл жерде ол төрт жылдан аса уақытын өткізді. Троцкистік оппозиция құлады және әр түрлі жағдайларға байланысты олардың бір бөлігі Сталиннің жағына өте бастады. Троцкийден Радек, Преображенский, Смилга, Серебряков және Смирнов та бөлініп кетті. Оппозиционерлерден шет елде тек Троцкий ғана күресін жалғастыра берді. КСРО-да оның жақтастары қалмады [4, 151-154 б.б.].

Бұл кезде «солшыл» оппозициямен күрес бітпей жатып, «оңшыл» ауытқушылармен күрес басталып кетті. Бұл жерде басты рольде Н.И. Бухарин болды. Оның беделді одақтастарының басында «оңшылдар» А.И. Рыков және М.П. Томский тұрды. 1928 ж-н көктемінде Саясибюродағы пікірталас өрши түсіп, оның екі мүшесі Калинин мен Ворошилов орташа позицияда болса, Орджоникидзе, Куйбышев пен Молотов қолдады. Бухарин оппозициялық түрдегі жаңа фракция құрғысы келмей, оған саяси күреске шығу қиынға түсті және бұл позиция Сталинге тиімді болды.

1928 ж. 30 қыркүйекте Бухариннің «Правда» газетіндегі мақаласында, сталиндік экономикалық саясатты сынға алған сөздері шықты. Сталин болса, «Правда» газетінің редколлегиясы саласындағы Бухариннің жақтастарының басым көпшілігін орнынан алып, ол жерге сталинистер Е. Ярославский мен Л.Кагановичті қабылдап, олар өз жұмыстарын бастап кетті. Бірақ Бухарин «Правда» газетінің бас редакторы болып қала берді. Мәскеудегі Сталиннің жақтастары белсенді жұмыс жүргізе отырып, 1928 ж-н қазан айының ортасында Бухарин Кисловодскіде демалыста жүрген уақытта Мәскеулік обком мен губкомның партиялық пленумы болып, Сталин Углановты «оңшыл» ауытқушылыққа айыптап, оның жақтастары Мәскеу партиялық ұйымына қабылданбай тасталды. Оны ОК Хатшысы В. Молотов басқарды. Бухарин қайтып оралған уақытта бәрі де кеш болды. Бұл оған ауыр соққы болды.

1929 ж. қаңтар-ақпан айларындағы Саясибюроның отырысында олар арасында өткір пікірталас болып, Бухарин, Рыков және Томский елдегі мүшкіл экономикалық және саяси жағдайды сынға алды. Осы жылдың сәуіріндегі ВКП(б)-н ОК және ЦКК Пленумында шиеленіс ушыға түсті. Бухариннің жақтастары аз болып, Сталиннің баяндамасы дөрекілеу болды және Бухариннің саяси қызметтегі қателіктерін атады. Біз бүгінгі таңда көріп отырғанымыздай сол кездегі «оңшылдар» пікірлерінің дұрыстығын көреміз. Осы жылдың қарашасында ОК-н кезекті Пленумында Рыков өзінің Бухарин мен Томскийдің атынан «үштіктің» партияны қолдайтындығын білдірген. Бірақ бұл кеш еді. Бұл Пленумында ОК Бухаринді Саясибюро құрамынан шығарып, қалғандарына ескерту берді. «Оңшыл» оппозиция жеңілді. 1930 ж-н маусым-шілде айларындағы ВКП(б)-н съезінен кейін М. Томский мен Рыков қызметтерімен қоса Саясибюро құрамынан да шығарылды. Бухарин басқа да қызметтерді атқара берді. XVI съезден кейін олар ВКП(б) ОК-н құрамында қалдырылса да, XVII съезден кейін олар ВКП(б) ОК-н мүшелігіне кандидат ретінде ғана қалды [4, 168-180 б.б.].

Коллективтендіру басталуымен ауыл шаруашылығында да «зиянкестер» керек болды. Белгілі агроном ғалымдар А. Чапанов, Н. Кандратьев және т.б. тұтқындалды. Оларды сәл кейінірек «ұлы тазарту» жылдарында ату жазасына бұйырды.

1930 ж. Менжинскийдің басшылығымен «Весна» атты кодтық атаумен операция жүргізіліп, жалған айыптаумен Қызыл Әскер офицерлері мен генералдарының бес мыңға жуығы тұтқындалды (бір бөлігі атылып кетті). 1930-1931 ж-ры кейбір деректерге қарағанда бұрынғы императорлық офицер мен генералдың 130-ы атылған [2, 43-44, 57-58, 62-67 б.б.].

1936 ж. 23 тамыздағы жоғарғы сот Ульрихтің шешімі бойынша Зиновьев, Каменев, Смирнов бастаған айыптаушылар РСФСР-н қылмыстық заңының 58-бабы бойынша ату жазасына ұшырады [8, 150-153 б.б.]. Ал, Бухарин, Рыков, Крестинский, Ягода т.б. 1938 ж-н 13 наурызында ату жазасына бұйырылды. [4, 322, 330, 337 б.б.] Троцкийдің ізіне Сталиндік тыңшылар жұмылдырылып, 1940 ж. 20 тамызда Троцкий Мексикада жас испандық коммунист Меркадер тарапынан ауыр жарақат алып, ауруханада қаза болды. Ал Сталин Рамон Меркадерді Кеңес Одағының батыры атағымен салтанатты түрде құттықтады [4, 349-352 б.б.].

Көріп отырғанымыздай Менжинскийдің ОГПУ басшысы болып келуімен қатар бұл орган сол кезде күшейіп келе жатқан И.В. Сталиннің қолына шоғырлана бастады. Ол ақырындап ел басқаруда өз қауіпсіздік органының күшіне, басшыларына арқа сүйеді.

Лениннің қазасынан да бұрын басталған билік үшін тартыс және оның өлімінен кейінгі ішкі партиялық өзара күрес алда келе жатқан жаппай Сталиндік саяси қуғын-сүргіннің басы болатын. Ішкі партиялық әр түрлі пікірліліктен басталған билік үшін күрес кейіннен Сталин өз жауларын, қарсыластарын құрту мақсатында НКВД-н күшін пайдалануына алып келді.

Осы XX ғасырдың 20-шы жылдарының екінші жартысынан басталған ашық түрдегі билік үшін күрес 1934 жылғы С.М. Кировтың өлімінен кейінгі елдегі жаппай репрессияға алып келді. И.В. Сталин өз қарсыластарын оппозиция ретінде атап, оларға әртүрлі айып тағып, көзін құрту мақсатында қанды қол НКВД органының күшін пайдаланды. Бұл орган болса, өз кезегінде Сталиннің барлық саясатын орындап, оның жоспарларын орындауға тырысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Зенькович Н. «Самые закрытые люди» М – 2004 г.
2. Соколов Б. «Наркомы террора» М – 2005 г.
3. Расторгуев С.В. «История России» М – 2007 г.
4. Медведев Р. «О Сталине и сталинизме» М – 1990 г.
5. Волкогонов Д. «Триумф и трагедия» М – 1989 г.
6. // «Континент» 2003 г. 12-15 март.
7. // «Вопросы истории КПСС» 1989 г. №3,
8. «Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский» М – 1992 г.

ӘОЖ 342.536.12 (574)

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТ НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ

А.Ә. ЖҰМАБЕКОВ

кіші ғылыми қызметкер, Назарбаев орталығы, Астана қ.

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың есімімен тығыз байланысты. Жас Тәуелсіз мемлекеттің берік іргетасын қалау мен оның қабырғасын тұрғызу оңай болмаған.

1990-1991 жылдардағы маңызды тарихи оқиғалар елдің егемендігі мен тәуелсіздігінің негізін қалап берді. Осылайша, Қазақстан өзінің тәуелсіздігін әлемге паш етті. Елбасымыз Тәуелсіз мемлекеттің негізін қалаушы ретінде оның бас қасында жүрді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, әсіресе, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы өте ауыр еді. Өндірістік орындардың жұмысы тоқтап, тұрғындар жұмыссыз қалып, жалақыларын айлап ала алмай жүрді. Тағдырдың қалауымен еліміз көп ұлтты елге айналды.

Осындай күрделі жағдайдың алдын-алу үшін Президенттің бастамасымен елдің тұңғыш ресми құжаты қабылданды. Бұл 1992-1994 жылдарға арналған «Қазақстанның егемен мемлекет ретіндегі қалыптасуы мен дамуы стратегиясы» деп аталады. Осы құжатта еліміздің алдағы үш жылға даму жоспары жасалынды. Оларға нақты тоқтала кететін болсақ, елді тиімді басқаратын мемлекеттік институттар құру, соның ішінде күшті президенттік басқару институтын қалыптастыру, шет мемлекеттермен қарым-қатынас орнату және әлемдік беделді ұйымдарға мүше болу, нарықтық қатынас орнату секілді мәселелер қаралды. Бұлар кейіннен Қазақстанның одан әрі қарай да дамуының негізі болып қаланды.

Елбасымыз тәуелсіздік алған жылдардан бері ұлтаралық татулық пен бірлікке үлкен көңіл бөліп келеді және оны әрбір сөзінде қайталап отырады. Осыған байланысты 1995 жылы Қазақстан Халықтарының Ассамблеясы атты елімізде бірегей институт құрылды. Елбасының тікелей қолдауымен құрылған бұл институт қазіргі кезде елдегі ұлтаралық татулықты нығайтуда маңызды рөл атқаруда. Оның қызметі өзінің өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Бүгінгі таңда елімізде 130 астам ұлт пен 17 конфессия бейбіт өмір сүруде. Біздің елімізде әрбір ұлт өзінің төл мәдениетін дамытуға, ана тілін үйренуге, салт-дәстүрін ұстануына барлық жағдай жасалған.

1995 жылы 30 тамызда қазіргі қолданыстағы ата заңымыз алғаш рет халықтық референдум бойынша қабылданды. Бұл ел тарихындағы маңызды тарихи оқиғалардың бірі болып табылады. Жаңа Ата заң елдегі билік тармақтарының қызметін айқындап берді. Ата заң бойынша Қазақстан Республикасы демократиялық, унитарлық, зайырлы, әлеуметтік, құқықтық мемлекет болып жарияланды. Қос Ата заңның қорытындысы бойынша еліміз Президенттік республика болып анықталды. Қазақстанның негізгі демократиялық қағидалары – адам құндылығы, адам құқығы мен бостандықтары саналды. Сонымен қатар жаңа заң бойынша екі палаталы парламент жүйесі енгізілді. Жаңа Ата заңды жасауда Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың еңбегі зор және оның негізін қалаушы десек те болады.

Бұл уақытта Қазақстанның өз даму тәжірибесі қалыптасып, қай жағынан алып қарағанда да алға жылжудың белгілері бар еді. 1995-1996 жылдары Президент Н.Ә. Назарбаев дамудың ұзақ және қысқа мерзімді стратегиясын жасауға шешім қабылдады. Осы құжатта еліміздің болашақтағы даму жолы мен оның нақты межесі айқындалды. «Қазақстан – 2030» даму Стратегиясы 1997 жылы 10 қазанда Елбасының «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты алғашқы халыққа Жолдауында жариялады. Ондағы негізгі басымдықтар ұлттық қауіпсіздік, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына бағытталған еді. Бұл сол кезеңдегі ТМД елдерінің арасында бірінші болып қабылданған стратегиялық құжат болып саналады. Еліміз үшін маңызды бұл құжатты жасауда Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың ерен еңбегі мен ерік жігерін, стратегиялық көрегендігін айта кету аса маңызды.

«Қазақстан – 2030» даму Стратегиясы 15 жылдың ішінде біздің мемлекеттілігімізді қалыптастыруда зор ықпал етті. Қай салада болмасын аз уақыттың ішінде ауыз толтырып айта алатын жетістіктерге жеттік. Ұлттық қауіпсіздікте ең бастысы еліміздің тұтастығы сақталды. Көрші елдермен 14 мың шақырым шекарамызды заңды түрде бекіттік. Стратегияда басты басымдық экономикалық өсімге берілген еді. Ұлттық экономиканың көлемі 1997 жылғы 1,7 триллион тенгеден 2011 жылы 28 триллион тенгеге өскен. ІЖӨ 16 еседен астам өсіп, бұл көрсеткіш бойынша алдыңғы қатарлы елдерді басып оздық. Жан басына шаққанда ІЖӨ 1998 жылғы 1500 доллардан 2012 жылы 12 мың долларға жетіп, 7 еседен астам өскен. Еліміздің әрбір азаматының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты жақсарды. Осы уақытқа дейін жалақы мен зейнетақы еселеп өсті. Халықтың денсаулығы жақсарып, соның нәтижесінде елімізде өмір сүру ұзақтығы 70 жасқа дейін ұзарды. Мемлекеттік басқару институттары қалыптасты.

Еліміздің аса маңызды тарихи оқиғаларының бірі деп 1997 жылы астананың Алматыдан жаңа Елордамыз Астанаға ауысуын айтсақ болады. Астана – Елбасының төл туындысы. Астанамен тәуелсіз тарихымыздың жаңа беті ашылды. Астананың ауысуы дер кезінде қабылданған шешім және еліміз үшін қай-жағынан алып қарағанда да тиімділігі орасан екендігін дәлелдеді. Қазіргі кезде Астана еліміздің бүкіл әлем алдындағы мақтанышына айналды. Ол Қазақстанның қазіргі жетістіктерінің көрінісі болып табылады.

1998 жылдың өзінде ЮНЕСКО-ның ұйғаруымен Астана «Бейбітшілік қаласы» жоғары атағын иеленді. Бұл атақ қысқа мерзім ішінде әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуды қоспағанда, тұрақты этникааралық қатынасты орнықтыруға қол жеткізе алған ғаламшардың жас қаласына берілген.

Өткен жылы Астанада әлемдік және дәстүрлі діндердің съезі болып өтті. Осымен төртінші рет өткізіліп отырған жиынға әлемнің 40 елінен 85 делегация келіп қатысқан. Қазіргі таңда Елордамыз Астана әртүрлі әлемдік және өңірлік беделді ұйымдардың жиынын өткізетін орталыққа айналған. Еліміз үшін ендігі жауапты міндет ол Астана ЭКСПО-2017 көрмесін лайықты түрде өткізу.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігінің 10 жылдығы қарсаңында бұрынғыдай қиын-қыстау кезеңдерді артқа тастап, дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Бұл жөнінде Президент «Қазақстан жолы» атты еңбегінде былай деп жазады: «Тәуелсіздігімізді жариялағаннан кейінгі он жылдан соң, посткеңестік кеңістікте, Қазақстан көптеген салаларда көшбасшы болды. Елімізде тұрақты әлеуметтік-саяси жағдайдың сақталуы, ұлттық валютаның табысты енгізілуі, халықаралық қаржы институттарына кіруі және экономиканың әкімшіл-әміршіл принциптерінен түбегейлі бастартуы, осының нәтижесінде, халықаралық қауымдастықтың Қазақстанды мойындауы – экономика саласын реформалаудың алғашқы кезеңіндегі басты жетістіктер осындай болды».

Бұл кезде еліміз осындай жетістіктерге жете отырып, тек шикізат көзіне бай мемлекет болып қалуы жеткіліксіз еді. Тұрақты дамуымыз үшін шикізаттық емес салаларды да дамыту қажет болды. Осыған байланысты еліміз «2003-2015 жылдарға арналған Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму стратегиясын» қабылдады. Бұл осы бағыттағы жұмыстың бастамасы еді. 2010 жылы Президенттің жарлығымен елді үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Ол бүгінде жалпы құны 11 триллион теңге болатын 706 жобаны біріктіріп отыр.

2004 жылы Президент Н.Ә. Назарбаев «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін», «Бәсекеге қабілетті экономика үшін», «Бәсекеге қабілетті халық үшін» деп аталатын кезекті халыққа Жолдауында: «Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі ұлттың тек материалдық қана емес, рухани баюына да әкелуі тиіс. Ұлттың бәсекеге қабілеттілігі – бұл оның әрбір өкілінің бәсекеге қабілеттілігі, оның әзірлік деңгейі, білімі мен жеке басының дамуы» деп бәріміздің есімізге мықтап салғанын білеміз.

Президент айтқандай ұлттың тек материалдық бай болуы жеткіліксіз, ол өзін рухани да толықтыра түсуі керек. Осыған байланысты Елбасының тікелей қолдауымен 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бұл бағдарлама еліміздегі мәдениеттің дамуына зор ықпал етті. Тарихи сананы қалыптастыруға, бай мәдени мұраларамызды жинақтап, сақтап, басқа жұртқа өзімізді кім екенімізді таныта алдық. Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесі, Таңбалы тас, Сары-Арқаның табиғаты сияқты мәдени-табиғи жауһарларымыз ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілді.

2006 жылы Елбасы «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» атты кезекті халыққа Жолдауында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын қабылдады. Осылайша еліміз өз алдына жаңа мақсат қойды. Бұл мақсатқа жету үшін біздің жан-жақты дамуымыз керек және бізде бұған жетудің барлық мүмкіндіктері бар. Өткен жылы ғана Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумның рейтингінде 51-орынды иеленді.

2007-2009 жылдардағы әлемдік дағдарыс біздің экономикамызды әлсірете алмады. Өйткені біз оған дайын едік. Осы кезеңде еліміздің үкіметі дағдарысқа қарсы нақты шаралар қабылдап, мұндай өтпелі кезеңнен мемлекетімізді аман-есен алып шықты.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігінің 20 жылдығында барлық қиындықтарды артқа тастаған, барлық салаларда өзінің даму тәжірибесі қалыптасқан, дүниежүзіне өзін лайықты көрсете білген, дамудың даңғыл жолына түскен, толыққанды мемлекетке айналды.

Елбасының 2012 жылдың 10 шілдесінде Егемен Қазақстан газетіне шыққан «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласы жарияланды. Мақаладағы айтылған идея еліміздің болашағы үшін аса маңызды. Бұл жөнінде Президент былай дейді: «Әр қазақстандықтың, әр қазақстандық отбасының, бүкіл Қазақстанның өркендеуінің басты әл-ауқат көзі ретінде Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамын құру бойынша нақты міндеттер айқындалған. Осы идеяны абсолютті қолдау – біздің ұлы халқымызға лайықты ұлы мақсаттарға жетудің кепілі». Шынында да өз заманның білімі мен ғылымын игеріп, еңбек еткен халық қана басқалардан оза шабатынын тарих көрсетіп отыр.

2012 жылдың 14 желтоқсанында Президент Н.Ә. Назарбаев еліміздің болашағы үшін маңызды тарихи құжатты қабылдады. Оны «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жыл сайынғы халыққа Жолдауында жария етті. Бұл стратегия еліміз үшін тым құбылмалы тарихи жағдайда қабылданып отыр. Осы жөнінде Елбасы жолдауда былай дейді: «Жаңа сын қатерлерді лайықты қабылдау үшін ендігі жерде 2030 Стратегиясының аясы жеткілікті емес. Біз жоспарлау көкжиегін кеңейтіп, 15 жыл бұрынғыдай кезекті дүниетанымдық серпіліс жасауымыз керек. Біріншіден, Қазақстан – қазіргі заманғы мемлекет. Біздің мемлекетіміз кемелдікке жетті. Сондықтан да бүгінгі күн тәртібі мемлекеттің қалыптасуы кезеңіндегіден өзгеше. Екіншіден, «Қазақстан – 2030» Стратегиясы біздің мемлекеттілігіміздің қалыптасуы кезеңі үшін жасалған болатын. Өзінің базалық өлшемі бойынша ол орындалды. Үшіншіден, біз жаңа шындық тудырған сынақтар мен қауіп-қатерлерге кезігіп отырмыз. Олар жалпылық сипат алып, барлық елдер мен өңірлерге әсерін тигізуде».

Құжатта елді 2050 жылға қарай дамытудың жеті басымдығы берілген. Олар «түгел қамтитын экономикалық прагматизм, ұлттық экономикамыздың жетекші күші – кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау, әлеуметтік саясаттың

жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер мен жеке жауапкершілік, білім мен кәсіби машық – заманауи білім беру, кадрларды даярлау мен қайта даярлау жүйесінің негізгі бағдарлары, мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту, дәйекті де болжамды сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді ілгерілету мен өңірлік және жаһандық қауіпсіздікті нығайту, жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі». Бұл басымдықтар біздің елімізді әлемнің дамыған отыз елінің тізіміне кіруіне жол ашпақ. Мұнымен біз тек дамыған отыз елдің қатарына кіріп қоймай, әлемді өзіне қаратқан бейбітсүйгіш ел ретінде, азаматтары білімді, заманының озық техникасын меңгерген, қай жағынан болса да басқаларға үлгі көрсетуге лайықты елге айнала алады.

Елбасы қашанда еліміздің жастарына сенім артқан. Президентіміз бұл жолы да «Қазақстан – 2050» Стратегиясында жас буын жастарға үндеу жариялап, оларға жауапкершілігі зор сенім артып отыр. Себебі, еліміздің болашағы жастар. Олар әлемдік стандарттарға сай білім алулары керек. Бұл жағынан Елбасымыз өз қамқорлығын аямаған. «Болашақ» бағдарламасы, зияткерлік мектептер, кәсіптік-техникалық колледждер, «Назарбаев университеті» арқылы әрбір жас толыққанды білім алуларына мүмкіндіктері мол.

Қазақстан әу бастан сыртқы саясатта көп векторлы және ашық бағыт ұстанған. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап-ақ еліміз әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі ретінде таныла бастады. 1992 жылы Қазақстан Еуропалық қауіпсіздік және ынтымақтастық Ұйымына, Біріккен Ұлттар Ұйымына қабылданды.

Н.Ә. Назарбаев 1994 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінде алғаш рет Еуразиялық одақ идеясын ұсынды. Елбасының бұл бастамасы қазіргі кезде тәжірибе жүзінде нақты іске асып отыр. Қазақстан Еуразиялық ықпалдастықтың бастамашысы ретінде оның қалыптасуы мен дамуына зор ықпал етті. Қазіргі кезде Еуразиялық экономикалық қауымдастық, 2010 жылдан бастап Кеден одағы жұмыс істеуде және болашақта Біртұтас экономикалық кеңістікті құру болып табылады. Сонымен қатар еліміз аймақтағы қауіпсіздікті сақтауда да зор үлес қосып отыр. Атап айтқанда Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесі, Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Орта Азиялық ынтымақтастық ұйымы қызметіне белсене араласады.

2010 жылы Қазақстан Еуропалық қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымындағы өзінің төрағалығын сәтті атқарды. Беделді ұйымның он жылда болмаған Саммиті Астанада өтті. Еліміз бұл ұйымға төрағалық ете отырып, өзінің батыл ұстанымдарын білдірді. 2011 жылы бүкіл мұсылман уммасын біріктірген Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына төрағалық еттік.

Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әлемді бейбітшілікке шақыру бастамалары әлемдік қауымдастық тарапынан қазіргі күні зор қолдауға ие болып отыр. Солардың бірі Елбасымыздың батыл қадамымен Қазақстан өз еркімен ядролық қарудан бас тартты. Бұл еліміздің әлем алдындағы беделін үстем етті. Қазақстан қазіргі кезде әлемдік тыныштықты сақтауда бәріне үлгі көрсетіп отырған ел.

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев тарихи аз уақыттың ішінде Қазақстанды қалыптастырып қоймай, елімізді әлемдік қауымдастықтың ішінен ойып тұрып орын алатын елге айналдырды.

ӘОЖ 620.9 (574)

ЕЛОРДАНЫҢ «БОЛАШАҚТЫҢ ЭНЕРГИЯСЫ» ҚАЛАСЫНА АЙНАЛУЫНДАҒЫ ЕЛБАСЫНЫҢ РӨЛІ: МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Ж. ЖҮНИСОВА

аға ғылыми қызметкер, Назарбаев орталығы, Астана қ.

Астананы ауыстыру мемлекеттік идеологияны жасаудағы бетбұрыс кезеңі болды. Өткен уақыттағыдай әрбір кеңес адамы үшін Мәскеу идеал болса, қазір Астана да мемлекеттігіміздің қалыптасу нысанына айналды. Және де патриоттық пен азаматтық идеялар да дәл осы елорда құрылысының өнегесі арқылы толықтырылып келеді.

1997 жылы 20 қазанда Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен астана Алматыдан Ақмолаға (қазіргі Астана) көшірілді. 1997 жылдың 10 желтоқсанынан Қазақстанның астанасы болып жарияланды. 1998 жылы Астана қаласының қазақ елінің жаңа астанасы ретінде жаңа атауы берілді. Бұл шешімді қабылдаудың негізі қаланың геосаяси орналасуының, экономикалық, экологиялық маңыздылығында болса керек, атап айтқанда қаланың инфрақұрылымын дамыту үшін кең байтақ жазық даланың, өңдеуді күтіп жатқан бос жерлердің болуы. Президент сол кезден-ақ, қаланың болашақ сәулеті мен дәулетін асыруда стратегиялық бағдар, көрегендік бағыт ұстай білді.

«Біз биылғы жылы ескі Целиноградта астана салу жөніндегі үш жылдық жұмысты қорытындылаймыз», ... «Үш жылда өте зор табыстарға қол жеткіздік. Мұны баршаның да түсінгені жөн. Қыруар жұмыстар атқарылды, дегенмен, бәрін тап-тұйнақтай еттік деп тоқмейілдудің де қисыны жоқ. Көптеген кемшіліктерге де жол берілді. Өйткені, мейілінше асықтық», - дейді Президент Нұрсұлтан Назарбаев Астана қаласы әкімшілігінде елорда құрылысы мәселелеріне арналған арнайы кеңестегі сөйлеген сөзінде [1].

«Сәулетші де, қала құрылысын жүргізуші де іс жүзінде мен болып шығып отырмын», - деп жалғастырады ойын одан әрі бірқатар жұмыстарға көңілі толмайтынын білдірген Президент. Жаңа Астананы қалыптастыра отырып, оның құрылысы мен мәдениетін дамытуда Қазақстанды әлемге танытуда бәрін де нөлдік деңгейден

бастаған Елбасының өз мақсат-мұраттарын жүзеге асыруда жолы болды. Нұрсұлтан Әбішұлы сол кенесті қорытындылау сөзінде «Астана елдің, болашақ ұрпақтың қаласы», - деп қадап айтты [1].

Бұқара халықтың қолдауы мен Елбасының сындарлы ой-жобаларының, сәулетшілер мен құрылысшылардың ерен еңбегінің арқасында құрылыс жұмыстарының тиянақты атқарылуының нәтижесінде небары он бес жылдай уақыт ішінде Қазақстан даласында замануи, жаңғыртылған, қайталанбас ажарлы қала салуға мүмкіндік туды. Ел болып, ұрпақ болып, еңселі айбарға айналып, елордамыздың еңсесін тіктедік. Астана еліміздің әлеуетін танытып, бүкіл посткеңестік кеңістіктегі ең үлкен мегажобаға айналды. Бүгінгі күні Астана - бұл Қазақстанның жаңа тарихы жинақталған орын. Астана арқылы осы жаһандық әлемде жаңа Қазақстанды әлемнің төрт бұрышы танып келеді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев жаңа астана дегеніміз не деген сұраққа: «Жаңа астана - жаңа тәуелсіз елдің жаңа күш қуаты, жаңа стратегиялық бағдарламамызды орындаудың кайнар көзі және мемлекетіміздің өсіп өркендеуінің алғашқы қадамдары болып саналады», - деп салмақты ойын жасырған жоқ. Даму жолына сеніммен қадам басқан Қазақстандағы жаңа астананың іргесінің қалануы – Елбасы Н.Назарбаевтың білгірлік басқару қасиетінің және атқарылып жатқан оң нәтижелі жетістіктердің куәсі.

Бабаларымыз ғасырлар бойы бар ерік-жігерімен, табандылығымен қорғап қалған орасан зор кеңістік - ұрпақ игілігі. Қазақ даласының әрбір территориясының әр бөлігіне деген ыстық сезім және оны сақтау әрбір қазақстандық азаматтың міндеті деп білеміз. Елбасының алға қойған белсенді бастамалары сөздің іс жүзіне асырылып, Сарыарқаның төсінде халықтардың бір-бірімен бауырласуының, рухани байланыста болуының орталығына, көпұлтты халық өкілдері үшін туған ошаққа, аталы шаңыраққа айналған бүгінде тек қана жанарудың рәмізі ретінде ғана емес, тек қана жаңа дәуірдің басталған шекарасы ретінде ғана емес, сондай-ақ қазақ елінің арманы мен тілегінің нақты жүзеге асуының белесіндей болған, нысанды қалаға айналғандығына халық куә және риза. Қала сәулетіне еуропалық келбет беру идеясын ұсынған да Президент Н.Назарбаев болатын. Бұған дәлел ретінде Астананың сәулеттік келбетінде батыс сәулетшілерінің, мысалы хай-тек стиліндегі британдық атақты сәулетші Норман Фостер үшін Астананың идеялар полигонына айналып, көркем ойларының үйлесімін табуы. Батыс мәдениетінен - прагматизмді, ал Шығыс мәдениетінен - рухани дәлділікті мұра етіп, Еуропа мен Азия мәдениеттерінің озық үлгілері мен дәстүрлерінің мәдени инфрақұрылымдағы үйлесімділігі мен тиімділігі Еуразия орталығында, ежелгі қазақ даласының дәл жүрегінде орналасқан Астана Қазақстанның жас елордасына әбден лайықты.

Елбасы үстіміздегі жылғы қазақстан халқына жолдауында «Елдің жаңа елордасы - Астананы салдық. Бұл заманауи қала біздің бойтұмарымыз бен мақтанышымызға айналды. Біз еліміздің мүмкіндігін әлемге көрсету үшін оның әлеуетін пайдалана алдық. Дәл сол себептен де халықаралық қауымдастық Қазақстанды ЭКСПО-2017 Халықаралық көрмесін өткізу орны ретінде таңдады. Егер Астана болмаса, бұл да болмас еді. Мұндай құрмет кез келгеннің еншісіне тие бермейді. Біздің еліміз кеңестен кейінгі кезеңдегі күллі кеңістікте ЕҚЫҰ-ға төрағалық еткен, осы Ұйымның Саммитін өткізген және ғаламдық ауқымдағы іс-шара - ЭКСПО-2017-ні өзінде өткізетін бірінші ел екенін айтып та жеткілікті», - деп елордамыз үшін әрбір қазақстандық мақтана алатындығына күмән келтірмейтіндігін білдірді [2].

Мемлекетіміздің тарихын, соның ішінде елорданың одан ары өркендеуінің тағы да бір жаңа парағын ашуда жан-жақты дайындықты талап ететін тағы бір тарихи оқиғаның - «ЭКСПО-2017» көрмесінің Астанада өткізілуі еліміздің мәртебесін айғақтап, қазақстанның табиғи ресурстарына ғаламдық сұраныстың өсіп отырғандығын паш еткендей.

Тақырыпқа сай, ЭКСПО көрмесі дегеніміз не. Оның астанамыздың төрінде өтуінің қол жеткізер пайдасы неде, неге «болашақтың энергиясы» деген атауға мән берілген? Бұл турасында сарапшылардың ақпаратына сүйенсек, ЕХРО – тарихы тереңде, ол сонау 1851 жылдан бастау алған болса, Халықаралық әлемдік көрмелер бюросы 1928 жылы құрылған екен. Дүние жүзінде 63 көрме өткізіліпті. Әрине, тәжірибесі мол елдер ішінде көш бастап келе жатқан әзірге АҚШ, онда көрме 18 рет өткізілген. Бұл халықаралық ұйымға 160 ел мүше болса, соның ішінде Қазақстан 1997 жылы мүше болып қабылданыпты. Алғаш рет еліміздің туы 1998 жылы Лиссабонда өткен ЭКСПО көрмесінде көтерілген болатын. Қазақстан 2005 жылдан белсенді экспонент ретінде таныла бастаса, 2008 жылы С санатындағы ІІІ орынға ие болды [4].

Бұл өте жақсы көрсеткіштер. Енді Миланда өткізілетін ЭКСПО-2015 көрмесіне дайындық үстінде, ал одан соң «Болашақтың энергиясы» атты тақырыпта алғаш рет Орталық Азия аймағы мен ТМД елдерінде өткізілгелі отырған бәсекеден озып шыққан, 161 мемлекет өкілдерінің жасырын дауыс беруі арқылы Қазақстан өзінің ерекше келбеті және сәулетімен тартымды жас елордасы Астанада өткізу құқығына ие болды. Бұл туралы ХКБ Бас хатшысы Висенте Гонсалес Лосерталес мырза: «Біз алғаш рет Орталық Азия елінен ЭКСПО-ны өткізуге ұсыныс алдық. Алғаш рет Тәуелсіздігінің 20 жылында институционалды, халықаралық жүйесін тиімді құра алған, оны жаһанға паш еткен ел үміткер атанып отыр», - деп Республикамызға жоғары баға береді [3].

Яғни, болашақта Қазақстан Орталық Азия бойынша ең ірі көрме орталығына айналады және еліміз бен жеріміздің, оның тұрғындары халқымыздың мәдени-рухани әлеуеті мен іскерлік белсенділігі одан ары артады деген пікір қалыптасады және оның жүзеге асырылуына жүйелі жұмыстарды онтайлы әрі тиімді атқару міндеті тұр. «Астана адамдарымен асқақтайды», - деді Елбасымыз. Астананың гүлденуімен адамдар да, өмір де өзгеруде. Сондықтан, мемлекет ордасы ел экономикасын өркендетудің орталығына айналуы керек, ол тұрғыда рухани құндылықтар мен мәдени мұраларымызды сақтап, білім мен еңбекқорлық, отаншылдық пен туған елдің қамын ойлау Қазақстанды нағыз табысқа және игілікке жеткізетін қасиеттерді арттыру қажет.

Олар: елордалықтарға тән жоғары, ешкімге ұқсамайтын мәдениеттілік, талғампаздық; Бүгінде дәл осы қасиеттер керек және олар қалыптасып келеді. Осы тұрғыда Елбасының нұсқаулары мен бағыт-бағдарлары контекстінде қарастыра отырып, бұл сұрақтарға жауап ретінде елордалықтардың бойынан рухани құндылықтардың арта түсуі. Жоғарыда атап өткеніміздей, Астана дегеніміз алдымен адамдар, олардың әрқайсысы елорда келбеті үшін жеке жауапкершілігін сезініп, жан-жақты болулары тиіс.

- Біріншіден, мәдениеттілік пен жоғары талғампаздық қасиет.

- Екіншіден, тарихқа, ұлттық құндылықтарға және салт-дәстүрге құрмет, ұрпақтар сабақтастығы.

- Үшіншіден, іскерлік белсенділік және креативтілік, жаңашылдық.

Бұған дейін экологиялық қауіп мәселелері талқыланып келсе, оның сыңары ретінде энергетикалық проблема қатары маңызды мәселеге айналып отыр. Осы орайда, Қазақстан қазіргі жаһандану дәуірінде барлық адамзат үшін өзекті мәселеге және глобалды проблемаға айналып бара жатқан энергия тапшылығы мәселесін қарастыруда. Бұл туралы Президент биылғы жолдауында сын-қатерлердің бесіншісін – жаһандық энергетикалық қауіпсіздік деп атап көрсетеді [2].

«Біздің еліміз әлемдік деңгейде мұнай мен газ қорларына ие мемлекет. «Қазақстан жаһандық энергетикалық қауіпсіздіктің басты элементтерінің бірі болып саналады», - деп айтылған Елбасының халыққа жолдауында [2].

Бейресми ақпарат көздеріне жүгінсек, Жер қойнауында мұнай қорының екі триллион баррель мөлшерде бар болса, соның жартысы сарқылды деген үреймен мамандар қазба қорының дәуірі аяқталып келеді деп жар салуда. Мысалы, шамамен көмір қоры 130 жылға, мұнай қоры небары 50 жылға ғана жетеді екен [3]. Ал, электр энергиясын тұтыну өсіп келеді. Халықаралық энергетикалық агенттіктің көрсеткіші бойынша электр жарығын тұтыну болашақта арта түсетіні болжанып отыр. Ол дегеніміз жаһандық энергетикалық апаттың көрінісі. Олай болса, күн тәртібінде энергия тапшылығының таусылғанын күтпей, оның алдын алуда сол энергия қуат көздерінің балама түрлерін пайдалануға және олардың түрлерін ойлап табуға күш жұмсаудың маңыздылығын мемлекетіміздің «болашақтың энергиясы» тақырып аясында әлемдік қоғамдастық ортада талқылануының орны өте зор.

Елбасының «Қазақстан-2050» халыққа жолдауындағы «Көмірсутегі экономикасының дәуірі бірте-бірте аяқталып келе жатқаны анық. Адамзаттың өмір тіршілігі тек бір ғана мұнай мен газға емес, энергияның жаңғыртылатын көздеріне негізделетін жаңа дәуір келе жатыр», - деген сөздері көрегендікті қажет етпейді [2].

Тура бес жылдан соң осы энергетиканы дамыту саласында өз үлесін қосуға және альтернативтік энергетика саласында жобаларды топтастыру барысында әлемнің жүзден астам ел өкілдерін «Болашақтың энергиясы» тақырып аясында бас қосу еліміздің барлық дамыған елдермен қатар дамуының «жасыл» жолына көшуі. Ғалымдардың болжауынша, ХХІ ғасырдың ортасына қарай баламалы қуат көздерінің үлесі арта түспек. Осы саладағы сарапшылардың көзқарасы бойынша Қазақстанның таза және залалсыз климаттық жағдай күн, жел, теңіз және су энергияларын пайдалануға өте қолайлы, әрі мүмкіндігі мол көрінеді. Шетелдік сарапшылар Қазақстан ұсынған тақырып бүкіл адамзаттың ілгері жылжуына зор өсерін тигізетін болады деп сенім артатындықтарын білдірсе, Қазақстанның бұл бастамасын энергетика саласындағы ғалымдар мен сарапшылар да қолдап отыр.

«Бүгінде біз 2017 жылы көрмені өткізуге үміткер ретінде біздің еліміз өз мүмкіндігін көрсетіп отырғанына қуаныштымыз. Біз комиссияның оң шешімі болған жағдайда, «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізу үшін дайындық жасау туралы шешімге келіп отырмыз. Оны ұлттық жоба ретінде санайтын боламыз. Біздің елімізге келген осы күндерде сіздер әртүрлі құрылымдардың өкілдерімен кездесіп, Астананың әлеуетін зерттеу мүмкіндігіне ие болдыңыздар», – деді Президент Астанада Халықаралық «ЭКСПО-2017» мамандандырылған көрмесін өткізу мүмкіндігін қарастыруға арналған кездесу барысында сөйлеген сөзінде.

«Қайта жанартылған энергия көздерін пайдалану тақырыбы Қазақстанға ауадай қажет. Негізгі энергетикалық қорлардың көнеру үдерісі жүріп жатқан аласапыран заманда оларды жаңа қазіргі заманғы технологияларға ауыстыру жолдарын ойлау керек. ...Көрменің өтуі бізге еліміздегі жағдайға жаңаша көзбен қарап, басқа елдердің тәжірибесін зерделеуге мүмкіндік береді», - деп Ұлттық архитектура академиясы директорының орынбасары Борис Маринушкин көрмеге қатысты өз пікірін білдірсе, «- Тамаша идея! ЕХРО-ның әлемге әйгілі көрмелерінің бірін Қазақстанда, оның үстіне «Болашақ энергиясы» тақырыбында өткізу, бұл республиканың техникалық өркендеуіне көмектеседі. Ел үшін үлкен пайда күтеміз», - дейді ҚР инженер-энергетиктер ассоциациясының президенті Герман Трофимов мырза [3]. Екі ғасыр бұрын көрмеге қатысқан елдер электр дәуіріне өту кезеңіне аяқ басқан болса, ал бүгінгі күні сол энергия көздерінің балама түрлерінің дамуының дәуірін аттау сатысында тұр.

Халықаралық көрменің Қазақстанда өткізілуі экономикалық аймағымыздың артып, инновациялық технологиялық және инфрақұрылымдық даму үшін ынта мен болашаққа деген сенім. Ол әдеттегі өткізілетін іс-шара ғана емес, бірнеше ел өкілдерінің бас қосуы да ғана емес, әлемдік сахнада қазақстандықтардың көне тарихын, көпұлтты мәдениеті мен дәстүрлі менталитетін насихаттап, дүниенің әр бұрышынан келуші түрлі мәдениет үндерінің алдында ұлттық архетиптерді сақтай отырып, оларды қазіргі әлемдік мәдениет құндылықтарымен үйлесімді ету міндеті тұр. Осы орайда, Президент Н. Назарбаев «Елдің дамуының «жасыл» жолына көшуіне Астанадағы алда тұрған ЭКСПО-2017 қуатты серпіліс беруі тиіс. Астанада ғылым мен техниканың үздік әлемдік жетістіктері ұсынылатын болады», - дейді [2].

Көрменің атап өтетін келесі жақсы жағы ол еліміздегі туризм мен бизнес салаларының, яғни іскерлік белсенділіктің дамуына әкелер пайдасы. Біз алдағы дайындықта, жоғарыда атап өткен қасиеттермен қатар,

іскерлік белсенділік, креативтілік, жаңашылдық азаматтар болып қалыптасуымызда. Елбасымыздың «Елорда – бизнеске мол мүмкіндік ашқан қала. Астана бизнеске қолайлы жағдай жасаудың және елдегі іскерлік белсенділікті арттырудың бірегей тұғырына айналды». ...«Нағыз іскерлік пен ұлы сенім ғана біздің рухымызды биіктете түседі. ... Менің ең басты тірегім – астаналықтар» деген сөздерінен Астананың абыройы – қазақ елінің абыройы деген қорытынды көңілімізге ұялайды.

«Елбасы елорданың бас архитекторы, ал көркем елорда бүкіл қазақстандықтардың мақтанышы», - дейді академик Әбдімәлік Нысанбаев [5]. «Мәдениеті жоғары, тарихи танымы орнықты, ойы сергек елдің рухы да биік. Рухы биік халықтың іргесі де берік, әлеуеті де қуатты, ынтымағы да жарасты болмақ...», - деген Елбасымыздың жақсы сөзімен, болашақ технологияның көпіріне айналу мақсатына жетуде бірлік пен ынтымақ, сапа мен біліктілік, белсенділік пен парасаттылық тілей отырып, қазақтың «еңбек шаһар түзетеді, еңбексіздік оны жүдетеді» деген жақсы мақалымен қорытындылай келе, жұмыс жасап, жоспарлар нәтижелі болса ғана, Астанамыздың «шынайы болашақтың энергиясы» қаласы болуы шындыққа айналады деген сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Егемен Қазақстан» газеті, 2001.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 3 Жолдауы, 2012.
4. Астана қаласының ресми сайты astana.kz.
5. «Астана ақшамы» газеті, 2012.
6. Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан жолы» кітабы, Астана 2007.
7. «Нұрсұлтан Назарбаев және Қазақстанның қарышты қадамы» Джонатан Айткен, 2010.
8. «Егемен Қазақстан» газеті, 1997.

УДК 37.035.6

ВОСПИТАНИЕ КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА ЧЕРЕЗ ВНЕКЛАСНУЮ РАБОТУ ПО ИСТОРИИ

Р.С. ЖУСУПОВА

учитель истории и географии Потанинская средняя общеобразовательная школа,
Павлодарская обл., Лебяжинский район, с. Черное

В нашей республике большое внимание уделяется воспитанию казахстанского патриотизма, чтобы не допустить раскола государства и общества, территориальных и этнических конфликтов. Поэтому воспитание патриотизма всегда было и будет основной государственной задачей школы. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев особо подчеркнул: «Патриотизм, нормы морали и нравственности, межнациональное согласие и толерантность, физическое и духовное развитие, законопослушание. Эти ценности должны прививаться во всех учебных заведениях, независимо от формы собственности». Это предполагает необходимость формирования у граждан, и прежде всего у подрастающего поколения, высоких нравственных, морально-психологических и этических качеств, среди которых большое значение имеет патриотизм, гражданственность, ответственность за судьбу Отечества и готовность к его защите. Республика Казахстан - динамично развивающаяся, политически стабильная, обладающая экономическим и интеллектуальным потенциалом республика, в которой главное богатство - межнациональный и гражданский мир, межкультурное согласие. Республика Казахстан- многонациональная республика, где проживают представители более ста сорока народов.

Объект исследования - процесс патриотического воспитания старшеклассников во внеклассной работе.

Предмет исследования - содержание, формы и методы патриотического воспитания старшеклассников во внеклассной работе.

Целью гражданско-патриотического воспитания школьников является формирование у подрастающего поколения высоких нравственных и этических качеств, среди которых особое значение имеют патриотизм, гражданственность, ответственность за судьбу Отечества и готовность его защищать.

Задачи:

- Воспитание у школьников любви и уважения к родному краю.
  - Подъём духовной и нравственной культуры подрастающего поколения.
  - Создание условий для творчества детей, их гражданского становления и формирование активной жизненной позиции школьников.
  - Приобщение учащихся к изучению героической истории Отечества, краеведческой и поисково-исследовательской деятельности.
  - Изучение и пропаганда национальных традиций. Культуры.
- Направления работы:*
- Информационно-пропагандистская;

- Нравственно-гражданская;
- Военно-спортивная;
- Туристско-краеведческая;
- Политико-правовая деятельность.

Патриотизм (от греческого слова «patris» - Родина) - это осознание конкретным человеком своего особого, любовно-возвышенного, преданного отношения к Отечеству, проявляющегося в целенаправленной деятельности по его прогрессивному развитию и процветанию. *Настоящий патриот* – это человек который:

- осознаёт свою роль в жизни государства;
- любит свою Отчизну;
- предан своему народу;
- гордится историческим прошлым и настоящим Родины, заботится о её будущем;
- знает и уважает государственные символы и традиции народа;
- отличается активной гражданской позицией;
- проявляет интерес к общественным и политическим событиям, жизни республики;
- должен защищать Родину и её государственные интересы;
- знает государственный язык, русский и один из мировых языков;
- проявляет толерантность и уважение к представителям других национальностей и религий.

Учителя и ученика объединяет то, что наша Родина - Казахстан. На внеклассных мероприятиях по истории, равно как и на других, происходит воспитание человека, гражданина своего Отечества, воспитание казахстанского патриотизма, пробуждаются «души прекрасные порывы». Человек должен знать свою историю, свои корни, патриотическое воспитание осуществляется на глубоком изучении нашего исторического прошлого.

Для себя я выделила следующие направляющие в деле воспитании патриотизма: принцип воспитывающей направленности, изучение истории родного края, семьи, толерантность, формирование нравственных потенциала личности.

Внеклассная работа – это такая работа школьников, которая осуществляется на основе добровольного участия и самостоятельности, имеет своим содержанием познание исторического прошлого и современности, направляется учителем и содействует углублению знаний учащихся в области истории, развитию их разносторонних интересов и способностей. Неделя истории – это одна из многочисленных форм внеклассной работы школьников по воспитанию патриотизма.

Главной задачей является предоставление подростку права на самореализацию. Каждый ребёнок в процессе игры, трудовой и учебной деятельности, внеклассного мероприятия должен почувствовать внимание к себе со стороны педагога, признание своей индивидуальности, получить положительную оценку действий.

Цели и задачи проведения недели истории выражаются следующим содержанием:

- усиление интереса к истории в целом, истории нашей Родины, родного края;
- понимание закономерностей, связь их с современностью;
- сочетание различных составляющих её элементов, которые наиболее оптимально отвечают познавательным интересам, уровню подготовленности школьников и педагогическому замыслу преподавателя;
- развитие познавательного интереса, любознательности школьников.

Неделя истории способствует формированию побуждений к творческому исследовательскому труду школьников.

Они должны уметь:

- находить нужную книгу в библиотеке;
- составлять библиографию по теме;
- пользоваться справочной литературой;
- готовить рефераты по нескольким источникам;
- выступать с докладами, сообщениями перед аудиторией;
- приобщаться к исследовательской работе.

Формы проведения мероприятий могут быть самыми разнообразными:

- игры-реконструкции;
- конкурсы;
- викторины;
- литературно-исторический монтаж;
- парад военных разных эпох;
- исторический КВН;
- «круглый стол»;
- деловые игры;
- пресс-конференции.

Всё зависит от возрастных особенностей участников, их склонностей, настроения, желания. Большое значение играют современные информационные технологии, они могут оказать неоценимую помощь, как в подготовке, так и проведении недели истории.

Примерный план проведения внеклассного мероприятия «недели истории»

1 день Викторина «Тәуелсіз Қазақстан»

«Независимый Казахстан»

2 день КВН: Мой Казахстан

День политика: Ролевая игра: «Я голосую впервые»

Презентация: Н.Назарбаев – лидер партии Нур-Отан

3 день Музейный.

Темы для подготовки проектов на предметную неделю

Почетные граждане Павлодарской области.

Достопримечательности города Павлодара.

Фотолетопись Павлодарской области

Наши земляки в боях за Родину.

Из века в век.

Великие люди моего края.

Храним истории следы.

Рабочие династии.

День Госсимволов РК

Наурызнама

4 день День национальной валюты

5 день День юного патриота

6 день Отчетная конференция.

Приглашаются наиболее активные участники недели истории для подведения итогов, награждения победителей. Стиль конференции – празднично – деловой. Подвести итоги большого путешествия по истории. После торжественного вступления идет презентация мероприятий каждого дня с награждением победителей. В конце проводится рефлексия. Цель мероприятия – приветствовать детей, проявивших себя на неделе, показать им, что интеллектуальный труд имеет большое значение в жизни человека, позволят ему проявить себя в разных сферах, создает условия для успешности в жизни.

Роль человека благородна и вечна – любить и хранить свой большой дом, свою родную землю, хранить и строить её для всех тех, кто войдет в этот дом после нас. Время подобно течению реки. Бежит, струится вода, и в этом неукротимом, животворном беге – своя история с её далёким прошлым и сегодняшним днём. Будущее любой страны, любой нации – это подрастающее поколение. В зависимости от того, как воспитывать детей, как готовить их к взрослой жизни, зависит судьба государства и всех в нем живущих. А каким станет будущее, зависит от нас и наших учеников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воспитание казахстанского патриотизма «История Казахстана преподавание в школах и вузах» -2006.-№5.-стр.4-9
2. Актуальные вопросы педагогической технологии качества учебного процесса. - Алма-Ата: Рауан, 1990. - 439 с.
3. Аронов А.А. Воспитывать патриотов: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1989. - 172с.

ӘОЖ 321.1 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДЕРДІ ДАМУ СЯСАТЫ

Г. ИБРАЕВА

«Назарбаев орталығының» кіші ғылыми қызметкер, Астана қ.

Ең алдымен Қазақстанның Тәуелсіздігі – бұл ғасырлардан аса тарихы бар қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, бүгінгі жеткен жетістігі мен асқан асуы. Қазіргі таңда Еліміздің тұғыры биіктеп, егемендігіміздің іргетасы нығая түсуде. Тарихта тұңғыш рет халқымыз ғасырлар бойы аңсаған арманына жетіп, дербес мемлекетке айналды, өзге елдермен терезесі теңесті. Тәуелсіздікті айшықтайтын белгілері - туы, елтаңбасы, әнұраны жазылып, экономикасын, мәдениетін, ғылымын, білімін басқа біреулерге жалтақтамай өз бетінше өрбітерлік еркіндікке ие болғанына көзіміз жетті. Ана тілімізге мемлекеттік мәртебе берілді.

Ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретіндегі дамуы мен нығаюына бағытталған көптеген ресми құжаттар қабылданды. 1993 жылы және 1995 жылы 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасының Жаңа Конституциясында мемлекеттік тіл-қазақ тілі» деп атап көрсетілді.

Президенттің Жарлығымен 1997 жылдың 11 шілдесінде бекітілген Тіл туралы Заңның 4 бабында «Қазақстан Республикасының тілі - қазақ тілі. Мемлекеттік тіл –мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру-Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы»,-деп, ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесінің заңдық негіздері қаланды [1; 2 б.].

Қазіргі таңда еліміздегі мемлекеттік саясаттың ең маңызды бағыттарының бірі-тілдерді дамыту. Тіл проблемаларын оңтайлы шешу – ұлтаралық қатынастар үйлесімді-лігінің, халық бірлігі мен қоғамдық келісімді нығайтудың түпқазығы болып табылады. Еліміз Тәуелсіздік алғалы бері жүргізіліп келе жатқан тіл саясатының арқасында қазіргі таңда мемлекеттік тіл туралы оң қоғамдық көзқарас қалыптасып отыр. Қазақ жерінде өмір сүріп жатқан басқа ұлт өкілдерінің де мемлекеттік тілді меңгеруге деген құлшынысы күннен-күнге артып келеді. Мұны ана тілімізге көрсетіліп отырған құрмет деп түсінуіміз керек. Қазақстан 130 ұлт пен ұлысты біріктіріп отырған көп ұлтты мемлекет. Осындай көп ұлтты мемлекетте мемлекеттік тілдің өз дәрежесіне сәйкес қызмет етуін қадағалау, қамтамасыз ету-өте қиын мәселе болып табылады. Бұл мәселеде ешуақытта да салғырттық пен асығыстық жасауға жол берілмеуі тиіс. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында осы тұрғысында: «Қазақ тілін дамыту саясаты одан жерінуге, тіпті қазақтардың өздерінің бойды аулағырақ ұстауына ықпал етпеуі керек. Керсінше, тіл Қазақстан халқын біріктіруші болуға тиіс. Бұл үшін тіл саясатын сауатты және дәйекті, қазақстандықтар сөйлесетін бірде-бір тілге қысым жасамай жүргізу керек», -деп тағы бір рет баса айтқан болатын [2; 15 б.].

Тіл заңын орындау барысында аса маңызды құжаттардың қабылданғанын атап өткен жөн. Олар алғаш 1998 жылы 5 қазанда Елбасының Жарлығымен бекітілген, сонан соң 2001-2010 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Республика Үкіметі 1998 жылғы 14 тамызда қабылдаған «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту туралы» Қаулысы мен 1999 жылғы 8 қаңтарда бекітілген «Тіл туралы» Заңның орындалуына бақылау жасаудың тәртібі туралы Ережесі. Бұл құжаттар тіл саясатын іске асыруда құқықтық негізді кеңейтіп, жұмысқа жаңа өріс ашты. Ең бастысы, мемлекеттік тілді пайдаланудың аясы кеңейіп, оның ресми құжаттық рәсімдерді атқарудағы рөлі жетілдіріле түсті. [3; 24-25 бб.].

2001 - 2010 жылдары Тілдерді қолдану мен дамытудың он жылға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында тіл құрылысы стратегиясының мынадай үш бағыты айқындалғаны белгілі: мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту және нығайту, орыс тілінің жалпы мәдени қызметін сақтау, Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту. Сондай-ақ осы кезеңде Мемлекет басшысының бастамасы бойынша «Тілдің үш тұғырлылығы» ұлттық мәдени жобасын іске асыру жұмысы басталған болатын. “Үш тілдің бірлігі” мәдени жобасы – үш тілді, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін Қазақстан азаматтарының бірдей меңгеруін меңзегенімен, бұның түпкі негізі, көздеген мақсаты – мемлекеттік қазақ тілінің халықаралық қолданыстағы орыс, ағылшын тілдерімен терезесін теңестіріп, әлемдік деңгейге көтеріп, жаһан тілдерімен тең қолданылатын биікке жеткізу. Үштұғырлы тіл өмірлік қажеттіліктен туындаған идея. Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған. Мысалға, ежелгі дүниедегі Мысырдың өзінде бірнеше тілді білетін мамандар иерархиялық сатымен жоғарылап, көбіне салық төлеуден босатылған. Сондай-ақ, бүгінгі Еуропада да көп тілді меңгерушілік жалпыға ортақ норма болып саналады. Яғни, бүгінгі таңда Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуда бірінші баспалдағы. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлға айналады.

Тіл саясаты саласындағы әлеуметтік зерттеу көрсеткіштері және Үкімет тарапынан іске асырылып жатқан шаралар, мәселен, іс жүргізуді кезең-кезеңімен мемлекеттік тілде жүргізуге көшіру, мемлекеттік қызметшілерге және ересек халыққа арналған қазақ тілін үйрету курстарын ұйымдастыру, қазақ тіліндегі мектептер мен балабақшалар, жоғары оқу орындарындағы қазақша оқытатын топтар санын арттыру, қазақ тіліне инновациялық технологияларды енгізу және тағы басқа да маңызды шаралар – бұл саладағы жағдайдың жақсарып келе жатқанын көрсетіп отыр.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жасалды. Бұл бағдарлама негізінен Қазақстанда қалыптасқан тіл құрылысын талдауға негізделген, тіл мәселелерімен айналысатын сарапшылар қауымының пікірлері мен ұсыныстары ескеріле отырып әзірленген. Бұл құжат қоғамдық өмірдің барлық саласында тілдерді дамыту мен қолдану және мемлекеттік тілді кең ауқымды қолдану үшін жағдай жасауға байланысты өзекті проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады [4; 6 б.].

Тіл – ұлттың жан дүниесі. Шындығында халқымыздың басында талай қиын нәубет, зұлматтың, қайғылы күндердің болғаны тарихтан белгілі. Сондай ауыр сәттерде, сын сағаттарда атамекен қонысын тастап босқан халықтың өзімен бірге алып жүрген байлығы – ана сүтімен санасына дарыған ана тілі ғана.

Қазақ тілінде Қазақстанның жергілікті халқынан басқа шетелдерде: Қытай Халық Республикасында, Моңғолияда, Иранда, Ауғанстанда, Түркияда, сонымен қатар ТМД мемлекеттерінде: Ресей, Өзбекстан, Қырғыстан, Түркменстанда тұрып жатқан қандастарымыз сөйлейді. Қазақ тілі-түркі тілдес тілдердің ішіндегі ең көне әрі таза, мәнді және сөздік құрамы бойынша біртұтас болғандықтан түркі тілді қауымдастық аясында жетекші орынды иемденеді. Ғалымдардың зерттеуінше қазақ тілінің екі негізгі бастауы болған, соның бірі - қазақ ауыз әдебиеті болса, енді бірі - жазу мәдениеті. Қазіргі кезде тіліміз осы қалыптасу үрдістерінің барлық кезеңінен өткен, бекіген, нығайған, ұлттық және мемлекеттік тіл болып табылады. Осы орайда, көкейімізге ең алдымен Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың: «Біз тегіміздің – Түркі, дініміздің-Ислам, тіліміздің-қазақ тілі екенін ешқашан ұмытпауымыз керек!» деп ұрпаққа салмақты ұран тастаған өсиет сөзі оралады.

Дегенмен, бүгінгі таңда «Тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалары анық» деп сонау ертеде айтылған халық даналығы өзінің мән-маңызын күннен-күнге айғақтай түсуде. Бұлай айтуға итермелейтін нәрсе-қазақ тілінің

бүгінгі жағдайы. Кеңестік билік кезеңінде еліміз үлкен рухани құлдырауға тап болып, ата-бабадан қалған асыл мұра тілден айырылып қалу қаупі тұрды. Мемлекеттік мәртебеге ие бола тұра, қазақ тілі әлі де өзіне тиісті міндеттерін атқара алмай келеді. Өзге ұлтты қоя тұрып, өз қандастарымыз жайында айтсақ, бір бөлігі өз ана тілін толық білмейді, білуге ұмтылмайды да. Оның негізгі себебі әрине-қажеттіліктің туындамауынан. Әрине, Қазақстан бәсекелестікке ұмтылыс мақсатында, тиімді, ұтымды механизмдердің бірі ретінде «үш тұғырлы тіл» стратегиясын қолдайды. Бірақ, өкінішке орай, бұл идея саяси-бұқаралық, органдар мен қарапайым халық арасында өз мәнін толық ашпай жүр.

Жалпы тіл мәселесі әлемдегі екі жүзден аса мемлекетте бар екен, ал тілді дамыту жөніндегі жұмыстар барлық мемлекетте үздіксіз жүруде. Бұл тілді жоғалтып алмай және дамыту үшін жүргізілетін күрес болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі ұлы даламызды мекен еткен байырғы қазақ халқы мен қазақстандық басқа да ұлт өкілдерінің тарихи тағдырын біріктірген, теңдік пен татулық мұраттарын ұстана отырып, бейбітшіл азаматтық қоғамды қалыптастыруға қол жеткізіп отырған бірден-бір ұлы рәмізі. Оған ешкім дау айта алмайды [5; 3 б.].

Кеңестік дәуір кезінде мемлекет өзге ұлттардың тілін басып, көзін жоюға тырысып, орыс тілін үстем етуге талпынды. Енді бүгінде егемендік алып, іргеміз тіктелген сәтте өз ана тіліміздің қолданыс аясын кеңейтіп, оны есіктен қаратпау жолында жұмыстар жасалуда. Ақиқатын айтсақ, ақпараттық кеңістігімізде орыс тілі әлі де маңызды рөл атқаратынына ешкім дау айта алмас. Сондай-ақ, әлемдік алты ресми тілдің қатарына кіретін орыс тілін меңгеруге бәсекеге қабілетті ұлттың кез-келген өкілі ұмтылуы тиіс. Кезінде Абай атамның өзі «Орыс дүниенің тілін біледі. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін, білген кісі онымен бірдейлік дағдасыла кіреді, аса арсыздана жалынбайды» деп жас ұрпақтың келешегіне үміт көзімен қарап, сенім білдерген. Бірақ, сол алған ғылым-білімін өз халқының жолында жұмсаса екен деп мұрат етсе керек.

Дегенмен, ағылшын тілінің жөні бір басқа. Ағылшын тілі әлемдік қауымдастықта айшықты орын алуды өзіне биік мақсат етіп қойып отырған Қазақстан мемлекеті үшін экономикалық, интеграциялық байланыстарды нығайта түсуде орны ерекше. Ақпараттар ағыны қарқындаған дәуірде, жаңашыл технологияларды қолдануға сұраныс артқан уақытта өмір сүріп жатқан қазақстандық әрбір азаматтың осы тілді меңгеруге деген құлшынысы, сондай-ақ уақыт талабы да күн өткен сайын күшейе түсуде.

Ендеше, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Тілдер туралы Заңында қазақ тілі мемлекеттік тіл, орыс тілі ресми тіл болып еліміздің дамуына, ұлтаралық татулықты сақтауға және нығайтуға өз үлестерін қосты. 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламаның нәтижелі болуы келешектің үлесінде. Осы ресми құжаттардың арқасында қазіргі кезде мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде мемлекеттік тілдің қолдану аясының біршама өсіп келе жатқаны аздап байқалады. Қазіргі таңда қол жеткен нәтижелерге қарамастан, мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің әлеуетін іске асыру деңгейі алдан зор үміт күттіретін мәселе.

Сондықтан, көп тілді меңгере отырып, мемлекеттік тілді білмеу, оны қадірлемеу - бұл отанын сүймейтін адамның іс-әрекеті. Қай мемлекетте болсын сол елдің заңы орындалуы міндетті. Парыз бен міндет жазылмаған адамгершілік заңы. Мемлекеттік тіл болғаннан кейін, сол мемлекетте өмір сүріп жатқан әрбір азамат оны үйренуге тиісті. «Өз өзінді жаттай сыйла, жат бойыннан түңілісін» деген халқымыз. Сондықтан өз қадірімізді өзіміз біліп, тілдің мәртебесін көтеруге ат салысайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы. // Егемен Қазақстан. 1997.-15 шілде. 2 бет.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. // Егемен Қазақстан. 2012 ж.- 15 желтоқсан.
3. Ә.Бәкір. Сындарлы тілдік қатынастар ұлтаралық түсіністік пен қоғамдық бірліктің кепілі. / Тіл және қоғам. №2. 2004 ж.-24-25 б.б.
4. Қазақ тілі-Тәуелсіздік тірегі. // Егемен Қазақстан. 2010 ж.-29 шілде-4 тамыз. 6 б.
5. Д. Есенкелдіқызы. Мемлекеттік тілді дамыту саласындағы Қазақстан Республикасының саясаты (саясаттанулық талдау). Саяси ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. 2009 ж. Алматы. - 3 б.

УДК 372.893

АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ

А.К. ИСКАКОВА

учитель истории, Жетекшинская СОШ, Павлодарский район

Проблема активизации познавательного интереса учащихся – но по-прежнему остается актуальной. Если в начальной школе дети учатся, как правило, с желанием, то примерно к 5 классу этот огонек постепенно угасает. Известный публицист Соловейчик выразил свое отношение к нему очень четко: “В 6 – 7-х классах

педагогу надо набраться терпения и ждать, когда это время пройдет”. Нельзя полагать, что познавательный интерес учащихся будет высоким, стоит только “от случая к случаю” провести интересный урок. Здесь, как и во всем остальном, необходим комплексный подход.

Познавательный интерес – один из компонентов учебной мотивации, а она, в свою очередь, в нашем понимании обеспечивается за счет деятельностного подхода, активных форм обучения, организации учебного процесса через систему учебных задач, реализацию принципов развивающего обучения Эльконина Д.Б., Давыдова В.В.

Необходимо учитывать следующие факторы с целью повышения познавательного интереса, создания условий для формирования учебной мотивации:

- активные методы обучения: необходимое условие для создания интереса у учащихся к содержанию обучения и к самой учебной деятельности – возможность проявить в учении умственную самостоятельность и инициативность. Чем активнее методы обучения, тем легче заинтересовать ими учащихся. Основное средство воспитания устойчивого интереса к учению – использование таких вопросов и заданий, решение которых требует от учащихся активной поисковой деятельности;

- создание проблемной ситуации, сочетание трудности учебного материала и учебной задачи с посильностью: большую роль в формировании интереса к учению играет создание проблемной ситуации, столкновение учащихся с трудностью, которую они не могут разрешить при помощи имеющихся знаний; сталкиваясь с трудностью, они убеждаются в необходимости получения новых знаний или применение старых в новой ситуации. Интересна только та работа, которая требует постоянного напряжения. Легкий материал не вызывает интереса. Трудность учебного материала и учебной задачи приводит к повышению интереса только тогда, когда эта трудность посильна, преодолима, в противном случае интерес быстро падает;

- эмоциональная окраска, живое слово учителя.

Различные формы организации обучения (воспитания), включающих разные виды познавательной активности учащихся, успешно апробируются. При их подготовке и проведении используются многообразные средства и методы организации активной познавательной деятельности учащихся, например: ролевая игра, инсценирование, разыгрывание сценок “Оживи картину” и др.; групповая работа над созданием проекта; изготовление поделок, визитных карточек, их защита; выполнение творческих работ (историческое сочинение, эссе-рассуждение, исторический портрет); работа в творческой группе по выполнению различных заданий; обсуждение проблемных вопросов; решение кроссвордов; ответы на вопросы в режиме состязательности; работа с дополнительной литературой; определение и представление собственной позиции по какому-либо вопросу.

Решению любых проблем, касающихся развития, обучения и воспитания ребенка не может быть успешным без внимательного анализа их под углом зрения содержания и условий конкретного возрастного этапа.

В среднем школьном возрасте (10 – 15 лет) задачи обобщения и систематизации материала, ликвидации пробелов в знаниях учащихся дает успешно решать конкурсная методика, игровая деятельность (викторины, разнообразие игры, конкурсы). Игровой характер таких занятий создает творческую раскованность и позволяет себя проявить учащимся с различными индивидуальными возможностями. При проведении таких мероприятий развивается активная познавательная деятельность учащихся. Состязательность способствует формированию познавательных интересов, выработке положительных эмоций. Зачастую гораздо важнее не результат, непосредственно мероприятие, а процесс подготовки к нему, когда учащиеся спланиваются, договариваются, распределяют роли, обязанности, проявляют самостоятельность, инициативу и творческие способности.

При подготовке к интеллектуально-познавательной игре “Час -средневековья”, учащиеся повторяют даты, понятия, основные сведения о событиях, явлениях, исторических личностях эпохи. Происходит деление на группы по интересам: одни готовят представление, герб с девизом, другие, превратившись в “участников средневекового цеха”, изготавливают шедевр (изделие), третьи – осуществляют подготовку к конкурсу “Оживи картину”. Конечно, очень важно, чтобы учитель заинтересовал ребят, провел четкий инструктаж, помог в процессе подготовки. И главный результат такой работы не заставит себя долго ждать – это удовлетворение и радость в глазах детей, а также вопрос: “А когда еще у нас будет такая игра?”

Одним из средств активизации познавательной деятельности учащихся, развития креативности и одновременно формирования определенных личностных качеств является проектный метод, который успешно апробируется в школе. На основе данного опыта можно отметить тот факт, что введение элементов исследовательской деятельности учащихся позволяет педагогу не только и не столько учить, сколько помогать школьнику учиться, направлять его познавательную деятельность. Три “кита”, на которых держится данная технология: самостоятельность, деятельность, результативность. При выполнении проекта учащиеся попадают в среду неопределенности, но именно это и активизирует их познавательную деятельность. Задача педагога заключается в том, чтобы в процессе выполнения проектов реализовывалась логическая цепочка: интерес выбор – успех (неуспех) – рефлексия – адекватная оценка (самооценка) – рефлексия.

Данный подход позволяет поддерживать и развивать мотивацию учебной деятельности. Средний показатель сформированности мотивации учебной деятельности по истории согласно результатам анкетирования учащихся 5-8-х классов составил 73% (достаточный уровень).

Самораскрытие личности ученика происходит с помощью результата творческого взаимодействия и через демонстрацию образовательного продукта.

Для обучения важны все виды методов и все уровни познания. “Плюсы” и “минусы” применения пассивных и интерактивных методов.

Использование тех или иных методов зависит от разных причин: цели занятия, опытности участников и преподавателя, их вкуса. Нужно также оговорить и условность названия многих методов. Часто одно и то же название используется для обозначения различного содержания, и наоборот одни и те же методы встречаются под разными именами.

1. Творческие задания.
2. Работа в малых группах.
3. Обучающие игры.
4. Использование общественных ресурсов.
5. Социальные проекты.
6. Разминки (различного рода).
7. Изучение и закрепление нового информационного материала.
8. Работа с документами (а также в ней).
9. Обсуждение сложных и дискуссионных проблем (а также).
10. Разрешение проблем (а также).

Одну из нетрадиционных форм урока и одновременно разновидность активной формы обучения можно показать на примере урока-соревнования по теме "Страны Азии в древности" (повторительно-обобщающий урок).

Урок – соревнование.

Цель урока: в форме соревнования проверить усвоение знаний учащимися по истории Древнего Двуречья, Финикии, Ассирии, Персидской державы, Индии, Китая, Палестины.

Подготовка к уроку: разделить класс на команды (3-4), выбрать капитанов каждой из них. Каждая команда получает домашнее задание: придумать название команды, девиз, эмблему, вопросы по пройденному материалу для другой команды.

План урока.

Вводное слово учителя (3 мин) - обозначение цели урока, представление участников жюри (приглашены ученики старших классов-3 человека).

Представление команд – визитка: название, девиз, объяснение эмблемы - высшая оценка-5 баллов.

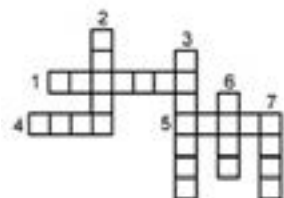
Разминка (4 мин): учитель задает короткие вопросы, отвечает тот, кто первый поднял руку. За каждый правильный ответ команда получает 1 балл.

Вопросы: Как называли бога солнца в Древнем Двуречье? У какого царя в Ассирии была самая большая библиотека? Кто такой Цинь Шихуанди? Как называли бога с головой слона в Индии? Какой цвет был у касты брахманов, кшатриев, земледельцев? Изобретения финикийцев? и. т. п.

Жюри подводит итоги первых двух конкурсов.

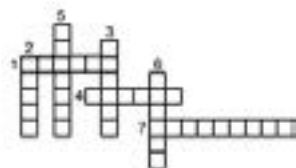
Конкурс: "Отгадывание кроссвордов" - 5 баллов, от каждой команды приглашаются по 1 человеку, они работают самостоятельно досками.

Кроссворд №1 представлен на рисунке (рис.1):

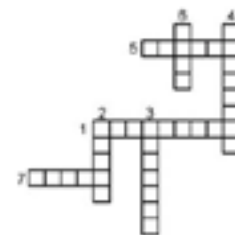
1. Материал для письма в Древнем Египте.
2. Материал для письма в Древнем Двуречье.
3. Государство в Северном Двуречье.
4. Бог луны в Древнем Двуречье.
5. Государство на п-ове Индостан.
6. Имя первого человека (по Библии).
7. Бог еврейских племен.

Кроссворд № 2 представлен на рисунке (рис. 2):

1. Материал для письма в Китае.
2. Основатель религии в Индии.
3. Правила, обязательные для всех жителей государства.

4. Животное, которому поклонялись в Индии.
  5. Горы на севере п-ова Индостан.
  6. Река в Междуречье.
  7. Человек, который давал в долг под проценты.
- Кроссворд № 3 представлен на рисунке (рис.3)

1. Письменность в Древнем Двуречье.
2. Большие группы людей с одинаковыми правами и обязанностями, передающимися по наследству.
3. Столица Ассирии – "логовище львов".
4. Имя китайского мудреца.
5. Изобретение финикийцев.
6. Имя фараона, для которого была построена самая большая пирамида.
7. Богиня – заступница жен и матерей в Египте.

VI. Конкурс на знание исторической географии (по 1 человеку от каждой команды).

Участники вытягивают карточку с географическими названиями: п-ов Индостан, Вавилон, Янцзы, Хуанхэ, Тигр, Нил, Евфрат и др. Задача участника: показать на карте и словами определить географическое положение этих объектов, а также объяснить, какие исторические события связаны с этими реками, государствами и т.д.- за каждый правильный ответ участник получает 2 балла.

Конкурс "Домашнее задание"(3 мин.): команды обмениваются вопросами, заранее заготовленными дома. Жюри учитывает, как качество вопросов, так и правильность ответов.

Конкурс капитанов (5 - 6 мин.):

а) Учитель зачитывает отрывки из текстов по Хрестоматии по истории Древнего мира. Капитаны должны ответить на вопросы:

- о ком идет речь [2];
- о чем идет речь [3];
- где это было написано [4].

б) Работа с датами: 3000г. до н.э., 1500 г. до н.э., 1792 г. до н.э., 1750 г. до н.э., 538 г. до н.э., 525 г. до н.э.- какие события им соответствуют?

Конкурс "Как вы знаете Библию". Учитель задает вопросы: За сколько дней Бог создал мир? Как звали человека, которого Бог пожалел при всемирном потопе? На какой день Бог сотворил человека? По какой причине Бог изгнал первых людей из рая? Что означает выражение "иерихонская труба", откуда оно произошло и т.д.? За каждый правильный ответ - 1 балл.

Заключение: подведение итогов жюри, награждение победителей, объявление оценок за урок.

Под активными понимаются методы, в которых субъектную, активную позицию ученик занимает по отношению к учителю, другим учащимся и/или индивидуальным средствам обучения, таким, например, как компьютер, рабочая тетрадь, или учебник. Под интерактивными подразумеваются методы, при использовании которых ученик получает новое знание только в результате осуществления позитивного взаимодействия с другими учащимися. Позитивное взаимодействие - основополагающий принцип интерактивных(коллективных) методов обучения, смысл которого заключается в достижении результата усилиями, рабочей группы но при индивидуальной отчетности и ответственности каждого члена этой группы. Таким образом, исходя из приведенных выше определений, интерактивные методы так или иначе представляют собой некоторую разновидность активных методов обучения.

Урок - основная форма работы в школе, необычайно сложный педагогический элемент. Единой модели всех, без исключения, уроков нет и быть не может. Учитывая многообразие подходов к теоретическому осмыслению сущности и классификации активных методов обучения, предлагаемых различными авторами, представляется целесообразным использовать наиболее очевидный способ их классификации - адресный, то есть определяющий направление использования того или иного способа на уроке. Таким образом, оказывается возможным разделить многочисленный арсенал педагогических воздействий, причисляемый к активным и интерактивным методам обучения, всего на три группы: индивидуальные, групповые и фронтальные.

Методы преподавания

Λέοεάι ú á í áóí áú τ δάτ í ááááι έϋ			
Èí áέάεαόάεúí ú á	Αδóτ í í áú á	Όδί í óάεúí ú á	
		Λόάεí áέçόάεúí ú á ñóááñóáá	Άάεí áú á έάδú
<ul style="list-style-type: none"> • Ó=ááí έέ • Ó=ááí ú á ñóááñóáá	<ul style="list-style-type: none"> • Δάáí óá á αδóτ í áδ	<ul style="list-style-type: none"> • Í í í δí ú á ñέ áí áέú	<ul style="list-style-type: none"> • Èτ έááú á • Ó=ááí ú á Ñέ óóáóεí í í ú á
<ul style="list-style-type: none"> • Èí í τ úρ óáδ 	<ul style="list-style-type: none"> • Í δí áέδ • Áí áεέç ÈÑ • Í í çáí áí έ ο óóδí	<ul style="list-style-type: none"> • ΌΆ • Άέ ááí ñúáí έέ 	<ul style="list-style-type: none"> • Í δάáí έçάóεí í í – • ááϋóάεúí í ñóí ú á

Деятельность учителя – одна из наиболее сложных и ответственных. Каждодневно ему приходится решать широкий круг задач обучения, воспитания и развития учащихся. Она является сложной еще и потому, что в современных условиях преподаватель через собственную систему ценностей должен решить, какая историческая концепция наиболее точно отвечает его собственным взглядам, его собственному мировоззрению и пониманию истории в целом. Самоопределение учителя подразумевает постановку вопросов: "Зачем нужно знать историю? Какова цель ее преподавания в школе?" Я понимаю цель изучения истории, как овладение историко-социологическими законами и суммой знаний исторических фактов, необходимых для практической жизни, для умения ориентироваться в социальной среде и социальных процессах. Поэтому в работе учителя истории необходимо уделять большое внимание именно активным и интерактивным формам обучения.

ӨОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ТҮРК ДӘУІРІ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Н.Н. КАДРИМБЕТОВА

ғылыми қызметкер, Назарбаев орталығының, Астана қ.

Шығыс Қазақстан даласы мен Алтай өңірі жөніндегі ең алғашқы мәлімет «тарихтың атасы» атанған Геродоттың еңбегінен белгілі. Геродоттың еңбегіне жүгінсек б.э.д. I ғ. ортасында мұнда керемет тайпалар - «алтын қорыған грифтер» өмір сүрген [1, 27 б.]. Б.э. I ғ. басында Ертіс өзені мен мұндағы кейбір оқиғалар туралы мәліметтерді қытай деректері, ал б.э. I ғ. ортасынан бастап ертетүркілік руна жазбалары берсе, б.э. I-II ғғ. Ертіс өзені бойында өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер араб-парсы еңбектерінде кездеседі. Аталған деректердегі мәліметтер Шығыс Қазақстан даласының тарихын аша түсуге жеткіліксіз. Әрине бұл тұста археологиялық ескерткіштер мен оларға жүргізілген зерттеулер, сондай-ақ зерттеулерден алынған нәтижелердің маңызы өте зор. Бұл аймақтан орын тепкен археологиялық ескерткіштер жөніндегі алғашқы мәліметтер XVII ғасырдың екінші жартысына тән. Осы XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап күні бүгінге дейін, яғни төрт ғасырға жуық уақыт ішінде бұл аймақта бірқатар экспедициялар құрамы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, түрлі дәуірлерге тән көптеген археологиялық ескерткіштер ашылды. Солардың бірі жерлеу ескерткіштері.

Жерлеу ескерткіштері – адамды немесе жануарды арнайы рәсімдеп жерлеуге арналған, онда «о, дүниеге» аттандыру ғұрпы заттай дерек арқылы көрініс табады. Жерлеу ескерткіштері - жерлеу орны, жерлеу кешені (қорған, кесене) мен жерлеу кешендерінің жиынтығы - қорымдардан тұрады [2, 69 б.]. Аталған ескерткіш түрлері Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі.

Алтайдың оңтүстік батыс бөлігін, Зайсан қазан шұңқырын, Қалба таулы қыраттары мен Сауыр-Тарбағатай жоталарын, Ертіс маңы жазығы мен Қазақтың ұсақ таулы шоқыларының шығыс бөлігін алып жатқан Шығыс Қазақстанда түрк дәуірінің жерлеу ескерткіштері кеңінен таралған. Аймақ зерттелу деңгейі бойынша да алдыңғы орынды иеленеді. Мұндағы кешенді зерттеу жұмыстары XX ғ. 50-жылдарынан бастап қолға алынды. Аймақтағы түрк дәуірі ескерткіштерінің зерттелуіне С.С. Черников, Е.И. Агеева, А.Г. Максимова, Ф.Х. Арсланова, Ю.И. Трифонов, С.М. Ахинжанов, А.С. Ермолаева, З.С. Самашев сынды ғалымдардың еңбегі зор.

1953 жылы С.С. Черниковтың басқаруымен Шығыс Қазақстан экспедициясы Бұқтырма ГЭС маңында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұл зерттеу жұмыстары 1954 жылы да жалғасын тапты. Нәтижесінде Славянка және Қызыл-ту, Юпитер ауылдарының маңындағы 11 ескерткіш зерттелді. Алғашқы зерттелген 8 қорғанның хронологиялық шеңберін ғалым VII-X ғғ. белгіледі және зерттеу нәтижелері мұндай жерлеу орындарының түрк қағанатының құрамына енген тайпалардың Алтайдан Венгрияға дейінгі далалық алқаптарындағы ескерткіштерде кездесетіндігін көрсетті [3, 18-20 бб; 4, 5-6 бб.].

С.С. Черниковтың басшылығымен зерттелген жерлеу ескерткіштерінің зерттеу қорытындылары бойынша жерлеу орындарына мәйіттердің басымен шығысқа және оңтүстік-шығысқа бағыттала жерленгендігі анықталды. Жерлеу ескерткіштері түрк кезеңімен дәуірленді. Дәлірек айтқанда VIII-X ғғ. және IX-X ғғ. қамтиды [5, 20, 25 бб.].

Шығыс Қазақстан даласындағы түркілердің жерлеу ескерткіштерін зерттеуді 1955 жылы Е.И. Агеева мен

А.Г. Максимованың басқаруымен Павлодар экспедициясы жалғастырды. Бұл жылы Березов, Подстепное, Качира ауылы мен №499 совхоз фермасы маңында орналасқан 25 қорған зерттелді.

Жерлеу орындарының құрылысы мен инвентарь құрамының аналогтары VI-VIII ғғ. Алтай, Сібір, Монғолия және Қазақстан аумағындағы ескерткіштерде [6, 51 б.], X-XIII ғғ. төн төменгі Волга маңындағы жерлеу орындарының материалдарында, X-XII ғғ. Басандай қорымы мен археологиялық комиссия құрамына И.А. Армстронг жеткізген Семей жәдігерлерінде кездеседі [7, 56 б.].

Шығыс Қазақстан аймағында түркілердің жерлеу ескерткіштерін зерттеуге зор үлес қосқан ғалымдардың бірі Ф.Х. Арсланова. Аталған аймақта ғалым 1960-1961, 1965-1967, 1972 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Ф.Х. Арсланованың еңбектеріндегі Ертіс бойында зерттелген түрк тайпаларының жерлеу ескерткіштері бойынша төмендегідей тұжырым жасауға болады:

Қорғандардың барлығы да тасты-топырақты үйіндіден тұрады. Үйінді астында сопақ және тікбұрышты қабір шұңқырлары орналасқан. Кей жағдайларда мәйіттер қабір шұңқырысыз топырақ қабатында және грунтты қабір шұңқырларына жерленген. Қорғандарда бір үйінді астына бір немесе бірнеше мәйіт сүйектері өртеу және жерлеу дәстүрімен қойылған.

Жерлеу дәстүрімен орындалған қабір шұңқырларында мәйіттердің басы шығысқа немесе солтүстік-шығысқа бағыттала жерленген. Жерлеу орындарына мәйітпен бірге қабір асы мен ақыреттік заттар салынған.

Жерлеу дәстүрімен қойылған үш жерлеу орнында (Орловка №1, 39; Зевакино №145) қабірге адаммен бірге тұмсығы солтүстік-шығысқа бағытталған ит жерленген. Бұл жерлеу орындары басқаларынан бай аксессуармен де ерекшеленеді. Сондай-ақ бұларда мәйіт жанына ерттелген жылқы қойылған. Қорғандарда орын алған мұндай ерекшеліктер жерленген адамдардың қоғамдағы діни немесе әскери қызметпен байланысты ақсүйектер екендігіне күмән келтірмейді.

Өртеу дәстүрімен қойылған қорғандарда жерлеудің үш түрі байқалады. Кейде мәйіттің сүйек қалдықтары қабір шұңқырына салынса, кей жағдайда қабір шұңқырысыз топырақ қабатына немесе тасты қоршау астына қойылған. Мұндай қорғандарда көп жағдайда мәйіт жанына ат өззелі мен тұрмыстық заттар ғана салынған. Қорғандарда ақыреттік заттардың аздығы мен қару түрлерінің кездеспеуі өртеу дәстүрімен жерленгендердің көпшілігінің орта таптың өкілдері екендігін аңғартады [8, 180 б.].

Ескерткіштердің аналогтары Алтай, Сібір өлкелеріндегі VII-VIII ғғ. түрк ескерткіштерінде, Шығыс Қазақстан (VIII-X ғғ.), Хакассия (VIII-IX ғғ.) және Тува (VIII-X ғғ.) территорияларында [9, 108-109 бб.], көршілес X-XIII ғғ. Басандайка (Томск), Быково, Бережновск, Калиновка (төменгі және алдыңғы Еділ маңы) және өзге де оңтүстік орыс далаларындағы ескерткіштермен ұқсас [9, 110-111 бб.]. Қорғандардағы жерлеу дәстүрі мен материалдардың аналогиялық белгілерінің ортақтығы бойынша VIII-IX ғғ. [12, 56-57 бб.], IX-XII ғғ. тән ескерткіштер де бар [10, 1-17 бб.].

Ертіс бойында орналасқан түрк тайпаларының жерлеу ескерткіштерін зерттеу 1977 жылы Ш.Ш. Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография Институтының Шүлбі археологиялық экспедициясы тарапынан жүргізілді. Бұл жылы Ақший I, II, III, Қарашат I, II, Сандыққала, Қоғалы I, Жартас, Ковалевка, Темір-Канка II, Измайловка, Белокаменка қорымдарындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

Зерттелген барлық 37 қорғанда ашылған 83 жерлеу орны зерттеушілердің пікірінше IX-X ғғ. қимақ тайпалық бірлестігіне енген қимақ атты этникалық халықтардан қалдырылған. Ертіс маңын мекен еткен қимақ саяси одағына кірген халықтардың этникалық құрамының күрделілігі олардың жерлеу дәстүрінің өртүрлілігімен сипатталады. Жерлеу орындарында орындалған жерлеу дәстүріне қарай жерлеу орындарын үшке бөлуге болады: 1) Өртеу дәстүрімен орындалғандар 2) Жерлеу дәстүрімен қойылғандар 3) Кенотафтар.

Өртеу дәстүрімен орындалған жерлеу орындарында ежелгі топырақ қабатына жақын адамның кальциге айналған сүйектері мен күйген инвентарь бөліктері сақталған. Кейбір қабір шұңқырына өзге жерде өртелген адам сүйегі мен ақыреттік заттар салынған.

Жерлеу дәстүрімен орындалған жерлеу орындарында адаммен бірге жылқы жерленген, кейде жерлеу орнына жылқының жекелеген сүйектері немесе жылқысыз мәйіт сүйегі қойылған. Адамды жылқымен бірге қойған жерлеу орындары құрылысына қарай екіге бөлінеді. Олар баспалдақты қарапайым және ақымды қабір шұңқырлары. Бұлардың өзі қабірдегі адам мен жылқының орналасу бағытына, жерлеу орнының басқа да ерекшеліктеріне байланысты бөлінеді. Бұлардың ішінде көбіне жылқы адамның сол жағына адаммен бірдей бағытта (шығыс, солтүстік-шығыс) жерленген және жерлеу дәстүрі қарапайым және баспалдақты қабір шұңқырларында орындалған. Мұндай жерлеу дәстүрлерінің аналогтары Таулы Алтайдың бірқатар ескерткіштерінде кездеседі және олардың хронологиялық уақыты VII ғ. төн. Ал Шығыс Қазақстандағы Ертістік ескерткіштердегі адаммен бірге жылқының жерленуі тек VIII ғ. кейін ғана кездеседі [11, 244 б.].

Жерлеу дәстүрімен (ингумация) орындалған жерлеу орындарында жерлеу дәстүрінің өзге түрлеріне қарағанда ақымды қабір шұңқырлары аз кездеседі. Зерттеу жұмыстарының барысы көрсеткендей оларда көбіне әйел адамдар жерленген. Мұндай жерлеу орындарында мәйіттер жылқымен (өте аз), жылқысыз және жалғызданған, сондай ақ ұзын қорғандарда кездеседі.

Ақымды жерлеу орындары қарапайым жерлеу орындарымен салыстырғанда табылған жәдігерлер құрамына бай болып келеді. Ғалымдардың пайымдауынша мұндай жерлеу орындарында әскер ісімен тығыз байланысы бар жоғарғы шенді жауынгерлер жерленген.

Республикамыздың шығысында ораласқан бірегей ескерткіштердің бірі – Берел қорымы. 1997 жылдан бастап З.С. Самашевтің басқаруымен Ә.Х. Марғұлан атындағы археология Институтының халықаралық Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы, Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауданына қарасты Берел ауылының батысынан 7 шақырым жерде орналасқан ерте көшпелілердің Берел қорымдарына зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Тас жамылғысымен үйілген 70-тен аса обалардан тұратын Берел қорымы Листвяга жотасының етегіндегі үшінші циклонды террасада, Бұхтырма өзенінің оң жағалауындағы жазықтықта орналасқан. 1998 жылдан бері қорымда ерте көшпелілер мен ерте түрк дәуіріне тән 20-дан аса жерлеу-еске алу ескерткіштері зерттелді. Ескерткіш зерттеушілер тарапынан VII-VIII ғғ., IX-X ғғ. кезеңделді [12, 9 б; 13, 136 б.].

Жоғарыда қарастырылған мәліметтерді қорытар болсақ, әртүрлі релефті Шығыс Қазақстан даласындағы түркілік жерлеу ескерткіштерінің көпшілігінің Ертіс өзені маңына шоғырланғандығын байқаймыз.

Түрк дәуіріне тән алғашқы жерлеу ескерткіштеріне 1953 жылы қазба жұмысы жүргізілді. Осыдан бастап түркілік жерлеу ескерткіштерін жүйелі зерттеу қарқын ала түсті. Біздің есебіміз бойынша Шығыс Қазақстан даласында түрк дәуіріне тән 158 қорған зерттелген. Қорғандардың барлығы тас, кейде топырақ жамылғысымен жабылған. Кейбіреулері аралас, яғни топырақ пен тастың аралас үйіндісімен үйілген. Қорғандардағы қабір шұңқырларының пішіні дөңгелек, тікбұрышты және сопақ пішінді болып келеді. Жерлеу дәстүрлері ингумация және кремация әдісімен орындалған. Ингумация әдісімен жерленген мәйіттердің бастары көбіне шығысқа, оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығысқа бағытталған. Батыс, солтүстік-батыс және оңтүстік-батысқа бағытталғандары саусақпен санарлық.

Жерлеу дәстүрімен орындалған жерлеу орындарында адаммен бірге көбіне жылқы малы жерленген. Өзге үй жануарларына қарағанда жылқы малының жерлеу орындарына иесімен бірге жиі жерленуі кездейсоқтық емес. Мұны көшпелі халықтардың көпшілігінде жылқының басқа малдарға қарағанда бірінші құрбандық малы екендігімен түсіндіруге болады. Жылқы тек мініс құралы немесе көшпелі шаруашылық өмірдегі пайдалы жануар ғана емес, өз кезегінде ғұрыптық құрбан етуде, яғни ата-бабалар әруағына табыну салтында, сонымен қатар ант қабылдауларда т.б. құрбандық шалуларда маңызды орынға ие болған. Сондай-ақ жылқы малы батырдың серігі. Жауынгердің шынайы берілген досы. Жауынгер мен оның тұлпары арасындағы тығыз байланыс түрк халықтарының батырлар жырларында көптеп кездеседі. Жылқы малына деген құрмет кейінгі қазақтарда да жалғасын тапқан. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде төрт түлік малдың ішінде ерекше қастерленетіні де жылқы малы. «Ер қанаты - ат», «есті жануар», «тілсіз адам» деген сияқты мақалдар мен теңеулер халқымызда өте көп. Жылқының бұлай дәріптелуі көшпелі мал шаруашылығында оның орасан зор орын алғандығында болса керек [14, 3-4 бб.].

Жерлеу ескерткіштерінде көп кездесетін ақыреттік заттар жиынтығы ат әбзелдері, қару-жарақ, тұрмыстық заттар мен әшекейлерден тұрады.

Жоғарғы Ертіс бойындағы жерлеу ескерткіштерінде көп кездесетін жәдігерлердің бірі – белдік жиынтықтары мен ат әбзелдерінің түрлі пішінді өрнектелген белбеулік ұштықтары, тоғалары және т.б. Олар пішіндеріне қарай үш тілікті және төрт тілікті дөңгеленген айылбастар, 120ә бұрыш жасай симметриялы орналасқан ұшайыр айылбастар [15, 92 б., таблица I], 90ә бұрыш жасай орналасқан ұшайыр айылбастар [15, 97 б., таблица II], қырлы сақиналы, крест түріндегі жапсырмаларға және т.б. бөлінеді. Бұларды жасауға материал ретінде қола, күміс және темір пайдаланылған. Бұл жәдігерлердің беті геометриялық немесе өсімдік орнаментімен өрнектелген [15, 102 б., таблица III].

Ертіс маңында үштілікті жапсырмалар 14 қорымның 24 жерлеу орнынан табылып, VII-XI ғасырлармен дәуірленген. Бұлар пішіні мен өрнектелу ерекшелігіне байланысты 24 түрге бөлінеді [15, 91 б.].

Шығыс Қазақстанның жерлеу ескерткіштерінде кездесетін жәдігерлердің келесі түрі - әшекейлік заттар. Бұлар негізінен әйел адамдардың қабірлерінде көптеп кездеседі және алуан түрлі моншақтар, сырғалар мен шаш қыстырғыштар түрінде көрініс табады [16, 99, 101 бб; 1-2-суреттер]. Шығыс Қазақстан даласындағы IX-X ғғ. әйел адамдарға арналған жерлеу ескерткіштерден табылған әшекейлік заттарға белгілі түрколог Ф.Х. Арсланова талдау жасады [16, 97-110 бб.]. Қимақ тайпаларының жерлеу орындарынан табылған түрлі-түсті моншақтарды әйел адамдардың әшекей ретінде пайдаланғандығын атай отырып, зерттеуші олардың адамды түрлі кедергілер мен аурулардан қорғайтын қасиеті барлығын да атап көрсетті [16, 97 б.]. Аталған өңірдегі әйелдердің жерлеу орындарынан табылған моншақтардың қасиеті зор. Олар киелі қызметтерді атқарған және бағалы зат болып саналып, қоғамдағы әлеуметтік жағдайы жоғары әйел адамдардың арасында ғана пайдаланылған [16, 104 б.].

Әйелдердің жерлеу орындарынан табылған түрлі-түсті моншақтар тәрізді культтік қызметті атқарған жәдігерлердің арасында балықтың, құстардың, айдаһардың скульптуралық бейнелері бар. Бұлардың әйелдердің қабірлерінен табылуы кездейсоқтық емес. Культтік қызметті атқарған жәдігерлер табылған әйелдердің жерлеу орындары қорымның және бір жанұяға арналған жерлеу орындарының орталық бөлігінен орын алған. Жерлеу орындарынан табылған балықтың, құстың немесе айдаһардың бейнелері тұмар түрінде кескінделген. Бұл жәдігерлер табылған жерлеу орындарындағы әйелдердің өз заманында діни ғұрыптар мен салт-жоралғыларды атқарғандығына күмән жоқ. Осыған байланысты ортағасырлық тайпалар мен халықтар арасында «Ұмай-Ана» культінің болғандығын айта кету керек [17, 48-49 бб.].

«Ұмай» сөзі көне түрк тілінде «баланың ізі», «бала орны», «ана құрсағы» мағынасын берген. Ұмай – ертедегі түркілердің мифологиясында әлемдегі әйел – ана мен жер – ананы бейнелейтін, тұқым өндіретін және

бала тудыратын әйел тәңірі бастауын бейнелеуші құдай - әйел, өнімділік пен бала туу құдайы. Алғаш рет жазба деректерде Ұмай аты түрк әскерлеріне жеңіс әкелуші әйел – құдай есімі түрінде ұсынылады. Ұмай есімі Монғолияда Тонкөк пен Күлтегін құрметіне қойылған көне түрк жазба нұсқаларында кездеседі. Ана – қатун бейнесі түркілік тәңір күдіреті Ұмай құдай - әйел бейнесімен салыстырылады.

Түркілердің бала сыйлаушы және құнарлылық беруші әйел-құдайы Ұмай міндетті түрде тәңірінің жұбайы болып табылады. Ю.А.Зуевтің пікірінше, көне түркілерде жоғары үкімет құқығына тек қана қаған емес, сонымен бірге оның әйелі де ие болған [18, 33-34 бб.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Геродот. История в девяти книгах //Перевод Стратановского Г.А. – Москва, 1972. IV. – 600 б.
2. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. - 1986. - № 1. – 69 б.
3. Черников С.С. К изучению древностей истории Восточного Казахстана КСИИМК. - Москва, 1957. - Вып. 69. - 12-21 бб.
4. Черников С.С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции ИИМК АН СССР 1954 г. //Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК – 5-6 бб.
5. Черников С.С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции ИИМК АН СССР 1954 г. //Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, инв. № 48.– 15-20 бб.
6. Агеева Е.И., Максимова А.Г. Погребения кочевников VI-VIII вв. н.э. //Труды ИИАЭ им. Ч. Валиханова АН КазССР. Археология. - Алма-Ата, 1959. - Т. 7. – 45-51 бб.
7. Агеева Е.И., Максимова А.Г. Погребения кочевников VI-VIII вв. н.э. //Труды ИИАЭ им. Ч. Валиханова АН КазССР. Археология. - Алма-Ата, 1959. - Т. 7. – 51-56 бб.
8. Кәдірімбетова Н.Н. Ф.Х. Арсланованың еңбектеріндегі Павлодарлық Ертіс бойындағы түрк жерлеу ескерткіштерінің зерттелуі // КАЗГУ Хабаршы. Алматы, 2008. №2 (49). – 176-180 бб.
9. Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья //Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. - 98-111 бб.
10. Арсланова Ф.Х. Отчет Восточно-Казахстанской археологической экспедиции за 1970 год //Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, инв. №122. – Алма-Ата, - 1-17 бб.
11. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата, 1987. – 280 б.
12. Самашев З.З. Заключительный отчет о выполненных работах по третьему сезону по теме «Проведение поисково-археологических работ в урочище Берел Восточно-Казахстанской области». Дело №2636. – Алматы 2003, - 126 б.
13. Самашев З., Жұмабекова Г.С., Базарбаева Ф.А., Бесетаев Б.Б., Чотбаев А.Е., Төлегенов Е.Т., Жүнісханов А.С., Жүніскайыр Н.Ж. Берел қорымындағы 2008 ж. далалық зерттеулердің қорытындысы //Мемлекеттік «Мәдени Мұра» бағдарламасы бойынша 2008 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы, 2009. – 134-136 бб.
14. Тоқтабай А.У. Культ коня у казахов. – Алматы, 2004. – 124 б.
15. Петенева Г.Г. Распределители ремней из курганов средневековых кочевников Верхнего Прииртышья //Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2001. - №1 (230) – 91-104 бб.
16. Арсланова Ф.Х. Женские погребения IX-X вв. с бусами из Казахстанского Прииртышья //Вопросы археологии Казахстана.– Алматы, Москва, 1998. - Вып. 2. – 97-110 бб.
17. Арсланова Ф.Х. Культурные предметы из женских захоронений Прииртышья //Методологические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири. – Томск, 1981. – 48-49 бб.
18. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 338 б.

УДК 615.254.5; 616-085(574)

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОСТИ К АНТИМИКРОБНЫМ ПРЕПАРАТАМ УРОШТАММОВ ESCHERICHIA COLI, ВЫДЕЛЕННЫХ В СТАЦИОНАРЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ БОЛЬНИЦЫ Г. ПАВЛОДАР В ПЕРИОД 2010-2012 ГГ.

Т.А. КАРМАЕВА
ФАО «ЖГМК» - «Павлодарская железнодорожная больница»

Проблема выбора препарата для этиотропной терапии в урологии остается открытой. Причиной этому является низкая эффективность антимикробной терапии, что большинство исследователей связывают с широким распространением антибиотикоустойчивых штаммов микроорганизмов. В тоже время этиологическая структура как внебольничной, так и внутрибольничной уроинфекции остается однотипной с преобладанием в качестве основного этиологического агента Escherichia coli, что позволяет использовать данный микроорганизм, как модель для оценки распространенности лекарственной устойчивости возбудителей уроинфекции (1).

Открытость фармацевтического рынка Казахстана создает условия для появления новых антимикробных препаратов в арсенале Казахстанских урологов, в то же время широкий выбор нередко несет нерациональный характер, что создает условия для широкого распространения антибиотикорезистентных штаммов (2). Не менее важным аспектом снижения эффективности антимикробной терапии в урологии является самостоятельное применение населением антимикробных препаратов (3).

Устойчивость к антимикробным препаратам – явление, несущее выраженный регионозависимый характер (4), что требует непрерывного мониторинга лекарственной устойчивости микроорганизмов в различных регионах Казахстана.

Целью нашего исследования являлось распространенности лекарственной устойчивости уроштаммов *Escherichia coli*, выделенных в г. Павлодар в 2010-2012 гг.

Материалы и методы. В работе использован архивный материал о чувствительности к антимикробным препаратам 203 уроштаммов *Escherichia coli*, выделенных от урологических больных, находящихся на лечении в стационарах г.Павлодара в период с марта 2010 по 2012г. Определение чувствительности к антимикробным препаратам проводилось методом дисков к следующим антибиотикам (в скобках указан код и нагрузка антибиотика на диск):

Таблица 1 - Чувствительность к антибиотикам клинических уроштаммов *Escherichia coli*, выделенных в г.Павлодар в 2010-2012гг.

Áí òè àé î òè ê	Breakpoints	n	%R	%I	%S
Ampicillin	14-16	162	73,5	16,7	9,9
Cefazolin	15-17	198	56,8	10,8	32,4
Cefamandole	15-17	37	44,9	22,2	32,8
Ceftriaxone	14-20	191	17,8	29,3	52,9
Kanamycin	14-17	203	64	25,1	10,8
Gentamicin	13-14	145	35,2	5,5	59,3
Amikacin	15-16	139	44,6	25,2	30,2
Tobramycin	13-14	43	44,2	16,3	39,5
Polymixin B	9-11	195	28,7	16,4	54,9
Chloramphenicol	13-17	126	34,1	7,1	58,7
Tetracycline	15-18	26	53,8	19,2	26,9
Ofloxacin	13-15	40	17,5	10	72,5

Ампициллин (AMP 10), цефазолин (CZO30), цефамандол (MAN 30), цефтриаксон (CRO30), канамицин (KAN30), гентамицин (GEN10), амикацин (АМК30), тобрамицин (ТОВ10), полимиксин (ТСУ30), офлоксацин (ОФХ5), ципрофлоксацин (СІР5). Выделение чистых культур и определение чувствительности проводилось в бактериологических лабораториях практического здравоохранения г.Павлодара. Представленные результаты выявили высокий уровень устойчивости уроштаммов *Escherichia coli* к большинству антимикробных препаратов, что позволяет говорить о необходимости обязательного микробиологического обоснования при формировании локальных протоколов антимикробной терапии уроинфекции в условиях стационара.

Анализ устойчивости уроштаммов *Escherichia coli* к бета-лактамам препаратами позволяет говорить о широком распространении штаммов *Escherichia coli*, продуцирующих бета-лактамазы, на что указывает снижение доли устойчивых штаммов к антибиотикам данной группы в зависимости от поколения (рис.1). При этом, если устойчивость к аминопенициллинам и цефалоспорином I поколения, в целом, несет предсказуемый характер, то высокий процент устойчивых штаммов к цефалоспорином II и III поколения несут неожиданный характер. Устойчивость к цефалоспорином II и III поколения связана с продукцией бета-лактамаз широкого и расширенного спектра, а также хромосомных бета-лактамаз (6), при этом выявление штаммов-продуцентов является свидетельством нерационального применения препаратов указанной группы в данном географическом регионе.

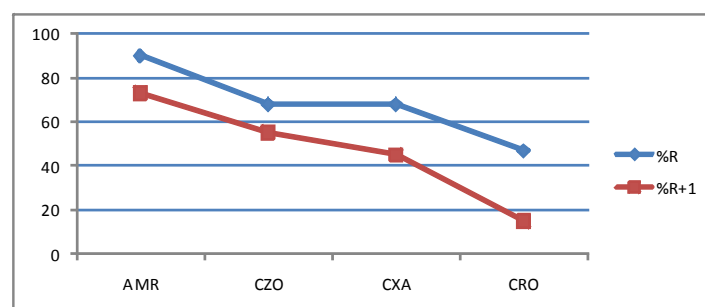

Рисунок 1- Распределение доли устойчивых (%R) и нечувствительных (%R+1) штаммов к различным группам бета-лактамовых антибиотиков.

Кроме того, продукция бета-лактамаз расширенного спектра может рассматриваться как маркер внутрибольничного происхождения штамма (7,8), что позволяет говорить об эпидемиологическом благополучии в урологических отделениях стационаров г. Павлодара.

Анализ устойчивости к препаратам группы аминогликозидов также выявил высокий уровень устойчивости к антибиотикам данной группы: практически все препараты, к которым проводилось определение чувствительности, были активны в отношении изученных штаммов менее чем в 70% случаев. Между тем, считается, что формирование устойчивости у 20% и более штаммов является причиной для ограничения клинического применения препарата (4).

Высокая доля устойчивых штаммов выявлялась и к препаратам группы тетрациклинов и хлорамфениколов, резистентность к которым наблюдалась в 53,8% и 34,1% случаев.

Устойчивость к препаратам группы хинолонов и фторированных хинолонов в большинстве случаев несет ассоциированный характер и связана с изменением структуры молекулы мишени (ДНК-гиразы и IV-топоизомеразы) (9), что позволяет аппроксимировать результаты, полученные на офлоксацине на большинство препаратов данной группы. Доля устойчивых препаратов к фторхинолонам была значительно ниже, по сравнению с препаратом других групп (р 0,01) и составила менее 20%, что позволяет рекомендовать препараты группы фторированных хинолонов для включения в больничные формуляры г.Павлодара. В тоже время, формирующиеся тенденции к широкому применению препаратов данной группы в амбулаторной практике позволяют говорить об ожидаемом росте устойчивости к фторированным хинолонам. Последнее требует проведения непрерывного микробиологического мониторинга лекарственной устойчивости микроорганизмов в процессе их клинического применения.

Выводы:

- Доминирующая масса уроштаммов *Escherichia coli*, выделяемых в г.Павлодар характеризуется устойчивостью к аминопенициллинам, цефалоспорином I-III поколения, аминогликозидам, тетрациклином и хлорамфениколом.
- Для априорного выбора могут быть рекомендованы антимикробные препараты группы фторированных хинолонов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Митрохин С.В. Микробиологическая диагностика инфекций мочевыводящего тракта (на современном этапе развития клинической микробиологии) // Consilium Medicum. Инфекции и антимикробная химиотерапия, 2002. - №4. - С.23-24.
2. Рафальский В.В., Страчунский Л.С., Кречикова О.И. Резистентность возбудителей амбулаторных инфекций мочевыводящих путей по данным многоцентровых микробиологических исследований УТИАР-1 и УТИАР-2 // Урология, 2004. - №2. - С.13-17.
3. Абуова Г.Т. Самостоятельное использование населением противобактериальных препаратов // Фармация Казахстана, 2005. - №4. - С.28.

УДК 516.65.54.(574).

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГРАФИИ ТЮРКСКИХ ЭТНОСОВ В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОКА

С.К. КОСАНБАЕВ
к.и.н., доцент, ЮКГУ имени М.О. Ауезова, г. Шымкент
А.К. БАТЫРБЕКОВА
преподаватель №98 школа, ЮКО, Сайрамский район
Н.К. КУРЫМБАЙ
преподаватель, ЮКГУ имени М.О. Ауезова

В данной статье раскрываются вопросы изложения различных данных по этнографии тюркских этносов, содержащиеся в сочинениях авторов средневекового Востока. Необходимо отметить, что истории не известно чисто этнографических трудов, написанных в данный период. Однако отдельные элементы этнографического знания довольно щедро рассыпаны по различным письменным источникам художественного, географического, исторического и иного характера. Наряду с устным народным творчеством на территории Казахстана бытовала письменная литература в виде поэзии. К великому сожалению, волны завоеваний уничтожали культурные ценности, обрекая людей на историческое забвение. Уцелевшие рукописи были в основном утрачены временем, и теперь о бытовавшей в прошлом письменности можно судить большей частью только по «каменным книгам» [1].

Сохранившиеся памятники пиктографического картинно-синкретического письма, идеограмм, древнетюркской рунической письменности требуют досконального изучения. Китайский путешественник Чжан Цянь, проживший в общей сложности 13 лет (140-127 гг. до н.э.) среди усуней, канггой-кангаров и других племен, сообщает, что у них была своя письменность [2].

Наименование теле (телэ), применявшемся для обозначения союза 44 древнетюркских племен, впервые упоминается в китайском источнике «Бейши» («История Северной династии»), написанный историком Ли Яньшоу в середине VII века, а затем повторяется в книге «Суйшу» («Истории династии Суй») в тот же исторический период [3].

В VII-VIII веках усунями была создана эпическая поэма об Окуз-кагане, подлинник которой, по-видимому, был уничтожен в 812-814 годах, о чем свидетельствует факт сожжения древнетюркских книг по приказу предводителя арабских завоевателей Кутайбы. Последняя редакция рукописи была составлена в XI-XII веках и хранится в фондах Парижской национальной библиотеки. После принятия мусульманства на территории Казахстана распространяется арабская письменность. Находки такой письменности на черепках глиняной посуды в виде изречений из Корана, благопожелательных надписей на керамических и бронзовых сосудах были сделаны при раскопках средневековых городов Казахстана.

Важным источником письменной истории тюркских народов является «Китаб-и Деде Коркут». Коркыт-ата, который жил и творил на территории Казахстана, является предком также казахов, а не только турков и азербайджанцев. В 2000 г. под эгидой ЮНЕСКО было отпраздновано его 1300-летие. Как справедливо отметил К. Иностранцев: «в народных преданиях Коркыт-ата представляется патриархом, выразителем народной мудрости, изрекающим афоризмы» [4].

Согласно народным преданиям, Коркыт-ата был мудрым советником «Инак-беком» пяти ханов и прожил 95 лет. Неважно, сколько лет прожил Коркыт-ата, а важно то, что его музыка жива, и волнует сердца. Замечательные мелодии Коркыт-ата звучат до сих пор среди казахов и вселяют чувство патриотизма и гордости за свой народ.

На рубеже IX-X вв. жил и творил энциклопедист Абу Наср аль-Фараби, или Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби ат-Турки родился в Фарабе на Сыр-Дарье при впадении в нее реки Арысь в 870 г. Он происходит из семьи знатного тюркского военачальника, что явствует из термина «тархан». Первоначальное образование он получил в Отраре, славившемся, тогда как центр науки и культуры. Словари кипчакского языка «Китаб ат Тухва аз Закия фи-лугат-ат Туркия», «Китаб Булгат Аль-Муштах фалугат ат-Турк-з-Ал-Кыпчак», «Кодекс Куманикус» сохранились до наших дней. Некоторые кипчакские источники, написанные армянским алфавитом, хранятся в хранилище древних рукописей «Матенадаран» (Армения).

Аль-Фараби написаны трактаты (рисала) по правописанию, каллиграфии, стихосложению, риторике, великолепные философские стихи (рубай). Его знаменитый «Большой трактат о музыке» переведен на многие языки мира, и способствовал расширению знания о музыкальной культуре тюркских этносов. Аль-Фараби отмечал: наука музыки «заключается в изучении видов мелодий; того, из чего они слагаются; для чего их слагают; какими они должны быть, чтобы их действие проникало глубже и трогало сильнее» [5].

Следует отметить, что в настоящее время Институт философии и права АН Казахстана подготовил и издал 10 томов собрания сочинений Абу Насра аль-Фараби, что несомненно является отражением того важного вклада, который внес ученый в развитие всех отраслей науки, в т.ч. – этнографии.

В X веке Центральную Азию посетил арабский путешественник Абу-Долеф. Он отправился «непосредственно в землю «колена по имени кимаки, где жилища делаются из кож, а народ питается горохом, бобами и мясом баранов и козлов, овец же и коз не режет (для пищи). Растет там виноград, половина ягоды белая, половина черная. Камень есть, так сказать «магнит дождевой», посредством которого вызывают дождь, когда им вздумается... Абу-Долеф и современные ему географы называли кимаками, по всей вероятности, тот же самый народ, который у китайских писателей известен под именем ку-мо-хи... Под жилищами из кож должно понимать «кибитки», в которых кошмы заменялись кожами. Камень, называемый Абу-Долефом «дождевой магнит», есть знаменитый камень еде или джеде, посредством которого степные кудесники, по верованию всей Средней Азии, могли производить не только дождь, но и бурю» [6].

В повествовании Абу-Долефа упоминается много тюркских этносов: уже упомянутые кимаки, тагазгазы (токузогузы), харлухи (карлуки), хирхизы (киргизы). О карлуках он пишет следующее: «питаются горохом и чечевицей. Пьют напиток, приготовленный из ячменя. Мяса не едят иначе как с солью. Одежды носят шерстяные. Храм у них есть, на стенах которого изображены их прежние государи. Дома строят из дерева несгораемого, которого у них в обилии... праздник у них бывает такой, когда все в парчу наряжаются, а кто недостаточно зажиточен для этого, тот, хотя кусочек парчи нашивает на платье» [7].

Таким образом, труды Абу-Долефа являются ценным источником по этнографии тюркских этносов, поскольку в них описываются различные элементы материальной и духовной культуры, обычаи, традиции, особенности хозяйственно-бытовой жизни.

С X-XII вв. существенное место среди источников изучения истории и этнографии Казахстана занимают источники мусульманских авторов (арабоязычные, персоязычные, тюркоязычные): Ибн-Хордабека, ибн-Фадлана, Ибн-Руста, Ал-Истахари, Марвази, Гардизи, Ал-Масуди, Ал-Идриси, Ибн-Хаукаля и т. д. Российский исследователь Н. Н. Балкашин высоко оценивал роль восточных исследователей Абулгази Бахадур-хана, Раш ид-ад-дина, Санан-Сецена, Юань-Чао-Миши и т. д. в исследовании истории и этнографии казахского этноса. Из тюркско-кипчакской среды вышла целая плеяда поэтов, писателей, ученых-историков - Юсуф Баласугуни, Жемаль аль-Туркестани, Шамси Тарази, Ахмет аль-Югнаки, Кадыргали Джалаири, Хайдар Дулати и другие.

Значительные этнографические сведения имеются в трудах одного из выдающихся ученых средневековой Центральной Азии – Абу Райхана Беруни. Как отмечал К.Ш. Шаниязов: «В трудах ученого имеется много интересных данных о хозяйственной жизни, народных календарях, сельскохозяйственных циклах, нравах, обычаях и поверьях многих народов. Он называет более 100 народов и племен земного шара. Все это говорит о богатом этнографическом материале, включенном в труды Беруни, которые свидетельствуют о глубине и широте познаний ученого. Собранные Беруни этнографические материалы неоднократно им же проверены, критически проанализированы и сопоставлены с данными письменных источников. В этом заключается величайшая научная ценность исследований Беруни, и именно этим он отличается от многих своих современников, труды которых носили очень часто компилятивный характер» [8].

В трудах Беруни описаны многие тюркоязычные народы Центральной Азии: тюрки Мавераннахра, северные тюрки (огузы, кимаки, киргизы и т.д.), восточные тюрки, тюрки долины реки, Чу, тюрки Хотана, Тибета и Афганистана. Много внимания в трудах Беруни уделено описанию различных народных празднеств, в частности – науруза. «Согласно Беруни, науруз в древние века возник среди ираноязычного населения, однако получил широкое распространение на всей территории Передней и Средней Азии. Он отмечался с большим торжеством и пышностью у древних, раннесредневековых и средневековых жителей Хорезма, Тохаристана, Согда, Ферганы. Через земледельческое население культурных областей празднование науруза проникло и утвердилось в быте кочевого и полукочевого тюркоязычного населения. Т.о., науруз, являвшийся в древности праздником жителей одной страны, превратился в праздник народов многих стран и государств, т.е. он принял характер всенародного праздника» [9].

В настоящее время данный праздник, имеющий многовековую традицию, является государственным праздником стран Центральной Азии: Наурыз – в Казахстане, Навруз – в Узбекистане и Таджикистане, Нооруз – в Кыргызстане, Науруз – в Туркменистане.

В период средневековья одним из выдающихся представителей тюркских народов был Махмуд Кашгарский. В его произведении «Диван лугат ат-тюрк» приводится много ценных этнографических сведений о тюрках и их соседях. Он отмечает: «А в языке тех [тюрков], которые имеют два языка и смешались с населением городов, проникла мягкость; это, например, [племена] Сугдак, Кенджак и Аргу. Жители Баласагуна говорят по-согдийски и по-тюркски. Так же жители Тараза и жители Белого города (Медина ал-Байда). В языке жителей всей области Аргу от Испиджаба до Баласагуна имеется мягкость. Улуш – селение на языке джикилей, а у жителей Баласагуна и прилегающих мест области Аргу [означает] город. И отсюда город Баласагун назван Куз-Улуш. Аун – дерево на языке Сайрама, а это Испиджаб. Узу – высокий холм. И отсюда называется песчаный холм Куш-Узу, и отсюда назван город в Аргу-Узукенд» [10].

Хотелось бы дать пояснения по поводу того, кого Махмуд Кашгарский называет джикилеями. «Джикиль – название трех групп тюрков. Одна из них кочевники, живущие в Куясе, городке за Барсханом. Вторая – городок вблизи Тараз, называемый также Джикиль... Третья [группа] – селения в Кашгаре, называемые также Джикиль. И они также распространились из одного места» [11]. В этнографической литературе употребляются также термины «джигиль», «джигили», «чигиль», «чикиль», «чигили». По поводу других этнических наименований, встречающихся у Махмуда: «Сугдак – люди, живущие в Баласагуне. Они – из Согда, который между Бухарой и Самаркандом, но они выглядят как тюрки и приняли их обычаи... Ягма – тюркское племя, их называют кара-ягма» [12].

Иными словами Махмуд Кашгари подчеркивает, что многие согдийцы в описываемый период сильно тюркизировались

Значительный вклад в изучение тюркских народов внес труд Шараф аз-Замана Тахира ал-Марвази «Табаи ал-Хайван». В первой части данного труда есть раздел, непосредственно посвященный тюркам. Автор пишет: «Тюрки – великий народ, состоящий из множества родов и племен. У [тюрков] много племен и объединений [Некоторые] из них живут в городах и селениях, [а другие] в пустынях и степях. Из числа крупных [тюркских] – родов – гузы, которые состоят из 12 племен. Некоторые из них называются ат-токузгуз, некоторые – уйгур, а некоторые – хур... Из них [тюрков] произошли хирхизы. Хирхизы – большой народ. Место их обитания [расположено] между северо-востоком и севером. Кимаки [находятся] на севере [от киргизов], ягма и карлук – на западе [от киргизов]. Обычай у хирхизов таков, что они сжигают тело покойника. Они утверждают, что огонь помогает и очищает умерших. Это был их обычай в прошлом, [позже], когда мусульмане стали [их] соседями, они стали хоронить умерших... Из [других тюрков] карлуки проживают в горах Тунис, а это горы, где [добывают] золото». Далее ал-Марвази упоминает кимаков: «К числу тюрков относятся [также] кимаки. У этого народа нет ни селений, ни домов. Они живут в лесах и зарослях. У них много пастбищ и воды. У кимаков есть верховые животные, скот. У них нет верблюдов, потому что верблюд не может прожить на их землях больше одного года. У них нет соли и купцы везут ее к ним... У кимаков есть землянки, где они живут зимой в холодные дни. Летом они питаются молоком кобылиц, а зимой сушеным мясом... Один раз в г. [они] держат пост. Тело умершего они сжигают, не плачут по умершему и говорят: «Мы согласны с решением Бога...» [13].

В XII веке жил ученый Абу Абд Аллах Мухаммад ибн Мухаммад ибн Абд Аллах ибн Идрис, больше известный как Ал-Идриси. Его перу принадлежит труд «развлечение истомленного и странствие по областям [Вселенной]», в котором изложены сведения о многих регионах и народах мира, в т.ч. – о тюрках Центральной Азии. Описывая материальный быт тюрков, Ал-Идриси пишет: «Все тюрки едят конину, предпочитая ее

баранине и говядине. Употребляют рис, мясо, рыбу. Вина у них мало... У тюрков [есть] растительные масла. Свечи делают из масла. Кроме этого, у них много молока, жира, меда. Деньги у них медные, а одежда из меха». Описывая образ жизни тюрков Ал-Идриси пишет: «Тюрки живут в войлочных кибитках, наподобие телег. Они не живут постоянно на одном месте. Из-за условий они передвигаются вместе с одного места на другое. Среди них есть обрабатываемые земли, посеви, урожай. У тюрков есть семена [зерна], масло, много молока. Они выращивают большое количество лошадей и питаются их мясом». Ал-Идриси дает также этноплеменной состав тюрков: «Тюрки многоплеменные. Среди них: тибетцы, токузогузы, киргизы, кимаки, карлуки, джакари, биджанаги, туркмены, азкаши, кипчаки, халаджи, узы, болгары... У тюрков различные верования» [14].

В трудах Ал-Идриси дается подробное описание этнического состава тюрков, взаимоотношений различных племен и народностей, характерных особенностей материальной и духовной культуры.

В XIV веке было написано сочинение Хамдаллаха ибн Абу Бакр ибн Ахмад ибн Наср ал-Мустауфи аль-Казвини «Нузхат ал кулуб» («Услада сердец»). В этом сочинении есть интересные сведения по этнографии тюрков. Так, он описывает одну из областей проживания тюрков – Баласагун: «Баласагун – обширная страна, входит в шестой и седьмой климаты. Климат чрезмерно холодный. Большую часть жителей составляют кочевники, содержат много скота и выючных животных. Имеются прекрасные пастбища. Получают небольшой урожай пшеницы». Другой регион проживания тюрков, описанный Ал-Казвини – Дашт-и кипчак, то есть Половецкая степь. Автор пишет: «Дашт-и кипчак – входит в шестой климат. Это степь, имеет хорошие пастбища. Расположена на севере моря Хазар. В ней строений, городов и сел немного. Большинство жителей – кочевники (сахранишин)... Культуры: немного выращивают зерно (галла); но чумиза и разных летних плодов значительно больше и созревают лучше. Очень редко выращивают виноград, фрукты и бахчевые культуры. Хлопок вообще не растет. Но имеют хорошие пастбища, много выючных животных и скота, которые составляют основу питания жителей тех мест. [15].

То есть Аль-Казвини обратил внимание на роль и значение климато-географических факторов на развитие культуры тюркских этносов.

Таким образом, письменные источники истории Центральной Азии наглядно показывают всю сложность и неоднозначность этносоциальных и этнокультурных процессов в регионе в эпоху развитого средневековья. В данных источниках отражаются те этнографические сведения, которые помогают восстановить истинную картину истории народов региона. Следует отметить, что письменное наследие народов Центральной Азии еще необходимо исследовать и извлекать из него ценные сведения по истории, культуре, этнографии казахского народа. Это связано с тем, что значительный рукописный фонд, сохранившийся с периода средневековья и в настоящее время, находящееся на хранении в различных архивах и хранилищах Казахстана, Узбекистана, Китая пока еще не полностью изучен исследователями. В будущем еще многие из этих неизученных пока рукописных материалов будут изучены, обработаны, переведены на современные языки и пущены в широкий научный оборот, станут достоянием научной общественности и материалом для дальнейших обобщений, в том числе этнографического характера.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мусабаяев Г., Махмутов А., Айдаров Г. Эпиграфика Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1971. - Выпуск 1. – С. 172.
2. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - М.: Изд-во восточная литература, 1961. – С. 205.
3. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003. - С. 13.
4. Иностранцев К. Коркыт в истории и легенде // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. - СПб, 1912. -Т. 20. - С. 40.
5. Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1972. - С. 156.
6. Григорьев В.В. Об арабском путешественнике X в. Абу-Долеф и странствовании его по Средней Азии. - СПб., 1872. - С. 30-31.
7. Там же. С.35.
8. Шаниязов К. Этнографические материалы в трудах Беруни / Беруни и гуманитарные науки. Сб. ст. - Ташкент, 1972. - С. 119-120.
9. Там же. С. 122.
10. Махмуд Кашгари. Девони луготит турк. – Ташкент: Фан, 1963. - Т.3. - С. 458-459.
11. Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды ИИАЭ АН КазССР. - 1960. - Т. 6. - С.84.
12. Там же. С.84.
13. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003. - С. 45-46.
14. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003. - С. 46-47.
15. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003. – С. 96.

UDC 930.85 (574)

ISLAMIC CULTURAL HERITAGE OF KAZAKHSTAN: FEATURE MONUMENTS

A. MAZHIT

Master of History, PSU named after S. Toraigrov, Pavlodar c.

L. ZHUSUPOVA

Doctor of historical sciences, Professor

Object of a subject: cultural heritage of Islam in Kazakhstan, especially feature of monuments for Muslims and feature of monuments. Especially of Islam in Kazakhstan: uprise of pilgrimage to the holy lands in Kazakhstan, monuments of Islam in Kazakhstan.

Relevance of a subject: for certain historical reasons Kazakhstan has a temperate Sunni Islam (There are also Shiites, mainly representatives of Azerbaijanis, Chechens and Ingush). The enactments process of Islam in Kazakhstan was long and complex, took a few centuries. Religious traditions are intertwined with national and household traditions, still preserves the features of pre-Islamic beliefs: Shamanism, Tengrianism, different currents of pantheism, God of Sun and God of Heavens cult. In Kazakhstan are many Islamic monuments of different periods. To understand the significance of the Muslim medieval monuments for Kazakh Muslims, need to understand that Islam in Kazakhstan is a mix of Islam and local pagan religions. For example, signs of shamanism, which is characterized by a cult of ancestors were, belief in spirits (aruak), and the special part of the shaman, who acted as an intermediary between the spirit world and the people. Kazakhs believe in the spirits help, and believe that the place where was buried holy man (Baksy or Shaman) is also considered as saint. One of the most important contemporary religious traditions is the belief in the spirits of the ancestors (aruahs). The cult of the ancestors is the most important ancient belief of the Turkic peoples and does not belong to Islam. Kazakhs still worship the aruahs and rely on their protection. One can see the following picture in Kazakhstan Mosques: upon the request of believers mullahs meekly pray in honor of their ancestors. The Muslims give the mullah the names of the deceased ancestors, written on a piece of paper. After the general prayer the mullah reads all the names and prays for them to Allah. From the point of view of Islam this does not belong to the Muslim canons and has no sense in a Muslim context. It is one of the examples of superposition of Islamic traditions with the ancient cult of the ancestors.

Therefore, the pilgrimage to these places are still going on. Although the believe and cult of spirits and the more a pilgrimage to the mausoleums and all the more so contrary to Islam.

Especially of Islam in Kazakhstan: uprise of pilgrimage to the holy lands in Kazakhstan

Belief in the spirits of ancestors (aruahs) is well seen in the ritual "jeti shelppek". The ancient heathen custom "jeti shelppek" (seven remembrance scones) is preserved by all Kazakhs. This rite constitutes the appeal to the memory of the deceased ancestors. Another name for this rite is "Iis shygaru" ("effuse smell"). According to the ancient Turkic belief spirits live on smells. In the case of this ritual, the spirits feed themselves on the smell of scones and oil. It is better to give the remembrance scones away. It is considered that if people are presented with remembrance scones, the blessing for the souls of the dead is realized. One should eat the scones saying: "Tie bersin" ("Let it reach"). This ancient ceremony is deeply symbolic. Round scones stand for the nomadic symbols of the round Sun and Sky.

And today it is a sacred custom for each Kazakh woman to commemorate with positive feelings the most dear of the deceased. Once, being in training in Germany, I baked the "jeti shelppek" according to the Kazakh custom in the memory of my mother and gave them, as tradition requires, to the neighbors. From Arab students I learned that it was not a Muslim tradition. However, the ancient Kazakh and the Muslim traditions were intertwined in this custom. For example, it is necessary to prepare the remembrance scones after being purified according to the Muslim ritual and with pure thoughts. Then it is necessary to say "Bismillah" – "For the sake of Allah" and mentally ask forgiveness from Allah for the remembered souls. Seven round scones symbolize seven heavens in the Quran. Moreover, the prayer with the request for blessings of Allah for the remembered is read. On days of Muslim holidays during the Friday Muhammad prayer one can see a considerable quantity of "jeti shelppek" piled behind the mullah. Muslims bring them to have them sanctified by a prayer and to then give them to the poor.

Observance of this ancient preserved tradition is equivalent for Kazakhs to a prayer for the late relatives. The custom «seven flatcakes» intertwines with Muslim traditions.

The belief of the aruahs has also been reconsidered in Muslim spirit. It is expressed not only in the prayers read in memory of the ancestors but also in the mazars, erected in Muslim-style, on the tombs of the ancestors.

The attempt to create a new concept of the Kazakh Islam is an aspiration to weave together Islam, elements of pre-Islamic points of views and cults, and the institutes of the saints. C. Velihanov considered that Islam in Kazakhstan closely intertwines with numerous vestiges of pre-Muslim beliefs. Interaction of the pre-Islamic Kazakh traditions and Islam is most vivid in the cult of Muslim saints. Kazakhs had many objects of worship: different springs, mountains, mountain tops, trees, etc. A mountain is an object of worship in Tengriism. It is a spiritual object of nature. Various religious and ritual ceremonies took place on a mountain or by its root. The holy places connected with honoring of mountains are numerous on the territory of Kazakhstan. Those are Ungurtas, Zhilagan-ata ("The Crying aged man"), for example. An ancient cult of mountains named Aidarly, Ajdahar-ata, Ajman-Shoplan, Kazy-Kurt, still attracts hundreds of pilgrims today.

The pre-Islamic Kazakh cults have found new life in the Islamic sacred cult. Honoring of sacred Kazy-Kurt is connected with a legend about Noah's Ark (Nukhepaigambara) found on this mountain. Worshiping of this mountain is one of the examples of interlacing between the Kazakh ancient cults and the Muslim ideas.

The sacred "Aulie bastau" (Sacred spring) is very well known in Southern Kazakhstan. The key to understanding of Kazakh relationship with this place is located in the ancient animistic perceptions.

A tree in Tengriism is a living object representing a symbol of life and vital force. It also gives power and "protects" from "evil"; for this reason it was forbidden to cut down trees and bushes grown in the places of burials. It was considered that ghosts and divinities of these territories dwelled there. Travelers make a stop here, even for an overnight. It is a sacred ritual to touch such a tree and fasten colored and white ribbons to it.

Mythologically, a tree symbolizes the centre of the Universe. According to the cosmogonical concept, a tree penetrates the "Upperworld", the "Middleworld" and the "Underworld", and connects supernatural and natural phenomena. In a traditional world view a tree is a structural beginning. The whole space-time continuum is organized by the image of a tree.

A family tree is also used in a genealogical scheme ("Shezhire") of Kazakhstan families. It is represented in the contemporary art, as well. An old national instrument – "Kyl Kobys" - was made of entire lump of wood.

The tree that has grown at a burial place was considered sacred and testified to the fact that the deceased was sacred himself. The sacred tree was treated in a particular way by Kazakhs. They tied multi-colored strips of fabric (alam) to its branches. This was connected to the archaic idea of the tree of life. Now, however, with dispersion of Islam, the praying Kazakhs address Allah as they tie the strips of cloth to the tree, and ask him to fulfill their wishes or to cure them.

A considerable group of local saints consists of warriors (batyrs). For the traditional Kazakh culture the unique case of the coexistence of myths and ritual is typical. Amongst the initiation rituals in the Kazakh culture, the ritual "Schylan kays" has an essential meaning ("the snake skin»). This ritual shows the indispensable element of the ancient military democracy of the Kazakh people and represents the cosmogonic myths.

The Kazakh epics, as the myths about the creation of the world, have a ritual-magic function.

The main monuments of Islam in Kazakhstan. Many burial and cult places exist in Southern Kazakhstan. For example it is the mausoleum of the founders of the three Kazakh tribes – Domalak-ana and Baidabek-ata. The biggest mazar in the West Kazakhstan region is the one of the saint "Beket-ata". A special place among Kazakh saints is taken by the saints who are patrons of trades and professions. The well known Kazakh shaman Korkut – patron of the musicians and singers. Patron of agriculture is Dikan-baba, of sheep breeding is Koshkar-ata. There were also patrons of horses Kambar-ata and Jilkishi-ata, of sheep – Shopan-ata, of camels – Oisil-kara, of cattle – Zengi-baba.

Other cults that existed in pre-Islamic time with Kazakhs also got revitalized in the Islamic cult of saints. Having included elements of the local traditions, the cult of saints expresses by its main ideas the spirit of Islam and helps its consolidation. Convergence of Pre-Islamic traditions and Islam creates a syncretic religion that has existed for centuries in the life of the Kazakh society.

The variety of relics worshipped by Kazakhs is still of great value today. Worship of holy sites to which Kazakhs-nomads made sacrifice is revived. Pilgrimage of Kazakhs to the holy sites of worship that have the status of being sacred places has revived in Kazakhstan.

One of the legendary places in the Southern Kazakhstan is Kazigurt. According to the ancient legends, during the great flood, Noah's Ark (Nukhepaigambara) stopped on the hill of Ak-Zhudi in Arabia, on the mountain Ararat in the Caucasus, Sinai in Palestine, and the hill of Kazygurt in Kazakhstan. People believe in the sanctity of this mountain and name it "the Kerne Kalgan" (Place of Noah's Ark). The mountain has its particularity – "the local arc" has the same dimensions as described in the holy scriptures.

This place is also known for its unusual properties. According to legends the holy Akber-Ata who had prophetic visions, healed people there with herbs. The sacred rock Ata-ana situated there symbolizes Adam and Eve. Two stones 33 meter high are divided by a very narrow passage. According to the beliefs only a righteous person can pass there. Here bones of a dinosaur were found, now kept at the State Museum of History of Kazakhstan. Energy aura of the national park Kazigurt, its healing waters and caves, stone animals, described in holy texts attract numerous pilgrims today.

It is interesting that this site, as many others, becomes a place of pilgrimage not only for the Muslims but for Christians as well. We consider it to be an example of multi-religious cult. Together, members of different religions go on pilgrimage to the holy sites, such as the holy nature sites (Kazigurt, Monahovo ushele (Monks ravine) to celebrate rituals. Ritual practices of different religions consist of the same ritual actions – adoration, purification and enlightenment. For Kazakhs holy adoration places are the burial places of their ancestors. It was considered that such places are protected by God against bad fortune. Caravans in heath stayed for the night near such places. People swore to the loyalty and truth of what they said near the graves. A prayer said near a grave is a very important Kazakh ritual. Here one can also trace the intertwinement of ancient and Islamic rituals. Kazakhs also rely upon the protection of Muslim saints (aulije). Graves of saint Sufi now become objects of mass pilgrimage. "The way of the life" is a pilgrim's journey to the sanctuaries (or the graves of the saints). The mausoleum Kozha Achmeds Jassau in Turkestan and the Arystan-Baba in Otyrar is reputed worldwide as the "second Mecca".

The mausoleum of a religious mystic, who lived in the twelfth century – Aristan-baba, is a memorial of twelfth to twentieth centuries. This man was a preacher of Islam, a teacher and a spiritual leader of K.A. Yassawy. According to a legend, before his death, Muhammad gave an amanat – the prayer beads to the Sufi Aristan-baba. The latter gave them to an eleven-year-old boy who became very well known later as Khoja Akhmet Yassawy. The tombs of Aristan-baba

and Akhmet Yassawy are combined to form one cycle of the pilgrimage (ziarat). Pilgrims first visit the mausoleum of the teacher Aristan-baba and then the mausoleum of KAYassawy. The importance of the mausoleum of Aristan-baba can be confirmed by a custom according to which the pilgrims had to stay for the night in Otrar near Aristan-baba. There were caravan-serai, a tea-house, an inn and a garden there. During religious holydays big religious festivities took place on the territory of Aristan-baba.

Currently famous of all historical and Islamic culture is a mausoleum in southern Kazakhstan, Turkestan Khoja Ahmed Yasawi, which is included in the "World Heritage List". Due to this monument, the ancient city of Turkestan with more than 1.5 thousand years of history, at one time reputed spiritual political center of the Turkic-speaking peoples and became the first capital of the Kazakh khans, became known in the all world. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi was built on the orders of the great Amir Timur, historically known as Tamerlane, at the tomb of the saint Sufi of Khoja Ahmed Yasawi in the period between 1385 and 1405. Esteemed as a great teacher of the Turkic peoples poet, philosopher, sufist and preacher lived in this city, earlier called Yassy (hence the addition to his name, which means "from Yassy"). Here he was engaged in preaching and founded a Sufi order "Yassau". Calling for Sufis ideas of asceticism, renunciation of earthly peace and patience, Ahmed Yasawi himself firmly followed them and lived in poorness, wherewith deserved the highest moral authority among his contemporaries.

At 63 years of age he dug a dugout and went to live in it. He explained it so: reaching the age of the Prophet, there is no need to live longer than the term, allocated to them. Report goes, that he lived in the cave as much as on the ground, and died in extreme old age. After the death around him were created many legends, and a tomb, on which was built the mazar, became a cult holy place. Around the revered place subsequently originated a number of buildings associated with the cult of Khoja. Mausoleum became architectural complex, that integrated the function of mausoleums, mosque, khanaka (abbey), buildings of administrative and economic purpose, and presents itself majestic ensemble of palaces and temples. One of the largest built in the era of the Timurid.

Memorial, which became a place of pilgrimage already in the XII century, today is one of the main shrines of the Muslims world and the most visited temples in Central Asia. In the Turkes world Yassau is second prophet after Muhammad, what is reflected in the saying: "In Medina - Mohammed, in Turkestan - Khoja Ahmed". Yassau mausoleum called "second Mecca." Between the pilgrims three trips to Turkestan equal small Hajj to Mecca. The worship ceremony to the tomb of the great Yassavi customary to begin with a visit to the burial places of his parents-mausoleums of the father and mother Yassau Ibrahim Ata-Karashash-Ana in the ancient city of Sairam. If the pilgrim won't visit these sites, the journey to Turkestan would't be considered solid.

Sairam, in ancient times, the largest city on the Silk Way called Isfidzhab, in the Middle Ages was one of the centers of Islams propaganda, there lived many spiritual teachers and scientists. One of them - the father of Khoja Ahmed Yasawi Isfidzhab famous Sheikh Ibrahim-Ata. In Sairam is also the tomb of the first missionaries, early Islamic period Saints. Today, there is no end of pilgrims who coming to worship the graves of saints from far away and countries of Central Asia.

In conclusion we can say that in Kazakhstan there are many revered and by pilgrims of Central Asia visited places. All of these mausoleums and many other monuments within the confines of government programs are carefully restored and protected by the state. These objects are included in the route of cultural tourism.

Many wish for different reasons to visit these sites, and they think that this will heal body and soul. Every year thousands of Kazakhs go on pilgrimage to mazars. They look for redemption from illnesses, unhappiness, hope for family prosperity, and happiness of motherhood. In the holy sites people ask for forgiveness and think of their wishes. They believe that wishes put forward with pure heart will really be fulfilled and that the soul thus be purified.

Pilgrimage to the tombs of the saints in order to bring offerings and to pray are made by the followers of Tengri and by the followers of traditional Islam as well. This multi-religious practice shows the convergence of the ancient Kazakh religions and Islam ("Synkretism"), or one can consider that the surface form of sky cult and nature cult ("archaism") was reformed by Islam. However, it is obvious that identical rituals of worship go well without any necessity of fundamentalist interpretation of religion.

The funeral ceremonies of Kazakhs were based both on ancient pre-Muslim customs and on Islamic instructions.

REFERENCES

1. Asfendiyarov S.D., History of Kazakhstan (from ancient times): 2-nd publication. Alma-Ata: Kazakhstan University, 2007 pages 150-154.
2. Moldashev B., Islamic cultural heritage of Kazakhstan: significant monuments. Islam in Kazakhstan: cultural and informative magazine. 1(3) 2011. Pages 41-44.
3. Bartold V.V., To history cultural life of Turkestan, Leningrad, 1927.
4. http://www.ijbssnet.com/journals/Vol_3_No_11_June_2012/15.pdf

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХТЫ БЕЙНЕЛЕЙТІН СӨЗДЕР КОНЦЕПЦИЯСЫ (М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ЖАЗБАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

А.Ф. ЗЕЙНУЛИНА

профессор, ф.ғ.к., С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

А.Е. МАЖИТ

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіздік пен егемендік алғаннан кейін Қазақстанның алдында өзінің мемлекеттілігін орнату, нығайту және жетілдіру міндеттері пайда болды. Қазақстандық билік басшыларының және ғалымдардың, әсіресе, тарихшы ғалымдардың алдындағы басты мақсаты – көп ұлтты халық арасындағы бірлік пен мызғымастықты сақтау, ұлттық тарихымызды, ұлттық құндылықтарды жаңғырту арқылы мемлекетімізде адал азаматтар қатарын өркендету болып табылады. Қазіргі заманда әлемдегі 2500-ден астам халықтың 220-сында ғана тәуелсіздік бар.

Бүгінгі таңда, кеңестік дәуіріндегі кеңестікте тәуелсіздік алған жекелеген елдердің саяси тарихы жөнінде жарық көрген іргелі жұмыстарға көз салсақ, ең бірінші көңіл аударатын жайт, өзекті мәселе – ұлттық рухты нақышта жазылған еңбектердің басым болуында. Халықтар мен ұлттардың бірігуі жолындағы ізгі мақсатын және олардың өткен тарихын ақиқат тұрғысында зерделеу тарих ғылымы мен тарихшы ғалымдардың ерте заманнан бергі басты парызы болып келгені белгілі. Халықтың тарихи санасын қалыптастыру міндеті де тарихшы үшін бұдан кем соқпайтын әрі өзекті мәселе болды. [1, 18 б.]

Халықтың тұтастығын, тіл тазалығын, байырғы мәдениетін, Отан бірлігін, болашақ ұрпаққа қалдыратын асыл мұраны сақтап қалуға бар күшімізді жұмсауымыз қажет. Осы мақаланың өзекті мәселесі – қазақ тарихымыздағы «Мен қазақпын!» деген сияқты ұрандар, барша ұрпақты өзінің соңына ерткен, біріккен қазақтың рухын көтеретін «асыл сөздердің» қазіргі заманға дейін жетіп, әрі қарай ұрпақтан ұрпаққа қазақи рухымызды сақтап қалу қажеттілігінде. Кеңестік заманда «ұлттық рух» деген сөз, «ұлттық құндылық» деген түсініктерге тиым салынып, сондай сөздерді аузына алған адамдарды «ұлтшыл» деп жала жапқан.

Біздің ғалымдарымыздың түсінігінше, «ұлттық рух» деп, халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталатын, елдік тұтастық идеясымен негізделетін өміршендік күш-қуаты. Ұлттық рух жалпығаламдық рух пен жеке адамдық рухтың дәнекері болғандықтан, кез келген ұлттың мәдениетін өкілі өзінің әлемдегі орнын өзіндік ұлттық төл-санасы арқылы бағамдауы заңды құбылыс. Сондықтан жеке адамның таным терезесі ұлттық таным тұрғысынан, әлемдегі жалпыадамзаттық құндылықтарды игеріп, рухани игіліктерге өз үлесін қосады. Қай халықтың болсын бойында өз табиғатына тән өзге де қайталанбас қасиеттері, мінезі, ділі болуы ұлттық рухпен тікелей байланысты. Көзбен көріп, қолмен ұстайтын зат болмағандықтан, ұлттық рухтың көрініс беруі ұлт өкілдерінің көркем шығарыннан, халық даналығының, ғасырлар бойы сабақтастығын үзбеген рухани мұраларынан көрінеді. Әрбір ұлттың өзіне тән ұлттық рухы бар дегенде, оның өзі жайлы дүниетанымынан, дүниеге көзқарастары мен мінез-құлқынан, мұрат-мақсатынан даму, өзгеру, кейде әлсіреу, яғни үнемі қозғалыс үстіндегі құбылыс екенін аңғарамыз. Ұлттың рухани тәжірибесін саралап-салмақтау үшін мол мағлұмат беретін басты байлығы оның сөз өнері «Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» деп А. Байтұрсынұлы айқындай, ұлттық рухтың көркем бейнелер арқылы бедерленуі қазақ әдебиетінен көрінеді. [2, 34 б.]

Ата-бабамыздан қалған, ислам дінінің заманына дейін кезеңде біз үшін аса маңызды тарихи ескерткіш жазбаларында қалған, қазақ ұлттық рухтың көрінісі ретінде «Тәңір» сөзін келтіруге болады. Әлемге әйгілі түрік тарихи ескерткіші Күлтегін ескерткішінде «түрік», «тәңір» деген сөздер жиі кездеседі. Ескерткіште ежелгі түрік тілінде қашап жазылған. Қапаған және Білге қаған дәуіріндегі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы Күлтегін (684-731) жайындағы жыр. Негізінен жыр Күлтегіннің ерліктері жайында, түркі тайпаларының сол кезеңдегі ұлттық рухы жайында баяндалған. Жырдағы ең көп кездесетін сөздерден біз ерекшелейтін сөз «тәңір» сөзі. Ерекшелейтін себебіміз, сол сөзді әлі де қарт адамдардан естуге болады.

Тәңір – түрік-моңғол халықтарының аспандағы құдайының аты. Бұл ұғым хунну дәуірінде әлдеқашан орнығып (шамамен б.з.б III ғасырдан ертерек), содан кейінгі көшпелі империялардың рухани идеологиясына өзек болып, сан ғасырлар бойы үзілмей жалғастық тапқаны байқалады. Хуннулар билеушісін «Тәңір текті Шаньюй» (Мао-тун), «Аспан мен жерден жаралған, ай мен күннен нәр алған ұлы Шаньюй» (Лаошан) деп ұлықтайтыны қытай деректерінде белгіленген. Сонымен бірге, олар елбасшысы Түменді «танг-ли кү-тү» (cheng-li kutu), яғни Тәңірқұты деген мәртебелі атақпен құрметтегені туралы жазба дерек бар. Түркі-моңғолдардың байырғы ұғымында адам баласын жаратушы, оның ғұмыр жасын белгілеуші, құнаһарларды жазалаушы, әділеттіні қолдаушы, бүкіл ғаламға тәртіп орнатушы, мемлекет пен оның ханын заңдастырушы Тәңірдің өзі болып табылады. [3, 7 б.]

Тәңірлік дін дегеніміз, түптеп келгенде, уақыт пен кеңестікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным-түсінігі еді. Осы дін көшпелілердің өмір сүрудің кепілі болды, өмір салтына айналды. [4, 33 б.]

Ежелгі түркі-моңғолдар аспанды көк деп атаған, ал қазақтағы аспан еген атау парсының аспан деген сөзінен шыққан. Қазақтар күні бүгінге дейін ешқандай шүбәсіз Тәңір деген сөзді аспандағы құдай деп санайды, көкті оның мекен-тұрағы деп елестетеді. [3, 8 б.]

Қазақтар арасында Тәңірлік сенімнің негізгі ұғымдары мен ұстындары ұмытылғанымен, дәстүрлі дүниетанымының кейбір элементтері халық ырымдарында әлі де көрініс табады. «Ұлыстың ұлы күні – Наурыз» мейрамында жасалатын баталарда: «Көк көп болсын, ақ мол болсын, төл егіз болсын, төрт түлік семіз болсын,» деген сияқты тілектерді естисің.

Мемлекетіміздің тарихы түрлі қилы оқиғаларға толы болғандықтан, әр кезеңде қазағымызға рух беретін, ұлтымыздың нағыз патриоты болуына ықпал ететін, ой-өрісімізге, зейінімізге, жадымызға жылы тиетін сөздер қажет болды. Ата-бабадан қалған сол сөздер әлі де қазақ есінде. Ерте кезден қазақтың рухын көтерген сөз – «Алаш» сөзі.

«Алаш» сөзі ежелгі түрік сөзінен шыққан – бауырластар, қандастар, туыстар дегенді білдіреді. Көне заманда түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Ортағасырлық және одан ерте кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдында ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпаларының ортақ атауы. Алаш аты тарихта кездесетін ең көне атаулардың қатарына жатады. Моңғол-татар шежірелерінде Алаш (Алашы) хан туралы айтылады. Кеген тас жазуында (б.з.б. 4 ғ. шамасында) «Қаған алты бөріг алаш(а) ерті» деген жолдар, Алтай тауының Сібір жағында (Тува) Алаш атты өзен, Алаш атты тау сілемдері бар. Алаш атауы бүгінгі күнге дейін түркімен, қырғыз, қазақ, ноғай, т.б. халықтардың есімінде сақталған. Кеген тас жазуында «алты бөріг» («алты қасқыр») деген сөздің «алты алаш» мағынасын беретіні жөнінде (үйсін, қаңлы, қырғыз, хакас, татаб-татар, сяньби-ғұн тайпалары) ғылыми болжамдар бар. Алаш туралы аңыздарда мал-мүлікке жеке меншік болмаған кездегі қауым тұрмысының сілемесі байқалады. «Алаш алаш болғанда, Ала тай ат болғанда, Таңбасыз тай, еңсіз қой болғанда деп келетін сөздер осыған меңзейді. Қазақ халқының басын құраған ежелгі тайпалардың көпшілігі Оғыз қағанға бағынғанын ескерсек, «Алты Алаш» деген ұғымды оғыздың алты ұлына ерген ел деп те түсінуге болады. Бұл тұрғыдан алғанда Алаш деген ортақ түркілік атау Алтын Орда (Қыпшақ мемлекеті) ыдырағаннан кейінгі кезде қайтадан жаңғырған бауырлас түркі халықтарының басын біріктіру ұраны, ортақ атауы да болған сияқты. Ал енді қара қазақ шақыратын Алаш ұраны «алаш – алаш болғанда, Алаша хан болғанда, бұл қалмаққа не қылмадық» деген сөздер кейінгі Алаша есімімен байланысты деу қисынға келеді. Бұл орайда Сакқұлақ би шежіресін, Ә. Диваевтың, Г.Н. Потаниннің. Ш. Уәлихановтың, А.Янушкевичтің, Ш. Құдайбердиевтің, М. Тынышбаевтың, М.Ж. Көпеевтің ел арасынан жинаған аңыз-өңгімелерін, күнделік жазбаларымен ғылыми мақалаларын атаған жөн. Олардың бірінде – алапес болып туған бала, екіншісінде – алашаға отырғызып көтерген хан, үшіншісінде – Ұлытаудан асырып тастаған баланың әскербасы болғаны, төртіншісінде – қалмақты қорқыту үшін «Алаш» сөзін ұран еткені айтылады. Ескі шежіре деректерінде Алаш атауы қазақ халқының синонимі ретінде келтіріледі. Мысалы, Қадырғали Жалайыр өз еңбегінде қазақтың орнына Алаш атауын қолданады. Шежірелердің бірінде Алашқа өзбек, түркімен, қарақалпақ, қырғыз, қазақ, ноғайды жатқызады. «Қамбар батыр» жырында («Тамашаға жиылсын, Алты Алаштың баласы»), Бұқар жыраудың Абылай ханға айтқанында («Он сан Алаш баласын, жұмсап бір тұрсын қолыңмен»), Махамбеттің («Алты сан Алаш ат бөліп, тізгінін берсе қолыма») өлеңдерінде алаш сөзі қазақ атауының бастамасы ретінде берілген. Тәуелсіздік алу жолындағы күресінде ежелгі алаш ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде «Алаш қозғалысы», «Алашорда», «Алаш» деген ұғымдарды атауға болады. «Алаш азаматы» деу қазақ халқының бірлігіне, елдің, жердің тұтастығына меңзейді. [5, 246 б.]

Негізінен «Алаш» сөзінің қазақ үшін қандай тарихи маңызы бар екені жайлы дінтанушы Мұхан Исаханның «Алаш» атауының шығу төркіні туралы ой-тұжырымдар» мақаласында «Алаш» сөзі жөніндегі деректер мен талдауларды бағытына қарай өте нақты да жүйелі жіктеген:

- Алаш атауы жөніндегі шежірелік деректер;
- Алаш атауы жайлы мифтік аңыз-өңгімелер;
- Алаш туралы тарихи шындыққа жақын аңыз-өңгімелер
- Алаш жөніндегі ориенталисттер көзқарасы
- Алаш туралы Қазақстан тарихшыларының пайымдаулары. [6, 56 б.]

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Қазақ түбі» екінші нұсқасының 2,5 мәтінінде былай делінген: «Әбубәкір Күлбабаның заманында: «Отыз екі баулы Өзбек»- атанған деседі. Өзбектің үш баласы болған: Мың, Жүз, Қырық. «Адам Атадан бұ заманға шейін пәленнің баласы пәлен, түгеннің баласы түген!»- деп сөйлеуші өтірікші, жалғаншы болса керек. «Лынсап кізабуи»(алынсап кизабон)- деп сондайларды айтса керек. Қай тұқымнан, қай нәсілден шыққандығын айырып, дәлелімен айтып отырса, оның өзі де- толық білім.

Әуел басы- «Тоқсан екі баулы Қыпшақ»- атанған Еділ, Жайық, Ертіс, Сыр- төрт өзеннің аралығында, сондықтан «Дешті Қыпшақ» атанған, онан соң, «Отыз екі баулы Өзбек» атанған. Өзбек заманында отырықшы халық болған. Өзбектің үш баласы болған. Заманындағы бір ханға біреуі мың ділда берген, біреуі жүз ділда берген, біреуі қырық ділда берген. Сол себепті: «Мың, Жүз, Қырық»- атанған. Мыннан өрбігендер отырықшы халық болған. Жүзден өрбігендер көшпелі халық болған. Сол жүздің ұрпағынан Қазақ шыққан. «Жүз» деген де аталарының аты болған. «Қазақ» деген де аталарының аты болған, «Алаш» деген де аталарының аты болған. Сонымен келіп Алаш-Алаш болғанда, Алаша хан болған заманда руының (ұруының) атын «қазақ» қойып, ұранының атын «Алаш!» қойып, «Ұлы жүз», «Орта жүз», «Кіші жүз»- деп үшке бөліп, «Үш жүз» атанған.» [7, 38 б.]

Осындай аңыздардың кең тарағандығы жайлы Ш.Уәлихановтың мынадай сөздері бар: «Бұл жалпы халықтық аңыз ақсақалдық пен көрі құлақтыққа үміті бар әрбір қазаққа белгілі». [8.]

Ал, ең қызығы, М.Ж.Көпейұлының «Алаш» жайлы шежірелер де, аңыз-өңгімелер де бірнеше нұсқамен жинақтап жазғанында. Жоғарыда берілген М.Ж.Көпейұлы мәтінінің келесі нұсқасы: «Ел болғанымызды, жұрт

болғанымызды жұрт көзіне түсірелік!»- деп, баяғы ала баланы алашаға салып, хан көтерді. Оған: «Алаша хан»- деп, ат қойды. «Әуелгі келгенді- Ұлы жүз, оның басы – Үйсін: «Ұлы жүз: Үйсін»- деп ат қойды. Ортаншы келгенді- Орта жүз, оның басы- Болат, оған Ақжол, «Орта жүз: Ақжол»- деп ат қойды. Соңғы келгенді- Кіші жүз, оның басы-Алшын: «Кіші жүз: Алшын»- деп ат қойды.

«Жауға шапқанда, «Алаш!»- десіп шабайық!»- деп, «Алаш!»- деп ұран шақырды.

Кеше: «Алаш-Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз - ағаш, ұранымыз: «Алаш!» болғанда, Үш жүздің баласы Қазақ емес пе едік?!»- деп айтылған сөз сонан қалды.

«Сонда Болат ел шапқанда, соғысуын[да] жан аянбай соғысады екен, олжа алғанда, алмайды екен. Затында, сүйегінде абыздық бар екен. Сонан: «Болатқожа»- атанған екен!»- деседі. «Және қайда барса, жолы ақ болғандықтан, «Ақжол» атанған екен!»- деседі. «Бұрынғы аты- Ақарыс екен!»- деп сөйлейді.» [7, 41 б.]

Осы берілген мәтіндерінің нұсқаларында, біріншіден, біз Алаш сөзінің ертедегі барша қазақтың басын қосқан ханның есімімен байланыстырып отырғанын көреміз. Екіншіден, қазақтардың Үш жүзінің шығу тегі жайлы, қазақтардың ертедегі ұрандары жайлы көп мағлұмат аламыз.

«Қазақтың қазақ болып, көзге түсіп, ауызға ілінгені осы Алаша ханның хан болып тұрған кезі. Қазақтың басын қосып, біріктіріп, орын тептірген де Алаша хан. Сонан бері «Алаш» ұранды Қазақбайдың баласы жанжал, ұрыс-төбелес болса, «Алаш-алаш» -деп айғай салса естіген қазақтан ес қалмайды.» деп жазып кеткен. [7, 117 б.]

Алаш жайлы көп мағлұмат айтып кетуге болады, мысалы, Ұлытау маңында Қасым хан кезінде Алаша ханға арнап кесене тұрғызылды. Ол қазақ халқының көп ғасырлық тарихындағы ең басты ескерткіші, бұл елдіктің, мемлекеттіліктің, тұтастықтың белгісі болып есептеледі. Алаша атауы содан бастап қазақ атауынан алшақтамаған. Мұрағат деректерінде, жыраулар толғауларында Алаш атын жиі кездестіреміз. Сан қилы жылдар өтіп, Ресейдің отаршылығымен бірге Алаша аты да ұмытыла бастаған еді. Бірақ қазақ халқы бодандыққа бас иігісі келмей, ұлттық рухы ояна бастады. Ұлттық рухты жаңғыртуға қазағымыздың зиялы адамдары «Алаш» сөзіне жаңадан мағына сіңірттіп, қазағымыздың басын көтеріп, еңсесін түсірткізбеуге көмектесті. XX ғасырдың басындағы Әлихан Бөкейханов пен қазақ зиялы қауымының Алаш партиясы, Алаш Орда өкіметі т.б. ұлттық рухқа толы күресі басталады.

«Атамыз Алаш, керегеміз ағаш» немесе «Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз» деп аталы сөз айтып қалдырған ата-баба, аналарымыздың негізгі баспанасы киіз үй болғаны әркімге аян. Ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшектері қасиетті деп саналады. Соған орай ата-аналарымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, тенеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге үлгі-тәрбиелік қағидалы, қанатты сөздер де шығарған. Ол сөздер шаңырақтан басталады. Шаңырақ – киелі мүлік. Атадан балаға қалып келе жатқан үйді «қарашанырақ» деп құрметтейді, дәріптейді. Қарашаныраққа сәлем беру, одан дәм тату ежелгі халық жоралғысы. Шаңырақ деген сөз үй, отбасы деген тұтас ұғымды бейнелейді. Жаңа үйленгендерді «шанырақ көтерді» дейді. «Шаңырақ биік болсын!» деген батаның ең үлкені болса, «шанырағын ортасына түссін!» деп қарғыстың ең ауыры деп саналады. Қазақта «Алтын шаңырақ шайқалды», «Қара шаңырағымызда ат ойнатты» деген сөздер туған жерге, Отанға жау шапқан кезде айтылады. [9, 179 б.]

Ұлтымыздың шаңырағына канша жау шабуылдаса да, түптеп келгенде, ата-бабамыз армандаған Тәуелсіздігімізге қол жеткіздік. Соғыстардың ең сұрапыл заманы – қазақ тарихындағы ең ұзаққа созылған қазақ-жоңғар соғыстары. Сол дәуірдегі майдандағы қазақ батырларының ұрандарын қазақтың ұлттық рухын білдіретін сөздер ретінде келтіруге болады.

Негізінен «ұран» сөзі «Қазақстан ұлттық энциклопедиясында» былай деп берілген: «Ұран – халықты, кейде жеке адамдарды да жеңіске, ерлікке шақыратын айбарлы сөз. Ол ежелгі халықтардың рулық, тайпалық құрылыс жағдайына байланысты пайда болған. Жауға қарсы аттанғанда руластарды жігерлендіріп, олардың рухын көтеру үшін ұран шақыру халықтардың бөріне де болған. Екі палуан күрескенде де, бөйгеге ат қосқанда да ұран шақырылған... Халықтың немесе рудың, тайпаның ұраны аса құрмет тұтатын ата-бабаның, асыл ананың немесе сол халықтың табынатын табиғи күштің атынан шығады...» [2, 66 б.]

Атап айтқанда, ұлы ұрандардың дәуірі – ол көшпенді қоғам пайда болып, гүлденіп, мықты күш болған – сақтар, ғұндар, түркілер, Алтын Орда дәуірлерінде әскери ұрандар бір тудың астында он мыңдап, жүз мыңдап атты әскери жасақтарды жинақтайтын. Қолбасшылар әскердің рухын көтеру үшін ерлік көрсеткен, әскер арасында беделді батырлардың есімдерін, жекелеген ру-тайпа, өз хан есімдерін ұран етіп алып, топты алға жетелеген. Мысалы, М. Ж. Көпейұлының жазбаларында «Абылайдың алғаш көзге түсуі» мәтіндерінде былай делінген: «Қазақтың жылқысын түп көтере қара қалмақ Қатысыбан деген жау алды. Қазақ: «Қыл күйрек!»- деп, аттанды. Қаракерей: Қабанбай, Қанжығалы: Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы-көкжал Барак, Шанышқылы: Бердіқожа, Сырым: Малайсары, Керей, Уақтан шыққан: Сары, Баян,- бөрі аттанып, қалмаққа барса, қалмақ шеп құрып, айналасын қорған қылып, шептің аузына жайнатып жасау төгіп, қыз-келіншек қойып, қазақтың батырлары жасауға қызығып шапса, ар жағында бұғып жатқан мергендері атып тастап, қалмақ қазаққа алдырмайды. Неше күн жатып, «сасық қамал» болып, қалмақтан жылқысын айыра алмай, салы суға кетіп, қайтпақшы болыпты. Сонда жылқының соңынан қалмай қуған жылқышы Сабалақ қазақтардың қайтарына көзі жеткен соң, көптен оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап, ту қылып, қалмақтың қамалына:

- Абылай! Абылай!- деп, жалғыз барып кіріп кетті дейді.

Құданың күдіретінің шеберлігінің тамашасы- өзіне атса, оқ өтпейді, шапса, қылыш өтпейді. «Кірген жерін- есік, шыққан жерін тесік»- қылып, жападан-жалғыз өзі қалмақтың қамалын бұзып, жылқының жусау

тезегіндей топырлатып тастаған соң, қазақтың батырлары түс-тұсынан кіріп, қалмақты жебір-жесір қылып, шауып, талап, шаш етекпен олжаға қарық болысып қайтысыпты.

Жауды жеңіп, көңілдері тынған соң, Арғын, Найманның батырлары:

- Кеше бізден айтылмаған, аруақ шақырылмаған ұран қалған жоқ. Бәрі дөнемеге жарамай, бұл өзі жалғыз болса да, тегі, заты кім екен? Белгісіз болса да, бәрімізден бақталайы жоғары, аруағы күшті екен! Бұрынғының сөзі бар еді: «Қой асығы деме, қолайына жақса, сақа қой!»- деп еді. Кел, осыны хан көтерейік!- деп, әу десіп, Атығай, Қарауылдың ортасына алып келіп, ақ отау көтеріп, алты қатын алып беріп, ақ кигізге салып, хан көтерген екен.» [10, 18 б.]

Осы үзіндіден қазақ батырлары үшін жеңіске ұран шақыру маңызы зор екендігін көреміз. Осыдан көптеген қолбасшы-батырларымыз – Райымбек батыр, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Наурызбай, Жасыбай, Олжабай және т.б. батырларының есімдері ұран болып, майданда жар салғанын көреміз. Айта кетсек, тек ерлер ғана емес, қазақ-жоңғар соғыстарында қазақ батыр қыздары да жауға шапқан, олардың есімдері, ерліктері ұмытылмаған. Қазақ батыр қыздарының бірі – Ботагөз Есетқызы, Кіші жүз құрамындағы Жетіру тайпасының Тама руынан шыққан. 1742 жылы өз ауылына қалмақ басып кіргенде, Ботагөз өзімен 150-дей қосшы алдырып, «Қарабура!» деп ұрандатқан дауыстарынан жаудың үрейі ұшқан. [11, 89 б.]

Әскери ұрандар туралы айта берсек, көп сөз қозғауға болады. Ұлы Отан соғысында атақты Б. Момышұлының «Отан үшін!», «Отан үшін отқа түс – күймейсін!», Ж. Жабаевтың «Ленинградтық, өренім менің!», батыр қыздарымыз Ә. Молдағұлова, М. Мәметова ұлттық рухымызды жандыратын сөздері әлі де халық жадында. Кенес Одағы заманында қуғын-сүргінге ұшыраған атақты ақын-жазушыларымыздардың М. Дулатов, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, Б. Майлин және т.б. халыққа жолдаған өлеңдерінің жолдары қазағымыздың ұранына айналған. Атап айтсақ, орны ерекше Міржақып Дулатовтың өлеңі «Оян, қазақ!»:

«Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті дін нашарлап, хал харам боп,

Қазағым, енді жату жарамас-ты,» – деген өлең шумақтарынан ақынның қазақ халқына деген үндеуінде ұлтының тағдырына жанашырлығы естіледі. [12, 258 б.]

Қазақ жастарының ұлттық рухы оянуының тарихтағы жарқын бейнесі «Желтоқсан оқиғасы». 1986 жылы 16-17 желтоқсан аралығында Кенес үкіметінің қазаққа ұлты басқа президент тағайындауына наразылық білдірушілер жастар ұрандары былай естілді: «Әр халықтың өз көсемі болу керек!», «Әр ұлттың өз басшысы болсын!», «Ұлттық теңдік!», «Қазақстан жасасын!». Ол да ұлттық рухымыздың көрінісі. Тарихымыздың беттерінде тағы бір оқиға жазылып, қайсар жастарымыздың ерлігі – болашақ ұрпаққа үлгі-өнеге, ал басқыншыларға сабақ болып қалды. [1, 91 б.]

Қазақ тарихында ұлттық рухтың жандану, өркендеу мен әлсіреу кезеңдерге толы. Тәуелсіздік алғаннан бері «ұлттық ар-намыс», «отансүйгіштік», «ұлтжандылық», «егемендік», «ұлттық құндылық», «ұлттық идея», «ұлттық сана-сезім», «мәдени мұра», «тарихи мұра», «руханият», «ұлт руханияты» деген сөздердің қазіргі қоғамда ой-санамызда, сөйлеу мәдениетімізде маңызы зор. Өз мәдениетіміз бен тарихымызды шынайы көзқараспен, ақиқат-шындығын жаңадан ашып жазу қазіргі өзекті мәселе болып табылады. Сондықтан, біз өз тарихымызды қастерлеп, мәдениетімізді сақтап, ұлттық рухымыз өрқашан биік тұрып, қоғамдық санамызда, ойымызда ұстау қажет. Қорыта келегенде, ұлттық рухымызды бейнелейтін сөздер аз емес. Біздің қоғамымызда ұлттық рух ұғымы сақталған, сақтала да бермек. Қазақ еліндегі «ұлтжанды», «отансүйгіштік» азаматтарының қатарын көбейтіп, ұлттық рух жалауын биік ұстайтын қоғам жасампаздығының мәңгі өмір сүру бағытын ұстануымыз керек. Сонда ғана Ұлт рухын тәрбиелейтін осындай сөздер тұжырымдамалары болашақ ұрпақтың ұлттық рух тәрбиесінде маңызы зор болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5 том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия./ Бас ред. Ә. Нысанбаев. 9 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2007.
3. Акеділ Тойшанұлы, Тәңір //«Дала мен қала», 2011. – №6,(386).
4. Қазақ. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: «Білім», 1994.
5. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия./ Бас ред. Ә. Нысанбаев. 1 том.– Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998.
6. Мұхан Исахан, ««Алаш» атауының шығу тегі туралы ой-тұжырымдар» // Ақиқат, 2012. - №11. - 56-57бб.
7. М. Ж. Көпейұлы. Көптомдық шығармалар жинағы. 8 том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2008.
8. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. /Собр. Соч. в 5 т., т.2. Алма-Ата, 1985. – с. 148-166.
9. Кенжеахметұлы С. Ұлттық өдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. – Алматы, «Санат» 1998.
10. М. Ж. Көпейұлы. Көптомдық шығармалар жинағы. 9 том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2009.
11. Қазақ батырлары. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен. /Құраст. К. Табылдиев. – Астана: Фолиант, 2008.
12. Ақыл-ой антологиясы (қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге шейін). /Құраст. Е. Шаймерденұлы. – Алматы: «Өлке», 2004.

ТОЛЕРАНТНОСТЬ – ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Н.М. МАЛИБАЕВА

старший научный сотрудник, «Назарбаев центр», г. Астана

Политика и программы в области образования должны способствовать улучшению взаимопонимания, укреплению солидарности и терпимости в отношениях, как между отдельными людьми, так и между этническими, социальными, культурными, религиозными и языковыми группами, а также нациями.

Декларация принципов толерантности от 16 ноября 1995 г. Статья 4

Волей судьбы геополитическое расположение Казахстана определило его будущее: он стал площадкой взаимоотношения между Западом и Востоком, между различными цивилизациями, между различными конфессиями и т.д. Сейчас, когда глобализация активно набирает обороты и вступает в свои права, стало очевидно, что мы не можем игнорировать или обходить вызовы времени. Каждое государство начало искать свой путь реализации своих идей, поскольку нужно было сформулировать иную формулу сотрудничества.

Глобализация имеет свои особенности, так как, где-то нарушая границы государств, приводит к активному диалогу различных культур, но, где-то показывает свои противоречия, что впоследствии это обращается в конфликт. Дефицит диалога, взаимопонимания и толерантности способствует нарастанию конфликтной ситуации в мире. В 2011 году премьер-министр Великобритании Д. Кэмерон в своем выступлении на Международной конференции по проблемам безопасности заявил о провале британской политики мультикультурализма. Также А. Меркель упомянула этнические и религиозные различия в виде причин провала данной политики. Как показал европейский опыт, теория мультикультурализма пребывает в кризисном состоянии. Недопонимание и низкий уровень диалога между культурами является основной причиной кризиса политики мультикультурализма. Прибывшие сюда эмигранты живут в своей общине, где пользуются своим языком, культурой, традицией, тем самым создавая «государство в государстве». И необходимость адаптации к местной культуре, традиции, языку отводится на второй план. Они живут в замкнутом пространстве, что впоследствии приводит к выработке различных «брейвиков». Изолированность не дает им развивать свою культуру во взаимодействии с другими культурами.

К примеру, в Малайзии «бумипутра» (наименование этнической группы малайцев) пользовались определенными преимуществами перед другими этническими группами страны, что привело к серьезной проблеме в 1969 г. Межнациональные противоречия привели к кровавым событиям с небывалыми по масштабам столкновениями малайского и китайского населения (сначала в столице - Куала-Лумпуре, а затем и в других городах, причем, довольно многочисленное индийское население страны было на стороне китайцев) [1; с. 45].

Что касается Казахстана, то здесь нужно учесть, что наша страна неоднократно выдерживала экзамен на прочность толерантности: сталинские репрессии, депортация различных народов, лагеря во время ВОВ (многие военнопленные остались здесь), период освоения целины и т.д. Кочевой образ жизни наших предков научил казахов жить в гармонии и в согласии с соседями. Не зря в советское время Казахстан прозвали «лабораторией нации». Мы стали полиэтничным государством и стали интегрироваться в одно целое, поскольку одним из факторов стабильности является межкультурные взаимоотношения, и наш народ осознает, что взаимодействие культур – это реальная необходимость. Мы бок обок жили с этими народами, знаем менталитет друг друга, и самое главное, наше общество открыто для диалога. Это наводит на мысль о том, что не бывает интеграции без ассимиляции, без взаимного проникновения: народы, которые были переселены по каким-либо причинам в Казахстан, ассимилировались с местным населением. «Единство в многообразии стало нашим общим достоянием, а согласие между этносами – нашим главным достижением, символом Казахстана, гарантией и основой успешного социально-экономического и общественно-политического развития страны» [3].

Рассуждая о конструктивном диалоге культур надо подчеркнуть необходимость достижения взаимного понимания, согласия и единства, при этом надо учитывать интересы всех сторон, т.е. стороны должны не только слышать, но и слышать друг друга. Учитывая то, что в Казахстане проживают более 130 наций, по инициативе руководства страны были приняты соответствующие меры: в 1995 году была создана Ассамблея народа Казахстана и начиная с 2003 г. проводятся Съезды мировых и традиционных религий.

Ассамблея является регулятором национальной политики. Одна из целей Ассамблеи гласит: укрепление общественной стабильности как основы справедливого решения национального вопроса. По всему Казахстану функционирует 321 этнокультурных объединений. Ассамблея народа Казахстана – конституционный орган. «Одной из главных особенностей Ассамблеи является представительство интересов этнических групп в высшем законодательном органе – Парламенте страны как гарантированное представительство. Ассамблея избирает 9 депутатов Мажилиса Парламента. Избираемые Ассамблеей депутаты представляют ее интересы, как совокупность интересов всех этносов страны.

Во всех регионах функционируют Дома дружбы, которые расположены в регионах с полиэтничным составом населения. В городе Алматы действует «Дом Дружбы», в Астане – Дворец мира и согласия, построенный по поручению Главы государства. Здесь проходят ежегодные сессии Ассамблеи народа Казахстана,

съезды мировых и традиционных религий и другие знаковые мероприятия. Кроме казахских и русских театров, в стране работают еще четыре национальных театра – узбекский, уйгурский, корейский и немецкий.

Особое место в сфере этнокультурных взаимоотношений в Республике Казахстан отведено поддержке развития информационно-коммуникационных ресурсов этнокультурных объединений. На информационном поле активно работают более 35 этнических газет и журналов. Наиболее крупных 6 этнических республиканских газет работают при государственной поддержке. Газеты и журналы выпускаются на 11-ти языках, радиопередачи - на 8-ми, а телепередачи на 7-ми языках» [5]. Казахи выполняют консолидирующую роль в формировании толерантного общества со своим менталитетом, традицией, культурой. Тем самым создает условия для мирного сосуществования. Как гласит казахская мудрость: «преддверие счастья – в единении сил».

Согласие приходит тогда, когда решаются противоречия. В этом плане функционирование Ассамблеи оправдано. Начиная с 2003 года, проводятся съезды мировых и традиционных религий. Астана позиционирует себя в виде площадки, где пересекаются интересы различных культур, религии, традиции и т.д. В этом контексте, толерантность – это терпимое отношение приверженцев одной религиозно-конфессиональной общности к последователям других религиозно-конфессиональных общностей. Каждый придерживается своих религиозных убеждений, но также признает за другими такое же право.

Ассамблея народа Казахстана и Съезды мировых и традиционных религий в ходе своей работы руководствуются принципами толерантности. В Декларации принципов толерантности от 16 ноября 1995 года говорится: «Толерантность означает уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Толерантность - это гармония в многообразии. Это не только моральный долг, но и политическая, и правовая потребность. Толерантность - это добродетель, которая делает возможным достижение мира и способствует замене культуры войны культурой мира».

Международные политики и аналитики подчеркивают казахстанский вклад в развитие межконфессионального диалога между Западом и Востоком. Наша страна стала центром интеграции мировых цивилизаций. На страницах СМИ часто появляются статьи под заголовком «Толерантность – успех Казахстана...» или «Казахстанский опыт...» и т.д. Говоря о казахстанской толерантности нужно отметить, что этот термин широко употребляется не только в научных докладах, но и применяется на практике.

Председательство нашей страны в ОБСЕ акцентировало свое внимание на четырех Т., где толерантность заняла свое достойное место. Данная схема, сформулированная на четырех Т., показала всему миру: Казахстан всегда в своей политике ориентируется на толерантность в виде моста между цивилизациями, культурами, религиями и на эволюционный путь развития. Она базируется на идее многовекторности, интеграции, консолидации во имя глобальной и региональной безопасности, справедливости и прогресса.

С приобретением независимости Республика Казахстан провозгласила политику возвращения этнических казахов на историческую родину. В Казахстане была принята государственная программа «Нұрлы көш» (букв. «светлая кочёвка», «светлый переезд»). В основном, репатрианты стараются заселиться вместе, поближе друг к другу. Для их адаптации созданы специальные программы, разработанные Агентством РК по миграции и демографии. Но, тем не менее, встречаются недопонимания с местным населением. Хотя, на официальном уровне эти недопонимания не воспринимаются как конфликты на почве межкультурного различия. В разговорной речи местный народ их называет «оралман», что в переводе в буквальном смысле означает «возвращенец».

Термин «оралман» репатрианты воспринимают как оскорбление. Следовательно, чтобы местное население не воспринимало их как возвращенцев, а они, в свою очередь, не превратились в возвращенцев и не изолировались от общества, необходимо проводить соответствующие мероприятия. К тому же было бы целесообразно проводить разъяснительные работы с местным населением, поскольку некоторые негативно воспринимают политику поддержки репатриантов государства (Некоторые против того, чтобы репатриантам выплачивались льготы; также существуют пренебрежительные отношения к репатриантам).

В частности, в СМИ столкновения имевшее место в 2006 – 2007 годах в Казахстане освещались как межэтнические столкновения. В интернете, на страницах газет-журналов опережая, друг друга печатались разного рода материалы, где зачастую использовались словосочетания как «Государство ваше, а земля наша» или «Станут ли русские казахстанцами?...» и т.д. К тому же, в этих материалах часто подчеркивалось наименование нации, своего рода, как «группа казахов», «турецкие рабочие» или «казахизация» и т.д. СМИ как четвертая власть государства имеет влияние на сознание народа. Это не говорит о том, чтобы конфликты замалчивались, и перерастали в эскалацию, поскольку они от этого не исчезают. Информационное воздействие должно быть более политкорректным.

Казахстан, воплощая в жизнь свою политику, ориентируется на единство народа. Учитывая исторически сложившееся этническое, культурное и языковое разнообразие казахстанского народа мы должны воспитать свою молодежь в духе толерантности, поскольку именно сейчас наша молодежь начала придерживаться религиозных течений разного рода, что порой будоражит наше общество. Появление не свойственных ценностей нашему обществу приведет к дестабилизации в стране.

Таким образом, в силу всего вышесказанного мы предполагаем, что было бы целесообразно проведение следующих работ:

- создание курсов в стенах школ и ВУЗ по проблематике толерантности;
- формирование института медиации для решения проблем межкультурного взаимодействия;
- выделение грантов для образовательных проектов в целях изучения проблем нетерпимости, и вопросов толерантности;
- проведение конференции по проблеме толерантности среди молодежи.

Казахстанский опыт демонстрирует, что можно достичь единства при этом сохраняя культурные различия. Однозначно, мы не можем сказать, что наш путь формирования толерантности в обществе уникален: поскольку есть свои минусы и плюсы. Но, наше государство учитывает интересы диаспор, проживающих в нашей стране, и создает единство народа Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусев М. Политические зигзаги исламистов // Азия и Африка сегодня. 2007. № 5. - С. 45 – 50.
2. Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией 5.61 генеральной конференции Юнеско от 16 ноября 1995 года.
3. Доктрина национального единства Республики Казахстан.
4. Назарбаев Н. Судьба и перспективы ОБСЕ // Известие. 2010. 28 январь.
5. <http://www.assembly.kz> – Ассамблея народа Казахстана.

ӘОЖ 33(09)

Т. РЫСҚҰЛОВТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОЙ-ӨРІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

С.Н. МАМЫТОВА
т.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
Р.К. ТОГАЙБАЕВ
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі кездегі отандық тарихнамада тарихи-экономикалық ойды зерттеу өзекті болып табылады. Қазақстан экономикасының модернизациялау кезінде өткендегі тарихи тәжірибенің, қазақ ойшылдардың экономиканың қазақ қоғамында даму мәселелер мұрасының негізінде ғылыми-теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңыздылық туғызады. Осы тұрғыда Қазақстанның ХХ ғасырдың көрнекті қайраткері Т.Рысқұловтың экономикалық мұрасы аса қызықты болып табылады.

Оның тікелей қатысуымен Орта Азия және Қазақстан мемлекеттерінің өнеркәсібі мен транспортының негізі қаланды, мақта шаруашылығы дамытылды. (Қазір ол мақта кластері деп аталады). Атап ету керек, он бір жыл бойы РКФСР ХКК төрағасының орынбасары қызметінде бола жүріп, ол кеңес мемлекетінің бүкіл ұланғайыр аумағындағы шаруашылық құрылыс мәселелерімен айналысты, бұл Т. Рысқұловтың жоғары экономикалық білімдерлігін дәлелдейді.

Түркісб құрылысы кезінде “Ол орталық және жергілікті газеттерде ғалым-экономист ретінде Түркісб бойымен Орта Азия, Сібір, Қазақстан және Қырғызстан арасында жүк тасымалының өсуі, осынау жүк тасымалының аталған аудандар мен республикалардың әлеуметтік экономикалық дамуына ықпалы мәселелерін терең талдап жазды. Т. Рысқұловтың Сібір өнеркәсібінің, әсіресе металлургия және химия өнеркәсібінің дамуы туралы байқап-түйгендері назар аударарлық. Мұның бәрін ол өзінің 1930 жылы жарияланған “Түркісб” атты кітабында, көптеген мақалаларында, Н. Григтің “На Турксибе”, З. Островскийдің “Великая магистраль” (Түркісбтің істері мен адамдары туралы) атты кітаптарына алғы сөздерінде жазды” [2,б.80]

Т. Рысқұловтың қызметінде өңірлік экономика проблемаларын іс жүзінде шешу ерекше орын алады. Жалпы сол бір ауыр кезеңде Т. Рысқұлов 200-ден астам еңбек жариялады, олардың қатарында “Жетісу мәселелері”, “Қазақстан”, “Қырғызстан” атты еңбектері бар. Бұл еңбектерінде ол алғашқылардың бірі болып Қазақстан мен Қырғызстанның экономикалық тарихы мен экономикалық географиясына толымды сипаттама береді. “Жетісу мәселелері” атты жұмысында [1,б.5-32] ол облысты негізгі астықты және мал шаруашылық аудандарының бірі ретінде сипаттайды. Халықты сандық, ұлттық белгілері бойынша жан -жақты қарастырады, патшалық әкімшіліктің құнарлы жерлерді алып қоюы жөнінде, орыс және қазақ халықтарының арасында шаруашылықтардың саралануы туралы деректер келтіреді. Жетісу облысы өкімет органдарының кезекті әрі бірінші міндеті, -деп жазады Т. Рысқұлов: жер реформасы нәтижелерін алдын-ала белгіленген мемлекеттік жоспар бойынша толық шаруашылық бекіту; жер реформасының нәтижелеріне қарсы бағытталған кез келген тенденцияға батыл тойтарыс беру, және де кімде-кім сондай әрекеттерімен айыпталған болса, оларды көрнекі сот процестерін жүргізе отырып, ревтрибуналардың сотына тарту; жерге орналастырылған батырақтарды шаруашылық жағынан жайғастыру, ең бірінші кезекте орыс жарлы-жақыбайларын тарта отырып, орыстық үлгідегі кенттер құру; батырақтарға мемлекет тарапынан құрал сайманмен материалдармен және тұқыммен

жан-жақты көмектесу және жер реформасы нәтижесінде көшірілген орыс шаруаларын жаңа жерлерге түпкілікті жайғастыру, және қажет болған жерлерде мемлекеттік көмек көрсету; жерге орналастырылған батырақтар үшін мемлекеттік салықтарға және әртүрлі несиелер, кредиттер алуға, жер өңдеу құралдарын беруге және т.б. қатысты мемлекет тарапынан барынша жеңілдіктер беру; жер реформасы жүргізілген аудандарда билікке жерге орналастырылған батырақтар құрамынан адамдар тарту; саяси және мәдени - ағартушылық қызметтер жөнінде жұмыстарды бірінші кезекте жерге орналастырылған батырақтар арасында шоғырландыру; кооперативтік, кәсіподақ және басқа да жұмыстарды тағы да сол жерге орналастырылған батырақтар арасында шоғырландыру; барлық осы жұмыстарда - кеңес өкіметі жүргізетін іс шаралардың әрқайсысына интернационалдық сипат беру және Жетісу облысындағы жергілікті халық пен келімсектердің кедейшілігін саяси және шаруашылық тұрғыда өзара біріктіруге барынша ұмтылу болып табылады.

Алда тұрған жерге орналастыру науқанының міндеті: бірінші кезекте - осынау даулы аудандардағы кенттер мен айналасындағы тұрғылықты халық арасындағы жер-су-жайылым пайдалану шекарасын дәл белгілеу. Әрбір кенттік қоғамның өз ішіндегі бар жер дауларын осы қоғамның жері жоқ және жері аз бөлігінің мүдделерін сақтап жерді пайдаланудың еңбек нормалары аясында жер бөліп бере отырып түпкілікті шешу. Жерге орналастыру науқанының екінші бір маңызды жағы - бұл қырғыз [қазақ-авт.] аудандарының өзіндегі жерге орналастыру жұмысы. Қырғыздар [қазақ-авт.] арасындағы жер пайдаланудың басым үлгісі рулық- қауымдық. Қырғыз [қазақ-авт.] халқының шаруашылығы былайша бөлінеді: а) бірыңғай егіншілік; е) егіншілік-малшаруашылық; б) мал шаруашылық. Шаруашылық үлгілерінің осындай жалпы бөлінісіне сәйкес, жер де солай бөлінеді: а) суармалы айдамалы жерлер, б) айдамалы-жайылымдық, в) далалық жайылымдық және табиғи жайлау аудандары.

Сөйтіп жерге орналастыру жұмыстарын кезеңіне қарай үш категорияға бөлу қажет: бірінші кезекте жерге орналастыру жұмыстары қырғыз [қазақ-авт.] халқы тұратын таза егіншілік аудандар мен мекендерде жүргізілуі тиіс; екінші кезекте — егіншілік-малшаруашылық және үшінші кезекте - мал шаруашылық аудандарында. Жерге орналастыру бұл аудандардың әрқайсысына қатысты тиісті жер пайдалану үлгілерін белгілей отырып жүргізіледі. Еңбекте қырғыз [қазақ-авт.] аудандарында бүкіл жерге орналастыру жұмыстарының негізіне мынадай негізгі мақсаттар қалануы тиіс деп көрсетілген: біріншіден, бір мезгілде байлардың экономикалық қуатын бәсеңдете отырып, кедейлердің позициясын нығайту; екіншіден, рулық қатынастар мен рулық тұрмыстың қалдықтарын барынша бұзу; үшіншіден, осыған сәйкес болыстар мен ауылдардың аумақтарын белгілеу және шектеу; төртіншіден, жер учаскелерін ауылшаруашылығы өнімділігін барынша ұлғайтуға ыңғайлау және осымен бірге мал шаруашылығын нығайту. Жұмыста Жетісу губерниясындағы білім беру мен соттың проблемалары, осылардың мүшкіл жағдайы қарастырылған және Оқу-ағарту халық комиссариаты мен Әділет халық комиссариатының алдына қойылатын міндеттер белгіленген.

Т. Рысқұловтың “Қазақстан” атты монографиялық жұмысы іргелі еңбек болып табылады. Бұл жұмыста республиканың 20-шы жылдардағы жай-күйі, мал шаруашылығының, өнеркәсіптің, сауданың, транспорттың дамуы, қаржылық жағдайы, оның федерациялық жоспарға бағыныштылығы көрсетіледі [1б.199-274]. Қазақстандағы халықтың жалпы саны 6 553 600 адамға жуықтайды, соның 92%-ға жуығы ауыл халқының үлесіне тиеді, ал қала халқының үлесі 8%, оның да бір бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысады.

Қазақтар осылайша ҚазАКСР-нің негізгі халқы болып табылады. Қазақтарды осы уақытқа дейін “қырғыздар” деп дұрыс атамау қабылданған, ал қазақтардың өздері болса өз тарихының басынан-ақ өздерін әрдайым өздерінің төл атауымен, яғни “қазақ” деп атады, керісінше “қырғыздар деп ең алдымен бұрынғы Сырдария, Жетісу және Ферғана облыстарының, қазір сондай атаумен жеке автономиялық республика болып бөлініп шыққан, таулы аудандарында тұратын қазіргі қырғыз (қара қырғыз) халқын атады. Т. Рысқұлов отарлау тарихына үлкен назар аударады. Келімсектердің Қазақстан даласын отарлауы және осыған байланысты жүргізілген царизмнің саясаты қазақ халқының одан кейінгі тарихы барысында зор рөл атқарды, оның шаруашылық-тұрмыстық қатынастарында үлкен сапырылыс жасап, кейінгі экономикалық және мәдени дамуының жай—күйіне өзінің тосын таңбасын қалдырды.

Қазақстанға алдымен қоныс аударғандар орыс казактары болды. XVI ғасырдың аяғында-ақ Жайықта, немесе дәлірек айтқанда Джаикта Орал облысы еркін казактар қауымы құрылды. XVII ғасырда Ертіс өзенінің бойында казак қоныстары құрылады. Казак қоныстары кеңейе келіп, кейін Урал және Сібір казак әскерлері болып қалыптасады. Казактар орыс билігін одан әрі кеңейтіп таратуға арналған әскери шекара күзетін рөлін атқарды және сондықтан да оларға түрлі артықшылықтар берілді. Отарлаушылық салдарлары Қазақстанның түркістандық бөлігінде Жетісу және Сырдария губерниялары қаттырақ білінді, бұларда өңдеуге жарамды жерлер көлемі шектеулі болатын, себебі кеңістіктің көпшілігі егіншілік дақылдарға қолайсыз жерлерге жататын таулы, шөлейт, сортаң және т.б. Қазақстанның негізгі шаруашылық салалары мал шаруашылығы мен егіншілік. Шаруашылықтың басқа түрлері: өнеркәсіп, сауда, қаржы және т.б. алдыңғы екеуіне тәуелді. Бүкіл ауыл шаруашылығы құрамында мал шаруашылығы мен егіншілік ең үлкен пайыз аралас малшаруашылық егіншілік шаруашылықтарына тиесілі. Қазақстанның үш табиғи географиялық белдеулерінде (солтүстік, орта және оңтүстік) мал шаруашылығы да, сондай ақ егіншілік те әртүрлі деңгейде дамыған: солтүстік белдеуде егіншілік басым, орта белдеуде қуаңдалалық мал шаруашылығы және оңтүстік тау бөктерінде малшаруашылық-егіншілік шаруашылығы.

Қазақстанның шаруашылығында мал шаруашылығы әзірге бірінші орында тұр. Қазақстан аумағының көпшілік бөлігі мал шаруашылығына табиғи бейімделгендіктен, сөз жоқ, мал шаруашылығы болашақта да халықтың айналысатын басты шаруашылығының бірін құрайды және Қазақстанның жалпы шаруашылық

дамуында басты рөл атқаратын болады, оның үстіне мал шаруашылығы неғұрлым өнеркәсіптік сипат алса, солай болады.

Егіншіліктің өсуіне және өндеуге жарамды жер көлемінің аздығына қарамастан, революцияға дейін мал шаруашылығы кеміген жоқ, қайта осы уақыт ішінде егіншіліктің өсуі жағдайында малдың жекелеген түрлерінің санына қатысты ішкі қайта топтастыру жүрсе де мал шаруашылығы көбейді. 1900 жылы Қазақстанның яғни ҚазАКСР бұрынғы шекараларында солтүстік бөлігіндегі малдың жалпы саны 11 477 002 баққа жетті, ал 1916 жылы 20 561 447 бас болды, демек осы уақыт ішіндегі өсім 9 084 455 басты құрады (бұрынғы қоныс аудару басқармасының мәліметтері бойынша) [1, б. 244-245].

Малмен айналысатын шаруашылықтардың дағдарысы кезеңінде ең алдымен қой мен жылқының көп азайып кетуі Қазақстанның жалпы шаруашылық жағдайына ауыр әсер етті. Егер Қазақстаннан сыртқа қанша мал шаруашылық өнімдері әкетілгенін ескерсек, бұл түсінікті болады. Жоғарыда келтірілген цифрлардан малмен айналысатын шаруашылықтар біртіндеп. 1925 жылғы мәліметтер бойынша әсіресе төлдің өсімі көбейген. Осы кезең ішінде, соңғы неғұрлым тексерілген мәліметтер бойынша, Қазақстандағы жалпы мал басы 22 000 000-ға дейін, ал 1926 жылы — 26 000 000-ға дейін ұлғайды. Революцияға дейінгі уақытта бүкіл Қазақстандағы малдың саны 35 млн. басқа жетті Қазақстанның Түркістандық бөлігін де қосқанда [1, б. 246-247].

Мал шаруашылығында малдың тұқымын жақсарту мен сапалық құрамын жоғарылату мақсатында асыл тұқымды мал өсірудің үлкен маңызы бар. Мал шаруашылығындағы кезекті міндеттер мыналар болып отыр: мал шаруашылығын жүргізуді рационализациялау жақсарту, оған көбірек өнеркәсіптік маңыз беру, осыған байланысты-мал тұқымын жақсарту, ұсақ мал қой мен ешкі мен жұмыс малына ерекше назар аудару, жылқы шаруашылығы мен жылқы зауыты шаруашылығын жұмысын жақсарту, жасанды шөп егу жонышқа және т.б. әдістерін кеңейту, әсіресе, егіншілік көбірек дамып отырған аудандарда, және де басқа бірқатар міндеттер.

Егіншілік Қазақстанның шаруашылығында екінші бір маңызды саланы құрайды. 1916 жылы бүкіл бұрынғы ҚазАКСРі бойынша егістік алқабы 3 348 000 десятинаға теңесетін, содан орыс шаруаларына 61%, орыс казактары мен жеке қожайындарға - 19%, жергілікті казактарға 20% тиесілі болды. Көрсетілген алқаптан, әр десятинадан орташа алғанда 40 пұттан есептегенде, 133 920 мың пұт астық жинауға болатын еді.

Бұл өсімдіктердің ішінен мақта (оның алқабы 1925 жылы 36 000 десятинаға тең болды, ал 1926 жылы 52 мың гектарға жеткізу көзделді), темекі, қант қызылшасы, апиынды көкнар сияқтылары және тағы басқалары көп күтімді талап ететін, бірақ есесіне көп пайда әкелетін техникалық дақылдарға жатады. Мақта өсіруге жарамды қолайлы тың жерлер алқабы Қазақстан (оның оңтүстік аудандарында) 2 000 000 десятинаға дейін жетеді. Жоғары сортты талшық беретін және Қазақстанның өзендері мен көлдері жағалауында орасан зор алқапты алып жатқан кендір дақылын ерекше атап көрсету керек. Айтар болсақ, мысалы, Жетісу губерниясында Балқаш көлінің жағалауларында өсетін кендір 1 000 000 пұтқа дейін талшық бере алар еді. Басқа техникалық дақылдар арасында қант қызылшасын, күріш және жоңышқа (Оңтүстік Қазақстанда) өсіруді дамытудың ерекше мүмкіндігін атап өту керек. Қазақстанның астық өнімдері көбі ішкі тұтынуға, ал артылған көпшілік бөлігі Түркістанға тасылды. 1922-24 жылдар аралығында өздерінің астығы жетіспеуі себепті халыққа 6 250 912 пұт астық берілді, бірақ 1925 жылдан бастап астық мөлшері ішкі қажеттілікті қанағаттандыратын болды. 1925 жылы бүкіл Қазақстанда 100 млн. пұтқа дейін астық өсірілетіні күні бұрын болжанды. 1926-27 жылдарға астық балансы бойынша (1926 жылғы 1 қыркүйектегі астықтың жағдайы бойынша), жалпы түсім 156 млн. пұт деп көрсетілген, ал сатылатын тауарлық артығын Сауда халық комиссариаты 43 млн. пұт мөлшерінде белгіленген.

Қазақстанда өнеркәсіп Орталық Ресейдің өнеркәсібі атқаратындай рөл орындамайды, әйтсе де оның болашақта кеңейуі мүмкіндігі бар. Өнеркәсіптің жалпы құрамында өндеуші бөлігі басым. Өнеркәсіп кәсіпорындары жалпыодақтық, өлкелік және жергілікті маңызы бар кәсіпорындар болып бөлінеді.

Бірінші топқа мына кәсіпорындар жатады: Ембі өзеніндегі 70 мың шаршы шақырымға созылған, мұнай өндіретін, 1915 жылы 16,5 млн. пұт өндірген, 1921 жылы 500 мың пұтқа дейін берген, ал 1924-25 жылдары 12 млн. пұтқа дейін жоғарылаған. Одан кейінгі орында Риддер руда кен орындары, ондағы руда құрамында мыс, мырыш, қорғасын, күміс және алтын бар. Екі бірдей қуатты түсті металдар трестері Алтказполиметалл және Атбасар тресі құрылды.

Өлкелік маңызы бар өнеркәсіп кәсіпорындары арасында бірінші орында былғары өнеркәсібі тұр, оның өнімділік бағдарламасы 1925-26 жылдарға - 130 000 ірі мал терісі мен 136 000 дана қой терісі және 1926-27 жылдарға - 183 000 дана ірі терісі мен 160 000 дана қой терісі.

Одан кейінгі орында тұз кәсіпшілігі келеді: тұз қабаты қоры 100 миллиард пұтқа дейін жететін Елек тас тұз кен орны, Павлодар уезіндегі тұнба тұз, Каспий теңізі, Қарабұғаз шығанағындағы глаубер тұзы. Бір ғана Шығыс Қазақстанда 764 тұзды көлдер бар. Жыл сайын Қазақстан 8 миллиард пұт тұз сатады. Қазақстанның балық өнеркәсібі негізінен Арал теңізі мен Каспий теңізі жағалауында орналасқан. Каспий жағалауы бойынша балық аулау 1911 жылы 3,5 млн. пұтқа дейін жетті, ал 1923-24 жылдары — 576 845 пұт балық ауланды, ал Арал теңізінде 1915 жылы 2 S млн. пұтқа дейін балық ауланды.

Тоқыма өнеркәсібінен Алматы шұға фабрикасын атап айтуға болады. Ол өзінің өнімділігін 1914 жылы 240 041 кез, 1921 жылы - 58 542 кез мата шығаруға дейін жеткізді және өнімділігін тағы да арттырып, 1924-25 жылдары 154 543 кез шығарды. 1926-27 жылдарға өнімділік 240 мың метр шамасында белгіленді. Бұдан басқа жергілікті қолөнер өндірісінің өрістегенін айтуға болады. Тағы да бірнеше шағын фабрикалар

салу (Семей губерниясында) көзделінеді. Алтын өнеркәсібі Қазақстанның бірнеше жерінде (Қостанай және Семей губерниялары “Қазбатысалтын” және “Қазшығысалтын” трестері) және басқа да бірқатар жерлерде бар. Қазақстанның қалған аудандарында алтын кен орындары әлі зерттелмеген. 1926-27 жылдары 1177 кг өндіру белгіленген. ҚазАКСР-да тәуліктік өнімділігі 250 мың пұттан астам 300-ге тарта диірмен бар. Көпшілігі кооперативтік және қолөнершілік болып келетін жергілікті маңызы бар өнеркәсіп кәсіпорындары жалпы алғанда өлке үшін маңызды. Орталықтандырылған өнеркәсіптің үлкен салмағы бар. Жоғарыда көрсетілгеннен басқа, өлкелік және жергілікті маңызы бар өнеркәсіп салаларынан мыналарды атап айтуға болады: арақ қайнату өнеркәсібі, химиялық (Шымкент қаласындағы мемлекеттік сантонин зауыты, ол осында ғана өсетін дермене жусанының тұқымынан өлемдік қажеттік үшін сантонин өндіреді), май шайқау, сыра қайнату, ұн тарту және т.б. Қазақстанның қаржылық жағдайы жалпы федералдық жоспар бойынша құрылған. Қазақстанның Мемлекеттік бюджеті 1923-24 жж. 7 500 000 руб. көлемінде бекітілді және 1923 жылдың бюджеті мөлшерінен 34,6 % асып түсті.

1924 жылы түбегейлі ақша реформасы жүргізілді, бұл оның федералдық ауқымда жүргізілуімен байланысты. Қазақстанда өнеркәсіп банкінің бөлімшесі 1925 жылы тамыз айында ашылды, қазанның 1-не қарай оның айналымы 27%-ға ұлғайды. 1925 жылы шілде айының соңында ауылшаруашылық несиесі қоғамдарының қаржысы (барлық құрамдас бөліктерімен және сырттан тартылған капиталмен) 4 690 334 руб. 87 тиын болды. Қазақстанда сондай-ақ сақтандырудың жекелеген түрлері дамып келеді, өзара несие қоғамы және басқалар бар. [1, б.255]. Қазақстанның сыртқы саудасы ең алдымен мал шаруашылығы өнімдерін, астық және майлы дақылдар шығаруға негізделген.

Қазақстанда тұтыну және ауылшаруашылық кооперациясы да айтарлықтай жылдам дамып келеді. Қазақстанда әсіресе ауылшаруашылық кооперациясы үлкен маңызға ие. Қазақстан бойынша 1925 жылғы 1 қарашада бүкіл ауылшаруашылық серіктестіктері мен ауылшаруашылық кооперацияларының басқа да түрлерінің саны 1576 болды, оларға біріккен шаруашылықтар саны — 123 974, орташа алғандағы мүшелерінің саны 78,7%. Үлес салмағы бойынша бірінші орында несиелік ауылшаруашылық қоғамдары, кооперативтік ауылшаруашылық серіктестіктері, ауылшаруашылық артельдері және басқалар тұр. 1926 жылғы 1 қазанда ҚазАКСР аумағында 1193 кооператив болды. Темір жолдар солтүстік шекара бойынша, Орынбор-Ташкент және Арыс-Пішпек (1927 жылдан-Фрунзе қаласы) желісі бойынша өтеді [1, б.256]. Алдағы уақытта салынғалы отырған Түркістан-Сібір (Жетісу) темір жолының бүкіл Одақтың шаруашылығын, сондай-ақ Орта Азия, Қазақстан мен Сібірдің шаруашылығын дамытуда зор маңызы бар. СТО-ның қаулысына сәйкес, Жетісу темір жолы 1926-27 жж. басталып, 5 жылда аяқталуы тиіс, және екі басынан (Семей қаласы мен Фрунзе қаласы) салына бастайтын болады. Жолдың ұзындығы-1400 км, ал жылжымалы құрамсыз құны- 162 млн. руб. Жолдың экономикалық маңызы орасан зор. Сібірді Орта Азиямен қоса отырып, ол соңғысын арзан астықпен қамтамасыз етеді (Алтай бойынша артылып қалатын астық - 23,5 млн. пұт, Жетісу, Қырғызстан мен Семей губерниясында-18 млн. пұт және бір бөлігі Ақмола губерниясынан, онда артылып қалатын астық 20 млн. пұт болады деп есептелінеді). Орта Азиядағы астық тапшылығы 1925-26 ж. 20,3 млн. пұтты құрады. 1926-27 жж. ол шамамен 22 млн. пұтқа жетеді деп болжанып отыр, ал соңғы мәліметтер бойынша бұл қажеттілік бұдан да ұлғаяды. Қазіргі уақытта астық Поволжьеде және айналма жолмен Сібірмен Солтүстік Кавказдан әкелінуде. Осы астықтың едәуір бөлігін экспортқа табысты бағыттауға болар еді, әсіресе бұл ретте солтүстік Кавказдың астығы ерекше құнды. Солтүстік Азияның суармалы жерлерінде ауылшаруашылық дақылдары арасында мақта 25,8%-ың алып жатыр, ал дөңді дақылдар мен бұршақты дақылдар 57,3%. Жетісу темір жолы арзан астық, күріш және жем шөп тасып әкеле отырып, осы дақылдар алқабының ара қатынасына мақта шаруашылығын кеңейту тұрғысында айтарлықтай ісер етеді. Жаңа темір жол Сібір, Қазақстан мен Орта Азия арасында экономикалық байланыстар құра отырып, Одақтың Батыс Қытаймен және Батыс Моңғолиямен тауар айналымын дамытуда да үлкен рөл атқаратын болады. Ресейдің Батыс Қытаймен арадағы тауар айналымы 1923 жылы 20 312 000 рубльге, 1924-25 жж.-7 145 000 руб., ал 1925-26 жж. бірінші жарты жылдықта 6 083 000 рубльге тең болды [1, б.258-259]. Бұл арада тауар айналымының жылдам өскені айқын көрінеді, әрі оның зор саяси маңызы бар.

Көріп отырғанымыздай, Т.Рысқұлов XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның экономикасын аса мұқият зерттеген. “Қазақстан” атты монографиясында қаралған көптеген мәселелер біздің уақытпен үндес. Т. Рысқұловтың негізгі жұмыстарын зерделей отырып, біз олардың авторы Ресей, Қазақстан мен Қырғызстан өнім өткізетін ауқымды өңір, шикізат көзі, өнеркәсіптік капитал жинау және жер отарлау үшін кеңістік ретінде қарады деп ұғынғанын көреміз. Т. Рысқұлов ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі жолы егіншілікті дамытуда, атап айтқанда оны мал шаруашылығымен қосарластыра дамытуда деп білді. Мал шаруашылығы өнімдерін шет елге экспортқа шығару, сөйтіп ақша табу керек,-деді Т.Рысқұлов. Бұл мәселе бүгінгі таңда да маңызды болып отыр емес пе. Т.Рысқұлов статистикалық материалдарды талдай отырып, Қазақстанның оңтүстігі мен Қырғызстанда қазақтар мен қырғыздардың құнарлы жерлерін алып қоюға байланысты былай деп жазады: “... өкімшілік мүлдем бейжай қарады, ал іштей керісінше, қазақ қырғыз халқын бірте бірте экономикалық даму атымен болмайтындай жағдайға қоюды қалады” [3, б.137].

Осылайша Т. Рысқұлов сол кездердің өзінде-ақ арзан шикізат пен жұмысшы күштерін пайдалану мақсатында Орталық Азияның Ресейдің экономикалық кіріптарлықта ұсталып отырғандығы жөнінде ашық айтты. Қазіргі Қазақстанның мақсаты соңғы технологияларды пайдалана отырып, экономиканың басқа да секторларын жоғары деңгейде дамыту арқылы Қазақстанды алдыңғы қатарлы бәсекеге қабілетті елу елдің

қатарына қосу. Бұл қазақстандықтарының қолынан келеді. Т. Рыскуловтың бұл жұмыстары оның экономикалық проблемаларды зерттеуде ыждағаттылықпен, орасан зор еңбек еткенін айғақтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рыскулов Т. Собрание сочинений в 3-х томах. Том 2. Алматы: Казахстан, 1997.
2. Устинов В.М. Зампред Совнаркома Российской Федерации – Алма-Ата: Казахстан, 1998.
3. Рыскулов Т. Избранные труды.- Алма-Ата, 1984.

УДК-63(574)

ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАЗАХСТАНЕ

М.А. МАННАНОВ

учитель истории, ОСШ №6 имени Кирова, ЮКО, Сайрамский район с. Карамурт

Одна из самых мрачных страниц в истории Казахстана связана с коллективизацией. XV съезд Коммунистической партии провозгласил курс на коллективизацию сельского хозяйства. Важное значения в развитии кооперативного движения на селе имели провозглашенные В. И. Лениным принципы добровольности, самостоятельности, материальной заинтересованности, поэтапного перехода крестьян к высшим формам крестьянского кооперирования. Эта кампания проходила в республике с большим напряжением, что объясняется специфическим характером казахстанской экономики. К 1926 году только четверть казахского населения занималась земледелием, 38,5 % разводили скот и 33,2 - культивировали как скотоводство, так и обработку земли. Тем не менее, около 10% казахов вели кочевой образ жизни, 2/3 - полукочевой, а это означало, что, выпасая скот, они переходили с места на место, практически, круглый год. Учитывая экстенсивность животноводства, примитивную материально-техническую базу, отсутствие традиций крестьянской кооперации в прошлом, кочевой и полукочевой образ жизни степняков, ЦК партии намечал закончить коллективизацию в Казахской АССР в основном к весне 1932 г.

Новая власть не понимала, да и не хотела понимать традиционного образа жизни казахов, особенно кочевников. В ее представлении степняки, как перекасти-поле, беспорядочно и бессмысленно блуждали по степи. В действительности же жизнь местного населения имела строго определенный порядок. Большинство казахов имели свои кыстау - дома для зимовок с различными хозяйственными пристройками. Были у них и постоянные летние жилища. Обычно кочевники владели большими стадами овец, коров, лошадей, которым нужны огромные пастбища. Понятно, что никакими оградами выпасы не обносились, но чабаны и без того хорошо знали, кому принадлежит та или иная земля, где она начинается и где заканчивается. Каждый бдительно следил за тем, чтобы даже внутри собственной территории пастбище не вытаптывалось. Поэтому кочевники не могли сидеть на одном месте; дабы травяной покров мог восстановиться, скот постоянно перегонялся с участка на участок.

Ни одна семья, ни одна община не имела права занимать чужую землю, выпасать на ней свой скот. Границы территорий всегда были вопросом первостепенной важности. Распри по этому поводу, известные в быту как "жердауы", были самыми тяжелыми из всех конфликтов и случались крайне редко. Но если вдруг и возникали какие-либо недоразумения, они с разу же разрешались советами старейшин, решения которых были окончательные и обсуждению не подлежали. С этими решениями считались все, в том числе и родовая знать.

Однако советская власть в первые же годы своего существования начала предпринимать целенаправленные попытки изжить наши национальные традиции, как «противоречащее социальному прогрессу и имеющее отсталый характер». О каких традициях и устоях могла идти речь, если они мешали большевикам бесконтрольно распоряжаться огромными территориями, регламентировать жизнь миллионов людей!

Экономические задачи решались сугубо политическими методами. Большевистская верхушка вела лихорадочный поиск резервов, которые помогли бы преодолеть разруху и голод. А Казахстан, по ее мнению, располагал большими возможностями для пополнения продовольственного запаса лежавшей в руинах страны, разрешения проблем Центральной России, Поволжья, Приуралья, Сибири и Дальнего Востока. Сгоняя кочевников с пастбищ и заставляя их вести, оседлый образ жизни, власти намеревались распахать степи в надежде наладить здесь мощное зерно производство.

Идея коллективизации сельского хозяйства с самого начала была дискредитирована жесточайшим тотальным террором. Коллективизация форсировалась без учета местных условий, необходимой предварительной подготовки, преимущественно административными методами.

Коллективизация и одновременное оседание стали разрушать вековой уклад жизни аула до основания. Уничтожался не только класс казахского общества, рушились все устои, наработанные тысячелетиями кочевой цивилизацией. Перед сельским хозяйством Казахстана была поставлена задача - начиная с 1931 года сдавать ежегодно по 1,6 млн. т. зерна. Это был экономический нонсенс, тем не менее намерение превратить кочевников в оседлое население было завершено в пересмотренный пятилетний план развития страны. В столице республики

был создан специальный комитет по обустройству новых земель. За осуществление этого бредового замысла с энтузиазмом взялись местные коммунисты. Одним из таких "энтузиастов" был Федор Голощекин, возглавлявший краевой комитет ВКП(б) с 1925-го по 1933 год.

В декабре 1929 года казахстанские большевики вплотную приступили к реализации решений ноябрьского пленума. Общий курс коллективизации они обильно сдобрили местной спецификой, решив, что необходимым условием ее проведения в Казахстане должен стать перевод местного населения на оседлый образ жизни. Уже в январе 1930 года высший орган представительной власти – ЦИК безапелляционно заявил, что к концу первой пятилетки из 566 тысяч кочевых и полукочевых семей на оседлость должны перейти не менее 544 тысяч. В связи с продовольственными трудностями 1929 г. заготовке сельскохозяйственной продукции был придан характер чрезвычайной акции времен «военного коммунизма». В 1931-1932 гг. в Чубартауском районе сдали государству на мясо 80% всего поголовья скота, Балхашскому району, насчитывающему 173 тыс. голов скота, была дана разверстка в 297 тыс. единиц. Излюбленным средством наиболее рьяных «коллективизаторов» было огульное зачисление колеблющихся в так называемые подкулачники. В их разряд были отнесены тысячи зажиточных и середняцких хозяйств. Только в 1929 г. в республике привлекались к ответственности 56 498 крестьян, из них более 34 тыс. были осуждены.

Крайне тяжелыми последствиями обернулось так называемое раскулачивание. В секретной инструкции предписывалось арестовать участников антиколхозных движений – зажиточных крестьян, попавшихся влиянием, переселять в пределах области или в другие области, остальные кулаков расселять на худших землях, вне колхоза. Из аула и деревни были изгнаны наиболее грамотные, предприимчивые хлеборобы и скотоводы, наиболее жизнедеятельная часть сельского населения. По имеющимся данным (далеко не полным), аресту и выселению в 1931 г. было подвергнуто 5500 семей. Немало хозяйств было ликвидировано и в 1932 г., и в первой половине 1933 г. рецидивы раскулачивания продолжались и позже.

Повсеместно имело место незаконное осуждение и конфискация скота у бедноты и середняцких хозяйств, лишение прав на собственность, насильственное выселение с места постоянного проживания. Беднякам и середнякам, не желавшим вступить в колхоз, угрожали высылкой за пределы Казахстана, их переводили в «кулаки». Так, в Акмолинском округе имел место факт высылки в течение 24 часов осужденных с семьями в Соловки. В Алма-атинском и Петропавловском округах, в селах некоторых районов объявлялся черный бойкот, когда заколачивались окна, не разрешалось топить печи, зажигать огонь.

По существу, коллективизация оказалась сплошной авантюрой. В большинстве из созданных к весне 1930 года коллективных хозяйствах отсутствовали не только жилые дома, хозяйственные постройки и необходимый сельхозинвентарь, но и пахотные земли. Многие из возникших колхозов размещались в пустынной и полупустынной зонах, где не было даже питьевой воды. Остро не хватало кормов для животных, а выпасать личный скот на пастбищах строжайше запрещалось.

Впрочем, у многих из согнанных в колхозы людей не было не то что скота, но и вообще личного имущества. Существовала, правда, некая программа строительства жилых помещений и амбаров, но власти ее благополучно провалили: от намеченного было построено только 15% жилья и 32% примитивных сараев. Даже согласно официальным отчетам, 32 тысячам осевшим семьям кочевников в 1930-1932 годах было предоставлено всего две с половиной тысячи домов и 108 бань. Остро не хватало агрономов, зоотехников, ветеринаров, других специалистов сельского хозяйства. В большинстве колхозов не было даже примитивных планов агро- и зоотехнических мероприятий.

Население отчаянно сопротивлялось. В 1929 - 1931 годах в Казахстане зарегистрировано 372 восстания, в которых участвовало около 80 тысяч человек. Понятно, что все вспышки недовольства жестоко подавлялись. Было и пассивное сопротивление, когда, вместо передачи личного скота в коллективные хозяйства, люди попросту его забивали. В большинстве районов в первые же недели коллективизации было пущено под нож до 50% всего поголовья. Впрочем, огромное количество уцелевших животных погибло наступившей зимой из-за нехватки кормов и слабой организации зимовки.

Экономический курс большевиков терпел крах, и как это всегда бывало в таких случаях, власти стали искать крайних. В качестве стрелочников выбрали членов политического движения Алаш, которое, как известно, сформировалось в 1917 году на волне возрождения национального самосознания казахского народа. Было громко объявлено, что алашевцы противодействуют проведению политики коллективизации, подбивают народ к актам саботажа и вредительства. В 1930 году было сфабриковано дело о "контрреволюционномговоре", якобы направленном на свержение в городах и аулах советской власти. Состоялись постыдные судилища, в результате которых невинно пострадали многие видные представители казахской интеллигенции, а также практически все местные чиновники - тоже казахи. К концу 1932 года были проведены политические чистки и в высших эшелонах власти республики.

За период с 1929 по 1933 гг. тройкой Полномочного представителя объединенного государственного Политического управления по Казахстану (ПП ОГПУ – председатель Волленберг), по неполным данным, рассмотрено 9805 дел и принято решение в отношении 22 933 лиц, из них к высшей мере наказания – расстрелу были приговорены 3386 человек, заключению в концлагеря на срок от 3 до 10 лет – 13 151 человек. По социальному составу: баев и кулаков – 4 832, середняков – 1509, бедняков – 505, представителей духовенства – 181, так называемых социально-вредных (интеллигенция - авт.) элементов – 242. За 1933 г. органы ПП ОГПУ

Казахстана арестовали свыше 21 тыс. человек. Для того, чтобы усилить влияние на массы, власти начали практиковать массовые приемы в партию. Но добровольно вступать в эту организацию местное население не спешило. В январе 1929 года в Казахстане было всего 16550 коммунистов. К 1931 году их стало 17500, да и то это были "казахстанцы", то есть как казахи, так и русские. В районах, где проживало в основном казахское население, коммунисты составляли мизерную долю процента от общего числа тех, кто по возрасту уже мог быть принят в партию. Начало 30-х годов отмечено крайней многовекторностью официальной политики, которая меняла направления, как флюгер на ветру. Кочевники были первыми, кого определили в жесткие колхозные "артели", но состоявшийся летом 1930 года XVI съезд партии решил несколько ослабить жесткие условия коллективизации для полупустынных регионов. Была разработана более свободная программа, в соответствии с которой там предписывалось создавать не колхозы, а так называемые ТОЗы - товарищества по обработке земли, членам которых было разрешено иметь небольшое количество своего личного скота и птицы. В июне местные власти решили возвратить колхозный инвентарь и скот частникам в кочевых и полукочевых районах.

Но в ноябре 1930-го у крестьян снова отобрали все орудия сельскохозяйственного производства, а к июню следующего года и скот. К апрелю 1930 года 50,5% сельского населения силой было вовлечено в колхозы. Затем эта цифра упала до 29%, но уже к 1 октября 1931 года она достигла почти 65%. Когда давление было немного ослаблено и казахам позволили забрать какую-то часть своего скота, они, конечно, воспользовались этой возможностью. С началом новой волны коллективизации в 1931 году многие попытались обойти закон, начав выпас личного скота в отдаленных оврагах и лесах. Тем не менее, с приближением зимы им приходилось забивать животных и до весны питаться мороженым мясом. Из-за постоянных срывов намеченных программ, хронической нехватки скота, семян, инвентаря и строительных материалов власти терялись, бросались из крайности в крайность. Именно в те годы родилась порочная практика, в соответствии с которой колхозы то объединялись, то разъединялись в иллюзорной надежде, что эти реформации помогут увеличить производство сельскохозяйственной продукции. Выходило же наоборот: убытки постоянно росли и достигали колоссальных размеров. Практически все - и те, кто были загнаны в колхозы, и те, кто временно избежали этой участи, остались без скота. Если в 1928 году было зарегистрировано 6 миллионов 509 тысяч голов крупного рогатого скота, то в 1932 году эта цифра упала до 965 тысяч. Поголовье овец снизилось с 18,5 миллиона до 1 миллиона 386 тысяч. Размеры площадей, используемых под земледелие, выросли всего на 15-17%. При этом не произошло практически никакого увеличения производства зерна и другой продукции земледелия. В результате республика была ввергнута в тяжелейший кризис. На людей обрушились голод и эпидемии, усугубленные сталинскими репрессиями. Даже официальная статистика того времени не смогла скрыть, насколько сильно пострадал Казахстан. Если по данным всесоюзной переписи 1926 года в республике численность казахского населения составляла 3 млн. 963 тысячи человек, то по переписи 1939 года она едва дотягивала до 3 млн. 100 тысяч – цифры, явно преувеличенной. Впоследствии оказалось, что дела обстояли намного хуже.

Жертвами голода и репрессий в 1932-1933 годы стали один млн. 750 тысяч человек, или 42% всей численности казахского населения республики. Тотальные репрессии и голод вызвали массовый отток населения с насиженных мест. Только с января 1930 г. по июнь 1931 г. снялось более 280 тысяч хозяйств – около 1 млн. 70 тыс. человек. Начались массовые откочевки людей - они бежали в Китай, Монголию, Турцию, Иран, в республики Средней Азии и соседние российские регионы Поволжье, Урал, Сибирь. Это был ярко выраженный протест сельской бедноты против произвола и беззакония. Согласно новейшим данным, за эти годы республику покинуло около одного миллиона 100 тысяч человек. Более 600 тысяч казахов уже больше не вернулись на родину. Для других жизнь на чужбине оказалась еще более невыносимой, и они в отчаянии возвращались. Голод и массовое уничтожение людей стали результатом экономической и политической безграмотности большевистских "переустроителей мира", бесконечных стратегических и тактических просчетов проводимого ими курса, а также полного незнания и нежелания знать казахский народ, его традиции и культуру. Но это - еще и результат идеологически мотивированной бесчеловечной сталинской политики, к тому же значительно ужесточенной желавшими угодить "вождю народов" местными сатрапами. Край, считавшийся крупной базой животноводства на востоке страны, оказался отныне и на долгие годы в числе второразрядных регионов. На 1 января 1933 г. республика насчитывала всего 4,5 млн. голов скота против 40,5 млн. голов накануне коллективизации.

ЦК Коммунистической партии 17 сентября 1932 г. принял постановление «О сельском хозяйстве, и в частности, животноводстве Казахстана». В постановлении было указано на необходимость учитывать при проведении коллективизации уровень хозяйственного и культурного развития республики и степень подготовленности широких крестьянских масс. ЦК партии предложил в животноводческих районах Казахстана создавать товарищества по совместной обработке земли и косьбе как переходную ступень к сельхозартели. Однако это постановление было принято тогда, когда разрушительные процессы зашли слишком далеко. В нём нет ни слова о голоде, лишениях народных масс, о катастрофическом падении животноводства и о причинах, их породивших. Работа по облегчению участи шаруа началась. Прежде всего, были ликвидированы искусственно созданные колхозы. В зерновых районах вместо коммун были организованы сельхозартели, а населению возвращены насильственно обобществленные скот и имущество. На XVII съезде партии в феврале 1934 года неудачи коллективизации в Казахстане были по большей части списаны на нежелание кочевников переходить к оседлой жизни. В следующем, 1935 году уступки, связанные с программой создания ТОЗов, были отменены и хозяйства снова превратились в колхозы. В результате принятых мер за годы второй пятилетки колхозы и совхозы Казахстана получили новейшую отечественную сельскохозяйственную технику. К концу

второго года пятилетки на колхозных полях республики работало около 9 тыс. тракторов. Особое внимание было уделено подготовке кадров трактористов и комбайнеров.

К концу второй пятилетки в Казахстане было создано около двухсот совхозов. На полях республики работало свыше 24 тыс. тракторов, около 8 тыс. комбайнов. За период второй пятилетки заметно увеличились посевная площадь и поголовье скота. Расширились посевы таких культур, как хлопок и сахарная свекла. В это же время в основном был завершён переход казахов от кочевого образа жизни к оседлому. На их хозяйственное устройство Советское правительство отпустило 40 млн. рублей. К 1938 году коллективизация была в основном закончена. Но какой дорогой ценой пришлось за нее заплатить! Трудно однозначно дать оценку коллективизации сельского хозяйства в Казахстане. С одной стороны, внедрение прогрессивных технологий, концентрация техники, более рациональное использование земли. Рост производительности труда – все это было по плечу крупным коллективным сельскохозяйственным предприятиям. С другой стороны – уравнительность, жесткая централизация, слабая личная заинтересованность. Постоянное подавление воли и инициативы личности – все эти факторы сковывали динамичное развитие сельскохозяйственного производства. Осуществление сталинской модели коллективизации сельского хозяйства на деле оказалось советским вариантом великого бедствия в период джунгарского населения.

ӘОЖ 358.43 (09)

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ҰШҚЫШ ҚЫЗЫ

А.Қ. МАХМЕТОВА
тарих пәнінің мұғалімі, №2 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі,
Ертіс ауылы, Павлодар облысы

Хиуаз Қайырқызы Доспанова 1922 жылы 15 мамыр Ганношкин селосында (қазір Атырау облысы) дүниеге келген. Әкесі - Қайыр балықшы, анасы - Меруерт мұғалім болып еңбек еткен. Хиуаз Астрахандағы балық кәсіпшілігімен айналысқан жұмысшы отбасынан шыққан. Бір кісінің кезінде Мәншүк Мәметовамен бір көшеде тұрып, көрші болғанының өзі өмірінің естен кетпес бір сәті іспеттес. Есімдері тарихта мәңгі қалатын бір көшенің батыр қыздарының мінездерінде де ұқсастық бар. Алғырлық, қайсарлық, адалдық. Екеуіне ортақ қасиет. Мектеп қабырғасын үздік бағамен тәмамдаған талдырмаш жас қыз ұшқыш болуды армандайды. Алға қойған мақсатын қайтсе де орындауға дағдыланған ол, соғыс басталған жылдары Мәскеудегі Жуковский атындағы әскери-әуе Академиясына қабылданбай қалса да, медицина институтынан алған білімімен тылда еңбек етіп, кейін ұшқыштар дайындайтын училищеге түседі.

Ұшқыштық өмір жолын Оралдың аэроклубында бастап, кейін әйгілі ұшқыш Марина Раскова басқарған 46-гвардиялық полкінің құрамында 300-ден астам әуе шайқастарына қатысқан Хиуаз Доспанова сол кездің өзінде теңдессіз ерлігі үшін "қанатты қыз" атанған еді. Жаумен аспандағы шайқаста Хиуаз ұшақтан 14 рет құлапты. Төрт мәрте ауыр жаракат алып, есін жиысымен ұрыс даласына қайта оралып отырған. Жаумен шайқаста асқан ерлік көрсете білді. Қазақтың жас қызы Ұлы Отан соғысы жылдары Марина Раскова басқарған 46-гвардиялық түнгі бомбалаушы – ұшқыштар полкінде штурман қызметін атқарған. Майдандағы ерлігі үшін ол «Қызыл Жұлдыз», II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен және көптеген медальдармен марапатталған. Ал төсіндегі «Еңбек Қызыл Ту» ордені соғыстан кейінгі жылдардағы елеулі еңбегінің жемісі. Өрімдей жас қыздың қайсарлығына тәнті болған атақты ұшқыш әйел Марина Раскова сол кезде-ақ оған зор үміт артқан екен. Есімдері кең тараған ұшқыш әйелдер Гризодубова, Осипенко, Расковаларға еліктеген Хиуаз Доспанова үмітті ақтайды.

Соғыс басталған кезде бар-жоғы 29 жастағы Марина Михайловна Раскова Кеңес Одағының Батыры деген атаққа ие еді. Мұндай ерекше атақ М.Раскова, В. Гризодубова және П. Осипенкоға 1938 жылы Мәскеу-Қиыр Шығыс бағытында 6450 шақырымды еш жерге конбастан ұшқаны және әлемдік жаңа рекорд жасағаны үшін берілген. Неміс-фашист басқыншыларына еліміздің шекарасына таптап кірген сәтте М.Раскова Сталинмен бұрыннан батыр ретінде таныстығын пайдаланып Энгельс қаласында әйелдерден авиа топ құруға келісім алады. Сөйтіп 586, 587, 588 түнгі бомбалаушы полктерді құруға кіріседі. 588 полк кейін 46-шы гвардиялық түнгі бомбалаушы әйелдер полкі деп аталып, соғыс тарихында ерекше орын алды. Осы полктің құрамында қазақтың қанатты қызы, Хиуаз Қайырқызы Доспанова әуеге 300 –ден астам рет көтеріліп, бірнеше рет ауыр жаракат алса да сәл тәуір болғаннан кейін қайтадан әуеге көтеріліп тұрды. Полктің ұшақтары кейіннен "кукурузник" деп аталған ПО-2 деп құрылды. Өзіміздің әскерилер ол полкті "Дуняның полкі" деген. Себебі, оның алғашқы және жалғыз командирі болып атақты ұшқыш ержүрек әйел Евдокия Бершанская басқарды. Полктегі барлық қызметте де тек қыз-келіншіктер болған. 1941 жылдың күзінде полкте 20 ұшақ болса, сонынан ол 45-ке дейін өскен. Бірақ, соғыстың соңғы күні солардың сапта тек 36-сы ғана қалыпты. Бір қызығы, ПО-2 ұшқанда сағатына тек 120 шақырымға дейін жылдамдықты ала алатын. Сондықтан, оны автомат емес, жай пистолетпен де зақымдауға болатын. Сол себепті де олар тек түнде ұшатын. Әрбір сапардан келгенде механиктер мен техниктер ұшақтың ағаш қақпасындағы оқтарды алып, қайта ағаш, фанермен жамап отырған.

Хиуаз жан досы Евдокия Носаль екеуі 1942 жылдың маусымында 20 түнде 95 рет ұшып шыққан. Бір түнгі сапарда жаудың көп күші мен көпінді қиратқаны үшін Дуся Носаль Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталды. Сол Е. Носаль, Хиуаз апайдың майдандас досы 1943 жылы 23 сәуірде 354-ші сапары кезінде жау оғынан қаза тапты. Алай ол жөнінде кітабында қинала жазды.

Кавказ тауының баурайынан Берлинге дейін өз полктастарымен бірге қиян-кескі шайқас жолдарынан өткен ұшқыш қыз Хиуаз Доспанованың ерлігі сол жылдардың өзінде әйгілі болды. «Қызыл Жұлдыз», 1 және 2 дәрежелі Ұлы Отан соғысы ордендерін алды. Дүние жүзінде тұңғыш рет жасақталған әйелдердің авиациялық полкының штурманы болды. Бірақ, Хиуаз туралы деректер мектеп бағдарламасына енгізілмеді.

Даңқты ұшқыш Кеңес Одағының Батыры Раиса Аронова өзінің «Ночные ведьмы» деген естелік кітабында Хиуаз Доспанова үш мәрте әскери тапсырманы орындау барысында отқа оралып, бір күдіреттің арқасында аман қалғанын қатты таңғалыспен жазады. Кеңес Одағының Батыры, қаһарманы ұшқыш Марина Чечнева «Неба остается нашим» кітабында «Катя Доспанова – көзсіз батырдың нағыз өзі. Қашан да болсын жарқылдап жүретін қыздардың бірі болды», - деп келтіреді. «Менің қарулас достарым» атты кітабында Хиуаз Доспанованың штурман ретіндегі шеберлігі жайында 15 бет арнапты. Соның бір жерінде: «Доспанова өз самолетін белгілеген бағыт нүктесіне тура көздеп, өз аэродромына да жаңылмай дәл келіп отыратын» деп жазған.

Александр Магидтің «Гвардейский Таманский авиационный полк» деген деректі тарихи туындысында да қазақ қызының ерлігі әңгімеленеді.

Хиуаз Доспанованың майдандас достары Руфина Гашева мен Ольга Яковлеваның әңгімелері Хиуазды жаңа қырынан тануға мүмкіндік берді. Хиуаз-Катяны қайсар да тура, үнемі алғы шепке асығып тұратын еді деп әңгімелейді майдандастары. Ал полктың штаб бастығы Ирина Ракобольская: «Катя өте қиялшыл еді. Бірақ батылдылығы мен батырлығы үнемі басым болушы еді», - дейді. Хиуаз Доспанованың естелігінде былай деп жазады: «Біздің қыздар шетінен батыр еді. Олар 23 мың 672 рет әуеге көтеріліп, жауды бомбалады. 23 ұшқыш қыз Кеңес Одағының Батыры атанды. Біздің полкты фашистер «түнгі перілер» деп атады.

Әрбір атып түсірілген әйел-ұшқыштар үшін әрбір солдатқа темір крест беріп, аз күнге үйіне демалысқа жіберуге уәде бергенін естідік. Алайда, гитлершілдер бір нәрсені түсінбеді: еңбектеген баласынан еңкейген шалына дейін қолына қару алып, жауға қарсы шыққан елді жену мүмкін емес еді!

Сұрапыл соғыс кезінде халқымыздың қаһарман ұл-қыздары ерен ерлігімен ерекшеленіп тарихта мәңгі өшпестей із қалдырды. Жүзден астам қазақ жауынгерлері зұлым жаумен шайқаста жеке-дара ерлік жасап, Кеңес Одағының батыры деген атаққа ие болды. Олар-көрініп көзге түскендер. Ал, қаншасының аты әлі де тарихымызға алтын әріппен жазылуды күтіп тұр. Қан майданда қасық қаны қалғанша соғысып, өжеттік пен өрліктің, ерлік пен елдіктің үлгісіне айналған халқымыздың қанатты қызы Хиуаз Доспанова анамыздың да жерлестеріне молынан таныс болғанына онша көп уақыт бола қойған жоқ. Осыдан бірнеше жыл бұрын апайды жұртшылық соғыс кезінде ерлік көрсеткен қаршадай ұшқыш қыз деп білсе, енді оны халық қаһарманы, елдің мақтанышы, ардақтысы деп әлемге танытуға жұмыстанып жатыр. Ұлы Отан соғысында мындаған дұшпан мен олардың қару-жарақ, оқ-дәрі, техника жинақталған қоймаларының ойранын шығарған, қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш әскери шабуылдаушы (штурман) ұшқыш, Әлия мен Мәншүк сияқты батыр қыздарымыздың есімдерімен бір қатарда тұратын, ерлігі аңызға айналған, қазақтың батыр қызы - кейінгі ұрпақтардың мақтанышы. Қан майданда елі мен жерін фашист басқыншыларынан қорғап, аман алып қалу жолында қасық қаны қалғанша күрескен аға ұрпақ ерлігі еш уақытта ұмытылмақ емес.

Хиуаз Доспанова Алматыда 2008 жылы 21 мамырдың айында 86 жасынан сәл асканда бақилық ғұмыр кешті. Соғыстан кейін лауазымды қызметтер атқарған Хиуаз Доспановаға 2004 жылы желтоқсанда Президентіміздің жарлығымен «Халық қаһарманы» деген жоғары атақ берілді. Хиуаз Доспанованың патриоттық сезімнен туған ерлік істері оқушыларды отан сүйгіштікке тәрбиелеуде бүгінгі күннің өзекті мәселесінің бірі. Тәуелсіз мемлекетіміздің болашағы білімді, ой өрісі дамыған, зерделі ұрпақтың қолында болатындықтан, өз Отанының тарихын құрметтейтін, елжанды отан сүйгіш азамат қалыптастыру мемлекетіміздің ең маңызды стратегиясы болып табылады. Батыр адам әуелі өзі үшін, одан кейін елі үшін ерлік жасайды дегендей, ерлік ешқашан ұмытылмайды. Оны білу жас ұрпаққа тәрбие үшін қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Чечнева М.П. «Неба остается нашим».
2. Доспанова Х. «Халкым үшін» 1963 ж.
3. «Қазақ энциклопедиясы» Алматы: 2011.
4. «Ана тілі газеті» 2010.
5. Девушка из легенды. Алматы, «Казахстан», 1989.

УДК 94(4) «653»

ГЕОРГ КАРО КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ МЕРОВИНГСКИХ И КАРОЛИНГСКИХ ФОРМУЛ

А.С. МОЛДАКИМОВА

к.и.н., доцент кафедры Истории, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Период раннего средневековья характеризуется наличием множества письменных источников. Сюда можно отнести грамоты, капитулярии, полиптики и, конечно же, формулы. Эти источники содержат в себе огромный материал для исследований. Информация, содержащаяся в них, позволяет представить социально-экономическую и политическую ситуацию того времени, в котором они написаны.

Формулы стали объектом изучения Георга Каро. Значительное количество формул франкского периода, которые он исследовал, относится к правовым актам поземельной собственности [1]. Должного внимания это собрание формул не получило. Он надеялся на то, что результат его работы будет содействовать лучшему пониманию экономических предпосылок по специальным отношениям (für die Verfassungszustände) франкской империи.

Георг Каро использовал собрание формул Маркульфа, которое было разделено на две книги. Первая книга содержит формулы королевских документов. Во второй заключены частные документы, которые относятся к правовым актам [2], рассматривающим именная (Grundbesitz), дарения (Schenkungen), приданое (Aussetzung zur dos), договоры купли – продажи (Kaufverträge) и обмены (Vertauschungen). Эти аспекты стали отправными пунктами для исследования формул.

Г. Каро отмечает, что частные документы как периода Меровингов, так и Каролингской эпохи сохранились в сравнительно незначительном количестве и носят, во-вторых, односторонний характер. И только церковный архив (nur geistliche Archive) более или менее проливает свет на происходящие в то время события; особенно были распространены дарения церкви (Schenkungen an die Kirche).

Другие же категории источников, изучающие исследуемые виды традиций, по мнению ученого, передают только информацию по текущим событиям, а собрания формул, которые были доведены до периода Меровингов, практически полностью состоят из интересующих нас правовых актов, заверенных в документальной форме. Исследуемые юридические акты несут информацию о светских собственниках вотчинного типа (die Laien).

Формулы, как полагает Г. Каро, в отличие от документов, которые возникают для свидетельства единичных случаев, напротив, предлагают общепотребительность (das Allgemeingültige), это значит, что условия, которые зафиксированы в формулах, должны быть регулярными в областях, из которых они происходят, а также и по времени их возникновения [3]. Каро считает, что формулы еще показывают экономические условия, при которых разворачиваются события [4].

Собрания формул, которые использовались в работе Г. Каро, относятся, как уже отмечалось ранее, к правовым актам поземельной собственности. С его точки зрения, они способствуют лучшему пониманию многих спорных вопросов, касающихся структуры и размещения земельной собственности во франкский период [5].

Состояние держаний, которые пригодны как объекты для правовых актов, по мнению исследователя, сделают возможным заключение по размерам недвижимости и по социальному положению индивидуумов, которые должны учитываться как оформители соответствующих документов [6]. Кроме того, помогут более конкретно узнать местные различия, а также выявить различные собрания и разделить их на группы.

Далее Г. Каро заостряет внимание на том, что рассматриваемые собрания формул являются удобным исходным пунктом для исследования, так как они более полно раскрывают положение дел. Время возникновения этих источников охватывает, возможно, VII век, но ни в коем случае не позднее начала VIII века. А по поводу места их написания нет полного единогласия. [7].

Таким образом, собрание Маркульфа дает полное представление как по частным, так и по королевским формулам, устанавливает цели подписания правовых актов (которые описаны в начале главы), социальное положение населения и их взаимодействия между собой. Георгом Каро были отмечены основные направления королевских документов, которые собраны в первой книге. Здесь наблюдается совсем другая картина имущественных отношений: король сам дарит и устанавливает владения, по понятным соображениям (begrifflicherweise). Это выражение, вероятно, следует понимать так: за хорошую и верную службу, доблесть.

А это значит, что первая книга Маркульфа написана только для богатых людей, имеющих различные титулы, например, графов. Это подтверждает и Г. Каро: «Если частные люди призывают вмешательство короля в правовые акты, то они будут принадлежать, как правило к классу зажиточных». Исследователь не сомневается в том, что люди, для которых Маркульф записал свои формулы, должны были быть вотчинниками.

Помимо книги Маркульфа ученый использовал также ряд других формул, которым в ходе работы давал характеристики; он пытался выяснить, как глубоко другие собрания формул отражают одинаковую картину различных сфер жизнедеятельности общества.

Каро отмечает, что в своих формулах Маркульф отразил положение романского пейзажа. И при анализе формул он также использовал собрание формул Маркульфа в качестве отправной точки; оно являлось главным критерием для его исследования. То есть Г. Каро в своей работе «Die Landgüter in den frdnkischen

Formelsammlungen» высказал мысль о том, что формулы Маркульфа использовались как образцы в других документах без существенных изменений (ohne wesentliche Abweichungen).

Совсем не так это соотносится с анжерскими формулами (Formeln von Angers vel Formulae Andecavenses), которые происходят из другого региона. По мнению Георга Каро, они дают представление о положении других видов, чем представляет Маркульф. Это исследователь объясняет тем, что, во-первых, юридические акты землевладений в анжерских формулах не одинаково точны, как у Маркульфа, во-вторых, образец королевских документов полностью отсутствует.

Итак, как свидетельствует Г. Каро, в анжерских (анжуйских) формулах можно встретить: дарения различных видов: присвоение – 7; закладывание – 22; наследство – 41, 55; приданое – 1, 34, 40-54; договора купли-продажи – 4, 21, 25, 27; обменов – 8; судебных решений – 28, 30, 47, 53 [8]. Также с точки зрения Г. Каро, автор анжуйских формул охватывает людей другого социального положения, чем Маркульф, то есть он знал еще помещичьи документы [9].

Очень близко стоит к анжерскому собранию формул турское (Formeln von Tours vel Formulae Turonenses), которое еще, вероятно, по времени не слишком отдалено [10]. Так, например, свойственное наследственно-арендное отношение из Анжера встречается снова в Турских формулах (eigentümliche Erbpachtverhältnis) [11]. Но тут же Георг Каро отмечает, что в турском собрании формул есть такие случаи, когда собственники земли выступают еще как лица, выдавшие документы (трассанты), точно также как у Маркульфа, они являются помещиками [12]. По предложению Каро, автору Турских формул было известно собрание Маркульфа, но это не означает, что он это записал без учета местных особенностей своей родины [13].

Что касается буржских формул (Formeln von Bourges) и фрагмента Оверньских формул (Formulae Argemenses), то они, как сообщает Георг Каро, используются немного [14]. Тем самым он не дает каких-либо разъяснений по этому поводу, то есть эти собрания формул у него выпадают.

Исследователь сразу же переходит к сансскому собранию (Formelsammlung von Sens), которое возникло в начале правления Карла Великого [15]. Каро акцентирует внимание на то, что описание владений в них отличается незначительно от образцов Маркульфа.

При описании формул Биньона (Formulae salicae Bignonianaе) Г. Каро заявляет, что манс (mansus) в этом собрании является единицей владения, как у Маркульфа – вилла [16].

Под словом «mansus», с точки зрения ученого, нужно понимать свободных и несвободных безземельных крестьян (Unfreie und freie Hintersassen).

По поводу формул Маркульфа Георг Каро замечает, что они произошли, возможно, из Северной Франции, и не без использования Маркульфа, Турских формул и формул Биньона [17], так, например, описание владений взято из Маркульфа [18].

Салические формулы Линденброга возникли, как сообщает в своей работе Каро, на римской земле, которую оккупировали франки перед Хлодвигом [19]. Собственник земли (Eigentümer des Bodens) и помещик (Grundherr) для автора формул имеют почти одинаковое понятие.

Понятие гуфа или манс, по Г. Каро, не одинаково, и с течением времени менялось [20].

В романской части крупное землевладение, без сомнений, распространяется на большую часть земельных угодий. Крупные собственники и помещики являлись там почти идентичными, в то время как в Юго – Западной Германии по аламандской области многочисленные крестьянские собственники поддерживают помещиков [21]. По мнению Георга Каро, это различие в разделении собственнических прав на землю ведет к глубокой дифференциации в социальном положении (soziale Schichtung) населения.

С точки зрения историка, возникает непреодолимая пропасть между богатыми собственниками и безземельными крестьянами свободного или не свободного положения [22]. Таким образом, в раннем средневековье существовало экономическое и социальное неравенство населения внутри страны, было очень много противоречий различного характера. И разобраться в этом клубке противоречий можно, как полагает Георг Каро, только привлекая другие письменные источники, так как формулы самостоятельно и точно дать разъяснения.

Итак, Георг Каро, исследовав собрания формул периода Меровингов и эпохи Каролингов, представил развернутую характеристику социально-экономического положения, а также выявил общие закономерности и различия формул, которые стали впоследствии основой для классификации источников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Georg Karo. Die Landgüter in den fränkischen Formelsammlungen // Historische Vierteljahrschrift. Bd. VI. 1903. S.310 ... auf Rechtsgeschäfte mit Grundeigentum.
2. Jbidem. S.311
3. Jbidem. S.310 ... in den Gebieten aus denen sie stamen und zu den Zeiten ihrer Entstehung.
4. Jbidem. S.310 ... zeigen sie auch die wirtschaftlichen Voraussetzungen, unter denen die Handlungen sich abspilten.
5. Jbidem. S.310 ... für die viel umstrittene Frage nach der Beschaffenheit und Verteilung des Grundeigentums...
6. Jbidem. S.310. Sie ermöglichen Rückschlüsse auf den Besitzstand und die soziale Lage der Persönlichkeiten...
7. Jbidem. S.311... sie wahrscheinlich noch in das siebente Jahrhundert hinaufreichen keinesfalls aber spatter als zu Anfang des achten verfasst sind.

8. Jbidem. S.317. Schenkungen verschiedener Art nro. 35, 36, 37, 46, 56, 58; eine Verleihung nro.7; Verpfändung nro.22; Erbangelegenheiten nro. 41, 55; Aussetzung zur dos nro. 1, 34, 40, 54; Kaufverträge nro. 4, 21, 25, 27; eine Vertauschung nro. 8; und zudem gerichtliche Entscheidungen nro. 28, 30, 47, 53.

9. Jbidem. S.319.

10. Jbidem. S.319 – 320 ... die von ihnen wohl auch zeitlich nicht allzu entfernt sind.

11. Jbidem. S.320.

12. Jbidem. S.320... in den formulae Turonenses die Eigentümer des Bodens als Aussteller der Urkunden gedacht: gleichwie bei Marculf eischeinen sie als Grandherrn.

13. Jbidem. S.322. Es ist aber nicht anzunehmen, das er dieselbe ohne Rücksicht auf locale Eigenförmlichkeiten seinen Heimat ausgeschrieben habe.

14. Jbidem. S.322 ... last sich wenig entnehmen.

15. Jbidem. S.323 ... in den Anfang der Regierung Karls des Großen...

16. Jbidem. S.324. In den formulae salicae Bignonianaе erscheint geradezu der mansus als die Besitzeinheit, wie bei Marculf die villa.

17. Jbidem. S.326. Die formulae salicae Merkelianaе stamen wahrscheinlich aus Nordfrankreich und sind nicht ohne Benutzung Marculfs, der Turonenses und der Bignonianaе verfasst.

18. Jbidem. S.326 ... aus Marculf wortlich entlehnt sind.

19. Jbidem. S.327 ... auf romischen Boden, den die Franken vor Chlodwig okkupierten.

20. Jbidem. S.336. Der Begriff der Hufe oder des mansus ist kein einheitlicher und im Laufe der Zeit sich verändert.

21. Jbidem. S.337. Grundeigentümer und Grundherr waren dortfast identisch, während in Südwestdeutschland, auf alamanischen Gebiet, zahlreiche bauerliche Eigentümer den Grundherren zur Seite standen.

22. Jbidem. S.337... eine unüberbrückbare Kluft den reichen Eigentümer von dem Hintersassen freien oder unfreien Standes...

УДК 94 (470)

ЛИТЕРАТУРА ПЕРИОДА ХРУЩЕВСКОЙ ОТТЕПЕЛИ

Н.И. МОШНА

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Данная статья рассматривает проблемы развития культуры во времена хрущевской оттепели. Выбранная тема имеет особую актуальность в наше время, когда общество переживает весьма нелегкий период не совсем понятных обществу реформ, когда многие люди замкнулись на создании какого-то своего материального благополучия, когда общество стоит на грани элементарного выживания.

Культура отражает социальные потрясения в обществе, поэтому неудивительно, что на любые изменения в обществе первой реагирует культура. Этому есть свое объяснение - общество ищет естественные способы защиты от экономико-социальных потрясений. Период хрущевской оттепели - яркий пример этому постулату. Деятели культуры в этот период ощутили себя словно в ином измерении - полным противоречий, но тем не менее, во многом очищающем себя от сталинского прошлого. Этот процесс оказался настолько мощным, что его влияние распространилось и на последующие десятилетия.

Внешне все пока оставалось неизменным, но в обществе исподволь формировалось обновленное мышление. Во многом этому способствовали СМИ, писатели и поэты. В обществе обсуждались социально-экономические проблемы, в средствах массовой информации, в произведениях многих писателей было усилено внимание к судьбам и интересам рядовых людей. К числу наиболее ярких произведений, наложивших отпечаток на развитие всей общественной жизни того времени, относится и повесть И.Эренбурга "Оттепель". Опубликованная в журнале «Знамя» в мае 1954 года, она стала своеобразным духовным манифестом своего времени.

Процесс преодоления культа личности с самого начала выглядел непоследовательным. Советская политическая система оказалась чрезмерно консервативной, не способной к кардинальной трансформации. С одной стороны, Н. С. Хрущев искренне хотел улучшения жизни в стране, лично способствовал проведению социально ориентированной внутренней политики и признанию СССР на международном уровне. Примечательно, что пребывание Хрущева у власти, которое поначалу оценивалось позитивно, было названо впоследствии эпохой волонтаризма. Складывалось впечатление, что было два разных Хрущева: один - сторонник социалистических преобразований, другой - хулиган нового и прогрессивного. Именно эта двойственность делает этот период уникальным на фоне предшествовавшего советского времени.

Это был период исканий и политиков, и интеллигенции. Вот что об этом периоде вспоминал сам Н. С. Хрущев: «Решаясь на приход «оттепели» и идя на нее сознательно, руководство СССР, в том числе и я, одновременно побаивались ее: как бы из-за нее не наступило половодье, которое захлестнет нас и с которым нам будет трудно справиться. Подобное развитие событий возможно во всяком политическом деле. Поэтому мы вроде бы и сдерживали оттепель. Мы боялись лишиться прежних возможностей управления страной,

сдерживая рост настроений, неугодных с точки зрения руководства. Не то пошел бы такой вал, который бы все снес на своем пути. Опасались, что руководство не сумеет справиться со своими функциями и направлять процесс изменений по такому руслу, чтобы оно оставалось советским. Нам хотелось высвободить творческие силы людей, но так, чтобы новые творения содействовали укреплению социализма.» [1. С.507]

В 50–х и начале 60–х годов некоторые писатели – каждый по своему, стали находить выход из порочного круга пропаганды, страха и «двоемыслия». Тот период был временем неопределенности, когда партийные начальники от идеологии и культуры сами толком не знали, какую линию они должны проводить. В такой ситуации некоторые журналы смогли снова начать атаку на «лакировку действительности» – т.е. на изображение колхозной жизни как гармоничной и изобильной. Они призывали к откровенности и искренности. Так появились публицистические очерки Валентина Овечкина, посвященные сельской жизни и впоследствии объединенные одним названием «Районные будни», где автор продолжал традицию дореволюционной русской публицистики с ее стремлением обратиться к судьбам простых людей. Его описание деревенской жизни разрушало миф о том, что работа на селе приносит исключительно творческую радость, внушает чувство оптимизма и уверенности в завтрашнем дне.» [2. С.160-161]

В 1956 году В. Дудинцев опубликовал роман «Не хлебом единым», который во многих отношениях был произведением социалистического реализма, но со значительными отличиями. Главное из этих отличий состояло в том, что его герой, сражающийся за лучшее будущее одинокий ученый, в то время как его противники – признанные ученые, директора заводов и партийные работники – изображены не как исключения, но как типичные представители своей среды. Таким образом, социалистический реализм можно было обратить против партийно-государственной иерархии.

К вышеперечисленным авторам необходимо добавить имя критика В. Померанцева и имевшее широкий резонанс его эссе "Об искренности в литературе". Эти авторы поставили целый ряд важнейших вопросов: что следует сказать о прошлом, в чем миссия интеллигенции, каковы ее отношения с партией, какова роль писателей или художников в системе, в которой партия через контролируемые ею "творческие" Союзы признавала (или нет) то или иное лицо писателем или художником (как сказал Померанцев: "Я слышал, что Шекспир вообще не был членом союза, а неплохо писал"), как и почему правда повсюду уступала место лжи. На эти "кошунственные" вопросы (которые прежде обошлись бы тем, кто их поставил, по меньшей мере несколькими годами лагерей) власти, еще не определившись в своей политике, прореагировали неуверенно, колеблясь между административными мерами (отстранение поэта Твардовского, опубликовавшего эссе Померанцева, от руководства "Новым миром") и предупреждениями в адрес министерства культуры, не сопровождавшимися, однако, какими-либо санкциями. [3. С. 233]

Состоявшийся в декабре 1954 года Съезд Союза писателей, прошел в достаточно откровенных дискуссиях и принес несколько реабилитаций в литературном мире (Булгакова, Тынянова). Съезд не вынес никаких серьезных обвинений в адрес "инакомыслящих". В то же время, вызвав столько надежд, XX съезд КПСС весьма разочаровал интеллигенцию в отношении открывавшихся перед ней творческих перспектив. Разоблачение культа личности принципиально ничего не изменило в представлениях о "функциях" гуманитариев в социалистическом обществе. Согласно Хрущеву, история, литература и другие виды искусства должны были отражать роль Ленина, а также грандиозные достижения коммунистической партии и советского народа. Директивы были четкими: интеллигенция должна была приспособиться к "новому идеологическому курсу" и служить ему. Однако съездовские разоблачения привели к мучительной переоценке ценностей среди людей, которые особенно скомпрометировали себя при Сталине. Спустя два месяца после съезда покончил с собой А. Фадеев, первый секретарь Союза писателей. Интеллигенция раскололась на два лагеря: консерваторов, во главе с Кочетовым, и либералов, где признанным лидером был Твардовский. Хрущев балансировал между этими двумя лагерями, проводя двойственную и обреченную на провал политику. Консерваторы получили журналы - "Октябрь", "Нева", "Литература и жизнь"; либералы - "Новый мир" и "Юность". Что же касается литературы - искусства более "чувствительного", - то Хрущев неоднократно сам пытался определить степень и границы свободы писателей. Свобода распространялась главным образом на форму, откровенные ссылки на каноны "социалистического реализма" стали отходить на второй план. В то же время были сохранены все ограничения, вытекавшие из принципа "партийности", призванной "вдохновлять" писателя. [4] Позже сам Н.С. Хрущев признавался: «Вообще же наиболее страдающая категория советского населения - наша интеллигенция. Творческие личности отражают в своих произведениях отношения между людьми, их духовные переживания, их контакты с властями и окружающей средой. Здесь писатель нередко попадает в тяжелую ситуацию. Начинают вмешиваться в его работу, контролировать его, вводить цензуру. Говорят, что у нас цензуры нет. Это чепуха! Болтовня для детей. У нас не только самая настоящая, но, я бы сказал, даже крайне жестокая цензура.» [1. С.504]

Немаловажную роль играли и журналы. Их редакции становились дискуссионными центрами, где люди встречались и обсуждали не только последние литературные новости, но также обменивались идеями и мнениями относительно текущих событий. На этом фоне выделялся журнал «Новый мир» при главных редакторах К.Симонове и А. Твардовского. Именно Твардовскому удалось собрать вокруг журнала людей с новым мышлением, не стеснявшихся называть вещи своими именами.

В конце 50–х – начале 60-х годов состоялось несколько встреч партийно-государственных руководителей с представителями художественной интеллигенции. Участие в ней принимали Н. С. Хрущев и секретарь ЦК по

идеологии Л.Ф. Ильичев. Было заявлено, что партия сама разоблачала злоупотребления прошлого и разоблачалась с ними. Представителей интеллигенции предупредили об опасности «буржуазных влияний» и снова утвердили три основы социалистического реализма: партийность, идейность и народность. [5. С.488]

Отношения с деятелями литературы и искусства складывались непросто. Работа по восстановлению законности, по реабилитации невинно осужденных лиц принесла Н.С. Хрущеву широкую популярность. Однако его попытки вмешательства в творческую лабораторию работников культуры, некомпетентность и категоричность в оценках их творчества привели к потере им авторитета. Определенную роль в этом сыграла организованная не без ведома Н.С. Хрущева травля талантливого писателя и поэта Б.Л.Пастернака. В 1956 году он предложил свой роман «Доктор Живаго» («Новому миру»), надеясь, что настало время для его публикации. Но «Новый мир» отверг роман. Случилось так, что роман попал за границу и в 1957 году вышел в свет, годом позже Борис Пастернак был удостоен Нобелевской премии. На Пастернака обрушился гнев со стороны государства, так «Литературная газета» назвала его «литературным Иудой, который предал народ за тридцать нобелевских сребреников». Глава КГБ Семичастный назвал Пастернака «свиньей, нагадившей в собственное корыто». [6, С.399]

В 1958 году Б. Пастернака исключили из состава Союза писателей и вынудили отказаться от Нобелевской премии. На его здоровье не могла не сказаться травля, организованная против него, - в мае 1960 года он умирает. Его похороны стали первой демонстрацией, которую зарождающаяся независимая интеллигенция устроила в знак протеста против репрессивной политики правительства. Проиграв официально одобренную церемонию похорон, люди через поле несли гроб на своих плечах на кладбище, расположенное в полумиле от дачи поэта.

Тем временем некоторые молодые московские поэты начали осваивать другую технику обхода цензуры. Они под копирку размножали свои острые, непочтительные к власти стихи и распространяли их среди своих друзей. Это было рождением самиздата. Самиздат можно рассматривать как способ неофициального и потому неподцензурного распространения литературных произведений, а также религиозных и публицистических текстов в СССР, когда копии изготавливались автором или читателями без ведома и разрешения официальных органов. Советский "самиздат" — явление очень широкое. В 1960—1980-х гг. в списках, машинописных слепых копиях, в черно-белых фотографиях книжных разворотов ходила литература не только политическая, но и художественная, не умещавшаяся в жесткие цензурные рамки, которыми определялось количество информации, надлежавшей быть полученной советским гражданином.

Копии также попадали за рубеж и там они широко распространялись. Некоторые молодые поэты собирались возле памятника Маяковскому в Москве, где декламировали свои стихи. Все это отражало возрастающую готовность образованных людей доверять друг другу. Действовать так, как будто они были свободны. После некоторых колебаний власти решили действовать. Собрания на площади Маяковского были разогнаны как «хулиганские»; квартиры участников подверглись обыскам. Один из молодых поэтов, распространявших самиздат, Александр Гинзбург получил два года по ложному обвинению. Столь нерешительные действия властей отражают их замешательство по поводу того, что они должны делать с наступлением новой эры «социалистической законности». Наивысшей точкой терпимость властей достигла осенью 1962 года, когда никому не известный учитель из Рязани смог опубликовать в «Новом мире» «Один день Ивана Денисовича». В произведении не было ни малейшего намека на надежду, что партия может искоренить или искоренит зло, которое терпит Иван Денисович, сидя в обычном сталинском лагере. Хрущев, прочитав произведение, разрешил опубликовать его, поскольку именно в тот момент самом разгаре была вторая компания по «десталинизации» в преддверии XXII съезда КПСС. Однако Хрущев не предполагал, каким эхом отзовется труд Солженицына. Журналы и издательства стали получать множество воспоминаний о лагерях.

Стремясь овладеть нарастающим общественным подъемом и изжить обозначившийся в массах под напором критики сталинизма кризис доверия к КПСС, партийные идеологи подготовили очередную "программу великих свершений", обещавшую полное изобилие материальных и духовных благ не в отдаленной перспективе, а уже "нынешнему поколению советских людей".

Проходивший в 1959 году XXI съезд КПСС, сделал вывод, что социализм в СССР одержал "полную и окончательную победу" и страна вступила в период "развернутого строительства коммунизма". Развивая эту идею, XXII съезд КПСС (1961 г.) принял третью программу партии, где детально расписывались задачи по построению к 1980 г. в основных чертах коммунистического общества. Намечалось выйти на первое место в мире по производительности труда и выпуску продукции на душу населения, уровню жизни народа; преобразовать "социалистическую государственность в общественное коммунистическое самоуправление"; воспитать "нового человека, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство". В программе партии говорилось: «Культура коммунизма, вбирая в себя и развивая все лучшее, что создано мировой культурой, явится новой, высшей ступенью в культурном развитии человечества. Она воплотит в себя все многообразие и богатство духовной жизни общества, высокую идейность и гуманизм нового мира.» [7, С.176]

Номенклатурное мифотворчество, наложившись на еще не размытую до конца в общественном сознании веру в "светлые идеалы" и позитивные изменения в стране, вызвало последний в советской истории всплеск искреннего энтузиазма довольно широких слоев народа. Это, в частности, нашло отражение в многочисленных

трудовых починах, молодежных стройках по комсомольским путевкам, в массовом движении "бригад коммунистического труда", в других идущих снизу формах соцсоревнования.

Вместе с тем верно и то, что зерна культурно-духовного обновления, заложенные в годы оттепели, дали свои всходы. «Все-таки вирус хрущевских перемен сделал свое дело, - справедливо отмечает журналист Олег Попцов. – Именно в этот период в партию пришли силы, не приемлющие авторитарность. Это было поколение, политическое сознание которого формировалось в период развенчания идолов.» [8, С.11]

ЛИТЕРАТУРА

1. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. М., 1997. – 630 с.
2. Стровский Д.Л. Отечественная журналистика новейшего периода: учебное пособие для студентов Вузов. М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2011. – 359 с.
3. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. -М., 1998. - 452 с.
4. Сергеев Е.Ю. Новейшая история. Подробности. – М.: «Издательство Астрель», 2000. – 576 с.
5. История России: учебник./ Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. М.:ТК Велби, Издательство Проспект, 2006. – 528 с.
6. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991./Пер. с англ. П. Куценкова. – Смоленск.: «Русич», 2000. – 496 с.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 - 1986). Т.10. 1961 – 1965.- М.: Политиздат, 1986. – 494 с.
8. Попцов О.М. Хроника времен «царя Бориса». М., 1996. – 356 с.

ӘОЖ

ТЕКТІ ӘУЛЕТТІҢ ҰРПАҒЫ

Б.Н. МҰЗАФАР
ПМПИ, Павлодар қ

Жаһандану кезеңінде төл тарихымыздың тұманданып қалған тұстарын ұлан-ғайыр даламызда қайтадан жанғырту шеңберінде, салмағы ауыр аса зор жауапкершілікті талап ететінін, демек, заман талабына ойыса отырып, жанаша бір көзқараспен ой түйіндеуге толық мүмкіндік бар десек артық айтқандық болмас. Патшалы Ресей мен кеңес үкіметі тұсында қазақ халқының тарихы мен ұлттық құндылықтарын отаршылдар жазып бодандықтың бағдарында болғаны белгілі. Осының салдарынан ата-тарихымызда теріс ұғымдар мен қисынсыз пікірлер орын алып, ақтандақ тақырыптардың қоймасына айналғаны жасырын емес. Дей тұра, барымыз бен жоғымызды, асылымыз бен жасығымызды өзгелер сараптап, басқалар бағалайтын кеңестік жүйе келмеске кетті.

Алайда, қазақ ұғымында мынандай бір керемет сөз тіркестеріне кездесеміз. «Текті туған», «текті жердің ұлы, текті жердің қызы», «текті әулеттен» деп жатады. Демек, осы тектілік қайдан шығады? Әрине, қаннан. Нақтылап айтқанда, генетика ілімі анықтаған тұқым қуалау жолымен атадан балаға беріледі. «Сүтпен кірген сүйекпен кетеді» деген мәтеліміздің түпкі мәні де осында жатыр ма дерсің! Өйткені, әулет дегеніміз ұлттың іргетасы іспетті. Дегенмен белгілі бір деңгейде ұлтына ұйытқы, қалың қазағына пана болған әулеттер санатынан, бөле-жара айтар болсақ, Шорман және Сәтбай әулеттері десек еш жаңылмаған болармыз. Кеңестік жүйенің қазақ халқына жасаған, демек, кешірілмейтін қиянаты сол тұстағы маңдайалды бетке ұстар текті әулеттердің түп тамырына дейін талқандап, бұзып, жою саясаты жоспарлы түрде іске асқан болатын. Әлбетте, әулетке жасалған қуғын ол ұлтымызға қара күйе жағумен парапар десек қателеспейміз.

Бес Мейрам атанған, Сүйіндіктен өрбейтін, қалың Қаржастан тараған біршама рубасылар Баянауылдың күнбатыс шебіндегі Ақкелін бұйраты, Ашысу өзенінің бойында мекен еткен.

Қазақ халқының маңдайына біткен, әйгілі өңші-композитор, ақын Біржан сал Қожағұлұлы алғаш Мұса мырзаны көргенде былай деп амандасқан екен:

“ Ассалаумағалейкум, мырза Мұса,
Жүзінді бір көруге едім құса.
Қуандық, Сүйіндіктің қазығысын
Кешегі өтіп кеткен әкеге ұқса.
Шорманнан туған екен төрт асыл тас,
Дәуірлеп орнап отыр мал менен бас
Мұстафа, Әужан, Иса, Мұса мырза
Ығнды паналаған дос пенен қас...” [1].

Осыған орай, Шорман би сынды алып тұлғадан туатын «төрт асыл тастың» ең кенжесі, Әужан Шорманұлынан төрт ұл туып заман ағымына сай тарихта өз аттарын қалдырғаны белгілі. Тұңғышы Әмір-Темір, жан-жақты ақыл иесі, орысша сауатты, бітім-жаратылысынан өнерлі жан болған екен. Сүйіп қосылған қосағы Бәдіғұл-Жамал – Шоқан Уәлихановтың інісі, белгілі халық композиторы Сақыпкерейден туса керек.

Бәдіғұл-Жамалда өз тұсында Арқа жұртын тамсандырған «алма мойын, қиғаш қас» үріп ауызға салғандай аса көрікті, сұлу болған көрінеді. Арқаның ардагері Ақан серіде осы сұлуға құлай ғашық болып, алайда, Ақкеліндегі Шорман ауылына ұзатылғаннан кейін, екі сері бір-бірімен кездесіп кейін қатты сыйласып өткен деседі. Бұл пікіріміздің басты дәлеліне Ақан серінің белгілі «Майда қоңыр» өні. Өнді Әмір-Темір Шормановқа арнаса керек:

"Жігіттің падишасы - Әмір-Темір,
Бозбала өнге салсаң қайғың кемір,
Кешегі бес болыстың сиязында
Өн еді Ақан салған майда қоңыр..."[2].

Демек, осы Әмір-Темір Шормановтың кіндігінен тараған ұрпақ, белгілі агроном - ғалым, агрономия саласында өз алдына қомақты ғылыми еңбектер қалдырған, бидайдың суық пен құрғақшылыққа қарсы төтеп беретін тұқымдарын шығарумен беріле айналысқан, ішкі дүниесі мен қоса сырт пішіні де бір-бірімен үйлесе білген, аса мейірімді, көркем, өнерлі де білгір жан, сол заманның серісі атанған Аспандияр Әмір-Темірұлы Шорманов.

Аспандияр Әмір-Темірұлы 1894 жылы Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, бұрынғы Ақкелін болысы, қазіргі Теңдік ауылында дүниеге келген [3].

Әкесі Әмір-Темір ерте қайтыс болады да, Аспандияр жастайынан жетім қалады. Кейін шешесі Сәдуақас Шормановқа (Сәкен ағай) тұрмысқа шығады. Осыдан былай Аспандияр Шормановтың жастайынан жақсы тәлім-тәрбие алуына Сәкен ағайдың ықпалы зор болғанға ұқсайды.

Аспандияр Шорманов жалпы замандастарының айтуынша өзінің серілігімен қоса, әдемі дауысымен өн салғанда қалың жұртты таңқалдыратын болса керек. Саз аспаптарының бәрінде шебер ойнаған деседі. Қазақ үлгісінде өте сәнді киініп, орыс пен Еуропа мәдениетіне еліктеуімен өз заманында алдыңғылардың бірі болғаны жайында көп айтылады.

Алдымен сауатын өз туған жеріндегі Ақкелін болысындағы орыс-қазақ мектебінде оқып, одан кейін Семейдің оқытушылар семинариясын бітіреді де, екі жылдай ұстаздық қызметпен айналысады. Одан әрі өз білімін жетілдіру мақсатымен Омбының ауыр шаруашылық институтында білім алып, 1918 жылы ойдағыдай аяқтап агроном мамандығын игереді. Көшпелі елді отырықшылыққа көшіруге байланысты қыруар жұмыстар атқарады. Өзінің алған жоғары білімін Баянауылда, Қарқаралыда, Керекуде қаншама баланы білім бұлағымен сусындатып ұстаздықпен айналысқаны да мәлім. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарында Павлодар уезінің Жер басқармасын басқарады. 1926 жылы Қазақ АКСР-інің Ауыл шаруашылық министрлігіне қызметке шақырылып, мал тұқымын асылдандыру және егіс мәселесі жайында қыруар жұмыстар атқарады. Көп ұзамай үстінен «бай баласы» деген шағым түседі де, қызметінен босатылып қуғынға ұшырайды. Өз елінен кетіп, Батыс Сібірдегі батпақтарды құрғату институтына аға ғылыми қызметкер болып, біраз жыл жұмыс істеп, ғылыми жұмыспен айналысады. Ақыр соңында 1935 жылы тұтқындалып, Краснояр өлкесінің Кан ауданына айдалып, бес жылға бас бостандығынан айырылады.

Тағдырдың басқа салған қиыншылықтарын көре отырып, қырқыншы жылдары дін аман Алматы қаласына оралады. Жанұясымен табысып өзінің ғылым жолындағы алдына қойған мақсаттарына жетуде қажымай-талмай еңбек етеді. Агроном - ғалым өмірінің соңғы жылдарында селекционер әріптестерінің ғылыми еңбектерін қазақ тіліне аударумен және қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аударумен беріле айналысады.

Академик, біртуар асыл тұлға Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Аспандияр ағамызды жақсы білген, тек жерлесі ретінде ғана емес, жалпы заманы бір пікірлесте болған. Ғалым ағамыз 1971 жылы Алматы қаласында дүниеден озады.

Аспандияр Шорманов жайында Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген сәулетшісі, Шығыс елдері Халықаралық сәулетші академиясының академигі, профессор, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбаның авторы, Хан Абылайдың тікелей ұрпағы Шота Ыдырысұлы Уәлиханов ағамыздың мына бір қызықты да құнды мағлұматы қай адамға болсын қызығушылық тудыратыны сөзсіз:

«... Мен талай рет ол кісімен кездескен едім, сойлессек сөзіміз таусылмайтын, Аспандияр ағайдың көп нәрсені білетіндігіне таң қалғаным бар. Шоқанға ескерткіш жасап жүрген кезімде, геральдика туралы маған жан-жақты әрі терең тарихи мәліметтер бергеніне әлі күнге дейін таң қаламын. Жастық шағы туралы әңгіме шертуші еді.

Мағжан Жұмабаев пен Аспандияр Шормановтың бозбалалық жолдарының түйіскен жері де болғанға ұқсайды. Марқұм, Асекеннің айтуынша, Омбыда жүргенде Мағжан екеуі Фазиза Тоқышева деген Омбы қаласының бірінші нөмірлі әйелдер гимназиясының оқушысына ғашық болыпты. Қыз Асекеңе көбірек көңіл бөлсе керек. Жас кезінде қайтыс болған қыздың суретін ақсақал кейінге дейін сақтайды. Мағжан Аспандиярды: "Графтай" ада-көңіл адам сирек" немесе "Аспандияр, Граф диуар қайдасың?"- дей отырып, оған арнап әзіл-шыны аралас өлең жолдайды:

Айтпақшы, жанымызда бар ғой "граф",
Отыр ғой қара мұртын сылап, бұрап,
Сұлудың біз білмеген сыры болса
Алайық біз азырақ содан сұрап.
Жүруші ед қол ұстасып күн батқанша,
Көшесін күзететін таң атқанша.

Сүйгенін қанша сөйлеп ұқтыра алмай,
Мұртына күректей боп мұз қатқанша.

Білеміз ру, тұқым, ата затын,
Өзі таныс, қонысы тағы жақын.
Елден шығып Омбыға келгеннен соң
Құмар болды көтеруге "граф" атын.
Сөйлетіп қоя берсең, сөзге тақ-тақ
Күлкісі күміс сылдыр, емес сақ-сақ.
"Философ", "экономист", "артист", "поэт" –
Қайдағы әдемі сөз алған жаттап ...» [4].

Халқымызда «Тектен нәр алған тозбайды» - дейді. Текті жұрттың ұрпағы атына заты сай болған Аспандияр ағамыздың өмірі ұрпақтар үшін айнымас өнеге болары хақ. Тегіне қарай қыз алған ұлтымыздағы даналыққа да ғалымның өскен ортасы айғақтап тұрғандай. Әсілі, асыл тұлғаларымыздай ел перзенттері болсын десек, бабаларымыздан келе жатқан тектіліктің пәктігін таза ұстау, демек, бұл бүгінгі таңда қажет ететін заңды құбылыс!..

Сайып келгенде, Ақкелін жерінен шыққан тарих атты таралымда өз алдына сүбелі із қалдырған, кешегі Шорман және Сәтбай әулеттерінің біртуар тұлғаларының соңынан ерген, «Текті әулеттің ұрпағы» қазақтың алғашқы агроном ғалымдарының бірі Аспандияр Әмір-Темірұлы Шормановтың жарқын бейнесі ұрпақтары мен жерлестерінің жадында мәңгі сақталмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шорманова М.А. Мұса Шорманұлы //Қазақ әдебиеті.-1993.-20 тамыз
2. Қаныш елі. - Алматы-Павлодар: «Жібек жолы», 1999 ж. - 65 б.
3. ҚАНЫШ СӘТБАЕВ. Энциклопедия. – Алматы, 2011. – 562 б.
4. «Ана тілі» газеті - 17.01.1991 - №3 - 4-5 бб.

УДК 94(560)"19"

К ПРОБЛЕМЕ ИСТОРИИ ВНЕДРЕНИЯ РЕФОРМ КЕМАЛЯ АТАТЮРКА В ТУРЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Д.К. ОПАБЕКОВА
магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Как известно, в 20–30-е годы XX века в Турции были проведены важнейшие реформы: установление республиканского строя, ликвидация халифата, упразднение шариатских судов, отмена ашара, реформа алфавита. Созданный в эти годы новый парламент — Великое Национальное Собрание Турции (ВНСТ) — 1 ноября 1922 г. принял закон об упразднении султаната. 23 октября 1923 г. Турция была провозглашена республикой, в 1924 г. была принята первая республиканская конституция страны и ликвидирован халифат. Эти реформы во многом предопределили дальнейшее развитие Турецкого государства.

Важно отметить, что Мустафа Кемаль, внедряя реформы, опирался на мысли и идеи Зии Гек Алпа [1], турецкого социолога, бывшего в свое время идеологом младотурецкого движения, а в период Атаатюрка фактически создателем принципов кемализма. В интервью газете «Матэн» в 1922 г. Мустафа Кемаль подчеркивал, что «турецкая демократия, хотя и следовала по пути, начатом Французской революцией, развивалась со своими, присущими ей особенностями. Ибо каждый народ осуществляет свою реформацию согласно требованиям и закономерностям, соответствующим собственному обществу, согласно внутренней обстановке, согласно требованиям времени» [2].

Отметим, что для Турции, которая еще в начале XX века была Османской империей с властью султана и сословным строем, идеалом современного общества, несомненно, являлась Европа и европейское общество. Если рассматривать реформы в Турции, в частности в сферах культуры и быта, религии, то можно говорить об их проевропейской направленности. Например, Н.Г. Киреев анализирует формирование основ политики этатизма и ее влияние на ход и характер турецкой модернизации в сфере экономики. Автор в своем анализе затрагивает экономическую политику государства, оставляя за пределами работы вопросы национально-культурных и политических реформ [3]. Эти вопросы были в какой-то мере затронуты другими исследователями. Так, Полат Салих [4] подробно рассматривает процессы модернизации в культурной сфере, процесс создания и развития светского государства в Турции. В советской историографии выделяется также работа Э. Ю. Гасановой [5], в которой проводится изучение идеологии национализма и его влияния на развитие Турции.

Определение термина «кемализм» в разных научных исследованиях звучит по-разному, однако в большей части работ кемализм рассматривается как система принципов. Основные принципы кемализма были

зафиксированы в Конституции Турецкой республики, во 2-й статье. В дальнейшем, в 1931 г., на III конгрессе НРП, они превратились в шесть принципов существования и деятельности правящей Народно-республиканской партии. Она была провозглашена республиканской, национальной, народной, этатистской, светской и революционной. Под каждым принципом подразумевалось определенное теоретическое положение [6].

Рассмотрим основные принципы кемализма, а также процессы модернизации, проводившейся посредством этих принципов. Такими, являются лаицизм (принцип светскости), народность, этатизм, национализм. Что касается принципов республиканизма и революционности, то они не играли важной роли как в системе кемализма, так и в развитии государства. Они, скорее, были некой оболочкой для облегчения понимания народными массами всей системы принципов.

Лаицизм использовался для практических мероприятий по сокращению сферы действия ислама. Также он воспринимался как главное средство обеспечения модернизации страны, потому как сложившийся в странах мусульманского Востока тип культуры, в котором доминировало религиозное осознание мира, сильно отличался от более открытой культурной концепции Запада, что в конечном итоге привело к культурной изоляции и застою мусульманских народов. Мусульмане не имели другой классической культуры, кроме той, которая была сформирована исламом, у них не было культурных образцов, которые могли бы послужить основой для гуманистического воспитания личности [7].

В новых условиях существования национального государства, используя национализм как главное средство политической мобилизации всех социальных страт на осуществление модернизации, кемалисты должны были освободить национализм от всякого влияния религии, ислама, который, безусловно, становился препятствием на пути интеграции по всем линиям с Западом. При этом за теоретическую основу начатой модернизации они избрали работы Гек Алпа. Гек Алп считал «национализацию» религии важнейшим этапом реформирования общества. В его книге «Основы тюркизма» есть раздел «Религиозный тюркизм». По убеждению Зии, все религиозные книги, чтение хутбы (проповедь, произносимая во время пятничной молитвы, праздников жертвоприношения и в других особых случаях), следовало перевести на турецкий язык, так как ни одна нация не сможет проникнуть в глубины своей религии, если она не в состоянии читать и понимать религиозные тексты. Чтение Корана, призыв к молитве азан, молитвы, совершаемые после хутбы, должны быть на турецком языке [8].

Мустафа Кемаль также считал необходимым перевод Корана на турецкий язык. «Турок верит в Книгу, – говорил он, – но не понимает, о чем в ней идет речь. Он сам должен сознавать, что именно он в ней ищет». М. Кемаль выдвинул и проводил с 1924 г. радикальную политику лаицизма. Эта политика свела к нулю влияние религии на государство и в значительной степени сократила ее общественную роль. В 1925 г. совет министров постановил закрыть текке (дервишские обители) и тюрбе (усыпальницы), а также запретить ношение фески и других средневековых головных уборов и одежды и ввести европейские головные уборы и одежду. В 1926 г. Великое национальное собрание Турции приняло гражданский кодекс (№ 743). В марте того же года он принял закон об упразднении шариатских (религиозных) судов и ввел светское судопроизводство, а также утвердил уголовный кодекс (разработанный на основе итальянского). В 1928 г. ВНСТ исключило из конституции некоторые статьи, противоречащие требованиям лаицизма, в том числе и фразу, что государственной религией Турции является ислам. Переход на метрическую систему мер по закону № 1782 от 26 марта 1931 г. также явился некоторым отходом от исламских традиций и может рассматриваться как мероприятие на пути к лаицизму. В 1934 г. ВНСТ принял закон о введении фамилий. Прежде турки имели лишь имена. Этот закон упразднял также титулы и старые формы обращения: паша, бей, эфенди. 24 ноября 1934 года Мустафа Кемаль-паша получил от ВНСТ фамилию Атаатюрк («Отец турок»). Согласно другому закону, принятому меджлисом 17 декабря 1934 года, фамилию Атаатюрк, кроме Мустафы Кемаль-паши, никто не имел права носить. Введение фамилий облегчало осуществление гражданского делопроизводства, устраняло путаницу с одинаковыми именами [9].

В начале декабря 1934 г. меджлис принял закон о предоставлении женщинам права избирать и быть избранными в меджлис. Тем самым турецкие женщины формально были уравнены в правах с мужчинами. В результате этих изменений на выборах в ВНСТ в феврале 1935 года было избрано 17 женщин (из 399 депутатов). Во всех этих постановлениях и законах четко прослеживается идея европеизации страны. В результате политики лаицизма в 20–30-е годы были созданы предпосылки образования светского государства.

Следующим этапом должна была стать консолидация турецкой нации, так как современное государство должно создаваться на национальной основе. В понимании кемалистов турецкий национализм был тесно связан с понятием турецкого национального государства и воспринимался исключительно в связке: нация – государство. Идеи пантюркизма, «Великого Турана», были объявлены неприемлемыми и опасными. Принцип национализма должен был осуществляться исключительно в рамках национального государства. Акцент в идеологии национализма ставился именно на укреплении общенационального самосознания турок, консолидации турецкого, культурного пространства. Все это конкретизировало понимание турецкого национализма и, как подчеркивал Кемаль Карпат, «превратило его по существу в единственную господствующую идеологию» [10].

Реализация принципа национализма вылилась в политической практике в создание национального турецкого государства и языка. Именно на этом этапе видно влияние идей Зии Гек Алпа. По Гек Алпу, нацию (millet) объединяли не только этнические признаки, географические условия проживания, политические факторы, но и культурная общность (язык, искусство, религия, мораль и др.). Зия Гек Алп полагал, что необходимо изменение законов, проведение ряда реформ в целях придания турецкой культуре общенационального характера, создания

национального государства. Гек Алп подчеркивал различие между нацией и этносом или расой и давал такое определение: «Нация – не эквивалент расовой, этнической, политической или географической общности. Нация – такая общность, которая состоит из людей, получивших сходное воспитание, имеющих общие критерии языка, религии, морали, эстетики и, конечно, опирающаяся на общие исторические традиции. Абсурдно основывать национальную общность только на родовом признаке. Для национальной идентификации весьма существенны общие принципы воспитания и национальных идеалов» [11].

Итак, основным консолидирующим фактором в Турецкой республике должно было стать введение турецкого языка на основе латинской графики. Был издан декрет, что на территории Турецкой республики арабский алфавит будет заменен турецким на латинской основе; будет разработана новая грамматика турецкого языка, основанная на этом алфавите; организована комиссия по составлению алфавита и грамматики и дан пятнадцатилетний срок для окончательного перехода на турецкий шрифт.

Стала проводиться постепенная, но неуклонная замена «османского» языка турецким во всех областях государственной деятельности и общественной жизни. Более того, сам турецкий язык был подвергнут «чистке» от многих арабских и персидских слов; вместо них вводились древние тюркские слова из старинных текстов – орхонских, уйгурских – или же искусственно создавались новые, на основе тюркских корней. Это движение возглавил сам Кемаль Ататюрк. По его инициативе было создано Турецкое лингвистическое общество, ставшее научным центром изучения и совершенствования турецкого языка. В результате возник, по сути, новый турецкий язык, резко отличающийся даже от языка 20-х – начала 30-х годов, в котором арабизмы и персизмы составляли до половины лексики. Новый язык усиленно внедряли в народное образование, высшую школу. На нем были написаны школьные и вузовские учебники. Радиовещание, большинство журналистов перешли на новый язык. Окончательно закрепила его в качестве общенационального турецкая литература, сделавшая большие успехи в 30–40-е годы, когда возник и развился турецкий критический реализм.

Государственные учреждения должны были перейти на новый алфавит с 1 октября 1928 г., что заставляло чиновников усиленно заниматься; это многим из них не нравилось. Такое же постановление входило в силу с 1 ноября 1928 г. и для прессы. Еще одна проблема была связана с засильем иностранных школ в светском образовании Турции. Для самостоятельного национального государства такое положение дел было крайне недопустимым, и в середине 20-х годов начинают создаваться турецкие школы, появляются свои учебники, внедряется национальное воспитание учащихся. Далее кемалисты и лично Мустафа Кемаль самое серьезное внимание уделили принципу народности. Характеризуя ВНСТ, при создании партии Мустафа Кемаль постоянно делал упор на принципе народности, больше говоря уже не о суверенитете нации, а о суверенитете народа и его единственном представителе – ВНСТ [12].

Это необходимо тесным образом связать с той же европеизацией. Определяя политическое содержание последней, Мустафа Кемаль прямо заявил: «Все наши стремления направлены на то, чтобы создать в Турции современную, то есть западную, политическую систему». Турецкий социолог и главный идеолог кемализма Зия Гек Алп так говорил о необходимости принятия западной цивилизации: «Если мы этого не сделаем, западные державы нас поработят. Чтобы защитить нашу свободу и независимость, мы должны овладеть европейской цивилизацией». Отталкиваясь от этого, следует считать, что принцип народности отнюдь не означал какого-то революционного изменения в социальной структуре общества, а, по существу, должен был рассматриваться, как попытка применить идеи западной политической демократии к турецким реалиям.

При всех декорациях вестернизовавшегося общества власть Мустафы Кемала в тех условиях могла сохраниться и направить страну в русло реформ только как диктатура. Огромный авторитет в армии в известной мере защищал его от нападков оппозиции, открытой и тайной вражды. В борьбе с отжившими традициями, предрассудками народа он мог позволить себе то, что не смог бы никто другой. Истоки реформ и идеи переходного общества следует искать во взглядах Ататюрка на общество и государство. Взгляды Ататюрка, рассмотренные турецким автором Дж. Танйолом, основывались на идее о периоде «детства» общества, когда заранее данная ему, обществу, власть «воспитывает» его, прибегая при этом в случае необходимости к жестким методам воспитания. То есть период жесткой власти исторически неизбежен на определенной начальной стадии развития общества [13].

Таким образом, можно сказать, что идеология кемализма была знаменем и теоретическим обоснованием обновления страны и указанием реформ ее модернизации. Однако путь Турции к современному европейскому обществу оказался длительным и тернистым, по сути дела, не завершенным и сегодня.

ЛИТЕРАТУРА

1. Полат Салих Процесс развития светского государства в Турции // Религия и право. – 2001, № 2. – С. 122–167.
2. Гасанова Э. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции. – Баку, 1966.
3. Розалиев Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк. – М.: Восточная литература, 1995.
4. Киреев Н. Г. История этатизма в Турции. – М.: Наука, 1991. – 340 с.
5. Киреев Н. Г. История этатизма в Турции. М.: Наука, 1991. – С. 79
6. Gölmez M. Türkiye'de za'lyoma ilikileri (1936 incesi). – Ankara, 1983. – С. 177–178.
7. Розалиев Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 40.

8. Berkes N. The Development of Secularism in Turkey. Montreal. – 1964. – С. 486. Цит. по: Фадеева И. Л. От империи к национальному государству. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 160.

9. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. – М.: Наука, 1983. – С. 182.

10. Karpat K. Turk demokrasi tarihi, с. 48.

11. Gökalp Ziya. Turkish Nationalism and Western Civilization. – N.Y., 1959. – С. 137. Цит. по: Фадеева И. Л. От империи к национальному государству. – С. 124

12. Atatürk'un soylev ve demecleri. С. I-III. – Ankara, 1989. С. III. – С. 91.

13. Gökalp Ziya. Turkish Nationalism and Western Civilization. – N.Y., 1959. – С. 266. Цит. по: Фадеева И. Л. От империи к национальному государству. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 121–122.

УДК 398.332

ПРАЗДНИКИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ИСТОРИЯ ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

С.А. ПРОХОРОВА

учитель английского языка, средняя школа №8, г. Аксу

Во все времена у разных народов праздник был особым событием, его выделяли среди остальных будних дней. Он имел особое значение в жизни семьи, всего, общества, страны. На протяжении долгих лет в праздничной культуре сохранилось множество памятных дат, и появилось немало способов отмечать ту или иную дату. Несмотря на то, что все праздники в какой-то мере разнообразны, многие из них имеют между собой нечто общее. Праздники всегда существовали в культуре разных народов, а ныне существуют в культуре разных стран. Каждый день на нашей планете гремит какой-нибудь праздник. К праздникам готовятся, о них помнят и не забывают. Они создают праздничную атмосферу и собирают людей вместе. Известный русский учёный И. Снегирёв писал о понятии «праздник» так: «Само слово «праздник» выражает упразднение, свободу от будничных трудов, соединённую с весельем и радостью. Праздник есть свободное время, знаменательное действие, принятый способ совершения торжественных действий; последний содержится в первом». Существует такое понятие, как «воспитательное значение праздников».

В работе о творчестве Ф. Рабле М. Бахтин отметил: «Праздник – первичная и неуничтожимая категория человеческой культуры. В праздник двери дома открыты для гостей в пределе – для всех, для всего мира, в праздник всё изобилие (праздничная одежда, убранство помещения) сохраняются, конечно, и праздничные игры и ряжение, праздничный весёлый смех, шутки, танцы и т.д. Праздник не поддается никакому утилитарному осмыслению (как отдых, разрядка и пр.) Праздник как раз и освобождает от всякой утилитарности и практицизма, это временный выход в утопический мир. Нельзя оторвать праздник от жизни тела, земли, природы, космоса. В праздник и «солнце играет на небе», как бы «особая праздничная погода».

Переодевание, ряжение, маскировка являются необходимым элементом любого праздника, т.к. обеспечивает анонимность участия в праздничном действе, помогают снимать социальные и психологические барьеры. В «Словаре античности» слово «праздник» происходит от латинского “dies festus”, что означает «день, свободный от работы».

С древнейших времён считалось, что задача праздника – «восстановить нарушенную гармонию между людьми и природой и устранить отчуждение людей от природы и общества». Первый этап любого праздника – счастливое ожидание, подготовка к нему. Затем приходит сам праздник и, «увы» - завершение праздника. Впечатления от праздника долго хранятся в душе человека, являясь для него источником «душевных сил».

Одной из основных причин, по которой мы празднуем какие-либо события, заключается в том, чтобы вспомнить наших предков и черты прошлых времён. Празднуя что-либо, мы показываем уважение к людям, игравшим роль в историческом процессе страны. Молодёжь внимательно слушает рассказы старших о том, что и как праздновали в их времена, ведь традициям свойственно меняться в некоторых случаях. Внося что-то новое в празднование какой-либо памятной даты или занимая какую-либо традицию у других народов, мы объединяем людей между собой. Таким образом, другие культуры приобщаются к культуре той страны, в которой живут, не забывая и о своих собственных культурных традициях.

Великобритания – страна с устоявшимися многовековыми традициями, которые вплотную связаны с историческим прошлым и монархическим настоящим этого государства. Самые любимые праздники Великобритании как раз и связаны с тем, что это христианская страна, здесь очень любят Рождество и Пасху. Эти праздники считаются самыми главными и отмечаются повсеместно, весело и по полной программе. А тот же Новый год, так почитаемый в нашей стране, в Англии занимает почётное 3 место.

Кроме названных праздников, в Великобритании празднуют много интересных праздников.

30 января в Шотландии празднуют праздник Апхелио (Up-Helly-Aa). В IX веке Шотландские острова подверглись нападению викингов. Этому событию и посвящён знаменитый традиционный шотландский праздник. Жители Лервикка делают 30-футовую модель корабля викингов, переодеваются в наряды викингов, берут в руки факелы, и через весь город несут корабль к морю. На побережье его сжигают – таков обычай

викингов, принятый для похорон воинов и вождей. Надо сказать, что Шотландская земля довольно долго подвергалась набегам викингов, поэтому многие традиционные для этой территории празднества несут в себе отпечаток скандинавской культуры. Сегодня шотландцы гордятся подобной историей и связью со знаменитыми скандинавскими пиратами.

Святой Дэвид – покровитель Уэльса. Этот праздник очень важен для жителей Уэльса и празднуется, как патриотический и культурный фестиваль Уэльса во всём мире. Чествуют святого не только валлийцы, но и жители других стран, предки которых жили в Уэльсе. В Нью-Йорке небоскрёб Эмпайр Стейт Билдинг подсвечен в зелёно-красно-белые цвета. Многие пророки говорили, что при рождении Святого Дэвида ему предрекалось много чудес. 1 марта является днём смерти Дэвида. День Святого Дэвида отмечается как религиозный фестиваль с Протестантской Реформации 16-го столетия. В 18-м столетии этот день стал национальным фестивалем Уэльса и является им и по сей день.

Сведения о святом Дэвиде, церковном деятеле второй половины VI века, дошли до наших дней из работы некоего Ригифарка, жившего в конце XI века.

Как гласит легенда, за 30 лет до рождения Дэвида к святому Патрику снизошёл ангел и сообщил ему, что в Уэльсе родится великий святой. Отец святого Дэвида был князем по имени Санд. Мать, которую звали Нон, тоже имела дворянские корни. Существует легенда, что она приходилась племянницей королю Артуру.

Саид просил руки Нон, ему было отказано, но он не смог сдержать своего влечения к девушке. Согласно легенде, когда мальчик родился, небо пронзила молния и разбила скалу пополам.

Монах по имени Павлиний учил святого Дэвида. Монах был слеп. Дэвид исцелил монаха, осенив его крестным знаменем. Павлиний благословил Дэвида проповедовать христианскую веру на территории Британии, просвещать древних кельтов.

Считается, что за годы странствий Дэвид основал 12 монастырей. Святой Дэвид призывал монахов вести скромную жизнь и усердно работать. Братья вставали на заре и трудились до самого заката. Дэвид запрещал использовать в работе животных: плуг братья-монахи тащили сами. Братья ели овощи и хлеб и пили молоко и воду. Сам же Дэвид пил только воду, отсюда пошло его прозвище Aquaticus.

Слава о святом Дэвиде ещё при жизни разлетелась по всей Британии. Его хижина стала местом паломничества. Одна из самых известных легенд о святом Дэвиде рассказывает о том, что во время его обращения к пастве земля под его ногами поднялась, образуя холм.

Многие учёные полагают, что после возвращения из Иерусалима он был провозглашён архиепископом Уэльса. Другие исследователи с этим утверждением не согласны, считая, что в то время речь об отдельном архиепископе Уэльса идти не могла.

Бесспорно одно: святой Дэвид был центральной церковной фигурой того времени, и его жизнь пришлось на подъём христианского сознания валлийцев.

В 640 г. нашей эры между валлийцами под предводительством короля Уэльса и саксами произошла битва, во время которой святой Дэвид предложил валлийцам прикрепить к шляпам стебли лука-порей, чтобы отличить себя от врагов. Битва была выиграна, святой Дэвид (Дьюи) в 1120 году был канонизирован римской церковью как первосвященник, обращавший в христианство кельтские племена. Лук-порей стал эмблемой славы Уэльса, и валлийцы 1 марта отмечают День святого Дэвида (St. David Day) в честь победы короля. В этот день повсюду видны изображения святого Дэвида с голубкой на плече - символом святого духа. Многие валлийцы прикрепляют к одежде национальные символы – нарцисс или лук-порей. В Кардиффе – столице Уэльса проходят праздничные мероприятия, а на столах в каждой валлийской семье бывает традиционный суп из лука-порея. Дети приходят в этот день в школу одетыми в национальные костюмы. А подростки обычно устраивают конкурсы хорового пения.

5 ноября в Великобритании празднуется день Гая Фокса. История этого праздника такова. 5 ноября 1605 года кучка заговорщиков пыталась взорвать здание парламента вместе с правительством, королём Джеймсом I, королевой и их сыном. Гай Фокс и его приятели были недовольны отношением короля к католикам и надеялись, что английские католики смогут захватить власть в стране, если они убьют членов правительства и королевской семьи. Заговорщики арендовали подвал под зданием парламента, и за несколько дней до открытия парламента Гай спрятал в подвале 20 бочек с порохом.

Но замыслу не суждено было осуществиться. Один из заговорщиков предупредил родственника, лорда Монтггла, чтобы тот не приходил в парламента в этот день. Добропорядочный лорд не захотел спасать только свою жизнь. Вскоре Гая Фокса схватили. 5 ноября остался днём воспоминаний об этом событии.

Таким образом, на протяжении нескольких сот лет, 5 ноября в Британии устраивается ночь костров, чтобы отметить неудавшуюся попытку взрыва здания парламента в Лондоне. За несколько дней до праздника дети делают чучело Гая в натуральную величину и носят его по улицам. Всё это время они выкрикивают что-то вроде: «Мелочь для Гая!» Конечно, все деньги дети оставляют себе. Вечером же делают большие костры, на которых чучело сжигается, запускают фейерверки и даже пекут картошку и каштаны на углях костра.

Изучение традиций, праздников других народов помогает нам лучше узнать культуру этого народа, что очень важно при изучении иностранных языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голицинский Ю.Б. Великобритания. – Каро, 2007
2. Константин Васильев. История Великобритании: самое необходимое. Издательство «Авион», 2004
3. Леонович О.А. Страноведение. Великобритания: Учебное пособие для вузов. Издание 2-е, исправленное, дополненное. КД Университет, 2005
4. М. Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Языки славянских культур, 2008
5. Нестерова Н.М. Страноведение: Великобритания Ростов-на-Дону. Феникс, 2005
6. Сатинова В.М. Читаем и говорим о Британии и британцах. Высшая школа, 1997.

УДК 330.162 (574) – 09

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СОВЕТСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Т.З. РЫСБЕКОВ
ЗКГУ имени М. Утемисова, г. Уральск

20-30 годы XX в. - один из наиболее трагических периодов истории Казахстана. В 1927-28 г.г. в стране разразился хлебозаготовительный кризис. Если в 1927 г. заготовлено 430 млн. пудов, то в следующем - только 300 млн. пудов, причем началось повсеместное уменьшение площадей. Крестьяне вынуждены были это делать, так как закупочные цены государства были ниже рыночных в три раза. В ответ власти начали компанию коллективизации.

Казахстан, волею сталинского руководства, был отнесен к той региональной группе, где коллективизацию необходимо было в основном завершить весной 1932 года (за исключением кочевых и полукочевых районов).

Однако местные власти во главе с Голощекиным форсировали этот процесс, который сопровождался насильственным оседанием казахов и "раскулачиванием" зажиточных крестьян. Обобществлению во многих случаях подвергался не только скот и сельскохозяйственный инвентарь, но и птица и даже личное имущество.

В колхозах отбирали все запасы зерна, включая семенной фонд, на скотоводческие районы также накладывались обязательства сдавать зерно, и казахи были вынуждены для выполнения их менять скот на хлеб. В широких масштабах шла компания по заготовке мяса и шерсти, приведенная к массовому забою скота.

Коллективизация и раскулачивание сопровождалась жестокими репрессивными мерами. За 1922-1933 гг. за сопротивление властям и попытки скрыть зерно и мясо от заготовок было осуждено более 33 тыс. человек.

Результатом всех этих акций стало небывалый голод, поразивший все без исключения районы Казахстана. В итоге в течение 1931-1933 гг. умерли около 2 млн. казахов и 200-250 тыс. казахстанцев других национальностей.

В 1932 году Казахстан волею сталинского режима был введен в список регионов массовой коллективизации в сельском хозяйстве. Если в 1928 г. было коллективизировано всего 2% хозяйств, то к апрелю 1930 г. 50,5, а к октябрю в Джамбейтинском районе - 80, в Джаныбекском - 95%. Преобладал волевой нажим на трудящихся, сплошь и рядом нарушались законы, власти не считались с желанием сельчан. Беззаконие получило большой размах в ходе ликвидации баев и кулаков как класса. В 1930-1931 гг. из республики в другие регионы было переселено 6795 человек, в Казахстан из других регионов - 49094. Меры по насильственному привитию оседлости кочевым и полукочевым хозяйством, также сопровождалась репрессивными действиями. Под маркой заботы о государственном добре чинился произвол. Непоправимый удар был нанесен по животноводству. Если в 1928 г. в Казахстане насчитывалось 6509 тыс. голов крупнорогатого скота, 18566 тыс. овец, 3666 тыс. лошадей, в 1932 г. осталось 965000 голов крупнорогатого скота, 1382 тыс. овец, 416000 лошадей, приостановилось верблюдоводство. Это привело к волнениям среди населения, местами переросшими в вооруженные выступления. В целом по республике имело место 342 выступления с охватом 80000 человек. Одно из них - восстание в Джангале. В ходе изучения материалов архивов, касающихся этой темы, удалось выявить причины Джангалинского восстания:

- 1) В Джангалинском районе в ходе зимней и весенней заготовки зерна и при создании фонда неимущих использовались административные методы, при заготовке мяса планы были завышены.
- 2) В зерносеющих хозяйствах весь посевной фонд находился в собственности колхозов, к тому же хлеб в колхозах не уродился, в отдельных хозяйствах получили не более 1 пуда с гектара.
- 3) В целях выполнения плана по заготовкам зерна хозяйства, не выращивающие хлеб, облагались налогом - вместо 1 пуда зерна требовали одну голову крупнорогатого скота, более состоятельные семьи должны были сделать это в сжатые сроки.
- 4) Обещав выполнившим планы заготовок муку, чай, сахар, товары народного спроса, колхозное руководство не выполнило своих обязательств, задерживалась выплата денег за купленный товар.
- 5) Создание общественного поголовья скота шло с большими перегибами, у многих сельчан скот отбирался силой специальными бригадами.

б) Более состоятельные семьи не хотели расставаться с нажитым добром и открыто агитировали не подчиняться властям при создании коллективных хозяйств.

Перегибы привели к значительному сокращению скота в подворьях, ухудшению продовольственного обеспечения людей, к массовому переселению людей с нажитых мест. В 1930-1932 годы на Нижнее и Среднее Поволжье, в Туркмению переехало 35 000 семей. Лишь из Джангалинского района в течение августа 1930 г. переехало 287 семей. Известно, что на вопрос В. Молотова, заданный в 1930 г. " В чем причина массового отъезда крестьян из Западного Казахстана", - тогдашний руководитель компартии Республики Голощекин ответил: " Причина не в политике руководства сельским хозяйством. Переезд- сугубое дело баев". Хотя материалы архивов свидетельствуют о другом: из переехавших из Джангалы 287 семей 176, или 61, 3% - бедняки и батраки, 35%- середняки, и лишь 3,9% баи.

Если в районе в 1928 г. было 11 453 дворовых хозяйств и в них проживало 47 453 человек. По состоянию на 15 августа 1930 г. из Таловского района уехало 4000 хозяйств, из Джаныбекского - 1545(26%), из Джамбейтинского района - 1833, Тайпакского - 639, Каратобинского 50%.

Власти предпринимали попытки остановить этот процесс, но из этого ничего не вышло. Несмотря на это, с 1 июля 1932 г. была поставлена задача в 8 районах активизировать работу по коллективизации. Перегибы в проведении коллективизации привели к обострению обстановки в районе, вызвали недовольство у населения. как свидетельствуют материалы архива управления Комитета национальной безопасности по Западно-Казахстанской области, в апреле 1930 г. в Джангалинском районе в ауле № 24 состоятельные аульчане Шамсутдинов Шоткара, Карашиев Затек, Жаналиев Султангали, Едилбаев Токбар, Акпеисов Талан и другие, в общей сложности 150 человек, в местечке "Шагын Мурат" провели собрание. Они высказались против применяемых методов коллективизации и заготовок, и по возвращении с собрания избili председателя и секретаря местного сельского Совета Султыпова и Кубиева. Затем, арестовав их, поставили условие вернуть скот назад. На собрании все они заявили о своем выходе из колхоза. Такое же событие произошло и в ауле № 1, здесь люди говорили об обмане со стороны представителей Советской власти, не давших взамен обобществленного скота ничего. Они с вестью о выходе из колхоза послали в Джангалу 2-х человек, которых в райцентре сразу арестовали. Наутро 200 человек насильно освобождают заложников из-под охраны милиции. Вообще в ауле №1 колхоз был полностью распущен. Агитационно-массовая работа в районе о необходимости вступать в колхозы была продолжена, но к вышедшим из состава колхозов меры не были приняты. В1931 г. заготовительные работы путем административных методов были продолжены и вызвали новую волну недовольства. 15 февраля Шамсутдинов Шоткара, Таскарин Асим, Баймагамбетов Аймолда и другие, создав штаб восстания, взяли руководство в свои руки. Они установили связь с другими аулами, начали сбор оружия. Отряд под руководством Шамсутдинова, напав на повозку из 15 лошадей, отбирает мясо, отправленное в Алтай и возвращает хозяевам. 7 человек во главе с Шоткарой Шамсутдиновым и Затеком Карашиевым помогают повстанцам из Гурьевской области в их бою с карательным отрядом. В конце февраля в ауле Тауберат недовольные ходом заготовок Шадьков Султангали, Сариев Жубат, Сманов Камереждин, Мухамедьяров Кайсагали создают штаб из 50-60 человек. Они устанавливают связь с другими аулами, собирают оружие. В это же время в ауле № 6 бай Агасов Бекжан собирает 50 вооруженных повстанцев. В бою с отрядом Уральского оперативного сектора они терпят неудачу и, отступив, воссоединяются с восставшими в ауле Тауберат, но отряд под командованием Болдырева разбивает отряд восставших, в бою гибнут несколько джигитов, многие попадают в руки преследователей.

В ауле № 4 – 40 человек под руководством Даулеткалиева Коблана 15 марта нападают на пункт сбора скота и угоняют 21 корову, 3 лошадей и 14 верблюдов. Угнанный скот используется для нужд восставших. Во время этого набега восставшие захватывают в ауле № 4 председателя и секретаря аулсовета. Повстанцы устанавливают связь с восставшими аулов Айбас, № 7 Лбишенского района. № 11 Джангалинского района. Им удается разбить штаб отряда Уральского оперативного сектора и арестовать его руководство. 100 человек из аулов азгир, Жаманкул, Кашут аулсовета № 11 собираются в школе поселка Март и высказывают недовольство политикой заготовок скота и решимость не выполнять требования властей. Создается штаб, организуется сбор оружия и лошадей.

Наименование властям нашло место и в других населенных пунктах и выражалось в угоне скота из заготовительных пунктов, оказании вооруженного сопротивления прибывшим отрядам. 360 человек по обвинению в участии в беспорядках были арестованы и против них было возбуждено уголовное дело. 160 человек было освобождено в ходе следствия из-за недостатка улик, а 129 джангалинцев по статьям 58-2, 588, 58-10 были осуждены на разные сроки в лагеря. Эти события оставили тяжелый след в памяти народа. Имена многих безвинно осужденных неизвестны. Эти люди не совершили никакого преступления, они нашли в себе мужество не подчиняться бездушной политике коллективизации, обрекшей тысячи людей на голод и нечеловеческие страдания. Современное поколение должно знать истинную правду о трагических страницах прошлого. Восстание в Джангалинском районе долгое время умалчивалось.

Всего по обвинению в участии в восстании было арестовано 360 человек. Однако в приведенном нами списке людей больше. Оказывается, 184 человека были арестованы раньше. Вскоре после задержания 160 человек из-за недоказанности были освобождены. Следствие продолжалось долго, очень многие ушли из жизни в ходе следствия. Решением Тройки при ОПТУ от 25 февраля 128 человек были отправлены в лагеря с различными сроками заключения. Все они осуждены по печально известной 58-й статье. 18 человек были приговорены к

исключительной мере наказания, как организаторы восстания. Вот их имена: Капасов Губайдолла, Ахметов Мардан, Шамсутдинов Шоткара, Карашиев Запин, Шаналиев Муканалы, Сисенов Салмен, Жусипов Карабала, Бегалиев Бегали, Жамашев Шагирбай, Шабдаров Алипкали, Куанышев Бактыгул, Ескалиев Шапен, Мусалиев Суханкул, Искеев Тасмагамбет, Отеулиев Бисенгали, Даулеткалиев Коблан, Пштанов Елеу, Кожакоев Жангожа.

Все они были реабилитированы в 1989 году.

УДК 94 (574) 215

ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К РЕЛИГИИ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ К 1920 Г

С.Т. РЫСБЕКОВА
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Анализируя состояние общества в начале изучаемого периода, нельзя не учитывать также революционные преобразования в духовной жизни людей. На территории Казахстана никогда не было воинствующего ислама. С самого начала проникновения ислама в общество кочевников в нем господствовала ханафитская школа исламского права, терпимо относившаяся к доисламским обрядам кочевников. Тенгрианство, номадизм и ислам составили оригинальный и органичный сплав, который мало учитывался в социальной политике большевиков, уделявших основное внимание официально признанным доминирующими конфессиям. Советская власть осуществила решительные меры по реорганизации отношений государства с религией. 20 января 1918 г. Совнарком РСФСР принял декрет «О свободе совести, церковных и религиозных обществах», впоследствии получивший название «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Подобный декрет был издан и Совнаркомом Туркестанской АССР 20 ноября 1918 г.

Декрет СНК РСФСР стал основой политики советского государства в отношении религии и религиозных организаций. Он отменял всякую дискриминацию граждан в связи с их отношением к религии; провозглашал светскость государства и школы; устранял ранее существовавшее деление религиозных организаций на "господствующие", "терпимые" и "гонимые" - все они становились равноправными "частными обществами", образуемыми на добровольных началах и содержащимися за счет верующих; создавал правовые, организационные и материальные условия, при которых каждый гражданин мог свободно определить свое отношение к религии и поступать сообразно своим убеждениям. Советская власть ограничивала права и деятельность церкви, особенно в области церковной собственности. Декретом предписывалось прекращение предоставления субсидий от государства всем церковным и религиозным обществам, устранение из всех официальных документов указаний на религиозную принадлежность и непринадлежность граждан; отменялись религиозные клятвы или присяги; осуществлялась передача ведения актов гражданского состояния гражданской власти.

Однако реализация этого декрета оказалась невероятно сложной, ибо против него выступили духовенство и религиозные центры, а новая бюрократия выросла на опыте войны и предпочитала командные методы отношений с общественными организациями и населением в целом, в т.ч. в духовной сфере. Декрет давал большие полномочия представителям местной власти, которые способствовали росту убежденности в возможности одним махом искоренить религию из быта и сознания людей. По мнению специалистов, «проведению декрета мешало также отсутствие на местах подготовленных работников и специальных государственных органов, занимавшихся "церковной политикой", непоследовательность местных властей, "уклоны" в сторону "революционного нажима", неясности и противоречивости некоторых норм декрета, различное их понимание и даже тривиальное незнание» [1].

Перестройка конфессиональной политики проходила непоследовательно. Кое-где отмечались случаи репрессий против мулл, обучавших исламу в мечетях, в других местах разрешалось обучение исламу даже в светских школах. В середине 1918 г. Наркомнац РСФСР разослал инструктивное письмо, по которому категорически пресекалось применение каких-либо репрессий в отношении мулл за обучение догматам мусульманского вероучения в мечетях, у себя на дому, на дому у граждан по просьбе последних. Запрещалось закрытие богословских школ, содержащихся за счет добровольных пожертвований частных лиц [2]. Наркомпрос признал необходимым временно разрешить преподавание основ вероучения в национальных школах. 3 октября 1923 г. Политбюро ЦК РКП (б) постановило «допустить в отдельных частях Союза ССР с наиболее отсталым и религиозным фанатическим населением, как. изъятие из общего порядка, организацию мусульманских духовных школ» [3, с. 395].

При этом конфессиональная политика власти имела условный характер и применительно к мусульманским народам на первом этапе признавала неспособность предоставить им столь же мощную духовную опору, как традиционная вера [4]. Это, впрочем, мало смущало «правверных» большевиков: достаточно скоро прямые и косвенные меры по выдавливанию религиозных институтов и лиц из сферы морали и духовности приобрели целенаправленный и методичный характер. Коммунистическая идеология молодым неоязычникам РКП (б) из национальных сообществ преподносилась как единственно сакральная, а публичное отторжение традиционных мусульманских и иных религиозных постулатов стало одним из непреходящих условий успешной социализации и самореализации человека.

В казахской духовной культуре, как и в культурах других народов, через архетипы и ценности этнического сознания, этническую историю, устное и письменное народное творчество, традиции и ритуалы, другие культурные реалии передавались социальные, мировоззренческие, ментальные и идентификационные основы существования. Мир традиционной культуры казахов многолик, и самые важные коллективные архетипы всегда являются основой этнической памяти, ментальное (фундамент которого коллективное бессознательное и уровень самосознания индивида, по Лурье СВ., - структуру менталитета, образуют картина мира и кодекс поведения) и "этнического сознания, невзирая на историческое время и особенности эпохи [5]. Например, казахская народная пословица гласит: «Жеті атасын билмеген - жетесіз» - Кто не знает семь поколений предков - тот недоумок. «Кут» - многоуровневая и многозначная ценность в мировоззрении казахов, означающая: 1.1) душа; жизненная сила; дух; II. 2) счастье, благо, благодать, благополучие; 3) удача, успех, счастливый удел; 4) рел.: состояние истинного бытия, блаженства; «блаженство», «Степь», «Путь», «Мать-Земля», «Тенгри», «Род и племя» и другие.

Не менее важно учитывать и другие характеристики социокультурного облика казахского общества в изучаемый период. Как считают специалисты, все типы социальных запретов и общественного контроля в нем носили глубоко личный характер, были внутренними элементами человеческого духа; поэтому регулирование общественных взаимоотношений обходилось без системы писаных законов и применения специальной силы общества [6]. И хотя в обществе также было много противоречий и конфликтов интересов, но они все разрешались не только формально (юридически), но и по содержанию (фактически), и потому не переживались с такой остротой. Иначе говоря, понимание свободы, долга, критериев прогресса и норм поведения были отличными от европоцентристских, но поэтому отнюдь не худшими.

Замечательный анализ казахской политико-правовой культуры дал в письме к В.И. Ленину в 1920 г. Т.И. Седельников, исключенный из состава КазВРК (чрезвычайный орган по управлению краем до оформления советской автономии) за «казахский национализм». «... самому серьезному из всех преступлений против личности киргизы [как известно, до 1925 г. казахов называли киргизами - СР.] придавали частнопредовой, а не публично-правовой характер», - подчеркивал он, в частности. - ...Киргизы понимают взаимность средств борьбы: что могу делать я, то имеет право делать и мой враг. ... европеец-собственник преследует воровство, как нечто принципиально опасное, недопустимое с точки зрения обокраденного; киргиз же не забывает и личности самого вора: зачем воровать, когда и без воровства можно прожить?»

Весьма важные наблюдения касаются и отношения казахов к официальным институтам власти. Оно сформировалось в дореволюционный период и в советское время было с успехом перенесено на новые органы управления и их представителей: «Там сидели чужие люди, судившие по никому не ведомым и не понятным «книжкам». Как к ним подойти, чтобы «задобрить», Аллах ведает! Отсюда потребность в «ходатаях» и «адвокатах», которые писали «прошения», «жалобы», «кассации» и «апелляции», обирая одновременно правового и виноватого» [6]. Дисциплина обычного права, как выражался Седельников, в изучаемый период была обращена к тем выдвигенцам из национальной среды, которые сумели вписаться в новые правила игры, обрести определенный административный и неформальный ресурс в партийно-советско-общественных организациях. Немаловажную роль сохраняли при этом прежние родственные и клановые сети. Делегирование полномочий по защите или представлению интересов рядовых граждан происходило по обычной схеме, хотя внешне она имела иные атрибуты и символы.

Между тем, как правило, принимавшие предложенную властью модель лояльного поведения далеко не всегда следовали ей в повседневной жизни. Социальная мимикрия получила широкое распространение, порождая двойные стандарты - в официальной, публичной жизни и в частной, интимной сфере отношений и ценностей. Защищая самобытность от и в рамках идеологии homo sovieticus, казахи встраивали советские структуры управления в контекст традиционной политической системы, неформально продолжая культивировать свою традиционную кланово-родовую структуру организации общества.

Совокупность компонентов преобразовательной деятельности слагалась из вполне очевидных и настоятельных объективных требований эпохи. Их вполне четко и конкретно сформулировал Ж. Аймауытулы, указывая, что «автономия, которая и не снилась прежде», породила новые задачи. «Она требует улучшения социального положения народа, совершенствования хозяйственной жизни (скотоводство), обучения ведению (грамотного, культурного) земледелия, разрешения проблемы оседания, учреждения органов здравоохранения, местных органов власти (Земетов), судебных органов - введение всех их в административные рамки. Сюда относятся также проблемы просвещения, ликвидации безграмотности, развития литературы, средств информации (печати). Одним словом, нам нужно обеспечить себя материально во всех отношениях настолько, насколько нужно, чтобы стать подлинно культурным человеком, нам нужны сотни, тысячи специалистов в различных областях жизни. Вплоть до плотников, печников, хлебопеков, скорняков, мыловаров и др.» [8, с. 383].

Итак, системное переформатирование казахского общества, начавшись в XX веке под влиянием общероссийских всеобъемлющих трендов, к 1920-м гг. стало масштабной программой советских преобразований. Она сочетала в себе сознательные, целенаправленные и скрытые, далеко не всегда известные основным авторам и осознанные ими, лозунги, действия, настроения, ожидания, альянсы и перегруппировки социальных сил и групп влияния, выстраивая новый баланс отношений и механизмов функционирования общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917-1938 гг.). – М., Знание, 1991.
2. Вишневецкий А. Как это делалось в Средней Азии // Наука и религия. – 1990. № 3.
3. Россия и Центральная Азия. 1905-1925 гг. Сб. документов. – Караганды: Изд-во КарГУ, 2005. – 495 с.
4. См.: Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане. – Актобе, 2007. -280 с.
5. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). - Алматы: Казахстан, 1998. С. 9; Лурье СВ. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997.
6. Нуров К.И. Правовая и экономическая модернизация традиционной структуры Казахстана (XIX-XX вв.). – Алматы: Ғылым, 1995.
7. «Мнение без прикрас». Письмо члена КирВРК Т.И.Седельникова В.И.Ленину. 1920 г. // Исторический архив. - М., 1994.
8. Цит. по: Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах). – Алматы: Институт развития Казахстана, 2002. – 556 с.

ӘОЖ 314 (574)

АЛЫС-ЖАҚЫН ШЕТЕЛДЕРДЕГІ ҚАЗАҚТАР ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТУРАЛЫ

З.Ә. САБДАНБЕКОВА

т.ғ.к., доценті, Қазақстан және шетелдер тарихы кафедрасы ПМПИ, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда, әлемнің түкпірінің 40 шақты елінде 5 миллионға жуық қандастарымыз мекендеп жатыр. Олардың 1 миллионнан астамы Ресейде өмір сүрсе, өзбек жерінде 1,5 миллион қазақ бар. Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстан елдерінде де біршама қандастарымыз тіршілік етуде[1]. Яғни, жалпы саны 14 млн. қазақтың 1/3 бөлігі алыс -жақын шетелдерде тұрып жатыр.

Аласапыран жылдары тағдыр төлкегіне ұшырап, небір қиыншылықты бастарынан өткізіп, ел асып, қыр асып, басқа елден пана іздеп кеткен қандастарымыздың өткені мен бүгінгі және болашағы туралы мәселелердің өзектілігі қазақ диаспорасы мен ирриденттері туралы жан жақты зерттеулерді дүниеге әкелді. Елбасының бастамасымен 1992 жылдан бастап, Дүниежүзі қазақтарының құрылтайын шақыру дәстүрге айналды.

Өз мақаламызда, шетелдегі қазақтар тарихы бойынша жазылған еңбектерге тарихнамалық талдау жасауға ұмтылыс жасаймыз.

Отандық диаспоралогия саласының белгілі білгірі Г.М. Мендіқұлова шетелде қазақ диаспорасының қалыптасуына, XVIII ғасырдағы қазақ-жонғар оатынастарының шиеленісуі, қазақтардың Ресей патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы 18 – 19 ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстары, Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан, елде кеңес өкіметінің орнауы және азамат соғысы, ұжымдастыру кезеңінде қазақтарға қатысты жүргізілген этноцид саясаты, Шығыс Түркістандағы (Шыңжаңдағы) қазақтардың қытай өкімет орындарына қарсы ұлт-азаттық күресі, екінші дүниежүзілік соғыс сияқты саяси себептер. Екіншіден, Ресейге қосылғаннан кейін және кеңестік ұжымдастыру кезеңінде Қазақстанда шаруашылық жүргізудің дәстүрлі көшпелі жүйесінің күйреуі, 1960 – 1990 ж. Батыс Еуропа мен Америка елдеріне еңбек көші-қоны, кеңестік жүйе күйрегеннен кейін нарықтық қатынастарға көшу жағдайындағы өтпелі кезеңде Қазақстан экономикасында орын алған уақытша тұрақсыздық сияқты экономикалық себептер ықпал етті деп көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл діни қысымшылықтан, яғни патшалық және кеңестік билік кезеңдерінде мұсылмандардың тәуіп ететін қасиетті жерлері болып саналатын Мекке мен Мәдинаға діндарлардың қажылық сапармен баруының қиындауы, әсіресе, кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңдерінде дін басыларының: имам, жожа, молда, ишандардың, тақуа діндарлардың қуғынға ұшыратылуы, дін жолын ұстаушылардың, тіпті дінге сенушілердің қыспаққа алынуы себеп болды деп санайды.

Алайда, Қазақстанмен шекараласқан Ресейдің (Астрахань, Орынбор, Қорған, Омбы мен Таулы Алтай Автономиялық облысы) және Өзбекстанның Сырдария алабы, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашәлі мен Қытайдың Алтай, Тарбағатай, Іле, Құлжа, Ерентабырға, Барколь-Кумула аудандарында, яғни өз тарихи жерлерінде өмір сүріп отырғандықтан «диаспора» емес, «ирреденттер» - соғыс аннекция, даулы шекара сызықтары немесе отарлау саясаты нәтижесінде қайта бірікпей өз елінің шегінен тыс, тарихи автохтонды ұлттың шекаралас өлкелерде қалып қойғандар деп атау отандық ғылым саласында дұрыс деп саналады.

Кеңестік кезеңде, шетелдегі қазақ халқы бойынша кешенді зерттеулер жүргізілген емес. Кеңестік ғалымдар өз еңбектерінде шетелде өмір сүріп жатқан қазақтардың кейбір тұстарын ғана тілге тиек етті десек арттық кетпейміз. Кеңестік кезеңде шетелдегі қазақ диаспорасы мәселесі тақырыбына қалам тартылмауының басты себебі, КСРО да аталмыш тақырыпты ғылыми зерделеуге идеологиялық тұрғыдан тыйымның салынуы болды. Және кеңестік ғалымдардың шетелдерге іссапарларға, яғни шетелдік мұрағаттарда осы мәселе бойынша жұмыс істеулеріне қиындықты туындауынан мәселе зерттеуін көп жылдар күтті.

Ал, батыс елдерінің ғалымдары бұл мәселе бойынша 1950-1960 жылдары айналыса бастаған. Атап айтсақ, Түркиядағы қазақ диаспорасы мәселелерін зерттеушілерден Л.Бенсон пен И.Сванбергті атай аламыз [2]. Олар өз

еңбектерінде Қытайдан келген қазақтарды Түркия үкіметінің қабылдауы, орналастыруы тарихын жаза отырып, бүгінгі Батыс Европа мен АҚШ-тағы қазақтар Түркиядан таралғандығын негіздеген.

Бүгінгі таңда, шетелдерде қазақ диаспорасының қалыптасуы, Ресей, Қытай, Өзбекстан аумағындағы қазақ ирреденттері тарихының көкейкесті мәселелері бойынша көптеген құнды еңбектер жарияланып, ғылыми диссертациялар қорғалып жатыр.

Қазақстандық тарихнамада қазақ диаспорасы мәселесін алғаш көтерген ғылыми зерттеу Г.М. Мендіқұлованың «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» атты монографиясы болды. Және осы еңбектің толықтырылып, қайта өңделген «Казахская диаспора: история и современность.» атты жарияланымында автор, қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуы мен бүгінгі дамуындағы тарихының әртүрлі аспектілеріне талдау жасаған [3]. Атап айтсақ, шетелде тұрып жатқан қазақтардың әлеуметтік-экономикалық, саяси, психологиялық және мәдени тұрмыстық жағдайы және даму болашағы мәселелерін жанжақты қарастырған.

Қытайдағы қазақтар мәселесіне арнаған өз еңбегінде зерттеуші К.Л. Сыроежкин, Қазақстаннан Қытайға көшіп барған қазақтар басқа мигранттармен салыстырғанда жаңа ортаға сіңісіп кетуге тілек білдірмеді, себебі олар, Қытайдағы өмірлерін уақытша құбылыс ретінде қабылдады, өз еліне қайтып оралуды мақсат етті деп көрсетеді. Сонымен қатар, қазақтардың Қытайға барып қоныс тебуін бірнеше кезеңмен, оқиғалармен байланыстарды:

Бірінші, XVII – XVIII ғғ. қазақ-ойрат соғыстары;

екінші, XVIII-XIX ғғ. Қазақтардың патша үкіметіне қарсы ұлт азаттық күресі;

үшінші, орыс-қытай мемлекеттік территориялық шекараны бөлу;

төртінші, 1916 ж. ұлт азаттық көтеріліс салдарынан;

бесінші, 1918-1920 жж. азамат соғысы жылдарында;

Қазақстандағы ұжымдастыру саясатының салдарынан; 1930-1950 ж. Шығыс Түркістандағы үкіметке қарсы күрес; екінші дүниежүзілік соғыс.

Қазақстан экономикасының нарықтық қатынастарға көшіру барысындағы дағдарыс жылдары деп көрсете отырып, Қытайдың диаспораларға, соның ішінде қазақ диаспорасына деген саясаты, мемлекет мүдделері мен үкімет билігінің ауысуына байланысты өзгерістерге ұшырап отырды деп тұжырымдайды да, алғашқы кезеңде КСРО кезеңіндегі қазақ диаспорасына деген саясат, екінші бұл, Қазақстанның тәуелсіздік алуынан кейін бұл саясатта өзгеріс пайда болды деп көрсете отырып, Қытайдағы қазақ диаспорасының өмір сүруіне қолайлы жағдай туғызудың мүмкін болмай отыруының себептерін айқындауға тырысады [4].

Батыс Сібір қазақтарының тарихына арналған З.Е. Кабулдиновтың еңбегінде, бұл аймақтағы қазақ халқының қалыптасу тарихы қысқаша қарастырылып, олардың шаруашылық даму ерекшеліктері мен Батыс Сібір қазақтарының әлеуметтік жіктелу үрдістері айқындалған. Қазақтардың қонысаударушы шаруалармен шаруашылық байланыстарының оны мен кері жақтары анықталған. Осы аймақтағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне шаруалардың қонысаудару саясатының ықпалы талданған. Қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне шаруалардың жаппай қонысаударуынан дағдарысқа ұшыруы сараланған [5].

Ресейдің Алтай өлкесі қазақтарының тарихы Р.К. Айдарбаеваның диссертациялық жұмысының өзегі болды [6]. Автор өз еңбегінде Ресейдің Алтай өлкесіндегі қазақ халқының қалыптасуының басты кезеңдерін анықтау, саны мен орналасу мәселелерін, шаруашылық түрлерінің ерекшеліктерін көптеген дереккөздер негізінде зерттеуге талпыныс жасаған. Алайда, жұмыс тек қазақстандық мұрағат қорлары негізінде ғана жазылған еңбек деп айтуға болады.

Шетелдегі қазақ диаспорасы мәселесіне байланысты қомақты еңбек, З.Қианятұлының екі кітаптан тұратын «Монғолиядағы қазақтар» монографиясы. Бұл еңбектің бірінші кітабында өткен ғасырдың соңы, яғни тәуелсіздік алғаннан кейін атамекенге бет бұрған көштің алғашқы кезеңі тарихи және социологиялық, статистикалық әр жақты зерттеулер негізінде сараланса, екінші кітапта, тәуелсіздік жылдарындағы Монғолия мен Қазақстанда болған тарихи оқиғалар қарастырылған [7].

Ресейдің қазақтар көп орналасқан, Астрахань қазақтарының тарихына арналған Н. Сармурзинаның диссертациялық жұмысында, Ресейдің Астрахань облысындағы қазақтардың Бөкей ордасы қазақтары екендігін, яғни өз атамекендерінде отырғандығын деректер арқылы негіздейді. Тарихи даму жағдайларына байланысты бұрынғы шаруашылық кәсіптері өзгерістерге ұшырағандығын, ата кәсібі – мал шаруашылығының орнына балықшылық кәсіпті және егіншілікті меңгергендігін саралай отырып, тарихи қоныстарында отырғандықтан ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты сақтауға және ұрпақтарының өсіп-өнуіне мүдделі екендігін тұжырымдайды [8].

Қ.И. Қобландин мен Г.М. Мендіқұлованың Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және қазіргі кездегі дамуына арналған зерттеуінде қазақстандық тарихнамада алғаш рет жинақталған, жүйеленген және сарапталған мұрағат құжаттары мен статистикалық материалдар негізінде Өзбекстан Республикасында өмір сүрген қазақтардың тарихы және қазіргі кезеңдегі жағдайлары туралы мәселелер Ташкент, Хиуа, Қарақалпақстан және Ресей мұрағат деректері негізінде кешенді зерттелген [9].

Бұл еңбекте Өзбекстандағы қазақтардың тарихының әр кезеңдері қарастырылған. Атап айтсақ, бірінші кезеңде, яғни бұрын Қазақстанға қараған жерлерде, яғни екі елдің шекарасында орналасқан қазақтардың тарихы. Тауке ханның тұсында Ташкент барлық хандар үшін бір орталық ретінде болған, ал қазақ ру тайпалар оның аумағында көшіп қонып жүрген. Жоңғар шапқыншылығына байланысты қазақ ру тайпаларының бірқатары Бұхара, Ташкент, Хиуаға қоныс аударуға мәжбүр болған деп дәлелді пікір айтады.

Екінші кезең, Түркістан генерал-губернаторлығына кірген оңтүстік аймақ қазақ ру тайпалары қысымшылықтардан қазақ даласынан тыс аумаққа қоныс аударып, ол жердің халқымен сіңісіп кеткен. Үшінші кезеңге, кенес үкіметінің орнауы мен екінші дүниежүзілік соғыс аралығындағы күштеп ұжымдастырумен тәркілендіру, репрессия жылдарын алады.

Төртінші кезеңге, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Өзбекстанның халық шаруашылығын қалпына келтіру мақсатымен Оңтүстік Қазақстанның кей аудандарының Өзбекстанға қаратылуымен байланыстырады.

А.Қ. Қыстаубаеваның Франциядағы қазақ диаспорасы мәселесіне арнаған диссертациялық жұмысының басты жаңалығы Франциядағы тұрып жатқан қазақтардың тарихы мен бүгінгі дамуының көкейкесті мәселелері бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген деректер негізінде кешенді зерттелген [10]. Еңбекте Францияда қазақ диаспорасының қалыптасуын мынадай төрт кезеңдерге бөледі: Мұстафа Шоқайдың (1921-1941жж.) эмиграциядағы өмірі мен қызметі кезеңі, қазақтардың екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Франция аумағындағы соғыс қимылдарына қатысуы кезеңі (қазақ-әскери тұтқындардың фашизмге қарсы Француз Қарсыласу қозғалысына үн қосуы); қазақтардың Түркия аумағынан Франция еңбек миграциясы (70 - жылдары Түркияда саяси тұрақсыздық, жұмыссыздықтың орын алуына байланысты) және төртінші жеке бас мәселесі, экономикалық, оқу, т.б. сияқты басқада иммиграциялық себептерді көрсетеді.

Қазақ диаспорасы мен ирреденттері мәселесіне қатысты еңбектердің бірқатарына тарихнамалық талдау жасау Қазақстанның өз тәуелсіздігін алу жылдарынан бастап, бұл мәселе бойынша ұлт мүддесіне негізделген еңбектердің қатарының көбейгендігін және бұл еңбектерде Ресей, Өзбекстан аумағындағы қазақ халқының өз тарихи қонысында отырғандығын ғылыми негіздеуге тырысушылықты байқау қиын емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Казахи Китая. \\\ Казахская диаспора. – Алматы, 1992. – 217 с.
2. Г.М. Мендикулова. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие». – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
3. Г.М. Мендикулова «Казахская диаспора: история и современность.» – Алматы: Реиз, 2006. – 342 с.
4. Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально экономического и культурного развития. - Алматы, 1994; -118 с.
5. Кабулдинов З.Е. Казахи Западной Сибири во второй половине XIX – нач. XX века. (Исторический аспект). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997.
6. Р.К. Айдарбаева. Казахи в Алтайском крае России (XVIII-20-30 гг. XX вв.). – Автореферат дисс....канд. ист. наук. Алматы, 1998. -24 с.
7. Қианятұлы З. Монғолиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2001. – 320 б.; Қианятұлы З. Монғолиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2007. 2-кітап. – 256 б.
8. Н. Сармурзина. Астрахань қазақтарының әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму тарихы (1917-1940 жж.). - Алматы, 2009 .
9. Кобландин К.И., Мендіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. – Алматы: ВАК, 2009. – 288 б.
10. А.К. Кистаубаева. Казахская диаспора во Франции: история и развитие». Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. Алматы, 2010

ӘОЖ 94 (574)

МИССИОНЕРЛІК – ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТТЫҢ БАСТЫ ҚАРУЫ

А.К. ХАМИТОВА

бас ғылыми қызметкер, Назарбаев орталығы, Астана қ.

Қазіргі таңда республика аумағындағы діни ұйымдардың қызметінің жаңа қарқынмен жандана түсуі еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалға, қоғамдық санаға діни фактордың елеулі ықпал етіп отырғандығын аңғартады. Сондықтан да мемлекеттігіміздің мызғымастығын қамтамасыз етуде діни саланың маңыздылығын қоғамның салмақты пайыммен қабылдауы зерттеушілердің алдына діни ұйымдардың қызметін зерттеуде жаңа міндеттерді алға тартып отыр.

Отаршылдық жаулап алушылықтар кезеңінде отаршыл мемлекеттердің іргесін нығайтуға ықпал еткен кең көлемде жүргізілген идеологиялық экспансия формаларының бірі миссионерлік болып табылды. Жаулап алынған территорияларда тұрып жатқан өзге діндегі халықтар арасында христиан дінін тарату бойынша миссионерлік іс шіркеу қызметінің негізгі саласы болып табылды. Миссионерлер бір ұйымға бірігіп, алдарына ортақ мақсаттар мен міндеттер қойды. XX ғасырдың басында дүниежүзінде 331 миссионерлік қоғам болған екен [1,222]. Аталмыш мақалада орыс православиялық шіркеуінің миссионерлік әрекеттері жөнінде сөз болмақ.

Миссионерлер өздерінің үлгілі тәртібімен, биязы мінез-құлқымен ерекшеленулері тиіс болды. Олар христиан емес халықтармен достық қарым-қатынас орнатып, адамдармен тең дәрежеде сыйластықта және

қайырымды болулары тиіс еді. Сондай-ақ оларға қойылатын талаптарда: «Он должен приобщаться к культуре и общественной жизни страны, уважать ее национальные и религиозные традиции, отыскивать в них «скрытые зародыши» христианской веры» [2,338], – делінген. Миссионерлер міндетті түрде өздері православиелік уағыз жүргізетін халықтардың тілін білулері тиіс-ті, бұл турасында «О переводчиках же при миссии не должно быть и речи, это позор для миссионеров» [2,464], – деп айтылған. Дегенмен де мұндай талаптардың бәрін бірдей орындау миссионерлердің қолынан келе қойған жоқ, қайта керісінше болған кездер жиі болған.

Қазақстанда пайда болғанға дейін православиелік миссионерлер миссионерлерлік мекемелер орнату және өзге халықтарды христиандандыру бойынша басқа аймақтарда тәжірибе жинақтап алған болатын. Мысалы, Сібір мен Еділ бойы халықтарын христиандандыру зорлықпен, ат үсті жүргізілгендігі белгілі. Алғашқы болып шоқынғандар Сібірдің «бұратана»халықтары: самоед, остяк, вогул, бурят, тунгус, юкагир, чукча, коряк, камчадал, қалмақ және т.б. еді [3,1-78]. Төменгі Еділ бойында Құдай сөзі буддизмді ұстанатын қалмақтарға уағыздалды. Бір ғана 1700 жылдың өзінде Терешке өзені бойында шоқынған қалмақтардың тұтастай қонысы пайда болған [4,111].

Миссионерлік істі жақсы жолға қою және сәтті дамыту мақсатында 1863 жылы «Общество для распространения священного писания в России» деп аталатын қоғам құрылады [5,143]. Ал 1870 жылы оның орнына Православиелік миссионерлік қоғам құрылады. Бұл қоғам жергілікті бөлімшелер мен комитеттердің арасында тығыз байланыс орнатып, миссионерлік істі одан әрі қарқындата түсуге барынша күш салды. Нәтижесінде оның мүшелерінің саны елеулі түрде өсті. Егер де 1888 жылы олардың саны 9,5 мың адам болатын болса, 1900 жылға таман 14 мың адамды құрады. Бұл көрсеткіш Қоғамның төрағасының көңіліне қона қойған жоқ [6,1]. Қоғамның аса маңызды міндеті бар миссияларды барынша қолдап, жаңаларын ашу, Ресей империясындағы барлық христиан емес халықтарды православие дініне тарту болды. Еділ бойы халықтарын шоқындыру, орыстандыру ісімен 1867жылы негізі қаланған «Братство Святого Гурия» деп аталатын ұйым айналысты. Бұл ұйым самодержавиенің орыстандыру саясатының мүддесін жақтаған қатыгез инквизитор епископ Гурийдің есімімен аталған еді.

Патшалық Ресейде сонымен бірге тағы екі миссионерлік қоғам белсенді түрде жұмыс істеді. Олар: «Императорское православное палестинское общество» және «Общество восстановления православного христианства на Кавказе» деп аталды. Азиаттық Ресейдің түрлі аймақтарынан жыл сайын 5000-ға дейін пұтқа табынушылар православие дінін қабылдаған [1,220].

Қазақстанда миссионерлік істі Православиелік миссионерлік қоғамның мүшелері жүзеге асырды. Жоғары лауазымды шенеуніктер мен діни қызметкерлердің инициативасы бойынша құрылған осы бір қоғамға патша үкіметі мен жергілікті басқару аппаратының көптеген шенеуніктері кірген. Облыстардың генерал-губернаторларына Православиелік Миссионерлік қоғамның Жарғысының бір-бір данасы жіберілді. Оның бірінші тармағында былай деп жазылған: «Православное Миссионерское общество состоит под Всемилостивейшим покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы» [7,1]. Әрине, патшайымның ықпалына бөленгісі келетін әрбір жоғары лауазымды шенеунік бұл қоғамға кірмей қала алмады.

Қоғамның негізгі қаражат көзі Қоғам мүшелерінің мүшелік жарнасына байланысты болды. Сондай-ақ ерікті түрде қолдау көрсетушілер тарапынан да елеулі қаржы түсіп тұратын. Қоғамның ұйымдасу және материалдық нығайуына қарай оның православиелік миссияларға көрсететін қаржылай көмегі де ұлғая түсті. 1914 жылы арнайы басылым болып табылатын «Азиатская Россия» журналының авторлары орыс шіркеуі мен оның миссионерлерінің қызметі турасында: «в борьбе с иновением была вооружена властью, и разносторонними материальными средствами» [8,208],– деп жазған болатын.

Қазақ даласына XIX ғасырда келген орыс миссионерлігі өз ісін рухани соғысқа теңеді: «Миссионерство есть своего рода духовная война, воюющие стороны никогда не разглашают своих планов» [9],– деп миссионерлік саясаттың небір күйтырқы әдіс-тәсілдеріне жүгініп, ұсақ ұлттарды ассимиляциялап орыс-христиандық мәдениетке сіңіріп жіберуді көздеді.

Миссиялар орнату үшін оның жұмыс істеуіне қандай мүмкіндіктер бар екендігін барлайтын арнайы жұмыстар жүргізілді. Алдымен миссионерлер мына сияқты сұрақтар төңірегінде ізденді : 1) Қазақтар арасындағы исламның даму деңгейі қандай; 2) Ислам олардың арасына қайдан және қандай жолдар арқылы келеді; 3) Оны қандай шаралар арқылы әлсіретуге болады; 4) Қандай жағдайда олардың арасында қандай да бір толқулар туғызбайтындай етіп миссия орнатуға болады [10,772].

Қазақ даласындағы діни ахуалды біршама зерттеген миссионерлер XIX ғасырдың ортасына таман миссиялар орнатып, православие дінін уағыздау үшін бірқатар жағдайлар бар екендігін мәлімдеді. Шекаралық бекініс шептерінің Батыс Сібірдің оңтүстігіне қарай жылжи түсуіне орай және онда орыс тұрғындардың қоныстануына орай, 1837 жылы Батыс Сібірдің Бас басқармасы Тобольскіден Омбыға көшірілген кезде, Тобольскі епархиясының оңтүстігінде Ақмола және Семей облыстарында «мұсылмандыққа қарсы миссия» ашу жөнінде мәселе көтеріледі. Алайда бұған қатысты қандай да бір нақты шешім сол күйінше қабылданбай қалады.

«Мұсылмандыққа қарсы миссия» жайлы мәселе XIX ғасырдың 60-шы жылдары белгілі бір дәрежеде қайта көтерілді. Бұл істердің барысы мемлекет тарапынан бақылауға алынып, оған нақты нұсқаулар беріліп тұрды. Сібір қазақтары әскери губернаторының 1864 жылы 20 тамыздағы Батыс Сібір генерал-губернаторлығына «қазақтар арасында христиан дінін тарату жайы туралы» құпия хабарламасында Сібір қырғыздарының саны, олардың мұсылман дінінде деп есептелгенмен де бұл діннің талаптарын қатаң сақтамайтындығы, әсіресе мұндай құбылыстардың солтүстік аудандарда байқалатындығы, ал Есілдің арғы жағы мен Қарқаралы аймағында

мұсылман дінінің талаптары сақталатындығы туралы айтылған. Сондықтан да христиан дінін насихаттау саласындағы миссионерлердің жұмысы байыппен жүргізілуі керектігі ескертілген [11,501].

Христиандық шіркеуде шіркеулік-әкімшілік территориялық бірлік епархия болып табылады. Реформаға дейінгі кезеңде епархиялардың саны үнемі өсу үстінде болды: 1825 жылы – 37 епархия, 1841 жылы – 50, 1851 ж. – 55, 1861 ж. – 58 болды [12,45]. Ал 1905 жылы бұл мекемелердің саны 67 –ге жетті. Қазақстанда да жаңа епархиялар ашыла бастады.

Қазақ даласында миссиялар құрылғаннан көп бұрын православия діндарлары қазақтарды шоқындыру бойынша елеулі жұмыстар атқарған болатын. Олардың қызметі жайында Тобольск епархиясы миссионерлігінің қысқаша очеркінде мұнда арнайы миссияның жоқтығына қарамастан-ақ «с 1860 по 1865 гг. посвящено Святым крещением 149 человек» деп жазылған [13, 41].

Омбы епархиясы ашылғанға дейін Қасиетті Синодтың рұқсатымен 1881 жылы Қырғыз діни миссиясы ашылды. Оның бастамасымен 1883 жылдан бастап-ақ Қазақстанда 14 миссионерлік стан пайда болған және олардың жанынан қазақ балаларына арналған 17 миссионерлік мектеп ашылған [14,22].

Қырғыз миссиясының міндеттерінің бірі қазақтардың арасында православие дінін тарату болды. Православиелік миссиялардың алдына басқа да маңызды міндеттер қойылды: олардың қызметі мынаған бағытталуы тиіс болатын, яғни «не столько на приобретение последователей из среды коренных магометан, сколько на удержание от вероотступничества тех из них, которые однажды примкнули к христианству» [15,40]. Бастапқыда Қырғыз миссиясы Алтай миссиясының бөлімшесі ретінде епархия аумағындағы қазақтарды православиелік дінге бұруға, өзге діндегілерді христиандық рух тұрғысынан тәрбиелеуге тиіс болды, яғни Қасиетті Синодтың обер-прокурорының айтуынша: «для обращения в православие, обитающих в пределах епархии киргизов, и утверждения посещаемых иноверцев в истинах святой веры и правилах христианской нравственности» [16].

Том епархиясының қарамағында жұмыс істеген Қырғыз миссиясы Семей облысының қазақтарын шоқындырумен айналысуға тиіс еді. Жаңа миссияның бастапқы орны Өскемен қаласы болып белгіленді. Ал 1883 жылдың наурызында Қырғыз миссиясының орталығы Өскеменнен Семейге ауыстырылды. Мұның себебі, сол кезде Семей Шығыс Қазақстандағы аса ірі мәдени, экономикалық және саяси өмірдің орталығы болуына байланысты еді.

Семейде алғаш болған миссионерлердің: «В начале открытия Киргизской миссии, во время первого посещения нами города Семипалатинска местный протоиерей сообщил нам, что крещение в Семипалатинске киргизов редко» деп жазуы шоқындыру қарқынының өте төмен болғандығын көрсетеді [17,41]. Кейінірек кейбір себептерге байланысты Қырғыз миссиясы үшін жаңа орын қажет болды. Мұндай орын ретінде қазақ-орыстардың поселкесі Буконь ыңғайлы деп табылды. Буконь поселкесінен шоқынған қазақтарға 600 десятина жер бөлініп беріліп, миссионерлерге әкімшілік тарапынан жан-жақты қолдау көрсетілген. Том губерниясындағы Алтай және Қырғыз миссиясының 1889 жылғы есебіндегі: «Глубоко осознавал потребности удовлетворения таким путем сих интересов и незабвенный для миссии Г.А.Колпаковский, к глубокому нашему сожалению, оставивший степной край» [18,5],– деген жолдар миссияға қаншалықты көңіл бөлінгендігін білдіреді. Сондай-ақ Г.Колпаковский қалалық Думаларға өздерінің мүшелері арасында Қырғыз миссиясының пайдасына қайырымдылық қаржысын жинау үшін басылым ашуды ұсынғаны белгілі [19, 6].

Қырғыз миссиясы 1890 жылға дейін бір ғана миссионерлік причтадан тұрды, болашақта жергілікті тұрғындарды христиандандыру бойынша жауапты қызметтің дайындық жұмыстарымен айналысты. Біртіндеп, миссия дербес сипат ала бастады, Омбы епархиясы ашылғаннан кейін Қырғыз миссиясы Алтай миссиясынан мүлдем бөлініп шықты. Миссияның архимандрит дәрежесіндегі басшысы мен 11 қызметкері болды, миссия 4 станнан тұрды, бір жыл ішінде 70-ке жуық «бұратананы» православиеге мойынсұндырған [20,16]. Алайда, кейінгі жылдары миссионерлер штатының елеулі болғанына қарамастан православиеге өткендер саны азая түскен. «Речь» деп аталатын газетте тек қана Қырғыз миссиясындағы әрбір шоқынудың құны 700 рубльден асатындығы сыналған [21].

Омбы епархиясы 1895 жылы ашылды. Оның құрамына толығымен екі қазақ облысы – Ақмола және Семей облыстары кірді. Епархия Сібірге қоныс аударған орыс переселендері мен жергілікті тұрғындар арасында православие дінін уағыздау мақсатында құрылды. Шіркеу қызметкерлерінің бірі И.С. Голошубин Омбы епархиясының анықтама кітабын құрастырып, епархия құрамына кіретін елді мекендердің экономикалық сипаттамасын жазып, шіркеулерге сипаттама берген. Голошубиннің айтуынша бұрын бұл жерлерде қырғыздардың табын-табын малы жайылып жүрген болса, енді әр жерде күмбезіне крест қойылған православия храмдары бой түзеген, қазақтардың қоныстарына тұтастай орыс селенелері орналасып, дербес приходтар ашылған. Осылайша, орыс шаруаларын қоныстандыру тек саяси-экономикалық жағынан ғана маңызды болған жоқ, сонымен қоса ол «помогло скорее основаться сформироваться весьма многим новым приходам в юной нашей епархии, что в целях насаждения православия среди дикого киргизского племени, т.е. в целях чисто миссионерских, является громадным шагом вперед. То, что пришлось ждать, быть может, целое столетие, то совершилось незаметно в 15-20 лет» [22,5]. Өмір сүрген 25 жыл ішінде Омбы епархиясы өлкедегі әкімшілік-территориялық өзгерістерге орай өзінің атауын үш рет өзгерткен: Омбы-Семей (1895-1911), Омбы-Ақмола (191-1915), Омбы-Павлодар (1915-1920). 1894-1914 жылдары аралығындағы он жыл ішінде епархиядағы шіркеулердің саны 100-ге дейін жетті, соның ішінде 91 шіркеу Император III Александр атындағы қордың қаражатына салынған еді. Петропавл уезінде 14, Ақмола уезінде 10, Атбасарда 6, Көкшетауда 18 шіркеу болған. 1917 жылға таман епархияда 710 приход жұмыс істеген [22,5].

Православиені уағыздауды қарқынды түрде жүргізу мақсатында епархиялар жанынан миссионерлік стандарт ұйымдастырылған. Стан, яғни жат діндегілер тұратын елді мекендерде немесе соларға жақын жерлерде орналасқан шіркеу қызметкерлері мен миссионерлердің тірек пункті болып табылады. Миссия стандартының әрқайсысында міндетті түрде храм мен минажат ету үйі, тілек білдіргендердің бәрін қабылдай алатын миссионерлік аралас мектеп болған. Бұл мектептердегі сабақтар орыс, қазақ, татар тілдерінде, сауат ашу мектебінің бағдарламасы бойынша жүргізілген. Сондай-ақ мектеп бағдарламасына араб жазуын үйрету, ислам жөніндегі мәліметтер беру және қандай-да бір қолөнер дағдысын меңгерту сияқтылар енгізілген болатын. Станның жанынан кітапхана ашылып, жаңадан шокынғандардың жағдайы төмен кедей бөлігіне қолдау көрсететін қамқорлық кеңесі жұмыс істеді [23, 74]

1913 жылдың 1 қаңтарына таман Омбы епархиясының құрамына 8 стан кірген: Орталық, Преображенский (Буконьский), Маловладимирский, Шульбинский, Татарский, Атбасар, Знаменск әйелдер монастырі, Еленинский, Черноярский. 1912 жылы миссияның қарамағындағы шіркеулер мен минажат ету үйінің саны 13, мектептер саны 18 болған [22,857].

Шіркеу бұқараға ықпал ету тәсілдерін жетілдіре түсті, өз саясатын жүргізетін насихатшылар даярлады. Қазақстанда сондай-ақ, орыстандыру ісімен және православиені уағыздаумен «братства» деп аталатын ұйымдар да айналысты. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейде патша ағзамның өзі бекіткен правослаиелік шіркеулік братстволар белсенді жұмыс істей бастады. Олардың жарғысында бұл ұйымдардың «для служения нуждам и пользам православной церкви... и для распространения и утверждения духовного просвещения» құрғандығы туралы айтылған. 1881-1894 жылдар аралығында империяның аса ірі қалаларында 15 осындай ұйым (братстволар) ашылған [24,37]. Қазақстанның оңтүстігінде 1869 жылдан бастап Түркістан епархиалдық Қазан-Богородич братствосы (кейіннен Жетісу братствосы болып қайта құрылды), ал солтүстігінде 1897 жылы Омбы епархиалдық братствосы құрылды [25,556; 26,23].

Бұл ұйымдардың жұмысына отаршыл әкімшілік шенеуніктері де жан-жақты қолдау көрсетіп, христиан дінін насихаттауға барынша көмек жасады. Братстволар өзге діндегілердің тіліндегі баспа материалдарымен де қамтамасыз етілді. Мысалы, Түркістан епархиалдық братствосы тарататын қазақ тіліндегі кітаптарды Верный қаласының мешандары өздерінің қол астында жұмыс істейтін қазақтарды православие дініне үйрету мақсатында сатып алатын [25,551]. Омбы епархиалдық Братствосының ағартушылық-миссионерлік қызметі орасан зор Омбы епархиясының территориясында шіркеулік, діни-адамгершілік, патриоттық (патша үкіметіне деген патриоттық), ішімдікке қарсы мазмұндағы кітаптарды, інжілдерді, шіркеуге қажетті бұйымдарды кенінен таратудан көрініс тапты [26,23]. Осылайша, братстволардың қызметі қазақтар арасында православиені таратудың мақсат-міндеттерімен тығыз байланысты болды.

Жат діндегілер арасында жұмыс істеу үшін кадрлар дайындау жөніндегі оқу орындары да миссионерлік мекемелер қатарына жатады. Діни семинариялар діни қызметкерлер дайындайтын орта оқу орны болды. Миссионерлік ашылғаннан кейін Омбы қаласында діни семинария ашу міндетті түрдегі қажеттіліктердің бірі болып саналды. Омбы епархиясының ерекшеліктері мен мүдделерін есепке ала отырып оның алдына мынадай мақсат қойылды, яғни семинарияның түлектері сектанттардың, дін бұзушылардың және мұсылмандардың арасында миссионерлік қызмет атқаруға дайын болуға міндетті болды. Қасиетті Синодтың 1909 жылдың 29 желтоқсанындағы жарлығына сәйкес Омбы қаласында ашылмақшы діни семинарияның оқу курсына мұсылмандыққа қарсы пікірталастық және қырғыз (қазақ) тілі міндетті пән ретінде енгізілуі тиіс болды [27,16-18].

Миссионерлер дайындайтын Қазан діни академиясының ағартушылық қызметі де мұсылмандыққа қарсы бағытта өрбіді. Осы оқу орнының қабырғасында жүрген кезінің өзінде-ақ студенттер мен магистранттар мұсылман дініне қарсы түру тәсілдеріне машықтанатын. Мысалы, 1872 жылы академик Е.А.Малов мұсылмандыққа қарсы миссионерлік жинақты басып шығару жөнінде Комиссия құруды ұсынады. Нәтижесінде кейбір студенттер мен магистранттардың курстық жұмыстарын жинақ түрінде басып шығару жөнінде шешім қабылданады. Сондай-ақ кейіннен бұл жинаққа академия шәкірттерінің жұмыстарынан басқа «бөгде адамдардың да миссионерлік сипаттағы ғылыми қызығушылық тудырарлық шығармалары» да енгізілетін болды [28,50]. 1892 жылға дейін 18 мұсылмандыққа қарсы миссионерлік жинақ шығып үлгерді.

Мұсылмандыққа қарсы миссионерлік жинақ Қазақстандағы отаршыл әкімшіліктің өкілдері арасында әжептәуір сұранысқа ие болды. Айталық, 1886 жылы бұл жинақтың бір-бір данасы Жетісу облысының әскери губернаторының ұсыныс-сұрауы бойынша Ташкенттегі кітапхана үшін және басқа да облыстарға жіберілген болатын [28,52].

Христиан дінін уағыздауда елеулі жетістіктерге жету үшін миссионерлік стандартдың жанынан училищелер, жетімханалар, госпитальдер салыну қажет деп саналды, бұл қазақтарды орыстардың христиан дініне бет бұрғандарға қаншалықты қайырымды екендігіне және төзімділігіне сендіруі тиіс еді.

Уақыт өткен сайын ұлғая түскен миссионерлік мекемелердің басты мақсаты патшаға шын берілген бодандар санын одан әрі арттыра түсу еді, өйткені жерді жаулап алу әлі де толық жеңіс болып саналмайтын. Тек қана жаулап алынған жерлердегі халықтардың санасы мен рухын бағындырған кезде ғана олар нағыз отарға айналатындығын патша үкіметі жақсы білді. Бұл орайда үкіметтің сенімді саяси серігінің ролін орыс православия шіркеуі тиімді атқара білді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Большая энциклопедия / Под редакцией С.Н. Южакова. – СПб., 1909 – Т.13 –262 с.
2. Ястребов И.Б. Проблема миссионерства на Соборе.– М.:Мысль,1968– 499 с

3. Ельницкий К.История Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки. СПб., 1895, стр.2,31,34-78

4. Православная энциклопедия. Т.II Церковно-научный центр русской Православной церкви «Православная энциклопедия»,М., 2000 – с.111

5. Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири XIX –начала XX века – Иркутск, 1986. – 165 с.

6. ЦГА РК ф. 44; оп.1., д.1507 – л.1-3 об.

7. ЦГА РК ф. 64; оп.1, д.747.- л.1-15

8. Азиатская Россия. – СПб., 1915. – 417 с.

9. Мамашұлы А. Миссионерлік өнердің құпиялары. Қазақ әдебиеті 4.05.2001

10. Сотников И. Несколько слов о возможности учреждения миссии между киргизами Средней Орды// Православное обозрение. –1872.– Май.– с. 772-790

11. Казахско-русские отношения в 18-19 веках (1771-1867). Сборник документов и материалов. А., 1964 с.501

12. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенный период // История СССР. – 1966.- №4. – с.41-49

13. ЦГА РК. Ф. 64; оп.1, д.595. – л.41

14. Асылбеков М.-А.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX – начале XX вв. (1897-1917 гг.) – Алматы: Оркениет, 2001. - 31 с.

15. Миссионерский противомусульманский сборник. Труды студентов миссионерского противомусульманского отделения при Казанской духовной Академии. – Казань, 1894. – Вып.20. – 315 с.

16. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1886 год. – СПб.,1888. – с.115

17. ГААК ф.164, оп2., д.8., л.41

18. ГААК ф 164, оп.1., д.43.

19. ГААК ф.164., д.43., л.6

20. ГАОМО ф.16; оп.1, д.45. – л.7-16.

21. О деятельности миссионеров // Речь. – 1910. – 24 июля.

22. Голошубин И. Справочная книга Омской епархии. Омск, 1914. – 1250 с.

23. ГАОМО. Ф.16; оп.1, д.104. – л.74

24. Ипатьева А.А. Миссионерская деятельность Русской православной церкви на юге дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX века: Автореф. Дис. Канд. Истор. Наук. – Красноярск, 1999. – 51 с.

25. ЦГА РК ф. 15; Оп.1, д.401. – л.74

26. ЦГА РК. Ф.393; оп.1, д.129.- л.18-23

27. ГАОМО. Ф.16 оп.1, д.436.- л.16-18

28. Историческая записка о состоянии Казанской духовной Академии после ее преобразования. 1870-1892 / Под ред. С.Терновского. – Казань, 1892. – 652 с.

ӘОЖ 74.263.12

ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСИ ЖАҒДАЙЫ

М.М. ШАРИЕВА

мұғалім, №266 мектеп-лицейі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты дәлелді түрде жүзеге асырылып оң нәтижелерін бере бастады. Елде кооперативтік қозғалыс одан әрі дамыды. Жалпы өндірістік кооперацияның негізгі үш түрі болды. Олар: Коммуна - өндірісті қоғамдастыру. Жерлермен малдардың бір бөлігін ,ауылшаруашылық машиналарын, құрал – саймандарды біріктіру. ТОЗ жерлерді бірлесіп өңдеу мен шөп шабу жөніндегі серіктестік. Шаруалар ұжымдастыру түрлерін тандағанда негізінен ТОЗ – ды қалады. 1927 жылғы қазанның 1 – іне қарай Қазақ КСР – інде кооперация шаруа қожалықтарының 23,1% - ін қамтыды. Сол уақытқа қарай 1074 тұтыну қоғамы жұмыс істеді, оның 312 – і ауылдарда болды, қазақ даласының жекелеген түпкірлерінде 140 факторий құрылды. Қазақ шаруалары 1072 ұжымдық шаруашылықта, соның ішінде 101 коммунада, 17 артельде, жерді бірлесіп өңдейтін 294 серіктестікте (ТОЗ–да) ынтымақтастық пен өзара көмек мектебінен өтті. Жаңа экономикалық саясат негізінде республикадағы мал саны 1929 жылы 10,5 млн. – ға жетті. Ауыл мен қыстақтарда орташалар шаруашылықтары көбейіп,кедейшіліктің саны кеміп, патриархат көшпелі халықтың мәдениеті артты. Алайда бұл ұзаққа созылған жоқ. Өлкелік партия ұйымының басшылығына келген Ф. И. Голощекин «ауылды кеңестендіру» ұранымен ауылда тап күресін шиеленістіру бағытын тандап алды. Шабындық және егістік жерді қайта бөлу науқаны ауылдағы жағдайды ауырлата түсті. 1926 жылғы көктемде кедейлер байлардың иелігіндегі 1,3 млн. га шабындық және 1,25 млн. га егістік жерді тартып алды. Индустрияландыру бағыты азық – түлік қорлары проблемасын күн тәртібіне қойды. 1928 жылы қаржы мен жұмыс күшін ауыл шаруашылығын

өнеркәсіпке ауыстыру жүйесін қалыптастыру процесі басталды. «Барлық формадағы кооперацияны барынша дамыту саясатын» ұжымдастыру бағытына көшіру көзделді. 1928 жылғы қаңтар – ақпан айларында И. Сталин Сібірге бағытына сапарға шықты. Осы жылы 3 ақпанда болған Омбы округтік комитетінің мәжілісінде астық дайындау барысында төтенше шаралар қолдануға рұқсат етті. Ф. Голощекин ауыл мен қоныстарға 4800 уәкіл жіберіп, 31 мың шаруа жазаға тартылды. 1928 жылғы 1 қазан – 1929 жылғы 1 желтоқсан аралығы – 277 шаруа атылды. 1928 жылғы 27 тамыз – «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды көнпескелеу және жер аудару туралы» декрет жарияланды. Декретте бай – феодалдар өздерінің мүліктік және қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге кедергі жасайды деген ұстаным негізге алынды. Сөйтіп 657 бай жер аударылып, 145 мыңы тәркіленіп, олардың ауылшаруашылық құралдары – 877 колхозға, 24. 491 жеке шаруашылыққа бөлініп берілді. Тәркілеу жұмыстары заңды бұзу арқылы жүзеге асырылды: Орташалар байлар қатарына жатқызылды. Тәркілеуге жататын нормаға дейін жеткізу үшін жекелеген отбасы шаруашылықтары әдейі біріктіріліп отырды. Қанаушы элементтермен қатар дәулетті және орташа шаруашылықтар да тәркіленді. Сөйтіп, бай – кулактар қатарына темір шатырлы үйі немесе 2 аты болғандар да енгізілді. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру (коллективизация) бағыты көзделіп, бай – кулактары тап ретінде жою міндеті алға қойылды. Ұжымдастыру бай – кулактарды тәркілеуден басталды. Осылай елде жаппай ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру болға алынды. 1927 жылы желтоқсанда болып өткен партияның XV съезі ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағытын жариялады. Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру ісінің аяқталуы 1932 жылға жоспарланды. Қазақстанның астықты аудандарында колхоз құрылысының негізгі формасы – ауыл шаруашылық артелі, ал мал шаруашылығы аудандарда жерді бірлесіп өңдеу мен шөп шабу жөніндегі серіктестік (ТОЗ) болуға тиіс еді. 1929 жылдың екінші жартысынан бастап республикада колхоз құрылысы жедел дамып, алғашқы МТС – тер құрылып жатты. Қазақстанда көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшылыққа көшіруді 1933 жылы аяқтау көзделді. Ұжымдастыру мен отырықшыландыруды жаппай жүргізу үшін ауылдар мен қоныстарға 8 мың жұмысшы және 1204 «жиырма бес мыңдықшылар» жіберілді. Олар Россиядағы колхоз жобасын қайталайтын қоныстандыру үлгісін орнықтырды. Ұжымдастыру жылдары кооперативтендіру қозғалысының өз ісін ашуға мүмкіндік беру, материалдық ынта, кооперативтендіруге шаруаның бірте – бірте өтуге, еркіндік ұстамдары бұзылды. Елді жаппай ұжымдастыру кезінде төмендегідей қателіктер жіберілді:

1. Қатаң жаппай қуғындау мен террорға көшу.
2. Даярлықсыз, жергілікті жағдайлар ескерілместен жүргізілу.
3. Әкімшілік – күштеу әдістерімен жеделдете жүргізілу.

4. Шаруашылық базасын жасау, тұрғын үйлер, мәдени тұрмыстық объектілер салу жоспары аяғына дейін орындалмады. Белсенділер отырықшыландыруды жоспарлаған 3 жылдың орнына 3 күнде аяқтап «жалған колхоздар» құра бастады. Нәтижесінде: Абыралы ауданында – 70 %; Жымпиты ауданында – 60 %; Жәнібек ауданында – 95 % шаруашылық ұжымдастырылды. Шаруашылықты ұжымдастыру деңгейі үнемі өсіп отырды. Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруашылықтың 2% - і ұжымдастырылған болса, 1930 жылғы сәуірдің 3 - інде ол 56,4 % - і, ал 1931 жылы қазан айына қарай 65 % - дай өсіп, ұжымдастырылды. Азық-түлікпен қамтамасыз етудің қиындауына байланысты 1929 жылы «Әскери коммунизм» саясаты кезіндегі салғырт енгізілді. 1931–1932 жж. Шұбартау ауданында барлық малдың 80 % - ын мемлекетке етке өткізілді. 173 мың малы бар Балқаш ауданына 297 мың малға салғырт салынды. Торғай ауданында 1 млн. мал басынан салғырт салдарынан 98 мың қалды. Торғайлықтар «асыра сілтеу болмысын, аша тұяқ қалмасын!» ұранын көтерді. Еріктілік принципі мен қарапайым заңдылықтың бұзылуы әуел бастан – ақ барлық жерге тән сипат алды. Сайлау құқықтарынан айыру, тұрып жатқан жерінен басқа ауданға жер аудару, ұзақ уақыт қамауда ұстаумен қорқыту сияқты күштеу тәсілдері мейлінше дағдылы және кең таралған тәсілдерге айналды. Колхозға кіргісі келмеген кедейлер мен орташалар «бай – кулактар» қатарына жатқызылып, қатал жазаланды. 1929 жылы 56,498 шаруа жауапқа тартылып, 34 мыңы сотталды. 1931 жылы 5500 отбасы жер аударылып, 1929 – 1933 жылдары ОГПУ (біріккен мемлекеттік саяси басқарма) үштігі – 9805 іс қарап, оның ішінде: ату жазасына – 3386 адам, 3–10 жылға концентрациялық лагерьге қамауға – 13151 адамға үкім шығарды. 1930 жылы 30 мамырда республика үкіметі жаңа лагерьлер ұжымдастыру үшін Ақмола, Қарағанды округтерінен мерзімсіз, тегін пайдалануға 110000 га жер бөлді. Жекедегі малды қоғамдастыру нәтижесінде, мал күтімінің кемдігінен, жем – шөптің жетіспеуінен мал қырылды. Осы жылдары өлкенің Одақ бойынша товарлы астық өндіруден үлес салмағы 9 % - тен 3 % - ке кеміді. Мал шаруашылығы күйзелісті шығынға ұшырап, 1930 – 1932 жылдары аштықтың алғашқы көрінісі байқалды. 1932 жылғы ақпан – колхозшы қожалықтарының 87 % - і, жекешелердің 51,8 % - і малдан түгел айырылды. Ұжымдастыру қарсаңында – 40,5 млн. мал болса, 1933 жылы 1 қаңтарда 4,5 млн. мал қалды. Бұл жағдай еліміз Қазақстанда аштық қасіретін туғызды. Соның салдарынан елде 1930 жылы – 313 мың адам; 1931 жылы – 755 мың адам; 1932 жылы – 769 мың адам қайтыс болып, 1930 – 1932 жылдарда барлығы 1 млн. 750 мың қазақ немесе халықтың 40 % - і жаппай қырылды. 1932 жылы шілде айында аштық апаты мен себептері туралы Ф. Голощекинге «Бесеудің хаты» - Ф. Мүсірепов, М. Ғатуллин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков, Қ. Қуанышевтар хат жолдады. Онда мынадай мәселелер көтерілген: 1. Орташа шаруаларға байлармен бірдей соққы берілді, сондықтан орташалар байлар жағына шығуда. 2. Байлар малды қырып тастауға тырысуда. 3. «Жалған колхоздарды» ұжымдастыру жалғасуда. 4. Өлкеде ашығушылар саны көбеюде деген маңызды мәселелер төңірегінде жазылған.

1933 жылы наурыз айында РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов Сталинге хат жазды. Азаматтық ерлігі жоғары және принципшіл адал Т. Рысқұлов өлкеде етек алған қасірет туралы шындықты ашып көрсетуден тайсақтамады. «Сізден осы жазбамен танысып шығып, бұл іске араласуды және сол арқылы аштан өлуге душар болған көптеген адамдардың өмірін құтқарып қалуды өтінемін» деп жазды. Одан әрі хатта көрсетілген деректер бойынша: Қазақ жерінде көршілес өлкелерге көшушілер саны артуда; Орта Волгада – 40 мың; Қырғыз жерінде – 100 мың; Батыс Сібірде – 40 мың; Орта Азияда – 30 мың; Қарақалпақ жерінде – 70 мың қазақтар бар. Көшіп кетушілер Қалмақ, Тәжік жері, Солтүстік өлке, Батыс Қытайға дейін барған. Бұл «аш адамдардың тамақ іздеп босуды еді. Өкініштісі қазақ зиялыларының өтініштеріне орталық тарапынан жауап болмады. Аштық әсерінен халық санының азаюы жалғаса берді. Ақтөбе облысында 1930 жылы – 1 млн. 12500 адам болса, 1932 жылы – 725800 адамға кеміген (71 %). Жаппай ұжымдастыру, аштық әсері халықтың көбін көшіп кетуге мәжбүр етті. 1930 жылғы қаңтар – 1931 жылғы маусым аралығы – 1 млн. 10 мың адам (281230 шаруа қожалығы). Қытай, Иран, Ауған жеріне т. б. көшті. Оның 616 мыңы қайтып оралған жоқ, 414 мыңы кейін елге оралды. 1930 – 1933 жылдары аштықтан 6,2 млн. адамның 2,1 миллионы өлді. Қазақтардың осы жылдардағы саны 40 жылдан кейін, 1969 жылы ғана қалпына келді. Зұлмат ауқымның зор болғаны сонша, 1930 – 1932 жылдардағы аштық тарихымызда «ұлы жұт», қазақ халқының аса зор қасіретті жылдары ретінде еніп қалды. Ұжымдастыру саясатына қарсы ел ішіндегі шаруалар арасында біршама толқулар болып өтті. 1929 – 1931 жылдары Қазақстан жерінде шаруалардың ұжымдастыру саясатына қарсы ұйымдастырылған қарулы қозғалысы болды. Семей округі - халық наразылығының ірі ошағы болды. 1930 жылғы ақпан – мамыр аралығында Зырянов, Өскемен, Самар, Шемонайха, Катонқарағай аудандарында толқулар болып өтті. Батпаққара көтерілісі бандиттік – басмашы қозғалысының көрінісі деп бағаланды. Оңтүстік, Орталық, Батыс Қазақстанның 5000 шаруалары біріккен Қарақұм аймағы – көтерілісшілер – заңсыз тәркіленген шаруаларды айдаудан босату және мал – мүлкін қайтару, дін бостандығы, шаруаларға үдемелі табыс салығын салу, еріктілік ұстанымын сақтау, дербес ауылдар ұйымдастыруға мүмкіндік сияқты талаптар қойды. Қарақұм көтерілісі Орынбордағы 8 – дивизия күшімен талқандалып, 75 адамды атуға, 172 адамды 2 -10 жылға соттауға, көбін Шығыс Сібірге жер аударуға үкім шығарды. Созақ көтерілісі табандылығымен және шебер ұйымдастырылуымен ерекшеленді. Көтеріліс-шілер Созақ ауданының орталығын алып, аудан басшыларын өлтірді. Көтеріліс Орта Азия әскери округі бөлімдерінің күшімен жанышталды. Күштеу әдісі мен жаппай ұжымдастыруға қарсы Сарысу, Ырғыз, Балқаш, Қастек, Қордай, Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау ауданының шаруалары көтеріліске шықты. Осындай көтерілістерге қатысқан қазақ шаруаларын аяусыз жазалап, жаншып отырды. Жазалау шараларының салдарынан 1929 – 1931 жылдары 5551 адам жауапқа тартылып, 883 – і атылды. Жаппай 100 мыңнан астам адам жазаланды. Коммунистік партия (XX ВКП) Орталық Комитеті 1932 ж. 17 қыркүйек – «Қазақстан ауыл шаруашылығы, соның ішінде мал шаруашылығы туралы» арнаулы қаулы алды. Онда колхоз құрылысында болған асыра сілтеушілік қатты айыпталып, Ф.И. Голощекин. І. Құрамысов қызметтерінен босатылды. Кеш те болса ұжымдастыру саясатының зардаптарын жоюға кірісіп мынадай мәселелерден бастау алды.

1. Күшпен жасалған «жасанды колхоздар» тарату.
2. Астықты аудандарда коммуналар орнына, артельдер ұйымдастыру.
3. Күштеп қоғамдастырылған мал – мүліктер иелеріне қайтару.
4. Отырықшы аудандарға Кеңес үкіметі 2 млн. пұт астық және 30 млн. сом ақша бөлу.
5. 1935 жылдан ауыл шаруашылық артелінің жаңа үлгісі бекітіп, жүзеге асыру.
6. Малсыз шаруашылықтарына мал алуына көмек көрсетілу.
7. Совхоздардың біраз малын колхозшылардың жеке пайдалануына беру.
8. Ф. И. Голощекин қызметінен (1933 ж.) босатылуы болды.

Қолданылған шаралар нәтижесінде 2-бесжылдық жылдарында колхоз, совхоздар нығая түсті. Республика егістіктерінде техника көбейді. Бірінші бесжылдықта – 9 мың трактор, екінші бесжылдықта – 24 мың трактор, 8 мың комбайн жұмыс істеді. Екінші бесжылдық соңында (1933–1937 жж.) – 200 - ге жуық совхоз құрылды. Екінші бесжылдық соңында – отырықшы аудандарға 40 млн. сом қаржы бөлінді. Жалпы, феодалдық қалдықтарды жою тұрғысынан ауыл шаруашылығын ұжымдастыру ісіне оң баға берілді.

УДК 008

КУЛЬТУРА В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ: ДИАЛОГ И КОНФЛИКТ

С.Б. АМИРОВА

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Культура включает в себя, или, если быть более точным, в буквальном смысле проникает во все сферы духовной и материальной жизни общества. Именно поэтому она в полной мере вовлечена в процесс глобализации. Проблемы многих культур, возникшие вследствие этого, все больше и больше приобретают международный, и даже глобальный характер. К примеру, трудности и противоречия, порожденные усилением влияния массовой культуры, периодически возникающие кризисы духовности, повышенная апатия, чувство потерянности и неуверенности. В этой ситуации взаимодействия, диалог и взаимопонимания различных культур становятся все более и более значительными. Особую роль играют непростые отношения современной западной культуры и традиционных восточных культур. Культура коренных народов развивающихся стран Азии, Африки и Латинской Америки, отношения, построенные между христианским и исламским миром, чьи ценностные ориентации и социально-культурные модели радикально отличаются, также являются серьезным фактором международной безопасности и конфронтации к процессу глобализации культуры.

Реальное влияние глобализации на культуру можно проследить уже в эпоху Великих географических открытий, когда возникли первые культурные связи и коммуникации, хоть контакты и были ограничены между морями, торговцами и завоевателями. С этого периода появились первые признаки, если не объединения, то, по крайней мере, заимствования и распространения материальных и культурных ценностей, а также различных культурных достижений, которые, в результате увеличения мировой торговли, распространились по всему миру. Благодаря этому, лучшие научно-технические достижения отдельных стран и народов, наиболее удобные и полезные ежедневные образцы промышленных товаров, посуды и одежды, многих сельскохозяйственных культур начали активно внедряться в другие культуры.

Наряду с предметами материальной культуры, различные элементы духовной, в основном европейской культуры, были распространены по всему миру. Например, язык, в первую очередь, испанский, португальский, английский, французский, и религии (христианство, ислам, буддизм), чьи миссионеры начали проникать в неизвестные прежде регионы мира. Таким образом, в результате начавшегося процесса глобализации, который открыл принципиально новые возможности для общения и при условии, способность к распространению различных идей по всему миру, вышеперечисленные религии приобрели универсальный смысл и получили статус «мировых».

Еще больше возможностей появилось для широкого распространения материальных и духовных ценностей в конце 19 - начала 20 века, когда начали развиваться новые транспортные средства: железные дороги, автомобили, авиация, а также были изобретены современные средства массовой коммуникации: телефон, кино, радио и телевидение. В результате взаимного проникновения и взаимной ассимиляции различных культур, будучи объективным и неизбежным следствием глобализации, привели в 20 веке к формированию универсальной, планетарной культуры. Это подтверждает, к примеру, пользование уже в каждой стране новейшей бытовой техникой и различными товарами массового потребления, которые зачастую производятся в другом углу планеты.

Но культурная глобализация не ограничивается только использованием различными народами сотовых телефонов, радио, телевидением, средствами транспортировки и т.п. Она может также рассматриваться в дизайне автомобилей, авиации или бытовой техники, и быть практически неотличимыми от культуры к культуре. Их проектирование и производство уже не имеют никаких признаков национальной культуры своих стран-производителей и отличаются от своих аналогов только этикетками. То же самое касается и продукции, выпускаемой транснациональными корпорациями, имеющими свои филиалы во многих странах мира.

В принципе, в истории человечества можно найти примеры существования культур, самодостаточных и практически не контактирующих с внешним миром, но это очень редкий пример. Но на самом деле, почти в каждой культуре есть отпечаток других культур, влияющих на него, в основном это были соседние культуры, но в последнее время это - наиболее развитые страны мира, привлекательные с точки зрения обмена опытом, результатами и достижениями. Широкая экспансия и передача в другие страны идей, изобретений, научных открытий, религиозных убеждений, материальных и духовных ценностей, методов и технологий, рожденных у отдельных культур, также доказывают культурную взаимозависимость, типичную для всей мировой истории.

Однако глобализация породила не только взаимозависимость культур, но и множество межкультурных противоречий. Это подтверждают многочисленные религиозные войны в Европе или упрямая оборона Франции от давления английского языка, который уже заменил французский на международном уровне как

язык дипломатии. Истории народов других континентов говорят то же самое. В частности, тяжелый опыт налаживания сотрудничества между европейскими странами и странами Востока должен быть хорошей основой для обсуждения принципиальной возможности взаимного влияния и взаимодействия различных культур.

Острота современных межкультурных противоречий, главным образом вызвана столкновением двух тенденций - интеграционных процессов, в том числе в области культуры, и желание национальных, местных культур защищать свою самобытность и независимость.

Проблема межкультурного взаимодействия и даже противостояние, антагонизм различных культурных традиций и систем приобретает новую глубину и новые формы, интенсивно перемещая на передний план необходимость диалога и сотрудничества на основе взаимного понимания и взаимного уважения всех многочисленных культур, представляющих современное человечество.

Таким образом, можно сделать вывод, что отношения диалога и конфликтов между различными культурами являются их природными свойствами и даже необходимой формой их существования, как, например, политическая борьба и политические соглашения являются неотъемлемой частью любой политической системы.

С одной стороны, культура не может обойтись без взаимодействия, без взаимного положительного влияния, потому что связь, существующая в течение веков между странами в сфере торговли и торгового обмена, всегда способствовала широкой экспансии не только материальных ценностей, но и духовных, эстетических норм. Политические отношения также не могут быть эффективными и даже не могут быть созданы без диалога и взаимопонимания между договаривающимися сторонами, независимо от их культуры. С этой точки зрения, современная ситуация в мире заслуживает особого внимания. Она характеризуется усиливающейся глобализацией, и главным образом исправлением самой идеи диалога и формы его существования.

В этой связи диалог как форма отношений между людьми, общинами и группами людей, между народами, государствами и, более широко, между культурами (например, Западом и Востоком, исламом и христианством) становится не только объективной потребностью, но абсолютной необходимостью.

Сегодня, когда существует значительное число стран, имеющих ядерное, химическое и бактериологическое оружие, диалог между этими странами является единственным возможным способом разрешения противоречий, чтобы избежать катастрофических последствий для обеих конфликтующих сторон и для человечества в целом, так как увеличение интенсивности процессов глобализации просто не оставляет другого выбора для людей.

УДК 101

ФИЛОСОФСКОЕ ПОНЯТИЕ ДРУГОГО В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕСТВА

А.О. БЕКТЕМИСОВА

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Обращение к различным периодам времени убедительно демонстрирует, что внутри культуры или культур существует постоянная пульсация центристических и центробежных сил, находящихся в единстве и противоборстве. Это движение к центру и от центра, к объединению и к разъединению, к выявлению общего и отличного, видимо, началось еще на заре цивилизации. Тогда же начали формироваться и стереотипы восприятия иного человека, чужого. Для обитателей Древнего Египта он был не человеком. Тому, в чьих жилах текла варварская кровь, трудно было добиться славы в Древней Греции. Значительно позднее возникает представление о том, что иное, непривычное, чужое не менее очеловечено, чем привычное, свое. В философии концепции Другого также сформировались не сразу.

Условия для подлинного понимания категории Другого появляются в постклассической европейской философии. Как пишет М. Бубер: "Когда разум перестает быть всемогущим и самодовлеющим, охватывающим мир системами своих отвлеченных концептов, когда на смену декартовскому «я мыслю» приходит «я существую» или «мы существуем», тогда Другой через intersубъективность, через отношение двух субъектов предстает во всей "неповторимой уникальности единичности".

Категория Другого тесно связана с гуссерлевским понятием intersубъективности. Intersубъективность - это структура субъекта, отвечающая факту индивидуальной множественности субъектов и выступающая основой их общности и коммуникации. Гуссерль полагает, что "Другой" во мне самом получает значимость через мои собственные воспоминания самого себя".

У Сартра в отношении к другому Я индивидуальное сознание выступает в форме "бытия для другого". Первичное отношение сознания к другому Я - это чистое и простое отрицание. Другой - это "не являющийся мною". Порождая ответное отрицание со стороны другого Я, сознание человека Сартра вступает в борьбу, которая первоначально протекает как изнурительная борьба взглядов. Взгляд Другого сообщает "для себя бытию" статус "в себе бытия". Другое Я превращает меня в объект рассмотрения, отчуждая тем самым мой мир и мои возможности, привносит в мой мир "то, чего я не хотел". Сартр считает, что Другой, Другие - это "смерть моих возможностей". "Присутствие Другого для меня и меня для Другого есть объектность".

Выдающийся французский философ, религиозный экзистенциалист Габриэль Марсель в разработке проблем коммуникации и диалога перенес "классический" акцент философского рассмотрения с "познания" на "сопричастность". Марсель вводит понятие "таинство", призванное описать взаимоотношение "Я" и "не-Я". "Таинство" не противопоставляет субъект объекту, "Я" - "не-Я", познающее - познаваемому. Таинство включает, "вовлекает" человеческое существование, сливает воедино "Я" и "не-Я", стирает грань между "вне меня" и "во мне". Свойственная таинству "сопричастность" приводит к единству субъекта и объекта, невыразимому в понятиях и словах. Место "вещных" отношений занимает интересубъективность, прообразом которой служит не отношение субъекта к объекту, а межсубъектная коммуникация, отношение Я к Ты. Понимание Другого как "Ты" противопоставляется пониманию его как "оно".

Концепция Э. Левинаса включает в себе напряженность отношения между анонимным, безличностным существованием замкнутого "я" и личностным способом бытия; последний, по мнению французского философа, - в признании бытия Другого. Левинас определяет путь собственного философского исследования: от существования к существующему, затем от существующего - к Другому. Именно проблема Другого становится центральной в учении Левинаса. Опыт общения, согласно Левинасу, возникает не из стремления к знанию или обладанию, а из особого состояния близости одной субъективности к другой. Этот опыт возник до субъектно-объектных отношений, тогда, когда в естественном вздохе одного человека другой человек впервые и с удивлением услышал призыв выслушать его, понять и совместно оберегать бытие. Это удивление и было выходом "за-пределы-себя".

И поэтому Левинас полагает, что справедливость "рождается при столкновении с лицом Другого, из чувства ответственности за Другого. Справедливость - это беспристрастность. Справедливость рождается из любви".

Проблема восприятия Другого, Чужого продолжает оставаться одной из центральных в философии. Восприятие Другого как субъекта общения, необходимость признания другой культуры в современном обществе порождает философию диалога культур.

Культуру часто определяют как совокупность фундаментальных материальных и духовных ценностей, выступающих в качестве средства индивидуальной и групповой идентификации людей. Она выполняет функцию признака, отличающего одну группу от другой. Понятие культуры вызывает мысли об Ином, Другом. Главное в ней - это то, что отличает ее от других культур. Культурные различия не могут быть устранены, размыты, нейтрализованы без ликвидации носителей этой культуры. Р. Рорти так характеризует культурные различия: "чтобы быть Другим... нужно быть носителем неустрашимой стигмы, делающей вас жертвой социально допустимого садизма, а не просто экономического эгоизма".

Культура не является однородной по своей сути, она динамична, она создается, разрушается, перестраивается. Она сама множественна и включает элементы других культур. "Процесс взаимодействия часто ведет к изменениям, которые рассматриваются в качестве ценностей членами культурной группы. Сохранение культуры может превратиться в желание сохранить образ культуры, но оно же может лишить эту культуру возможности развития".

Теория и практика мультикультурализма, или культурного плюрализма, предполагает сосуществование многих культур в одном месте, без преобладания какой-либо одной культуры в регионе. Создавая широчайший спектр человеческих различий, приемлемых для большого числа людей, мультикультурализм стремится к преодолению расизма, различия полов и других форм дискриминации. Мультикультурализм - практика признания и уважения различных культур, религий, рас, этничностей, мнений внутри окружающей среды. Мультикультурный обозначает относящийся к числу различных культур, особенно к традициям народов.

Помимо концепции признания культурного многообразия, мультикультурализм воплощает в себе стремление к объединению с пониманием личности и терпимости к Другому.

В сущности мультикультурализм означает выработку правил и норм сосуществования различных культур и их носителей в одном, едином обществе.

Ключевые слова современного, отвечающего плюралистической реальности подхода - "понять другую (чужую) культуру", "преодолеть инаковость (чуждость)", "научиться жить вместе с другим/чужим" и т.д. При этом, однако, забывают, что "другое/чужое" в значительной мере именно благодаря этому подходу и возникает: "другой/чужой" как раз и конституируется в дискурсе Чужого. Вопросы обустройства совместной жизни индивидов и групп выступают как вопросы "диалога" (или "конфликта") культур.

Рефлексия феномена различий между людьми и культурами, составляющая главный мотив культурных исследований, привела в последнее десятилетие к обостренному ощущению присутствия Другого в философском, историческом, критическом дискурсах, к проблематизации феномена гетерогенности человеческого существования. Цивилизованность общества в данном случае можно определить по тому, насколько комфортно и безопасно чувствуют себя индивиды и группы, не принадлежащие к большинству.

Часто приверженцы права сохранять культурную идентичность подчеркивают равенство культур, указывая на условность критериев при определении ценности той или иной практики культурных групп. Сторонники данной концепции утверждают, что практика культурных сообществ должна рассматриваться как равноценная. Как бы ни была привлекательна эта идея, следует признать ее недостаточно последовательной. Было бы необоснованно заранее рассматривать культурные практики как равноценные, ибо само понятие ценности носит глубоко индивидуальный характер и обусловлено принадлежностью носителя культурной практики к той

или иной исторической традиции. Поэтому оптимальным можно признать подход, предлагающий "учитывать ценность других культурных практик, изучать их и вести диалог".

Диалог может показать, что данная культурная практика действительно имеет ценность. В этом случае следует признать право сохранять культуру, а это значит, что мы должны быть готовы активно защищать данную культурную практику. Возможно, что большинство людей будет считать свои собственные культурные ценности универсальными, т.е. важными для всех, а другие культурные практики - неприемлемыми, таким образом, диалог может превратиться в конфликт.

Очевидно, что контуры культурных групп не определяются природой. Они постоянно изменяются, и в каждый определенный момент неясно, кто относится к данной культурной группе, а кто может быть исключен из нее. Дифференциация групп устанавливается и разрушается их отношениями друг к другу. Групповая самобытность - категория историческая. Это не "набор объективных фактов, а продукт пережитого".

Право на сохранение культурной идентичности означает, что необходима правовая защита сохранения культурной самобытности группы от доминирующего большинства. При этом следовало бы рассмотреть вопрос о меньшинствах внутри меньшинств и, в конце концов, об отдельных людях внутри меньшинств. Поэтому следует признать, что коллективное право на сохранение культурной самобытности возможно при условии уважения свободы выбора индивидуума. Отдельные люди не обязаны подчиняться культурным особенностям большей группы в меньшинстве. Было бы непоследовательным, если бы группы придерживались права жить своей культурной жизнью по-своему и не позволяли отдельным членам этих групп жить так, как они считают нужным.

Принцип автономии предписывает людям жить в соответствии с их культурной практикой. Коллективные права в принципе совместимы с индивидуализацией прав человека. При этом коллективные права не должны вести к угнетению малых групп индивидуумов внутри культурной группы.

Политика различий может составлять целое с политикой равенства, если обеспечить поддержку тех, кто до сих пор исключался из теоретического и политического развития прав человека, например, культурные меньшинства. Опыт этих групп может показать, что отдельные ресурсы и возможность полноценной жизни отнимались у них, и что это положение следует исправить. Но это не должно вести к появлению особых прав, т.е. прав, присущих только некоторым людям. Это может привести к новой интерпретации или трансформации существующих прав или к введению новых прав, вводящихся на основе культурного опыта групп, но считающихся равными или всеобщими правами.

Необходимость сохранения и введения прав различных культурных групп, и практика сосуществования групп и индивидов в контексте мультикультурного общества в целом приводит к необходимости коммуникации этих культурных групп.

Наиболее ценными для достижения общественного согласия являются идея диалога, направленная против монологического Я классической традиции, и идея свободы выбора, функционирующая как в экзистенциальном, так и в либеральном контексте.

В процессе установления диалога между людьми и между культурами возникает вопрос, как понять Другого как субъекта со своим собственным опытом.

Философская концепция диалога предполагает межсубъектное общение. Диалогическая традиция более или менее ярко представлена во многих национальных культурах и в различных философских течениях. Само понятие "диалог" часто используется в нашей повседневной жизни как синоним коммуникации, общения, беседы, разговора. Если говорить о диалоге культур, то понимания диалога как словесного общения посредством обмена репликами (высказываниями) недостаточно. Универсальность диалогических отношений в человеческой жизни относится к диалогу культур в мультикультурном обществе. В контексте мультикультурного общества можно сказать, что в реальности такое общество существует за счет толерантности своих граждан, но его развитие требует диалога. Иначе говоря, толерантность - условие мирного сосуществования, диалог - условие и требование развития. Только во взаимодействии со средой, в общении с другими людьми внутри общества индивид приобретает качественные характеристики, он становится личностью, тем больше личностью, чем больше он представлен в других. Понятие "Другой" (собеседник, противник самого себя) является ключевым для философии диалога, поскольку личность становится личностью и познает себя как таковую только в соотносительности с Другим. Для личности культура выступает как "форма самодетерминации индивида в горизонте личности, форма самодетерминации нашей жизни, сознания, мышления...". Основанием поступков, действий человека как личности, направленных одновременно вовне, на других, и вовнутрь, на себя, является свобода, определяющая самодетерминацию личности, реализующая ее жизнедеятельность (регулятивная функция культуры), позволяющая человеку выработать идею о самом себе. Но самодетерминация индивида в горизонте личности в культурном контексте возможна лишь в диалоге.

БҮГІНГІ ЗАМАН АДАМЫНЫҢ БЕЙНЕСІН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ҚАРАСТЫРУ М. ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Ш.Т. ДЖАЛБИРОВА

бастауыш сынып мұғалімі, №18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Қазақтың көрнекті жазушысы М. Әуезов адамға өз өмірінің терең мағынасы мен мақсатын түсіндіре алатын ғылым философия екендігін айтып, «Философия көркейеді. Көркейгендегі жемісін адам жаны қорек қылады», — деп болжам жасаған болатын. Терең ойлы қаламгердің бұл пікірі әр адамды ойландырады. ...Жеміс ағашы жемісі үшін егіледі. Жол жету үшін салынады. Адам дүниеге өзінің кім екенін сезіну үшін келеді. Философия ғылымының негізгі мақсаты - адамды тану. Қазіргі қоғамның жетістіктері де, қиындықтары да, сәтсіздіктері де жеке адамның бойынан көрініс табады. Сондықтан да адам проблемасын, оның рухани адамгершілік негіздерін зерттеу ең басты мәселе. Адам көп жетістіктерге қол жеткізгеніне қарамастан, Қанттың сөзімен айтсақ, бізден биік жұлдыздар мен біздің бойымыздағы адамгершілік құндылықтар туралы ойланумен болады. Өмірдің мәні туралы ойланбайтын адамды кездестіру қиын. Әр адам өзінің адамгершілік келбетіне қарап, жеке адамның ғана емес, айналадағы бүкіл адамның бойында қандай адамдық белгілер болу керек екендігін ойланады. Өмір қиындаған сайын адамға өмірден өз орнын табу, өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыру оңай емес. Адамы да, қоғамы да өзгерген мына заманда адам жалғыздық пен өгейсінуге, белгісіздік пен бөгделікке тап болады. Осындай қиын сәттерде адамға көмек бере алатын ғылым - философия. Әрбір қазақ өзін ойландырған сұрақтардың жауабын ең әуелі қазақ халқының адамгершілік философиялық толғаныстарға толы шығармаларынан таба алады. Қазақ философиясының бастауы — қазақ ауыз әдебиеті, оның эпос, қара өлең, қоштасу, жоқтау, ақындық, жыраулық, шешендік өнері. Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Иасауи, Жүсіп Баласағұн, Шокан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Ғұмар Қараш секілді ұлы ойшылдардың туындылары өмір туралы, адамдық құндылықтар туралы философиялық ойға толып тұр. Олардың шығармаларына тереңірек үнілу - қазіргі заман адамына ой салып, өміріне аса қажет сабақ болар еді. Сондай бейнелі тілмен, дәмді ойлармен өлең жазған біртума ақын - М.Шахановтың шығармаларынан бүгінгі заманның адамы қандай болады деген сұраққа жауап іздейміз.

«Мұхтар Шаханов - бүгінгі әлемдік өркениет тағылымдарын пайымдауға өзінің қайталанбас қолтаңбасын қалдырған сан қырлы талантты философ-ақын.»-деп Халықаралық Калифорния Ғылым академиясының президенті Майкл Бахмутски айтқан. Ал қазақтың атақты жазушысы Сафуан Шаймерденов: «Мұхтар Шахановты мен XX ғасырдың соңғы белесінде қазақ халқы дүниеге келтірген айрықша құбылыс деп танимын...» деген. Мұхтар Шаханов өлеңдерінің бір тармағында: «Ойым құнсыз болмаса екен деймін мен» деген аңсау арман бар. Өлеңде өмірді өрнектесең, онда ой болмаса, есте қала ма?

Ақын «Өмірді Бақыт бақшасы ету адамның өз еншісінде. Бәлкім осыған алып барар жол ретінде адамға сезімді, махаббат сезімін, жақсылық шапағатын, ар, жүрек тазалығына талпыну қасиеттерін берген шығар? Адам өмірмен бірге өзін тануы үшін өз бойында тек абзал қасиеттер болып, оны айналасына таратуы қажет. Өмір – кірлену мен тазарудың екі ортасы». Ендеше, Абай атамыздың тілімен айтқанда, бойымызды таза ұстауымыз керек. Шын ақындарды осы жолды айқындаушы, осы жолдағы «арам шөптерді» отаушы десе де болады. Олар бұл жолда (өмірде) адам жанын азаттыққа шақырады. Ойларымен жол төсейді. Сол ойды електен өткізсең, кеуде көзіне үміт ұялап, бойға сенім орнығады. Мұны қажетіне жаратасың. Өмірге басқаша қарайсың, өзгересің. Мысалы «Достық өлкесінің заңы» өлеңінде бала сәби кезіндегі бірге ойнап жүрген досын нағашысының үйіне ертіп барады. Досы «киіп көрем» деп әжесінің көз әйнегін байқамай сындырып алады. Оның досы жуас, ал әжесі өте қатал кісі болатын. Әжесі өзінің көз әйнегін сындырғанын біліп, өте ашуланды. Бала досы үшін кінәні мойнына алады. Әжесі немересін жазаламайды. Бұған балалар қуанып, бірақ сол сәтте баланың інісі «Сенбеңіз, көз әйнекті қонақ бала сындырды» деп айтып қояды. Әжесін кенет ашу буып, танданды. Құлағынан сүйрелеп, нағашысының алдына ертіп апарды. Нағашысы ашуланбайды, тіпті мақұлдап қояды. Ақын шағын оқиғаны ала отырып, достық, адалдық туралы айтады. Мысалы бұл өлеңде автор өз түйінін, айтайын деген ойын бала нағашысының сөзі арқылы береді:

Айып па екен, өзін беріп қатерге,
Ер жігіттің досын қорғап қалғаны.
Достық деген ізгіліктің алаңы,
Оған қуә ғасырлар мен замандар.
Отанын да сатып кете алады
Қиын шақта досын сақтап қалғандар!

Бойында ізгілік қасиеті бар адам ғана досына адал бола алады. М.Шаханов адамның бойында досқа деген адалдық қасиеті болса, ол адамның жүрегі таза, мейірімге толы деген ой айтады. Ендеше, адалдық - жүректің тазалығы. Осы өлеңі арқылы достықтың терең философиялық мәнін ашып көрсетеді.

Ал «Арман» өлеңінің мазмұнына тоқталатын болсақ, ертеде, Отырарда екі бірдей жас бала қатар өсіп, бірге оқыған. Дүйім ел екеуіне ерекше назар бұрды. Өйткені екеуіде қабілетті дарынды балалар болатын. Жұрт

оларға қарап сүйсініп, Отырардың болашағы деп түйген. Бір күні бір қария екі шәкіртті үйіне шақыртып алады. Қандай арман жетегінде жүрсіндер? Сонша неге құштарсындар білімге?-деп алдымен Дойылға сауал қойды.

Дойыл айтты:

Жалғыз арман бар менде

Шектесетін қулықпен де, армен де,

Жалын шашса өнерімнің өрнегі,

Сонау Йемен , Мысыр, Бағдат елдері

Түгел танып жыр ететін таңдана,

Саудагер боп шықсам деймін жан баба-деп жауап берді.

Қарт күрсініп: Ұлым желек қуыпсың! Бағымызға туған дарын болар деп, қуанып ем, Сорымызға туыпсың-деп ренжіді. Ұяң шәкірт жас Әбуге бұрылып, Дойылға қойылған сұрақты қайталады. Әбу айтты:

Мен де бар бір арман

Ұлы баба, бірақ менің арманым-

Парыз бенен махаббаттан құралған.

Шамын жаққан ғылым менен өнердің,

Елімді зор мерекеге бөлермін

Мен өзіме риза емеспін,

Елімнің

Сүйеніші бола алмасам егер де - деп сөзін аяқтады.

Қарттың көңілі тасып: Бәрекелді, жас жайран! Беттеріңнен жарылқасын, тәңірім. Батам осы барындар, Отырарда туған ұлы дарындар!

Уақыт өтті, бірақ ешқайсысы өз мақсатын өзгерпеді. Өмір екі досты екі арнаға бөлді. Біреуі дуәулетке тез жетті, бірақ оны тіпті немерлері де еске түсірмеді. Ал Әбу болса өмірде өз үлесін қалдырды. Әбуіміз - Әл-Фараби, ұлы бабамыз.

Автор бұл жерде адамның арманға қол созуы, яғни болашақта арманына жетіп адам қалпынан айырылмаймын десең дұрыс арманға назар аударуың керек. Арман әрқашанда адамды алға жетелейді емес пе?! Арман - адамның қанаты. Арман болса, мақсатына жете аласың.

МӨҢГІ ЛАУЛАП ЖАНУ ҮШІН ҒАЛАМДА,

ҮЛКЕН БАҚЫТ ТАБУ ҮШІН ҒАЛАМДА,

ҮЛКЕН БОЛЫП ҚАЛУ ҮШІН ҒАЛАМДА,

ҮЛКЕН АРМАН КЕРЕК ЕКЕН АДАМҒА-

деген жолдар соған дәлел. Армансыз мақсатына да, бақытына да жете алмассың. Ақын бұл өлеңде ұлы да үлкен арман иесі ғана сол жолда адамдық бейнесін жоғалтпайды: Адам болып қалу-ұлы мақсат, арман.

«Қасымды қабылдамаған адам хақында» деген өлеңін алатын болсақ. Жанбырлы бір күні машинаға бір адам қол көтерді. Жасы алпысқа тақап қалған екен. Жүргізуші тоқтады. «Көрші ауданға жеткізіп жіберсең, шексіз рахметімді айтар едім» - деп жолаушы қулана күлімдеді.

Жырақ әрі шет екен қонысыңыз,

Сізге кінә тақпайық ол үшін біз. –

Жүргізуші күлімдеп есік ашты:

Қартты сыйлау қашанғы борышымыз. – деп жылы сынай танытты.

Ұзақ жүрді. Жол шеті көрінбеді. Өңгімені жалғастырған жүргізуші Қасымның бір өлеңін жатқа айтты. Шал тыжырынып, менсінбеген кейіппен маңғазданып:

Мен бастық болып отырғанда осы ақының

Пәтер сұрап алдыма талай келген.

Тіпті жиі соғатын дамылдамай,

Қайтарушы ем көбіне қабылдамай...

Жүргізуші ренжіп, ашу буып:

Мақтанасыз ақыңыз әлі бардай

Қане, жылдам түсініз машинадан.

Ең айдарлы ақынды,

Ең айбарлы ақынды,

Халық сүйген ақынды,

Мұқаттым деп мақтануға

Мұқаттым деп шаттануға бола ма?

Сондай есер сезіміңіз үшін мен

Қазір сізді тастап кетем далаға,

Тез түсініз тимей тұрып кесірім!

Жүргізуші қатты жапты машинаның есігін.

Бұл өлеңде қарт адамды сыйлау - біздің мөңгі борышымыз. Мансапқор болмау, Алла үшін біз бірдейміз мансап, ақша қусаң оның ешқандай жақсылығы болмайды. Сонымен қатар, адам кейіпінен айырылмай керек. Болашақты,

ертенгі күнді ойлап, бір күнмен өмір сүрмеу. Өз жағдайын түсінбей біреуді жамандау арқылы өзін-өзін көтеріп, мақтану - нағыз арысздық. Ақын адам бойындағы мақтаншақтық, мансапқор, адамдыктан айырылған адамдардың ісін оқиға түрінде көрсетті. Қарт адамдарды сыйлау, басқаның талантын түсінуге үйретеді.

«Ел тілегінің күші» өлеңінде өмір бойы перзент көрмеген, бір балаға зар адам, ең бай әрі қарт үш күн, үш түн бойы құзар таудың басында жаратқаннан: «Бердің маған неге сонша көп байлықты, бұл байлықтан көрген емес жақсылық. Бір нәресте сыйласаң маған, бұдан асқан қуаныш жоқ менде» - деп жалбарынып жылады. Шың басы лезде жап-жарық болып, ақша бұлттың арасынан үн естіледі: «Сен перзентсіз өтесін бұл өмірден, саған сондай жалқы өмір берілген. Ол шешімім өзгермейді және де!» - деп сөзін аяқтады. Сорлы қарт тұманданып көз алды, ұзақ тұрып қайта сөз алды: «Тіпті болса маған үш күн ғұмыры бар бала бер, иісін жұтып армансыз кетейін мен». Тәңір қарсылық білдірмеді. Неткен ғұмыр жұмбақ еді, тоғыз айда жас тоқалы ұл тапты. Шал нәрестесін күшып, иіскеп, жомарт көңілін шуақты ойға батырып, той жасады елді түгел шақырып, мал таратты жетім-жесір, балалы үйге. Ел түгел тілек тілеп, алғыс айтып, ризашылығын білдірді. Уәделі үш күн өтті. Бейшара шал жаман хабар күтуде. Бірақ бес, он күн өтсе де, бала аман. Қырық күн өтіп, шал заңғар таудың басына көтеріліп. «Үш күн берген перзентім, әлі тірі. Әлі күнге ұйықтай алмай күтемін. Себебін айтшы маған» - деп жалынды. Тәңір айтты: «Сенің жомарттығың, халықтың саған деген тілегі балана ғұмыр берді. Одан да халыққа алғыс айт». Шал қуаныштан айқай салып жылады. Автор бұл өлеңде адамның дархан жүректі, кеңпейілді, жомарт, ізгі істер жасап, ниетін таза болу зор адамдық деген философиялық түйін жасайды. Жомарттық - бұл мәңгі арымас қайсар күш. Сондықтан, әр адамның бойында жомарттық қасиеттің болғаны абзал. Адам бойындағы жомарттық, кеңпейілділік, қайырымдылық сияқты адамдық қасиеттерді барлық байлықтардан жоғары қояды.

Ақынның «Бақыт геометриясы» өлеңінде басты кейіпкер «бақыт» деген не екенін сұрап, жауап іздейді. Сол кезде оған ШЫНДЫҚ кезігеді. ШЫНДЫҚ: «Қанша ғасыр осыны елге ұқтыра алмай сарқылдым. Қане менің сонымнан ер, мынау үйге қарашы: Нақ осы үйде жүріп жатыр Бақыт пен Сор таласы. Үй иесі - жас жұбайлар тірек, ойы қосталған. Билік те, байлық та бірге қонды үйіне, бірін-бірі сүйсе де, көңілдері тобасыз. Тобасыздың есігінен кірген ырыс бағасыз. Солай, солай...Енді, ақыным, мұнда бұрыл», - деп ертіп барып басқа үйге сөзін жалғастырды: Бөлме іші тым қарапайым, ортада ақ дастархан. Дастарханда тек кара нан, қос түйір қант тасталған. Күйеуі айтты: «Жалақы алдым, ертең базарға барайық, саған әсем көйлек іздеп сатып алайық. Көйлегім бар - деді әйелі қабағына мұң қонды.» Екеуі де бірін-бірі түсініп, ортақ ойға келеді. Көрші ауылда баласы өлген жалғыз кемпір бар екен. Екеуі сол кемпірге қыстық киім алуға келіседі.

Бұл өлеңде «Бақыт» деген қанағаттық, түсіністік, әр адамның шаттығына, бақытына ортақтасуға жетелейді. Ақын бұл өлеңі арқылы адамзатқа «бақыт» қанағатта деген философиялық ой тастайды. Ол әрдайым ұлы философ ретінде Ақиқатты қалың қатпарлардан алып шығады және жалаң ой емес, іске жақын, былай істесең дұрыс болады дегендей ашық айтады. Ақынның өлеңдеріндегі өмірлік ойлар, философиялық қағидалар бүгінгі заман адамының бейнесін толық ашып береді. М.Шаханов өлеңдері философиялық ойлардың таусылмас қайнар бұлағы десек те болады. Қазіргі заман адамына пайдалы. Адамдық құндылықтарды бойға сіңіру адамның тек өзінің қолында. Өмірдің табалдырығынан енді аттағалы отырған жас адамға да мәнді өмірді таңдауға көмектесетін ғылым — философия. Ол адамның адам ретінде мәнді өмір сүруіне, қажетті өмірлік жол таңдауға әсер ете алады. Философия адамды жан жақты зерттеуші ғана емес, оның адамдық келбетін қалыптастырады. М.Шахановтың шығармалары мен философияның байланысы арқылы түйгеніміз: бүгінгі заман адамы жақсы мен жаманды тоғыстырушы, қашанда ізгілікке қол созушы тұлға болып қала береді. Үлкен философиялық ойларды білдіретін өлең жолдары оқырманға ой салып, өмірлік сабақ береді. Демек, ұлттымыз үшін жер бетіне босқа келмейтіндей, өкінбейтіндей, асыл қасиеттерден себепсіз айырылып қалмайтындай жақсылықтар бар, жол дұрыс таңдалған. Біз түпсіз әлемде өзімізді бар дегізе алатын халықпыз.

Қорытындылай келе, философия ғылымдарының докторы, академик Сәбит Мұрат «Тектілік қанмен дарымайды, тәрбиемен беріледі» атты мақаласында: «Қазақта: «Жаманнан жақсы туар, теңі болмас, жақсыдан жаман туар, емі болмас» деген сөз бар. Егер жақсылық пен жамандық тұқым қуаласа, бұлай деуге болмас еді. Яғни ненің неден екенін халық даналығы дұрыс тани білген: жақсы не жаман болу туа біткен, қанмен даритын қасиет емес, ол өскен, оқыған, өмір сүрген ортаға, тәрбиелі мәні бар іс-әрекетке, тәрбиеге тәуелді. «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Ұлың өссе, ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе, қылықтымен ауыл бол», — дегенді айтады. Біз өзімізге-өзіміз сын көзбен қарап, өзімізді-өзіміз танып-біліп, адамдық асыл қасиеттерімізді биік қоюмыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұхтар Шаханов «Дара талғам қасіреті». Алматы, «Раритет», 2007
2. Мұхтар Шаханов «Эверестке шығу». Алматы, «Атамұра», 2003
3. Орыс философиясы. 12 том. Алматы, «Жазушы», 2006
4. Сәбит Мұрат «Тектілік қанмен дарымайды, тәрбиемен беріледі». «Егеменді Қазақстан» №150 24.05.08
5. Гүлжихан Нұрышева «Адам өмірінің философиялық мәні»

ПРИНЦИПЫ ПОЗНАВАНИЯ ВСЕГО СУЩЕГО И ВОСПИТАНИЕ

Н.С. ДУДАК

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Человек незнающий может устранить пробел незнания и познать что-то, дото-ле ему неизвестное. Человек, не желающий что-то познавать и отрицающий это зна-ние, является невежественным, а невежество, как известно, есть зло. Потому человек обязан выполнять принципы познания, и не просто чего-то, а всего сущего, которое есть главное и единственно важное из всех видов знания. Что такое «всё сущее»? Всё сущее означает истинное мироустройство, и человеку, даже «по малому счёту», ох как небезразлично, вписывается ли его сознание в Истинное мироустройство правильно, или нет. По правде говоря, не бывает «малых» и «больших» счетов. А происходит это оттого, что при любых условиях (рассуждает ли человек о больших или малых делах) его сознание касается всего окружающего, ближнего и дальнего, и оставляет на нём свой отпечаток даже в условиях живых атомов и материи вещественного мира, то есть Плотного Плана Бытия (каждый атом живёт начальной формой жизни — психофизи — и его электроны излучают с мгновенной скоростью энергию в радиальной и волновой форме на всю Вселенную, как отмечено в статье киевского профессора Олейника В.П., опубликованной в США в 1997 году в вышедшем в США сборнике работ по квантовой электродинамике, посвящённом столетию открытия электрона. Статья явилась результатом многочисленных исследований, из которых следует, что электрон — не просто частица с точечным зарядом, а сложный объект. Часть его заряда собрана в области размером с атом, а другая часть рассеяна в „хвосте“, заполняющем всю Вселенную. Оказалось, что электрон имеет собственное поле с вихревой (лепестковой) и радиальной составляющими. Обе эти составляющие способны передавать сигналы мгновенно, так как они неотделимы от электрона и заполняют собой всю Вселенную. Эти излучения принадлежат всепроникающему и незримому Тонкому Плану Бытия, по экспериментальным данным астрофизики по массе составляющему (95...96)% массы галактик. Эта незримая и прозрачная для глаза масса названа чёрной энергией, хотя правильнее было бы назвать её просто незримой Материей, из которой происходит материя любого вещества зримых миров Мироздания, составляющих только (4...5)% массы каждой галактики. Эфирная физика как альтернатива безэфирной утверждает, что атомы плотного вида материи, то есть вещества, являются вибрирующими и уплотнёнными сгустками Тонкой Материи или Энергии, о чём есть публикация Антонова В., Липецкий ГТУ, в журнале „Техника молодёжи“ № 5, с.с. 14, 15. Живые атомы постоянно вибрируют, но наука не научилась ещё создавать приборы для измерения таких вибраций.

На Тонком Плате Бытия, на котором работает наша мысль, все эти взаимодей-ствия гораздо являются более мощными, чем на Плотном Плате Бытия.

Таким образом, Мироздание не есть просто механическая система, возникшая от неупорядоченного взрыва.

Каждый атом Мироздания есть живая система, и живое Мироздание, состоящее из живой Материи всех Планов Бытия, живёт своими законами и энергетическими связями Пространства. Более того, Живое Мироздание является внешним и внутренним отражением Жизни Идей и Живых Энергий Космического Разума. Около 15 лет тому назад в газетах были опубликованы фотографии сотовой структуры Вселенной, снятые на космической орбите американским телескопом „Хаббл“. Сам факт упорядоченности Мироздания должен заставить задуматься об Источнике и Силе, положенных в основу Мироздания, которое являет собой Высшую форму Жизни, названную Богом, который претворил Себя во всё ныне сущее и даёт всему Энергию Жизни.

Разные процессы в природе повторяют Процессы и Структуру Мироздания. Лет сорок тому назад в советской научно-популярной литературе писали, что пчелиные соты излучают энергию. Жизнь пчёл зарождается и развивается в сотовой структуре, которая ещё имеет много нераскрытых тайн. Космический Разум Применит свой Принцип создавать Животворящие Структуры, в данном случае, и для жизни и развития пчёл, которые от сотовой структуры своего жилища получают важные для жизни энергии и информацию.

Тенденция не принимать Сокровенное Знание, которое было изначально единой фи-лософией, прямым Вненаучным Знанием и Религией, предшествовавшим современным религиям, и стремление проникнуть во все тайны Божественного Бытия как грубое и не-вежественное игнорирование Творца приводит к „большому“ взрыву и безбожию. Сильная деградация человечества после гибели Атлантиды привела к забвению Знания, данного Разумом. История повторяется, потому что она делается людьми. Сначала люди из сферы религии вообще, по своей ограниченности, запрещали науку. Теперь люди из сферы науки и околонучных сфер молча игнорируют Создателя и пытаются произвольно „разложить“ Его на части, пытаясь доказать, что Творение — это самопроизвольный механический взрыв. Религии не освоили науку, упустили человека из своей сферы влияния и получили то, что имеют сейчас в виде игнорирования Творения вообще. Наличие математического описания взрыва не означает, что он относится к Беспредельному Мирозданию.

Во-первых, основной вид материи — Тонкая Материя, которая связана с про-странством как составная часть материи в виде пространства и времени (а галактики содержат только 5% вещественной материи от общей своей массы, на которые рас-пространяются законы гравитации) — не подвергается коллапсу.

Во вторых, если допустить коллапс, то что было до него? Надо согласиться, что это не научно. Незнание не может родить истинную науку.

В третьих, в Мироздании Космический Разум созидает взрывами, и грубое, без высшего понимания, математическое описание может относиться к созданию галактики, при котором управляемый Космическим Разумом взрыв часть энергии отдаёт на создание внутренней сотовой энергетической структуры-каркаса галактики (уравнения этого описать не могут, так как самая „изюминка“ есть Тайна), что исключает вывод по уменьшенной яркости судить об ускорении расширения Вселенной, да и расширения вообще. Это предположение противоречит наблюдательным астрономическим данным о сотовой структуре Вселенной. Получается крупномасштабный обман вселенского масштаба.

В четвёртых, наконец, надо понять, что не дано механически, тем более произвольно и грубо, описать Творца и Его Творение. Кто математически описал волю или хотя бы внушение и самовнушение? Ведь они суть составляющие нашей жизни и жизни пространства и миров. Его - Творца - надо принять, и это будет научно, ибо это есть Знание, хотя и Прямое, от Космического Сознания, т. е. вненаучное.

Надо отметить, что у нас, на постсоветском пространстве, да и во всём мире, сложилось отвлечённое отношение к принципу Творения, который отрицался атеизмом, но после исчезновения официального атеизма и всеобщего «поворота» к религиям принцип атеизма в традиционной науке не исчез. Да и некуда ему было исходить, если вся традиционная наука в мировом масштабе и не думала принимать Творение, хотя научное Знание о Творении изложено в „Тайной Доктрине“, данной человечеству в преддверии конца эпохи Махатмами через Е.П. Блаватскую. Надо осознать историю человечества, которое на игнорировании высших принципов пытается строить что-то исключительно земное, и содрогнуться от масштабов творимого зла, и предпринять действенные меры для воспитания нравственности. Чтобы не впасть в стойкое невежество, губительное для человечества, необходимо утвердить принципы познания всего сущего. Попытаемся их сформулировать.

1. Объективность как правдивость, доскональность и всесторонность, отсутствие предвзятости, предубеждения, недопущение голословного отрицания как результата предубеждённости, равнодушия и отсутствия интереса к Истине. Предубеждение служит признаком внутреннего выражения вины.

2. Усвоение понимания, что нельзя уйти от Истины или отбросить какую-то часть Истины без доказательства её „неистинности“. Это стало признаком плохого тона, без стеснения используемого для „доказательства“ того, что выгодно не по Космическому Принципу „Честь, преданность, самоотверженность“, а по конъюнктурным соображениям, то есть просто для обмана.

3. Недопустимость обмана в науке, как и во всей жизни, ибо обманом обманщик наказывает, прежде всего, самого себя. Практикующий обман не имеет права называть себя учёным, тем более учёным-рационалистом. Самоорганизующийся Космический Разум (а мы — составные части Космического Разума) сам себя совершенствует, а человек по этому Закону сам себя пере-воспитывает и совершенствуется, изживая отрицательные качества через действие Закона Причинно-следственных связей или Кармы, Связанного с Законом Созвучия.

Человеческая свободная воля, как правило, действует в соответствии с очевидным результатом, который является следствием неправильного мышления и совершённых, или несовершённых, но обдуманых действий. В этом случае в Пространство отпускаются энергии, не согласующиеся с гармонией Живого Мироздания. Но, осознавая Истинное Мирозстройство и Закон причинно-следственных связей, человек сознательно преобразует свой микрокосмос для изживания вредных качеств и самосовершенствования в Эволюции, так как руководствуется при мышлении и сочетании с Живым Мирозданием энергиями своих мыслей не по вреду очевидности произошедшего, а по соответствию полученной изменённой очевидности выделенным невидимым энергиям своих мыслей, которые, трансмутировавшись, дали положительные следствия, которыми человек стал управлять.

4. Презумпция истинности знания. Знание нельзя отрицать голословно. Требуется доказательство того, что утверждается отрицанием. Не могущий доказать обратное отрицаемому, но отрицающий, показывает свою тайную или явную заинтересованность в искажении действительности во вред эволюции, но наибольший вред, по незнанию, приносит себе. Закон Причинно-следственной связи работает, а общеизвестный Закон Созвучия (подобное притягивается к подобному), ярко проявляющийся в жизни каждого дня, не даёт возможности сочетаться лжи с Космическими Энергиями и Пространством, не содержащими лжи. Отпущенные мысли возвращаются обратно к мыслителю и строят его Карму, создавая вокруг него те ситуации лжи и обмана, которые мыслитель напустил в пространство, для его, мыслителя, перевоспитания.

5. Право на знание. Каждый имеет право на знание. В школах должна быть введена дисциплина „Достижения современной науки“, в которой должны быть отражены не теории и гипотезы, иногда тоже называемые теориями, а практические реальные результаты исследований, если они даже и не нравятся каким-то руководящим кругам по каким-то конъюнктурным соображениям и другим интересам.

6. Свобода познания. Никакой вид знания не должен быть запрещён. Запрещающие знание суть враги эволюции человечества. Сокровенное (Эзотерическое), новейшее научное и основы религиозного знания должны быть преподаваемы научными работниками в курсе „Научный духовный синтез знаний“ с учётом достижений новейшей науки.

7. Никто не имеет права скрывать то, что Сокровенное (Эзотерическое) Знание подтверждается новейшей наукой. Такая ложь сокрытия должна пресекаться государством. Торсионные энергии, торсионные технологии и их применение, например, для поиска полезных ископаемых и другие применения, суть

реальность нашей жизни, подтверждающая Сокровенное Знание. Ауры людей, животных, растений фотографируются, и по чёрно-белой фотографии можно воссоздать цветную ауру человека. НЛО на новых, не известных нам принципах движения, есть реальность нашей жизни, но НЛО как явление нашей действительности отрицается бывшими учёными, отставшими от новейшей науки и самой жизни. Жизнь есть не „способ существования белковых тел“, как ограниченно трактует её атеизм, отрицая тем самым другие формы жизни. Жизнь есть проявление жизни идей и живых Космических Энергий. Не отнять жизнь у атомов любого вещества утверждением о том, что они мёртвые. Проявление жизни в Мироздании широкомасштабны.

8. Человечество должно выработать запрет на сокрытие знания.

Лет 15 тому назад мир облетела весть, что американский телескоп „Хаббл“ на космической орбите сфотографировал сотовую структуру Вселенной, и в газетах были опубликованы эти фотографии. Пишущий эти строки видел их в одной из газет. Теперь невозможно найти эти фотографии, в том числе в интернете, они скры-ваются от людей для отрицания Творения и пропаганды антинаучного „большого“ взрыва как атеистического околонучного проявления.

В опубликованном сборнике фотографий телескопа „Хаббл“ (Керрод Робин, Вселенная. Взгляд с космического телескопа „Хаббл“. Пер. с англ. М. ЗАО „БММ“. 192 с. илл.) эта, главная из всех, фотография отсутствует. Поиск в интернете не даёт результатов, и вместо фотографий приводятся всякие статьи, не содержащие ни одного слова о фотографиях, не говоря уже о самих фотографиях.

В томе № 8 писем Елены Ивановны Рерих в письме № 8 от 1.03. 1948 года есть сообщение адресату, что в журнале „Иллюстретед Уикли оф Индия“ от 29.02.1948 года была опубликована статья с выдержками из лекции доктора Оскара Брюнлера. Способности человека могут быть измерены по длине волн излучений мозга и больших пальцев рук прибором биометром (по корейской системе „Су-Джок“, что означает „Кисть-Стопа“ на пальцах рук и ног на верхнем суставе имеются точки, связан-ные с работой головы или мозга).

Где этот прибор? Кто и где спрятал его и информацию о нём от людей? И по-чему такие вещи возможны? Скажут, что сильные мира сего не желают попасть впросак: если пропагандировать прибор, то придётся приложить свои головы и пальцы к прибору, потому что массы потребуют публичного подтверждения от власти имущих своих способностей, и не обнаруживающие у себя этих способностей не желают этого показать людям. И говорящие так правы.

Но чтобы это не стало общим достоянием, придумана система зомбирования человечества. Мир зомбируется определёнными силами на планете, и хваленая „свободная“ западная пресса рабски покорно закрыла всем рты, развивая систему публи-каций, создающую совершенно иную направленность мышления человечества.

9. Осознание Истинного Мирозстройства и выработка Истинного Миропонимания позволяет человеку познать Космические Законы. Космические Законы суть отражение характера взаимодействия Материи и Энергии, виды которых человечество до сих пор не изучило. Поднятие человечества на более высокую ступень Эволюции в познании Истинного Мирозстройства и свойств Материи и Энергии позволит осознать и изучить свойства Материи и Энергии и роль человека в Энергообмене с Живым Мирозданием. Это, в свою очередь, позволит осознать, понять и познать (и тем утвердить в Пространстве) свой космический статус космического сотрудника в составе Космического Братства в Энергообмене с Космическими Энергиями Живого Мироздания как микрокосмоса-творца. Обычно люди, нарушая Космические Законы и правила энергообмена с Живым Мирозданием, творят разрушение.

10. Только осознание Истинного Мирозстройства, Живого Мироздания, которое и есть Бог, и обладание полным, неусечённым и неискажённым, знанием, позволяет человеку ориентироваться в потоке идей и лжеидей, частичных и частных знаний и формировать в нужном направлении своё сознание, неподвластное неправильным, тёмным идеям и силам, затрудняющим и пресекающим эволюцию человечества. Осознание Истинного Мирозстройства обеспечивает правильный энергообмен с Живым Мирозданием, так как сознание человека получает правильные энерго-информационные критерии для осознанного и свободного выбора даже в условиях, когда заинтересованные противники и враги Эволюции пытаются пресечь закономерное протекание процесса энергообмена и выбора сознанием человека правильного решения. Космический Закон Свободной Воли предоставляет приоритет свободному и осознанному выбору сознания человека для его свободного развития. В энерго-информационном поле Разума никто ничего не может решить за человека и выдать свою мысль или внушение за свободные мысли и решения человека.

11. В силу того, что человечество постоянно, вольно и невольно, уклоняется от знания истинных причин, а судит только по видимым следствиям, в мире постоянно накапливаются противоречия, которые ведут к регулярным столкновениям между людьми и войнам между государствами. Когда человек не овладел энергетическим сокровищем, ради которого он и живёт, то есть полным знанием и Истинным Миропониманием, и не имеет критериев как качества Высшей Любви, милосердия, сострадания, взаимопомощи и др., самоотверженного и непре-ложного устремления к Истине и Космической Правде, то его неизжитый эгоизм, неверие в Истину и её отрицание толкают на принятие неправильных решений, мысли о которых завязывают самозданные узлы причинно-следственных связей (кармы) для предстоящего изживания. Все человеческие противоречия и баланси-рование у черты пропасти связаны с неправильным энерго-информационным взаимодействием с Энергиями и Информацией Космического Сознания (энергетическим фоном Живого Мироздания).

12. Анализ показывает, что все отрицательные качества человека и все противоречия между людьми, народами и государствами носят мировоззренческий характер. За каждым противоречием кроется незнание и непонимание Истинного Мироздания, Живого Мироздания, то есть Бога. Сформулированный людьми „закон подлости“ бьёт по самым священным понятиям, направлен против Самого Высшего, что проникает поэтому в человеческую жизнь с трудом, или со-всем не проникает, а всё плохое, вредное для человечества всюду проникает само, и от него нужно защищаться, не давая испортить самое главное для человека.

13. Космический уровень нравственности подавляющего большинства современного земного человечества находится на таком низком и плачевном уровне, а основная масса земного человечества устремлена к таким иллюзорным ценностям и живёт в таком состоянии хаоса, вражды, ненависти, находится в состоянии постоянных конфликтов, которые то и дело превращаются в во-енные столкновения, что вскоре должна наступить расплата за творимое мас-совое зло. Спусковым рычагом для проявления на вещественном плане Бытия на планете Земля всех следствий от заложенных причин неправильным энергообменом человеческого группового сознания с Живым Мирозданием станет переполосовка всех объектов Солнечной системы при предстоящем прохождении её через плос-кость Эклиптики (симметрии) Галактики Млечный путь. Изменения на Тонком Пла-не Бытия на планете Земля уже произошли огромные, но земная традиционная наука нее хочет даже знать о Тонком Плана Бытия. Нравственное старение нашей Коренной пятой Расы настолько выбило людей из их космического статуса, что все творимые зомбированным человечеством дела ведут к пропасти. Ведь пограны отвратившимся человечеством Высшие Принципы. Видимость обращения к Богу ничего не решает без внутреннего преобразования и нравственного совершенствования. Но решительные и жёсткие изменения из-за человеческого самонаказания вынудят людей вспомнить многое из дававшихся Заветов, но основные возможности будут уже упущены. Что-то предпринимать нужно своевременно, чтобы не упустить время. Упущенное не возвращается, и об этом надо помнить. И никаких скачков и переходов, то есть переноса пассивного человечества куда-то не будет. Помогают только активным, а именно тем, которые претворяют свой внутренний мир в соответствии с гармонией Живого Мироздания, освобождаются от зла, развивают любовь.

14. Необходимо человечеству осознать полную ненаучность попыток соз-дания разрозненных систем воспитания подрастающего поколения и челове-ства вообще. Люди религиозной сферы до сих пор не овладели наукой и пытаются представить данные им Провозвестия или Учения как учением церкви, что умаляет Провозвестия и Учения, потому что Провозвестия и Учения есть Высшее Вненауч-ное, Прямое Знание Учителей, указывающее путь к Истине. Человеческое научное знание часто напoлно, имеет трудный и извилистый путь к Истине, часто пыгается Истину отрицать, что недопустимо в Живом Разумном Мироздании. И надо иметь мужество это признать для исправления.

15. Полное (имеющееся на данный момент) знание, которое может быть использовано, если нет запретов, является мощной основой самовоспитания нравственности и самоформирования истинного Миропонимания. Человек-микрокосмос подобен Макрокосмосу как выделенная из него составная часть, которая по голографическому принципу содержит в себе все принципы энерго-информационных составляющих для дальнейшего развития, как дерево произрастает и развивается из малого семечка. По данным российского академика Казначеева С.В. над проросшим семенем растения имеется тонко-энергетическое голографическое изображение взрослого растения как программа его развития. Так же развивается и сознание человека, если над ним не довлеет отрицательная информация, вложенная в сознание тёмным зомбированием человечества (вещественное тело человека является переходящим в эволюции: Шестая Коренная Раса освободится от плотного вещественного тела и будет иметь возможность читать информацию в Космическом Сознании и тем будет защищена от зомбирования). Зомбированный человек совершает ошибки развития и начинает расходиться с Космическим Разумом в противоречии своего сознания Космическому Разуму, что даёт отрицательные результаты энергообмена и самоформирования психической сферы человека. Таким образом, открытое или скрытое навязывание односторонней информации человечеству является очень вредоносным.

16. Только полная на данный момент времени сумма знаний и вытекаю-щее из неё Истинное Миропонимание является основой для создания научной инновационной системы формирования личного знания и нравственности. Ис-тинное Знание как составная часть и информация о Божественном Бытии автоматиче-ски строит в Информационном Поле Космического Разума (Космического Магне-тизма) нужные структуры сознания и непреложного Божественного самовоспитания человека. Но при этом выбор остаётся за человеком как Богоподобной сущностью. Космический Разум, в отличие от тёмных сил и сущностей, насильно ничего не внушает человеку, и выбор человек делает сам. Это так, так как Живое Мироздание и Космический Разум как энергия и информация и есть Бог, о чём сказано в Библии: Бог не человек, но Святой Дух, то есть Энергия и самая Высшая Информация. Но Богоподобная сущность — человек — на низкой ступени развития делает много ошибок, и без помощи Высших Сил — Иерархии Света и Космических Учителей, которые дали все Провозвестия — продвижение вверх по ступеням Эволюции было бы очень затруднено и во многом невозможно. Но это было бы только в неживой, механической системе, которых, к счастью, в Мироздании нет.

Массовая демонстрация обращения от атеизма к Богу, демонстрируемая в СМИ, не является во многих случаях этим обращением, так как извращается Истинное Знание и приносит огромный вред человечеству. При этом надо учитывать, что в древние времена, когда отсутствовала в современном виде

наука, предлагаемое знание не могло быть так сформулировано, и из данного фундамента информации до нас дошло не всё из-за непонимания людьми. И главное: люди должны преобразать своё сознание и гармонично вписываться в энерго-информационный обмен с Живым Мирозданием как составные его части, чего, к сожалению, в общей массе людей нет. Эгоизм во всех его проявлениях и всё творимое людьми зло угрожают человеку и планете.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дудак Н.С. Истинное Миропонимание есть гносеологическая основа свет-ского воспитания нравственности. Курс лекций. Павлодар. ЭКО. 2010. 300 с.
2. Дудак Н.С. Космическая Нравственность и Космическое Сознание Единения и Братства. Павлодар. Отпечатано в ТОО „Дом печати“. 2012. 912 с.

УДК-1/14

ТЕХНОГЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА И НРАВСТВЕННОСТЬ

Н.С. ДУДАК
профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В инженерной психологии, техническом дизайне (художественном конструировании) есть понятие “гуманизация техники”. Человек, проектирующий различного рода машины и механизмы, должен предусмотреть, чтобы человеку-пользователю, человеку-оператору было удобно этой техникой пользоваться, чтобы она соответствовала антропометрическим данным тела человека (росту, размером конечностей и т.п.), а также психологическим и психическим особенностям человека, его психической сферы. В противном случае техника становится неудобной в пользовании, оператор устаёт и ошибается и т.д., что сопряжено с опасностью для жизни и с материальными потерями. Эти требования соблюдаются в таких сферах производства, как станкостроение, приборостроение автотракторостроение и других, а особенно в авиационной и космической сфере. Эти требования стали нормированными и определяются государственными стандартами и стандартами организаций. Но вышеперечисленное составляет малую долю от ущерба, который приносит человечеству и планете техногенная сфера деятельности, связанная с производством (в подавляющей час-ти) современной техники и в меньшей мере с производством предметов широкого потреб-ления и продуктов. Мимоходом коснёмся возникающего здесь вопроса: куда отнести пер-сональные автомобили, приносящие огромный вред природе (воздушной, водной среде, почве) – к предметам широкого потребления? Вряд ли...

Огромная техногенная сфера деятельности человечества слабо контролируется, так называемые предельно допустимые концентрации вредных выбросов во многом ведут к постепенному накоплению вредных веществ во всех средах и уверенно создают условия всеобщей экологической катастрофы. Уже в восьмидесятых годах в Московском государственном университете имени Ломоносова был разработан лучший в мире озонатор для очистки газообразных, жидких и твёрдых вредных выбросов производства. Однако, как говорится, воз и ныне там, он не был внедрён в производство, а его разработчики уволены с работы, как сообщалось в печати.

В наше время уже 20-25 лет физика изучает новые энергии (торсионные на языке физики) и феноменологию обобщённого физического вакуума (эквивалент эфира Эйнштейна). Акимов А.Е. [6], разработчик генератора торсионной энергии) заявляет, что торсионные технологии позволяют решать вопрос обеззараживания вредных отходов любого производства. Торсионные энергии управляют превращением химических элементов таблицы Менделеева при обычном давлении и температуре, управляют созданием новых веществ и превращением их в энергии тонко-материального плана. Не вдаваясь в длительные рассуждения о физической сущности торсионной энергии, отметим, что торсионной физики назвали тонкую энергию, лежащую в основе скрытых психических сил человека, потому в эзотерических древних учениях она называется психической энергией, огненной всеначальной энергией.

Таким образом, современная наука подводит научную базу под древние символы знания. Исследованием торсионной энергии научно подтверждена способность высших (тонко-материальных) сил совершать различные феномены (материализация, дематериализация, левитация, сверхдальние незатухающие взаимодействия и т.д.) и родство с ними человека, его психической сферы. А исследование сферы мысли, излучений частиц материи в пространстве на тонко-энерго-информационном уровне, излучений тела человека (фотографирование мыслеобразов, аур и из анализ, эксперименты в области информационного взаимодействия) показывает наличие взаимосвязи на тонко-энерго-информационном уровне между людьми, любыми объектами на Земле, в пространстве, во Вселенной. Отсюда следует вывод о значении мысли, влиянии энергии мысли на тонко-энерго-информационные процессы во Вселенной и о возврате по вибрационному созвучию выделенных мыслителем энергий на самого мыслителя, формирование в сфере жизнедеятельности тонко-энерго-информационной ситуации, которая оказывает на человека адекватное воздействие. Уже доказано, что добрая мысль блага способствует гармонии на планете, во Вселенной, а мысли зла (вражды, ненависти и т.д.) вызывают кармические

удары и негативные явления вплоть до такого проявления нарушения равновесия, как землетрясения и тому подобные явления, смена жара и холода, наводнения, засухи и другие признаки нарушения равновесия на планете.

После крушения атеистической системы и осуждения атеизма многие обратились к религии как к панацее от всех бед, но не надо забывать, что именно религия занимала антинаучную позицию и физически уничтожала учёных, способствуя возникновению атеизма и неверия даже в среде церковнослужителей, демонстрируя тем самым отсутствия связи с Высшим, к чему обязывает слово «религия» – связь с Высшим. Это убедительно было продемонстрировано в средние века крестовыми походами и демонстрируется сейчас религиозным экстремизмом.

Все учения, данные человечеству, и возникшие на их основе религии, даны из одного источника и направлены на объединение человечества. Но люди впадают постоянно в отвлечённость и ограничивают себя догмами, ограниченными положениями. В настоящее время понять, осмыслить древние положения поможет наука. Однако у многих наука из-за исторического противостояния науки и религии ассоциируется с атеизмом и грубым материализмом. Выше было показано, что психическая сфера человека управляется разновидностью материальных (точнее – тонкоматериальных) сил. Наука подтверждает существование духа – тончайшей дифференциации грубой материи. Материя и дух едины, один без другого существовать не может. научное раскрытие тайны материи помогает подняться над уровнем слепой веры и от понятия человека как «властелина миров» прийти к пониманию его действительной роли на планете и во Вселенной.

Нравственное падение человечества есть следствие атеизма и ложного чувства безнаказанности «властелина миров», непонимания космических, вселенских механизмов взаимосвязей всего сущего, роли и значения мышления человека в планетарно-космических процессах.

Возвратимся к началу статьи. В процессе эволюции подходов к технике возникло понятие гуманизации техники. Теперь приходится спасать человечество от самого же человека, производителя «гуманизированной» техники, вернее от невежественных способов её производства, от вредных технологий, сопровождаемых убийственными выбросами в среду проживания человека. Теперь будет уместным лозунг «гуманизации человека», так как всё вышеназванные беды являются следствием безнравственности, т.е. потери гуманности человека к человеку и варварское отношение к природе. А причём тут техническое образование? Дело в том, что нравственность – это мировоззренческая категория, и её надо воспитывать. Нельзя оторвать образование от воспитания, причём воспитание должно предшествовать образованию в школе, в среднем и высшем учебном заведении. Нравственность – не чисто земное, а космическое понятие. Так как человечество развивается, эволюционирует на планете под руководством Космических Сил, выражаемых человечеством в понятии Бога, то требуется выработка Космического уровня сознания. Это сознание вырабатывается у человека под влиянием целого ряда осознаний.

Одно из главных – это осознание и понимание Вселенной как живой голографической энерго-информационной системы и понимание того, что человек – его неотъемлемая составная часть как клеточка или атом. Данные древних сокровенных источников об устройстве Мироздания, энергетической картине мира и о свойствах материи (Веды, египетский Герметизм) – это тот уровень, к которому, расшифровывая древние символы знания и исследуя материю, сейчас подходит современная физика. Современная наука является базой для этого осознания.

Важнейшим для выработки современного научного миропонимания является также осознание и понимание Творца как энергии и информации и отсутствие личного антропо-морфного Бога. Есть энергия и информация, есть законы взаимодействия разных видов материи – космические законы, частью которых являются законы физики и других наук, вплоть до социальных, которые есть отражение движения мысли, то есть тонкой материи, которые тоже надо выполнять. Во Вселенной нет ничего, кроме материи (в понятие материя также включается дух – самая тонкая дифференциация материи). Материя разной степени дифференциации по плотности и весь феноменальный мир – продукт ряда последовательных превращений Абсолюта, Беспричинной Причины и Источника всего сущего. «Аллах сам себя зародил – провозглашает Коран; «Бог зажёт звезды» (Библия); «звёзды горят от взаимодействия с ходом времени» (Н. А. Козырев). Крупицы знаний рассыпаны в разных источниках, которые надо собирать и расшифровывать. Осознание космических законов Иерархии Света, Любви, Кармы (Причинно-Следственных Связей), Реинкарнации (Перевоплощения), Свободы Воли, Созвучия, Эволюции, Мысли и Психической Энергии и других приводит к пониманию роли и ответственности человека как участника космических процессов и значимости миссии человека. Такая картина мироустройства является более убедительной, реальной и обязывает человека к сотрудничеству с Высшей Силой и друг с другом. На этой основе укрепляется нравственность и формируется сознание людей – сознание Космоса или космическое сознание, стремление жить по космическим законам. Исчезает механическое миропонимание и вред, наносимый им равновесию Мироздания. Осознание взаимосвязи и единства всего сущего, мгновенных тонко-энерго-информационных взаимодействий (по данным Сокровенного Знания и науки), появление и осознание чувства сопричастности ко всем процессам во Вселенной формирует понимание взаимодействия миров, способствует изживанию страха и обреченности на одиночество в беспредельном Мироздании, действует психологически положительно и развивает сопредельность с Беспредельностью, то есть восприятие Беспредельности не как чего-то пугающего, недостижимого, а реально постигаемого на длительном пути эволюции.

Осознание существования Силы, стоящей над человеком, Силы, всё дающей и заботливо и терпеливо направляющей человека по наиболее благоприятному пути в эволюции, вызывает чувство благодарности.

Осознание благодарности есть возбуждение лучших вибраций в энергетической сущности человека, является основой для возникновения доверия к Высшей Силе, терпимости к недостаткам друг друга, доброжелательства, понимания того, что человек во Вселенной (системе наибольшего благоприятствования человеку) или возвышает себя, или низвергает в бездну нравственного падения.

Осознание Всеначальной, психической (торсионной – на языке физики) энергии, энергии мысли, хорошие последствия доброго мышления и плохие последствия мышления во вред дисциплинирует человека и показывает целесообразность и практичность добрых, чистых мыслей, мыслей доброжелательства, благодушия, человеколюбия.

Осознание незримой реальности: энергий и Миров Тонкого и Огненного Планов – приводит к закономерному, законному сочетанию мысли, энергий человека с энергиями Космического Магнита и внутреннему преобразению, а данные науки об исследовании ауры человека, его тонкого тела и Тонкого Мира и понимание тонкой сущности человека и сознания как результат накопления тонкой структурированной энергии в энергетической составляющей человека исключает ложные представления об основе жизни и вредное механическое миропонимание, что способствует укреплению равновесия планеты и Вселенной.

Осознание сути музыки как выражения гармонии вселенских связей и необходимости музыки, созвучной с Космосом, музыки, улучшающей Космос, позволяет избежать создания и использования плохой, аритмичной музыки, вредной для пространства и всего живого. Вселенная держится в равновесии гармонией, гармония – это способ существования Вселенной, а музыка, отражающая эту гармонию – это музыка, необходимая отдельному человеку, человечеству, всему живому, планете, Вселенной. Музыка, как и мысль, отлагается на материи окружающего пространства, живёт тысячелетия и влияет на людей, на человечество, на энерго-информационную ситуацию на планете. Как отмечает английский пианист К. Скотт – музыка формирует характер последующей эпохи. Понимание, осознание этого влияния поможет изгнать из жизни вредную музыку и оздоровить пространство, планету, человечество, оздоровить все стороны жизни.

Осознание человека как части Вселенной, которая есть энергетический поток, материально-энергетический процесс (макрокосмос), помогает осознать себя как изменяющийся-ся поток, процесс (микроскосмос), в структуре которого идут важные процессы накопления структурированной энергии в энергетической чаше, энергии, образующей сознание человека, его качество. И качества духа человека оказываются ни чем иным, как накопленной, структурированной тонкой энергией, которую желательно иметь высшего качества, живя по законам нравственности, чтобы иметь качества положительные: любовь ко всему сущему, глаз добрый, благодушие, сотрудничество, добротворчество, почитание Высших Сил, незлобивость, великодушие, терпение, терпимость и другие.

Осознание материальности процессов в духовной, психической сфере (мыслей, чувств, побуждений), которые могут быть зафиксированы приборами по изменению цвета ауры и силе излучения, показывает целесообразность правдивости и всех положительных качеств и непрактичность лжи, лицемерия, обмана и т. п. Понимание того, что качества человека и все духовные процессы в микроскосмосе проявляются через материальный носитель – тонкие энергии – побуждает человека накапливать лучшие структурированные энергии и оценить совершенство человеческого аппарата, к которому в той или иной мере приближаются все созданные человеком-творцом машины. Осознание материальной основы духовности, возможность регистрации чувств приборами помогает укрепиться в понимании реальности и материальности самых тончайших процессов в сознании и преодолеть предрассудки ненаучных подходов к незримой реальности и использовать в будущем для практического подтверждения целесообразности положительных и нецелесообразности отрицательных качеств и работы по улучшению состояния своего сознания.

Осознание вреда сквернословия как разрушителя пространства и источника многих бед поможет эффективно освободиться от этой духовной язвы. Среди некоторых людей бытует мнение (они приводят какие-то газетные источники), что «красивый» мат иногда нужен, иногда убедителен, что для разрядки иногда нужно подойти к забору и красиво произнести мат. Они утверждают, что «это помогает». Одному из таких сторонников «красивого сквернословия» пришлось сказать такие слова: «Мысли и вибрации сквернословия вредны и разрушительны для живой энергоинформационной системы Вселенной и для тебя, хотя они на плотном плане и не ощутимы. Попробуй такое «красивое нарушение закона» применить в электроэнергетике: надень на руку красивые провода и вставь их концы в розетку. Посмотрим, что случится с тобой и твоей рукой». В ответ на это замечание сторонник «красивого сквернословия» не смог произнести ни слова.

Осознание человеком своей сопричастности ко всему, что есть на Земле и во Вселенной, своей ответственности за состояние мира и планеты поможет выработать стимул к самосовершенствованию, уйти с пути пассивного ожидания вознаграждения за просьбы милости у Высшей Силы. Ведь Иисус Христос призывал: «Итак, будете совершенны, как совершенен Отец ваш Небесный», то есть он указал путь самосовершенствования. О самосовершенствовании учил Будда. К соревнованию в творении добрых дел, к строительству общины призывает Коран.

В настоящее время, когда народы умножились чрезвычайно и их мощная тонко-материальная система чрезвычайно напряжена и устремлена к чисто земным, материальным и эгоистическим, враждебным проявлениям, их влияние на равновесие планеты усилилось неимоверно и представляет серьезную угрозу для существования планеты. Нет вселенского первозданного зла. Всё зло создано человеком. Теперь не достаточно религи-озного уровня, религиозного мировоззрения, для эффективного выполнения человеком

своей миссии. Человек-раб должен стать активным сотрудником Высших Сил в мысле-творчестве, в оздоровлении ментальной сферы человечества и взаимосвязанной с ней ауры планеты, явить согласие-сотрудничество с космосом и космическими законами. И это осознание своей миссии оказывает преобразующее воздействие на человека. Человек должен быть воспитан, чтобы исправить принесённый ранее планете и Вселенной вред. Его нельзя исправить, произнося моления о прощении. Закон требует исправления изжи-ванием на себе, но только осознанное и пережитое может быть изжито.

Только, осознав вред и последствия лишения жизни всего живого, человек может стать гражданином Космоса. Нужно беречь каждую былинку, каждое живое существо (нашествие вредных животных и насекомых – это не норма жизни, а нами – нашим мыш-лением – спровоцированное явление).

Осознание роли красоты, искусства, культуры преобразует всю жизнь: Осознанное устремление к предметам искусства преобразует сознание. Энергетическое поле культуры осветляет ауру места, преобразует излучения предметов и людей. Потому не зря Н. К. Рерих выдвинул идею Пакта Мира и знамени Мира для защиты памятников культуры и претворил её в жизнь.

Заключая всё сказанное о значении осознания истинной природы вещей (Основ Бы-тия), следует отметить, что именно поэтому все древние учения начинались с изложения Космогонии и Творения, то есть для выработки правильного мировоззрения. Древним лю-дям давалась верная основа воспитания нравственности, иначе путь человечества был бы путём саморазрушения, в чём человечество периодически «преуспеивает». Нравственность имеет духовные корни, а духовность – это истинное понимание Основ Бытия. Потому она есть неотъемлемая составляющая культуры как почитания Света, Святого, Высшего.

Только такая нравственность обязывает человека решать искренне, по зову сердца, вопросы безотходных технологий, внедрять в производство только такие проекты и процессы, в которых на первый план выступает не выгода, а безопасность производства для человека и природы. В [9] представлены пакеты программ для чтения разным категориям учащихся.

Автор данной статьи много лет работает над этой тематикой и имеет ряд публикаций. При этом созрело понимание, что вопросы нравственного воспитания нужно внедрять в сферу подготовки технических специальностей. С этой целью опубликованы статьи в журналах «Вестник ПГУ», «Наука и техника Казахстана». В декабре 2005 года проходила конференция по экологическим вопросам в России в г. Пензе, туда была направлена статья «Современное научное миропонимание нравственность, торсионные технологии и решение экологических проблем», которую они переадресовали на III Всероссийскую научно-практическую конференцию «Нравственность и религия», где её и опубликовали.

Пока у нас будет господствовать представление, что нравственность – это только религиозная категория, а не общечеловеческая, мы будем в плену иллюзий. Ведь, по большому счёту, человечество и религии разделены, и планета бурлит от неиспользования рекомендаций данных человечеству рекомендаций в жизни. Всем известные Заповеди Моисея, по истечении многих тысячелетий, не выполняются и научно не осмыслены. Здесь должна сказать своё веское слово наука. Скорее всего, исходя из приведённого намёка на физическую основу психических процессов, нравственность – это больше физическая категория. Как показала история, каждая религия выработала для своего круга последователей свою, особую нравственность, которая входит в противоречие с другими. А огромная армия атеистов разве имеет право быть вне рамок морали? Самоосвобождение от религиозной морали не приведёт их в стан почитателей морали общечеловеческой, которой якобы и нет, раз нравственность зиждется лишь на религиозных принципах, хотя, в принципе, нравственность, как состояние тонкоматериальной составляющей человека, есть физическая и закономерная категория, в отличие от понимания морали как отвлечённого назидания, а назидание, как известно, порождает протест. Последнее положение подтверждено научными исследованиями японского учёного Масару Эмото, который показал, что под действием мысли-указания разрушаются кристаллы при замораживании воды, которые, при сопутствии замораживания воды мыслей красоты и добрых понятий, отражают шестигранную сотовую структуру Вселенной.

Религии даны в древние эпохи по сознанию древних людей, в соответствии с уровнем их развития. Символы многих (высших) понятий направляли сознание людей к Выс-шему. Теперь, в век бурного развития наук, сознание человека должно выйти в высшие сферы, осознавая действительное мироустройство и существующее в Мироздании взаимо-действие для принесения на планету и в пространство наивысшей гармонии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимов А.Е. Физическая основа фундаментальных понятий Учения Агни. Огнен-ная энергия, психическая энергия. Тонкая материя. Свет. Новая эпоха. №3. 1999. с.с. 82-91.
2. Акимов А.Е. Эвристическое обсуждение проблемы поиска новых дальнодействий. М.1997.
3. Акимов А.Е., Шипов Г.И. Торсионные поля и их экспериментальные проявления. // Сознание и физическая реальность. 1996. Т.1. №3.
4. Акимов А.Е. Пятое фундаментальное взаимодействие. // Терминатор. 1994. №№2, 3, с.с. 21-23.
5. Акимов А.Е., Шипов Г.И. Сознание, физика торсионных полей и торсионные тех-нологии. // Сознание и физическая реальность. 1996. Т.1. №№1, 2. с.с. 66-72.
6. Акимов А.Е. Создание торсионных технологий исключает Апокалипсис. // Чудеса и приключения. 1998. №7. с. 11.

7. Шипов Г.И. Теоретические основы новых принципов движения. Препринт. №63. М. МНТЦ ВЕНТ. 1995. 63с.
8. Дудак Н. С. Современное научное миропонимание, нравственность, торсионные технологии и решение экологических проблем. / Нравственность и религия. Сборник ста-тей. Пенза. 2006. С.С.35 – 38.
9. Дудак Н. С. Истинное миропонимание есть гносеологическая основа светского воспитания нравственности. Курс лекций и пакеты программ. Павлодар. ЭКО (ИП Сытина Е. А.). 2010. 300 с.
10. Дудак Н. С. Космическая Нравственность и Космическое Сознание Единения и Братства. Монография. Павлодар. ТОО «Дом печати». 2012. 912 с.

ӘОЖ 821.214.21-97.0

АМИР ХАСАН ДЕХЛЕВИДІН СОПЫЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ИДЕОЛОГИЯСЫ

Д.М. КОКЕЕВА

ф.ғ.к., доцент, Шығыстану факультеті, Түркітану және үндітану кафедрасы,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы
М. ҚҰРМАНҒАЗЫҚЫЗЫ
2 курс магистрант, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Шығыстану факультеті, Алматы қ.

Мақалада Амир Хасанның өзіне тән шығармашылықтарын уағдалайтын сопылық өлеңдердің идеологиясы жете қарастырылды. Оның шығармашылығы өз кезеңінің қиыншылық сезімдерге толы. Хасанның шығармашылығы философиямен және сопылық ойлармен тікелей байланыста қарастырылады.

Хасан Дехлевидің шығармашылығы XIX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілердің назарын аударады. Ол туралы әдебиетті бірнеше топтарға бөліп қоюға болады: әлемнің түрлі кітапханаларында сақталып тұрған шығыс қолжазба тізбелері туралы хабарламалар; Хасан туралы жеке еске салулар; ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер; оның шығармаларының жарияланымдары. Хасан Дехлеви туралы қысқаша биографиялық мәлімет берген еуропалық авторлардың ішінен бірінші болған- Б.А. Дорн.¹

Аудада сақталып тұрған Хасан Дехлевидің жинағын сипаттай отырып, ақын өмірінің толық кезеңдерін қамтыған А. Шпренгер болған. Оның әдеби мұрасы туралы айта отырып, Хасанның жинағы мен Фава 'ид ал-фу 'ад-дан басқа, Сийяр ал-аулий 'а атты прозаикалық еңбегін қалдырғанын автор байқаған. Ч.Рьё Британ мұражайында сақталып тұрған Хасанның жинағын сипаттау барысында, нақты мәліметтерді келтіреді. Хасан Дехлеви туралы алғашқы арнайы әдеби мақала А. Крымскийдің жұмысында жазылған. Э. Браун Парсының әдебиеттік тарихында Хасан Дехлевиді (туылғаны, Хусрав Дехлевимен достығын, дінін) атап кетеді.²

Е.Э. Бертельс «Орта Азияның Парсылық әдебиеті» атты мақаласында XIV ғасырда Үндістанның парсы тілдегі әдебиеті мен ортаазиялық әдебиеттермен байланысы туралы айтып отырып, Орталық Азияға Наджмуддин Хасан ибн 'Ала' ас-Санджари немесе бізге белгілі Ходжа Хасан Дехлевидің лирикасы біршама әсер еткенін көрсетеді.³ А.М. Аббасов «Хасан Дехлевидің өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша пікір» атты мақалада Әзірбайжандағы қолжазба қорында сақталып жатқан шағын жинақтың негізінде ақынның махаббат жайлы лирикасының ерекшеліктерін талдайды.⁴

Хасан Дехлеви туралы мәліметтер шолуын аяқтай отырып, ақын туралы жинақталған мәліметтері бар Ян Рипкидің «Парсы және тәжік әдебиеттерінің тарихын» атап өткен жөн.⁵

Сондай-ақ Синхи және Банерджи «Үндістан тарихын» атап кеткен жөн.⁶

Үндістан тарихындағы саясаттық жағдайлары тұрақсыз кезеңінде өмір сүрген Амир Хасан Дехлеви ұзақ әрі қиын өмірді басынан кешірді. Сұлтандар мен аймақтың ірі феодалдары арасында билік үшін күрес, аяусыз шаруаларды пайдалану, монғолдардың жиі шабуыл жасауы, сұлтандар ірі тонаушылық сапарларын ұйымдастыруы, шаруалар көтерілістері және оларды аяусыз басу- Амир Хасанның өмір сүрген заманына сай болған негізгі оқиғалар. Осындай орнықсыз жағдайлар шығармашылық ойды қобалжытты. Амир Хасанның санасына қонған сопылық ордендері, әсіресе Чиштия одағының ойлары қайта жанданып, дәстүрлі түрде қолданылатын метафораларда көрінбей, сыртқы әрекеттерден алынған салыстырмаларда көрінді. Хасанның өлең өнерлерінде Чиштия одағын жақтаушыларынан алынған философиялық-этикалық көзқарастармен қатар, халық азаптарына аяусылық білдіретін күй ағымдары да бар. Ақын шығармашылығының дәл осы белгісі осы күнге дейін өзінің өміршеңдігін және құндылығын сақтап келеді.

Хасанның шығармашылығы философиямен және сопылық ойлармен тікелей байланыста қарастырылады. Лириканың әдеби-эстетикалық және философиялық аспектісін түсіну үшін қажетті сопылық символикасына ерекше көңіл бөлінеді. Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы жеке зерттеулер қызығушылық тудырады.

Е.Э. Бертельс «Орта Азияның Парсылық әдебиеті» атты мақаласында XIV ғасырда Үндістанның парсы тілдегі әдебиеті мен ортаазиялық әдебиеттермен байланысы туралы айтып отырып, Орталық Азияға Наджмуддин Хасан ибн 'Ала' ас-Санджари немесе бізге белгілі Ходжа Хасан Дехлевидің лирикасы біршама әсер еткенін көрсетеді. Осындай қызық қысқаша пікірді А. М. Мирзоевтің Бинаи туралы жұмысының бір тарауында дәлелденген. Бинаидің тақпақтарын айта отырып, Хасан Дехлевидің газелдерінің түрлерін

қабылдауын белгілеп, жинақтағы дәйексөз арқылы өзінің ойымен бөліседі, содан соң газелдерді жазу өнерінің Са'ди-дан Хасанға, ал Хасаннан Бинаиге көшкенін байқаған. А.М. Мирзоев өзінің жұмысында Сайидо Насафи туралы былай деп жазады: «...Үндістан мәдениеті мен қоғамдық жағдайлардың әсер ету нәтижесінде, Хусрав Дехлеви және Хасан Дехлеви сияқты атакты тәжік ақындардың шығармашылығы өзіне тән ерекшелікке ие болып, туындының мазмұнында және автор қолданылатын көркемдік құралдар мен бейнелер жүйесінде көрінеді».⁷

Соңғы деректер бойынша, Хасанның есімінің алдына әмір деген сөзді биографтардың бәрі қоя бермеген, олар бұл сөзді ходжа немесе дүние деген сөзбен ауыстырады, яғни шығу тегі бойынша сайид болып келеді. Мүмкін, Пайғамбардың тікелей ұрпақтарымен байланыстығын қадірлеп, оған осындай атақ берген шығар.

Хасан Дехлеви жинағы 10 мыңнан астам бөйіттен, газелден, қыттан, рубадан, қасыдтан, маснавиден тұрады. Хасанның жинағында ғаселдер өте көп кездеседі. Саны 700-ден 800-ге дейін ауытқитын түрлі қолжазбаларда ұйқастығы бойынша алфавиттік ретпен орналасқан ғазелдер саны 809 жетеді. Жинақта олардың саны 100-ден астам, олардың төртінші бөлігі Алла мен Мұхамед Пайғамбарды мадақтауға, сонымен қатар рухани-діни тақырыптарға арналған. Қалғандары, Алауддин Халджи сұлтан құрметіне жазылған. Төртеуі Улугханға және Хизрхан ханзадасына арналған.

Хасан жазған руба'и немесе төрт жолды өлең ғазелдерге қарағанда аз. Жинақтың ең алғашқы тізімі 10-нан 100-ге дейін руба'и құрайды. Литографиялық басылымдарда 120 руба'и бар, оның 25 Хизрханға арналған, ал қалғандары махаббаттық және діни сипатта жазылған, кейбіреулері- ашық сопылық сипатта жазылған. Руба'и—пластикалық түрде көрсетілген шағын өлең. Қысқа өлең түрінде көрсетілген терең әрі өткір ойлар арабтардың жаулап алуына дейін белгілі болған.

К.Г. Залеманның айтуынша, руба'и- авестийлық гаттарға жоғары көтеретін поэзияның халықтық түрі. Руба'и өзінің дамуының бастапқы кезінде, халықтық лирикалық әндермен тығыз байланыста болатын өзіне тән музыкалық түр. Е.Э. Бертельс руба'и-ні тақпақ деп санайды.⁸

Хасанның ниеті мынандай еді: адам саналы жан, себебі адам рухани байланысқан бірнәрсе және адам материалдық жан, себебі ол элементтердің қиыстыруынан пайда болған. Бұл концепция, жоғарыда көрсетіп кеткендей, ежелгі арилар мен гректердің ой-пікірлері негізінде пайда болды. Атап кететін бір жайт, Ежелгі Үндістан философтары да дүниені түсінуге және «заттардың басталуы мен болашағына» қатысты сұрақтарға түсінік беруге талпынған. Сөйтіп, Будданың табынушысы философ Аджита Кесакамбала былай деп жазған: «Адам төрт элементтен құралған. Ол өлген кезде, оның жер тәріздісі- жерге қайтады, сұйықтығы-суға, жылуы-отқа, жел-ауаға, ал оның қабілеттілігі кеңістікке кетеді».⁹ Хасанның осындай ілімдермен таныс болғанын болжауға болады.

Хасан поэзиясындағы руба'и жанрының әуені бір жағынан, иран халқының ежелгі өлең фольклорына қарай тамыр жаяды, сондықтан түрі мен мазмұны бойынша халық әндері сияқты естіледі, екінші жағынан- ортағысырлық символикасы мен философиялық толғануларға толы болып келеді.

Сопылық өлеңдердің негізгі атрибуты ретінде Хасан Дехлеvidiң түсіндірмесінде символикалық әрекетке ие болды. Хасанның сопылық руба'ида көрсетілген символикасының анализі оның поэзиясы сияқты шектен тыс және жан-жақты. Мисраның күрделі метафорикасын көрсету үшін оны зерттей отырып, шағын төрт жолды өлеңге көңіл аударса жеткілікті болады.

Хасан Дехлеvidiң маснавиі мадақтық, моральды-дидактикалық және роматикалық болып бөлінеді. Мадақтық маснави негізінен Алауддин сұлтанды мадақтауға, Хизрханды мұрагер деп жариялауға, сонымен қатар Низамуддин Аулия шейхын және Хасан замандастар-ғалымдарды мадақтауға арналған. Жинақта адамгершілік туралы жеті маснави бар. Олардың саны көп болмаса да, зерттеу үшін қажетті мағлұматтары бар, және ақынның аскеттік тұрмысын көрсетеді. Хасан адамды адамгершіліктік тазаруға және өзін-өзі жетілдіруге шақырады. Ол діни ерекшеліктерді мойындамайды, оның айтуынша, әр діннің мәні Құдайға сенуінде жатыр.

Тылсымшы-ақын-Амир Хасан Дехлеви ғазелді (жалпы өлең метрімен, ұйқастығы мен рифимен бірнеше бөйіттер байланысқан шығыс поэзиясының дәстүрлі жанры) жазу арқылы даңқы көтерілді. Ғазел-аса шартты форма. Осы формадағы өлеңдер дәстүр бойынша мазмұны махаббат жайлы, әсіресе бақытсыз махаббат жайлы болуы тиіс, ал автордың мінез түрі қайғыға толы болуы қажет.

Хасан Дехлеvidiң ғазелдерінде шартты түрде келесі тақырыптарды бөліп көрсетуге болады: дүниенің бетке басуы, болмыс мәселелері, сопылық сарындар, табиғат пен пейзаждың бейнесі, құдайлық пен адамның арасындағы байланыс, таза лирикалық махаббат, гедоникалық сипаттағы ғазелдер, діни бағыттағы ғазелдер, халық әндеріне айналған ғазелдер.

Ғазель мүлтіксіздік пен Алла тағаламен байланысуға талпынатын сопының ерекше психикалық жағдайын көрсетеді. Осы шабыттылықтың кульминациясы азап шегушілер «мастар жиналысына» қайтуы болып табылады, сопылардың тілінде бұл «рухани танылғандардың жиналысы» дегенді білдіреді, сөйтіп, Махаббат емдеп жазылтатын күш болып саналады.

Амир Хасанның туындыларында ғашықтық көңіл-күй көрінеді. Бірақ, ақын-лирик сияқты Хасанда бақылаудың жалғыз объектісі бар- ол өзі. Өзінің әуесқойлығын, өзінің бақыты мен азасын, табыспаған махаббатын өлең шумақтарға тізе отырып, автордың сезімін поэтикалық түстерге бояйды. Басқа да лириктер сияқты Амир Хасан өзінің ғазелдерінде махаббат- ләззатты және махаббат- азапты көрсетеді, сондықтан көктемнің әсемділігін, шарап ішу қуанышын ғана жазып қоймай, ажырас азабына, қиындыққа, біржақты махаббатқа, тағдырдың соққыларына т.б. наразылық білдіреді. Белгілі бір бейнелерді қосатын бірнеше ортақ әуендер қайталанатын.

Хасан Дехлеvidiң алған орны туралы қорытынды жасау үшін ақын мен тарихшылардың еңбектері бойынша сол заманның интеллектуалды жағдайын елестетеуге болады. Ол дүниенің философиялық түсінудегі тәжірибесін сіңірген, сопылық шайхтардың агиографиясымен жақсы таныс әрі Әбу Әли ибн Сина, Газали ағайындылар, әл-Кушайри, Сухраварди және тағы басқалардың философиялық-теологиялық шығармалары туралы пікір сайыстарға қатысқан адам болған. Үндістан мен Хорасанда, әрине, Бирунидің капиталды «Үндістан» деп аталатын еңбегін бәрі жақсы білген, бұл жұмысы ежелгі гректердің еңбектерін және ежелгі үнді ескерткіштерін зерттеуге негізделген. Хасан Дехлеvidiң шығармашылығы XIX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілердің назарын аударады. Ол туралы әдебиетті бірнеше топтарға бөліп қоюға болады: әлемнің түрлі кітапханаларында сақталып тұрған шығыс қолжазба тізбелері туралы хабарламалар; Хасан туралы жеке еске салулар; ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер; оның шығармаларының жарияланымдары.

Амир Хасанның сопылық мәтіндері қалыптасқан сөздерді пайдаланып, орта поэтикалық шеберлікте жақындасады, ол адамның ішкі дүниесінде және Ақиқатты іздеп, оның дүниедегі орны жайлы күйзелісте жүрген адамда белгіленеді. Сондықтан, олар әлі күнге дейін өздерінің терең философиялық мазмұнымен, арбайтын ритмикасымен, әндердің үйлесімділігімен толқытады. Амир Хасанның лирикасын қарастыра отырып, оларға X-XH ғғ. Хорасан мен Мәуереннахрдың түрлі әдебиеттік мектептердің дәстүрлері әсер етіп, өздерінің шығармашылығында исламдық және үнділік компоненттерді байланыстырды, яғни ислам тақырыптарын үнділік тақырыптарға және керісінше апарып көшірді. Онымен қоса, олардың шығармашылығы Үндістандағы мұсылмандар мен мұсылман еместерді өзара жақындатты.

Амир Хасанның шығармашылығы тек тарихи-әдебиеттік мағынаға ие емес. Ол қазір де өзінің сезімнің адалдығымен, психологиялық тереңдікпен, күйдің түрлілігімен бізге жақын әрі қымбат болып келеді. Жеті жүз елу жылдан кейін де олардың өлеңдері қарапайым сөзбен жазылып, көркемөнерлік түрге айналып, ал олардың көбі оқырмандар мен тыңдаушыларға жақын әнге салынып жазылған. Осы автордың халықтығының ерекшелігі осында. Амир Хасанның шығармашылығы арқылы терең ғасырлардан өзгеретін, өзгермейтін суреттер мен оқиғалар ретінде келіп, бірге қайғып және эстетикалық ләззат алмау мүмкін емес. Екі ақын Тәжікстан, Иран, Үндістан елдеріне теңдей қатысты- екеуінің шығармашылықтары кең ауқымды аймақтағы халықтың нанымдары мен аңыз-әңгімелері ретінде көрініс тапты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Хасан Дехлеви. Диван. Хайдарабад, 1352 ғ. X. (на перс. яз.), с. 456
2. Browne E. A Literary History of Persia. Cambridge, 1928, vol. III, p. 90.
3. Бертельс Е.Э. Персидская литература в Средней Азии. — Советское востоковедение, 1948, №5
4. Аббасов А.М. Некоторые замечания о жизни и творчестве Хасана Дехлеви. — Проблемы иранской филологии. Баку, 1966, с. 188-204 (на азерб. яз.).
5. История персидской и таджикской литературы. Пер. с чешского. Под ред. Я. Рипки. М., 1970
6. Синха н.к.у Банерджи А.г. История Индии, м., 1954
7. Мирзоев А.М. Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954, с. 39.
8. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. Избранные труды. — м., 1988, с. 136
9. Цит. по: Rhys Davids т. w. Dialogues of the Buddha. Vol. 1. L., 1899, p. 69-70.
10. Л.з. Танеева-Саломатшаева Истоки суфизма в средневековой индии Москва издательская фирма «восточная литература» ран 2009

УДК 101.9 (574)

ИМАНЖУСУП КАК ФЕНОМЕН НАРОДНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Р. КОШЕНОВА

д.ф.н, профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Сегодня, с позиций суверенитета в новых культурно-исторических условиях Казахстан расширяет и укрепляет отношения с социально-экономическим культурным мировым пространством. В свете этого направления оказывается чрезвычайно востребованной проблема углубленного полномасштабного культурологического и философского осмысления собственной ментальности как национального уникаума. Одной из составляющих ментальности является феномен сал и сері, представляемый культурно-историческими портретами таких личностей, как Ақан сері, Біржан сал, Сегіз сері, Иманжусуп, Балуан Шолак, Үкілі Ыбырай, Шашубай, Фазиз и другие, живших и творивших в конце XIX-начале XX веков.

Академик А. Нысанбаев писал в связи с этим: «Философы сегодня особенно часто обращаются к исследованиям социальной философии, художественно-эстетической и этической мысли казахского народа, ценностей и культуры казахского этноса» (1, С.161).

В нашем исследовании уделяется внимание культурно-историческим истокам и предпосылкам зарождения сал и сері, а так же воздействие этого художественного феномена на ход развития духовной культуры и

философской мысли Казахстана. Становление национального самосознания казахов невозможно представить без феномена сал и сері, содержание которого составляет историю философской мысли и национальной литературы, и национальной музыки.

Философский и социальный опыт прошлых веков, в частности 19 начала 20 веков показывает, что национальная идея была основной духовной мыслью. В комплексе источников по истории и духовной мысли казахов устные народные или национальные источники занимают огромное место.

Анализируя культурно-историческую картину жизни казахов конца XIX – начала XX веков, Р. Абдильдина, доктор философских наук, определила это время нарождающимся духом мятежного и своевольного индивидуализма, растущей потребностью в духовной и интеллектуальной независимости. Указывая на то, что из всех сфер человеческой жизнедеятельности и творчества культурно-историческая сфера является главной и определяющей каждой эпохи, адекватным способом выражения характера и сущности человека на каждом этапе его истории, Р. Абдильдина пишет далее: «Понимание сущности человеческой индивидуальности в современном казахском обществе требует обращения к истории казахского народа, казахской традиционной культуры» (2, С.1).

Эту модель философа подтверждает и этнограф Ж. Артыкбаев: «Любая культура функционирует образами архетипами прошлого. В центр исторического познания общества следует выдвинуть не материальные параметры общества, а такие факторы, как духовные ценности, самосознание общества и социокультурные особенности» (3, С.23).

Исследователь Н. Михайлова пишет: «Очевидно, что в разные времена выбор общества народа различается. Каждая эпоха оставляет и закрепляет свой ценностно-смысловой и социотехнологический вклад в культуру, который, отодвигаясь в фонд культурного наследия и уходя в историю, сохраняет, тем не менее, самостоятельное культурное значение. На следующем витке в новой ситуации элементы культурных систем прошлого могут быть востребованы, актуализированы и переведены из пассива в актив в общественном сознании» (4, С.10).

И в самом деле, этот огромный потенциал духовного опыта накопленный за многие века и определяет по большому счету уровень интеллектуального, нравственного, эстетического развития, уровень национального самосознания. Знание опыта духовной мысли дает больше возможности в конструировании новых аспектов видения мира, больше выбора в выражении мироощущения, конкретной эпохи, конкретного времени. Позволяет нации, сообществу людей интегрироваться, осознавать себя социальным целым и поддерживать свою самобытность. Именно на необходимость сохранения культурных традиций обращает внимание известный культуролог Мурат Ауэзов. Он отмечает, что ценностный прагматический принцип хозяйствования в кочевом обществе как бы предопределял ограниченность, скупость предметного мира кочевья. Но вместе с тем этот принцип породил «предельную, можно сказать, избыточную смысловую содержательность предметного мира, его переплетенность с эмоциональной психологической деятельностью индивида и социально-культурной деятельностью общества». Он пишет, что в силу ряда причин исторического характера и прежде всего трансформации традиционного хозяйства, уклада кочевых в прошлом народов, «содержание этих знаков культуры становится все менее понятным, доступным, читаемым вместе с тем, отказ от исторических корней, нигилистическое отношение к духовной традиции губительно для национальной культуры не в меньшей мере чем самоизоляция и замкнутость... Правом на будущее обладает только культура, утверждающая свое программное и оригинальное видение мира, способная обогатиться наследием прошедших времен и опытом других народов – культура, создающая необходимые и неповторимые духовные ценности» (5, С.19).

Издавна ученые навязывали всемирной истории свои европоцентрические ценности и категории. Те понятия, которые сформировались на европейском материале, постепенно перешли в другие регионы, в частности, к кочевникам, представляющим изначально другой тип культуры.

Так группа Российских ученых во главе с А.И. Левшиным отзывались не очень лестно о казахах, называя их общественные устои смесью деспотизма и анархии. Но В.В. Радлов, исследователь степного края, категорически опровергал их досужие вымыслы. Он писал в гневе: «Читая такие триады, легко прийти к мысли, что киргизы – отбросы тюркского населения Западной Азии, воры и бандиты, бежавшие в широкую степь, так как не желали привыкнуть к порядочной жизни оседлых народов, одним словом, раса, заслуживающая быть уничтоженной. Но на самом деле, это совсем не так... у этих степных кочевников очень своеобразная цивилизация, ... мы имеем дело со ступенью цивилизации, противоположной культуре эпохи оседлых народов, и нужно смотреть на их поступки и поведение с другой точки зрения... у них существует не анархия, а лишь своеобразные, отличающиеся от наших, но по-своему вполне регулируемые культурные отношения» (6, С.249).

В настоящее время понимание особенностей кочевого типа цивилизации существенно пересматривается в связи с основательной критикой европоцентризма, признанием ценности истории кочевых народов, их материальной и духовной культуры, общественного и государственного устройства. «Вопрос о формах развития философского мировосприятия в условиях кочевничества заслуживает пристального внимания. Философия как самостоятельное теоретическое знание и мыслительная традиция возникает и развивается отнюдь не только в оседлых странах... Философское осмысление в действительности может развиваться в латентной форме, скажем в философии религиозной, философии художественной, в философии поэтической.

Казахская философия – самосознание степной культуры, создавшей свой уникальный космос с особым поэтическим восприятием и ощущением человека и мира. Если понимать философию в ее исконном смысле, именно как любовь к мудрости, к самосознанию и постижению жизни, выраженную во всеобщих мыслительных формах, а не только как особый род разносторонних логических знаний, то многих степных сказителей – жырау

и поэтов с полным правом можно вслед за Ч. Валихановым назвать кочевыми философами», - писал академик А. Нысанбаев, и с этим мнением трудно не согласиться (1, С.103).

Философия степной цивилизации конца XIX – начала XX веков предполагала формирование мировоззрения поколений на основе лучших культурно-исторических портретов представителей предшествующих поколений и лучших образчиков поведения современности.

Одной из форм самосознания казахского народа является национальная философия, национальная культура. Тоталитарная система большевиков наложила запрет на духовную культуру казахов, сотни имен ее лучших представителей были насильственно преданы забвению. И наша задача – изучив творчество великих мыслителей прошлых лет, определить их исторический вклад в национальную духовную культуру, подойти с другой системы измерения, чем те, которые установила прежняя тоталитарная власть, и избавиться от стрессов и комплексов, навязанных ею и только в этом случае, по определению академика Абдильдина «человек не будет считать себя голеньким» (7, С.147), за душой у которого ничего нет, ибо в своей жизни, в своем духовном становлении опирается на традиции великих предков, создавших непреходящие ценности, оставивших великие мысли, великие идеи, связанные неразрывными с духовными идеями Востока, всей мировой философии, культуры и занимающие в общечеловеческой культуре свое особое место.

Колонизация огромной территории не могла не повлиять на жизнь казахов-кочевников. Эти изменения не могли не усилить болезненный процесс распада патриархально – феодальных отношений, что закономерно повлекло за собой формирование иного осмысления времени и пространства, иных ценностных измерений и появления новых форм отражения в искусстве образа мира и человека.

На смену институту жырау и акынов пришла плеяда талантливых людей новой генерации, и история духовной жизни казахов во второй половине 19 века обогатилась появлением универсального и феноменального явления – института сал и сері, которые взяли на себя осуществление консолидирующей и воспитательной функции государства, тогда как законодательная, судебная и исполнительная функции взяла в свои руки царская администрация.

Сал и сері аккумулировали в своем творчестве ретрансляцию опыта прежних поколений и явились провозвестниками новых нравственно – этических норм. Александр Затаевич, автор уникального сборника «1000 песен казахского народа» в 1925 году, писал «... салы производили впечатление избранников судьбы, людей высшего ранга, которым все дозволено, чем и питалась их жажда чести и поклонения. И до сих пор, когда салы отошли уже в прошлое и народившаяся казахская интеллигенция относится к ним критически, в широкой казахской среде о них сохраняется память как о людях высшего порядка, тем более, что действительно среди них было немало лиц, наделенных недюжинными талантами: певцов, поэтов, композиторов, ловких спортсменов, отважных охотников и пр.

До известной степени к ним подходит и тип «сері». Но эти последние были людьми так называемой «белой кости», богатыми, обеспеченными и эксцентризмом их не принимал таких крайних форм» (8, С.486).

Затаевич, говоря о необыкновенной талантливости народных кумиров, в свое время, на наш взгляд, не понял или не принял одной немаловажной детали: сал и сері были наделены многогранными талантами одновременно, то есть они слагали стихи, сочиняли музыку, обладали необыкновенным певческим даром, были непревзойденными охотниками, в джигитовке им не было равных.

Сал и сері ставили своей задачей доводить информацию до народа в собственной ретроспекции, и выполнение ее видели в воспитании и формировании достойных морально-этических качеств, прежде всего своим личным примером, созданием образа идеального героя. И вполне закономерен тот факт, о котором замечает Александр Затаевич, сал и сері и на самом деле были людьми высшего порядка, рыцарями чести и достоинства, именно вследствие осознания и принятия ими самими своей высокой государственной миссии – исполнять консолидирующую и воспитательную функции.

Полагаем, что в нынешнюю эпоху глобализации, когда на первый план выдвигаются проблемы национальной самоидентификации, знание об универсальном институте руководства этническим сознанием, каким был институт сал и сері, представляет весьма важный духовно-нравственный компонент национального самосознания.

Таким образом, появление сал и сері на культурологическом небосклоне было обусловлено, на наш взгляд, прежде всего стремлением сохранить национальную идентичность, опасением раствориться в более сильной культуре другого народа.

Требования времени настоятельно требовали появления нравственной личности с активным мышлением, в силу которого она признает себя частью целого, идет под защиту его и сама готова встать на защиту своего родного целого, своей нации.

Сал и сері как общественные деятели, с тревогой думая о будущем, неизменно становились врагами всякой власти – и своих властителей и колонизаторов российской империи.

Новая генерация творческих, многогранно одаренных людей целиком и полностью посвятила себя делу объединения и сохранения нации на основе утверждаемой в их произведениях общности философских и культурных устремлений.

Выражая прогрессивные настроения, отображая по-новому в своих произведениях область нравственно-этических, культурно-социальных и философско – исторических знаний, сал и сері выступали защитниками народных интересов. Обладая высоким даром поэтической и песенной импровизации, они в то же время были

и общественными деятелями., видевшими в служении народу свое предназначение и отстаивали право нации на независимость и суверенитет.

Как неотъемлемая часть нравственного сознания и духовной деятельности казахов, сал и сері выводили идеи независимости через философское осмысление в сферу общемировых ценностных ориентиров.

Художественное наследие сал и сері – особый тип творчества, а их культурно-исторические портреты – суть одно из ярких проявлений национальной ментальности. В связи с этим непреходящее значение сал и сері в истории духовной культуры казахов в том и заключается, что они, формируя новое отношение к человеку искусства, были глашатаями, несущими народу свет истинной правды, люди им верили, любили и относились к ним как к кумирам.

Остро переживая социально-экономические изменения, происходящие в казахском обществе, они в своих произведениях подвергали глубокому философскому, культурно-историческому осмыслению все происходящее, будучи общественными деятелями и представителями искусства одновременно.

Г. Муканова, исследователь творчества одного из представителей сал и сері, Сегіз сері Бахрам улы, справедливо отмечает, что на основе изучения биографий и творчества большинства сал и сері можно сделать вывод, что появлению сал и сері способствовала ликвидация ханской власти, из-за чего часть бывших сподвижников ханов и султанов (туленгутов) слывших прекрасными наездниками, ораторами, обладавших к тому же импровизаторскими талантами, привлекательным видом, привыкшим к всеобщему вниманию и признанию, превратилась в скитающихся людей, и ностальгирующих по уходящему веку ханской власти (9, С.92).

Главной отличительной особенностью последующих поколений сал и сері было то, что они полностью посвящали себя искусству и считали себя элитой, так как выделялись из общего традиционного уклада, зачастую не имея гарантированного материального достатка, хотя среди сал и сері были и богатые, зажиточные люди.

Свой талант сал и сері направляли против засилья русских колонизаторов, выступали защитниками родной земли, подвергали осмыслению человеческие пороки, утверждая общечеловеческие ценности.

Сал и сері обладали даром поэтической импровизации, красивым голосом, были виртуозами-домбристами, композиторами. В певческой школе сал и сері была своя программа: каждый из них создавал песни с взаимосвязанными устойчивыми напевами и словами, то есть, каждая песня имела свою тему и определенный сюжет.

Алия Муканова, кандидат искусствоведения, отмечает, в частности, что творческую деятельность сал и сері определяет синкретизм поэтической, композиторской и исполнительской составляющих, а также тесная связь сочинений с обстоятельствами жизни творцов.

Так, автобиографические мотивы и природные зарисовки в песнях Иманжусупа, который, как отмечает А. Муканова, занимает особое место в ряду представителей исконной музыкальной традиции, так как его творчество сохраняет в неприкосновенности ее основополагающие принципы (10, С.4), является главным сюжетным стержнем всех его песен, всего творческого наследия.

Одна из ранних песен Иманжусупа – «Сейфіл-Мәлік» – это посвящение любимой. Мы предполагаем, что девушка, к которой обращается Иманжусуп, это его будущая жена Зейнеп, мать его шестерых детей.

Сері говорит о своей любви и представляет ее эталон – любовь Сейфіл-Мәліка к Бәдігүл-Жамал. Царь-отец дарит принцу золотую шубу и кольцо Соломона. На подкладке шубы принц обнаруживает портрет красавицы. Больше десяти лет он ищет свою возлюбленную и находит. Иманжусуп формулирует в песне этический принцип – человек должен отстаивать свое право на выбор пути на достижение своей цели. Песня наполнена глубоким философским содержанием. Сущность человека Иманжусуп определяет стремлением любить, замечать прекрасное и быть достойным счастья. В песнях более зрелого периода основная тема – тема свободы, протест против насильственной передачи исконно казахских земель русским переселенцам, любовь к родной земле, готовность защитить ее от посягательств.

Автобиографические мотивы, природные зарисовки, обращение к родным местам, личные переживания находятся в неразрывном единстве с философскими обобщениями. Эта взаимосвязь, на наш взгляд, является одной из специфических черт поэтики сері и отражает закономерные взаимоотношения с действительностью, определяет систему ценностно-смысловых, личностных отношений Иманжусупа к миру.

Иманжусуп как и другие сал и сері осознавая свою неповторимость и значимость широко использовал в своих песнях самопредставление: «Әкем Құтпан болғанда, ағам Шоңай Адамзаттан жан тұмас мендей құмай» (Отец мой Кутпан, брат Шоңай. Не родится на свете человек резвее меня. – Подст.пер.) (11, С.18).

Человек есть не только сам в себе, но еще существует и для себя, что проявляется в обращении к себе. То есть, он осознает себя как личность. Это глубокое и остро осознание им своих действий, чувств, мыслей, мотивов поведения, интересов, своего положения в обществе было глубоко присуще сал и сері.

Самосознание сал и сері, будучи адекватным осмыслением всего происходящего, реализуется в практической деятельности, в духовной сфере, в их творчестве. Духовность проявляется в свободном, углубленном, порой ожесточенном полете прекрасного смысла жизни, справедливости, чести, высоких идеалов, и является неотъемлемой частью культуры, сложной категорией, имеющей глубокую философскую основу.

Таким образом, феномен сал и сері можно рассматривать, на наш взгляд, как духовно-нравственный компонент национального самосознания, как один из этапов истории казахской философии.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Нысанбаев. Философия взаимопонимания. С.161., 103.
2. Р.Абдильдина. Эволюция человека, его свободы и индивидуальности в контексте культурно-исторического процесса. Автореферат докт.диссертации. 2004. С.1.
3. Ж.Артыкбаев. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. Санкт-Петербург, 2005. С.23.
4. Н.Г.Михайлова. Народная культура как целостный феномен культурологического подхода. // Традиционная культура. Москва, 2002. С.10.
5. М.Ауэзов. Иппокрена. Алматы «Жибек жолы», 1997. С.19.
6. В.В.Радлов. Из Сибири. Страницы дневника. С.249.
7. М.Абдильдин. Время и культура. Алматы. С.147.
8. А.Затаевич. Тысяча песен казахского народа. Москва «Музгиз», 1963. С.486.
9. Г.Муканова. Акыны и сері, и их роль в казахском обществе. //Евразия. 2003. №7. С.92.
10. А.Муканова. Казахские традиции музыкальной культуры. Автореферат канд.диссертации. Алматы, 2005. С.4.
11. Р.Кошенова. Мен калайша жалғанда тұрақтайын. Алматы «Арыс», 2000. 18 б.

ӘОЖ 316.62

ТОЛЕРАНТТЫҚ ЖӘНЕ СҰХБАТТАСТЫҚ

Б.Ә. КҮЛЕНОВ, С.С. АУБАКИРОВА

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

XXI ғасырда адамзат күрделі процесстерді басынан кешіріп жатыр. Қандай болмасын қоғамдағы әлеуметтік-этникалық төзімсіздіктің өшуі жаппай жаһандану үдерісімен тығыз байланысты екені баршамазға белгілі. Әлеуметтік, экономикалық саяси-мәдени өзгерістер келешектеде этникалық, діни конфессиялық көптірлікті үдете түсетініне және оның келеңсіз салдарына соқтыратына көзіміз жетіп отыр. Осыған байланысты елеміздің азаматтарының өмірінің барлық салаларына ықпалын азайту үшін алдын алып реттеу мәселесі шығады. Ондай реттеу толеранттық принципіне, ұлттардың өзара сыйластығына, діни құндылықтарды құрметтеуге негізделген саясат арқылы жүзеге асады. Толеранттық мәмілеге келудің, жанжолдарды реттеудің маңызды этикалық доктринасы бола алады деген сенім қалыптасу үстінде. Сондықтан, этностараралық толеранттық зерттеуші ғалымдардың ғана емес, сонымен қатар саясатшылардың, түрлі ұйымдардың, бұқралаық ақпарат құралдарының назарынан шыққан емес. Толеранттыққа қатысты бірнеше халықаралық құжаттар қабылданды. 1995 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған «Толеранттық бостандық, жендік ынтымақтастықпен қатар барлық халықтарға ортақ негізгі құндылық деп аталған. Онда мәдениеттердің, тілдердің және діндердің өртүрлілігіне қарамастан адамдар бір-бірін сыйлап, құрметтеуі керек. Дүниежүзілік мәдениетті, барлық өркениеттер арасындағы сұқбаттастықты қолдау қажет: Отандық зерттеушілердің бірі «Қоғамдағы орнықтылық және тұрақтылықты сақтауды ойласақ, онда әрбір азаматқа төзімділік, сабырлылық, толеранттық сияқты қасиеттердің қажеттігі туындайды» десе, екіншісі «біздің социумның мүшелері толеранттықтың ең жоғарғы дәрежесіне көтерілді деп билік басындағы адамдарға осындай қазақ халқына « құдай берген қасиетті» сақтап бағалауға кеңес береді. Көптеген мақалаларда толеранттық ұлттың құндылық ретінде қарастырылады. Шындығында солай ма? Толеранттық дегеніміз не? Осы идеяны біздер қалай түсініп жүрміз? Осы сұрақтарға жауап іздер көрелік.

Толеранттық (латын тілінде – төзімділік) – бөгде адамның пікіріне, нанымна, діни сеніміне төзімділік. Төзімділіктің қазақ тіліндегі синонимдік қатарына шыдамшылықты, көнбістікті жатқызуға болады. Толеранттық идеясының шығуы XVIII ғасырда француз ағартушыларының қызметімен тығыз байланыста. Олар еуропада діни соғыстардан әбден қалжыраған конфессиялардың араларын келістіру үшін төзімділікті идеялық негіз ретінде қолданып насихаттайды. Алғашқы мағынасы діни төзімділік. Кейіннен либерализмнің негізгі идеологиясы ретінде ұғымның мазмұны өзгереді. Толеранттылықтың мазмұны зерттеушілердің пайымдауына қайшылыққа толы, ұғымның шегі айқын емес, қолдану аясы анықталмаған.

Жоғарыда айтылған «декларацияда» толеранттыққа төмендегідей анықтама берілген. Төзімділік дегеніміз сыйлау, дүниенің көптірлі мәдениетін дұрыс түсініп қабылдау. Төзімділік – көптірліліктің бірлігі.

Басқа зерттеулерде толеранттықты – еріксіз көну, іштей қабылдамағандықтан амал жоқтықтан төзу деп түсіндіреді. Толеранттықты тым қарапайым төзімділік деп түсінсек онда күтер нәтиже ұзаққа созылып кеткен болар еді. Шындығында, өртүрлі пікірлер, құндылықтар жүйесі арасын тең емсе. Егер менің ұстанған пікірімнің қарсыласымның пікірінен артықшылығы болмаса мен ондай пікірді ұстанбаған болар едім. Мен пікірімді, көзқарасымды немесе менің мәдениетімнің құндылықтарын басқа мәдениетке күшпен кірзіге алмаймын. Мен қарсыласымның әлсіздігін көре тұра онымен келісе алмаймын, өткені төзуге мәжбүрмін. Егер осылай түсінген жағдайда толеранттық мәдениеттер арасындағы қатынасқа теріс ықпалын тигізіп болар еді, немесе өзімшілдікке, менсінбеушілікке, немқұрайдылыққа соқтырған болар еді. Толеранттықты осылай түсінумен келісу қиын. Әрине, өртүрлі көзқарастар, дәстүрлер жүйесі өзара тең бола тұрып, бір-бірімен байланыспаған жағдайда тоқырау басталады. Толеранттық күрделі құбылыс этносаралық, конфессиялар аралық толеранттық жалпы

толерантықтың маңызды элементтері ғана. Одан басқа, гендерлік, географиялық (тұрғындардың орналасуымен байланысты), саяси, біліммен байланысты айырмашылыққа негізделген және т.б. толеранттылықтың сфераларын бөлуге болады. Этникалық толеранттықты қарастырғанда төзімділікпен шектеуге болмайды. Қарапайым, жай ғана төзімділікті басқадай мәдениетпен өзара түсінісуге мүдделі болатындай, ықылас танытатын қатынас дәрежесіне көтерітіндей ұғым керек.

Ондай ұғым – диалог немес сұхбатқа құрылған өзара түсінушілік. Ададмадар, жалпы мәдениеттер алмасуын қамтамасыз ететін сұхбаттың күдіреттілігін алғашқы аңғарған философ Сократ болды. Диалог толеранттылықтан көлемді ұғым. Диалогқа түскен пікірлер, көзқарастар өзара сынға түседі, сыналады. Өзара сынның нәтижесінде ұстанған позиция өзгеруі мүмкін. Менің көзқарасымнан басқадай көзқараспен қатынаста болу менің көзқарасымның дамуының қажетті шарты. Өзімен шектелген мәдениеттің келешегі күмәнді. Сондықтан қайшылықтарды толерантты принципке негізделген сұхбат- диалог мәдениетін қалыптастыру арқылы өркениетті тұрғыдан менің күн тәртібіндегі өзекті мәселелер екені күмән келтірмейді.

ӨОЖ 008

КӨНЕ ДӘСТҮР ОЗЫҒЫН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТСАҚ

М. А. САРСЕМБИНОВА

мәдениеттану мамандығының магистранты, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Шешендік өнер - Ұлы даланың тіршілігінен өмірге келген табиғи туындысы, сол ортаның мұрасы, ұлттық рухымыздың биігі деп санаған дұрыс.

Қазақ руларының, ауылдарының жұрт жаңартып, малына жайылым қуып үнемі көшіп жүруі неғұрлым қонысы шалғай, атасы алыс рулармен қыз алысып, қыз берісіп қарым-қатынас жасауы, алыс-жақын демей бірін-бірі жиынға ас-тойларға шақырысып тұруы - осының барлығы, сайып келгенде бірін-бірі халық тілінің, ауыз әдебиетінің, өзінің мәдениетінің қалыптасуына қолайлы жағдай жасалған. Ауыл мен ауыл, ру мен ру және азаматтар арасындағы дау-жанжалдарды шешетін жұрт көп жиналатын ас-тойлар, жәрмеңке-базарлар, «күнде кеңес құратын Күлтөбелер» билер мен шешендер мектебі. Шешен-билерге халықтың көрсететін құрметі мен беретін сыйы да дарынды, талантты жастарды сөз өнерін үйренуге, игеруге ынталандырған, итермелеген, сөз қасиетін құрмет тұтқан. Осыдан келіп талапты жастардың оқу білімі кенжелегенмен, сана-ілімнен кенже қалмаған, бүкіл елдің, қоғамның қарым-қатынасы ауыз-екі жүргізілген, барлық іс, дау-дамайы қолма-қол, бетпе-бет шешілген.

Шын өнер иесіне оны қоршап, қолдап, сүрінсе сүйеп, жаңылса түзеп отыратын қамқор қауым керек. «Қар қылаумен, бала сылаумен» өсетіні сияқты өнер иесіне де білгір сын керек.

Билік-шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне, қажетті жағдай-еркіндік, ешкімнен қысылмай, қымсынбай еркін сөйлеуге бостандық қажет. Сөз бостандығы болған жерде халық тағдыры шешіледі, сол халықтың ойы да, жігері де биік болады. Билер мен шешендер – халық үні, оны ел басшысына жеткізу – сөз бостандығы емес пе?! Ертедегі тілімізде «би», «шешен» деген ұғым бір-ақ мағынаны білдірген. Бірақ би-шешен ең алдымен елінің тарихын, салт-дәстүрін, шежіресін, ұлылы-кішілі ел басынан өткен уақиғаларды, тарихи қайраткерлерді, әсіресе дау-дамай, соғыс-бітім мәселерін реттеп, халықтың әдет-ғұрпын жетік білуге тиіс болатын. Нағыз би-шешендер ел басшының қаһарынан сескенбей, халық қамын ойлаған, өз құлқын ойламаған, параға сатылмаған батыл да, адал болуы шарт.

Осындай рухы биік халықтың ұрпағының да ұраны биік болуы – табиғи құбылыс.

Шешендіктің тәлім-тәрбиелік мәнінің де мол екендігін айтпасақ болмайды. Өйткені, ол терең ойдың түкпірінен еленіп, екшеліп шыққаннан кейін, жалаң, жасық түрде туындамайды. Сомдалып, сұрыпталған сөздің бойынан адамгершілікті, әділдікті, ақиқатты аңғарамыз. Мәселен, Қаздауысты Қазыбектің Қоңтәжіге айтқан сөзінің негізгі түйіні екі елдің арасындағы бітімділікте жатқанымен, мазмұнының қаншама тағылымға тұнып тұрғанын көріп қайран қаласыз. Ал, Ағыбайдың әр түрлі өмірлік жағдайларда айтқан сөздері кішігірім поэзия.

Жақсының жайсаңы болып табылатын батыр-билер өз заманындағы тұлғалы тұстарынан жоғары тұрған, ақиқатты аялап, әділдікті әлдилеген еңселі ер, әрі ірі тарихи бейне.

Сол дәуірдің дарабоздарымен дос-жаран болуы, қаһарынан қалың ел қорыққан хан-сұлтандардың өздерінің қаймығып, мойынсұнуы, айтқан сөздері мен жүргізген биліктеріне таңырқап тандай қағып, шығарған үкімдерін халықтың қалтқысыз орындауы, билердің сол кездегі қазақтан шыққан саңлақтарының көш басында тұрғаны хақ.

Би – көпті көрген, қазақ қолын бастап, неше түрлі қиындықтарды басынан өткізіп, көре-көре көсем болған, сөйлей-сөйлей шешен болған, ойы орамды, көнені ғана біліп қоймай, болашақты да тап басып, байламды болжам жасай алатын, әрдайым халық көңілінен шыққан жан болған.

Сонымен, би дегеніміз ел жұртының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, шежі-ресін, тарихын, қоғамның даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың сан-алуан қасиеттері мен құпияларын білетін, адамдардың көкірек-көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай-ақ тап басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беретін қасиеті бар бір тума жандар.

Би – дипломат, әрі мәмілегер. Басында билердің Жәнібек пен Керей бастаған Қазақ хандарының барлық елшіліктеріне қатысқаны, кейіннен Абылай, Кенесары хандарының Ресей, Қытай, Қоқан елшіліктеріне қатысқаны соның айғағы. Хандар өте жауапты деген руаралық келіссөздерге билерді жіберіп отырған. «Жауластырмақ – жаушыдан, елдестірмақ – елшіден»,- дегендей, Қаз дауысты Қазыбек, Төле би, Әйтеке би, Ағыбай және тағы басқа да билер бастап барған келіссөздер дұрыс шешіліп, әрқашан да олардың жолы болып отырған. Сондықтан, ол жеке адамдар, ру-тайпа, ұлыс аралығындағы жанжалдарды ғана емес, ел мен ел арасындағы даулы істерді өз билігімен әділ шешіп отырған.

Билердің батырлығы – қолына қару алып, жауға шабуында емес, қылышынан қан тамған қаһарлы хан-сұлтан немесе етектен кесіп жең болмайтыны секілді елдесуден кеткен ежелгі дұшпан алдында тұр екем деп именбей, керекті жерінде алдаспаннан да өткір тілімен турап түсетін әділет сөзін айтуында деп санаған. Билердің әділ де, өткір сөздері еттен өтіп, сүйекке жеткеннің өзінде де, Жәнібек пен Керейден бастап, Абылай мен Кенесары заманында, кейіннен отарлау аппаратына сенген аға сұлтандардың, ата жауларының өзі де оларға қарсы қылыш көтеріп, қарсы дау айтпаған. Оның дәлелі, олардың сан рет Жәнібек-Керейден бастап, Абылай, Кенесары алдарында «Хан кеңесінде» тайсалмай өз ойларын айтуы. Би - саясаткер, қоғам қайраткері. Би тек қана батыр болып қана қоймай, ол ел мен ел арасындағы қоғамдық мәні зор саяси мәселелерді шешуге де ат салысқан.

Хан қаншама қаһарлы болғанымен, бидің айтқан кеңестеріне құлақ асып отырған. Хан барлық күрделі мәселелерді тек «Хан кеңесінің» мүшелерінің көпшілік дауысымен қабылдап отырған. Кеңестің басым көпшілігі би-батырлар болатын. Ал, Қазақ хандығы, әскери мемлекет болғандықтан, билер ханның тек қана әскери кеңесшісі ғана емес, ол өмірдің барлық саласындағы ақылшысы болған. Оған мысал, Жиренше шешеннің, Бұқар жыраудың, Төле бидің, Қаз дауысты Қазыбектің, Әйтеке бидің, Ақжолтай Ағыбай батырдың әрқашан да хан алдында халықтың атынан, халықтың қамқоршысы ретінде сөйлеуі. Хан өте ауыр шешім қабылдаудың алдында билерді шақырып алып, екеуара мәселені жан-жақты талқылап барып қана шешім қабылдаған.

Би – ағартушы, әрі тәрбиеші. Олар кейіннен, Ресей империясымен соғысып жеңе алмайтынын түсінген соң, игі іс – ағартушылықпен шұғылданған. Ел арасында медіресе ашып, бала оқытқан. Мүмкіндігінше, сол балалардың ішіндегі, көкірегінде сәулесі, көзінде оты бар жастарды, қыран шалар қия биіктен көріп, тәрбиелеп, баулап баққан. Олар өзінен кейінгі ұрпақтардың да, ел ұйтқысы боларлықтай азаматтар жетілуін, ешқашан да қаперінен шығармаған. Болашақта, билерге ұқсап, ел мүддесін көздесем-ау дейтіндей талантты жастар, атақты билерді өздері іздеп барып бата алған. Билер үміт етіп, сенім артқан ондай жастарға батасын берумен бірге, өмір бойы өздерінің жинақтаған тәлім-тәрбиесін, ұлағат сөздерін санасына құюдан жалықпаған.

Сар саналы, дана ойлы, тәрбиеші, ұстаз билердің есімі халық жадында мәңгі сақталып қалған. Ағыбай батырдың алдына барып, кейіннен, Алашорда мемлекетінің басшысы болған жас Әлихан Бөкейхановтың, тағы басқа да сол кездегі алдыңғы қатарлы, болашағынан халқы үміт күткен бірнеше жас қазақ азаматтарының, келіп бата алуы осының айғағы.

Сол ғалым Ә. Бөкейханов оқу, білім туралы: «Адам баласы өзге хайуаннан айырылғанда бұлардан ақылды болып, қолы шебер болып айырылады. Байлық түбі ақыл, һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай, адам баласы қазығына жарымайды. Ақыл да, ұсталық та оқумен, істеумен жүре ұлғаяды. Оқу-білім бір, оқу ұлғая білім болады. Дүниедегі жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады. Бұл тіршілік үлкен талас, бір бәйге: жүйрік алады, шабан қалады. Жүйріктік, ақыл, ұсталық, жаһитшілікте. Еріншек – езге жол, бәйге, сыбаға, мүше жок», - деп тұжырым жасайды.

Халық арасында билер ой түйіп, сөз ұстап, әділ төрелік айтумен бірге бүкіл бір халықтың болашақ ұрпағын тәрбиелеуде де теңдесіз қызмет атқаруымен қадірменді болған.

Осы ретте билердің жүргізген биліктерін тарихи-құқылық талдаудың айырықша маңызы бар. Тарихи материалдар мен фактілердің негізінде жасалған ғылыми талдау қазақ қауымдастығында өзіндік орны бар саяси-әлеуметтік тұлғалар – батырлар, билер мен шешендердің атқаратын рөлімен жан-жақты танысуға мүмкіндік беріп, олардың бүгінгі және келешек ұрпақтар өтеміне де жарайтын ұлағатты сөздерінің қадір-қасиетін саралауға жол ашады.

Сонымен, қазақтың халық болып, біртұтас елге айналуына, өсіп-өркендеуіне әрі батыр, әрі көсем билеріміздің де айырықша үлес қосқанын айту, тәуелсіз мемлекетке қолымыздың жетуі арқасында ғана мүмкін болып отыр.

Дүние жүзінде, қазақ елі түрме салмаған, шыңырау зындан қазбаған бірден-бір ел. Бұл шындық, ойлап қарасақ, әлемге әйгілеуге тұрарлық құбылыс. Осы қазақ қоғамында үлгілі тәртіптің болуына атақты билер көп еңбек сіңірген. Қалай болғанда да, сан ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып, оның ел басқару жүйесінде айрықша қоғамдық маңыз атқарып келген билердің тарихын зерттеп, шығарған үкімдерін үлгі ету керек.

Қазақ би-батырларының қазақ әскерін басқаруы, шешендігі мен биліктері әлі күнге дейін тарихи-құқықтық тұрғыдан арнайы зерттелмегендігі – бұл тақырыпты өз алдына дербес зертеу объектісі етіп алуымыздың негізгі себебі болып отыр. Зерттеу барысында билердің жер дауы, жесір дауы, барымта таластарында айтқан биліктері тарихи-құқылық материалдар негізінде қаралып, алғаш рет аталған салада жан-жақты зерттеліп, құқылық тұжырым жасалуы керек.

Қазақ қауымының елі тәуелсіз болған кездегі негізгі парызының бірі – елін, жерін қорғайтын ұрпақ тәрбиелеу, ата-баба салт-дәстүрлерін, ұлтжандық патриотизмді бойына жас кезінен дарыту. Халықымыздың ата дәстүрі – елін, туған жерін көзін қарашығындай қорғау дәстүрі. Бұл киелі ата-баба мұрасы, оның ұрпақтарға айтып кеткен өсиеті.

Қазақ қауымы ғасырлар бойы сыртқы жауларымен соғысып, одан кейін отаршылдық саясаттан, кейінгі жылы кеңестік жүйенің әсерінен әбден езіліп-жаншылған халық. Оның ең асылдары әр түрлі себептермен үзбей қырылып келді. Халықтың тұқымдық қоры әлсіреді. Асылдары кетіп, ұрпақтары жасып қалды. Ендеше осы халыққа бір сәт әл, күш-қуат жинайтын, ой-санасын, сән-салтын, оқу-білімін, тәлім-тәрбиесін, тарихи-мәдениетін жаңаша ойлап, тұжырым жасауға уақыт келді. Жаңа ұрпақ тоталитарлық кезеңде өмір сүрді, көбінің санасында дүбәралық, мөңгүрттік ұялаған, ұлтжандық, отаншылдық түсінік те көп жылғы саясаттан басылып қалған. Ұлтын, отанын сүйген адамды ұлтшыл, рушыл (националист, трайболист) деген қара күйе жаға салу әлі де тыйылмаған. Халықтың басым көпшілігі ата тарихынан қол ұзып қалған, ал ана тілін мүлде білмейтіні, шала білетіні қаншама!

Мықты тірегіміздің бірі – халқымыздың геосаяси жағдайына байланысты басқа халықтармен, көршілес елдермен, ұлыстармен қоян-қолтық, аралас-құралас, өмір сүру қарекетін жасау дәстүрі. Қай көршісінің қылбұрау, қай көршісінің кең тұсау екендігін пайымдау дәстүрі, оның кенпейілдік, қайырымдылық, қонақжайлық тірлігі, кең болса, кем болмайтынын білген дана-ойшыл болмысы.

Бізге тірек болып, болашақ батыр ұрпақ өсіруге көмектесер бір фактор – халықтық педагогикалық ұрпақ тәрбиелеу дәстүрі. Баланы қалай тәрбиелеуде біздің ата-бабаларымыз үлкен даналық көрсеткен. 13-те ұлын, 15-те қызын ұландық санатқа жеткізген. 16-да орда бұзып, қазақ қауымындағы жоғарғы орган хан кеңесіне кірген. «Отызынса орда бұзбаған, қыркында қамал алмайды» деп, алмас қылышса қайрап, хан кезінен өмір деген дамылсыз күрес екенін санаға құйып, соған дайындаған. Болар баланы болмысынан таныған. Жетімін жылтатпай, жесірін қорлатпай, құдасын құдайдай сыйлап, қариясын дана деп, анасын алтын қазық деп құрметтеп, үлкенді аға деп, кішіні іні деп қамқорлыққа алып, ат жалын тартып мінген перзентті азамат деп таныған.

Халқымыздың пейілі, даламыз қандай кең болса сондай кең, жер қой-науы қандай бай болса, жүрегі де сондай бай.

Сонымен бірге халқымыз батыр халық. Ол еңкейгенге еңкейеді, шалқайғанға шалқаяды. Сөйлесе, Қорқыт пен Бұқардай даналығы, Төле, Әйтеке, Қаз-дауысты Қазыбек бидей шешендігі, Кенесары, Әз Тәуке, Абылайдай көсемдігі, айтысса, дауласа қалса, Жәнібекше өрлігі, Бөгенбайдай ірілігі, Шоқан мен Абайдай білімділігі, қиыннан қиыстырып жол табар ерлігі мен тірлігі бар Ақжолтай Ағыбайдай батыры, кең-байтақ жері мен дана елі бар.

Қазақ билерінің адамдық болмысы, ерлік істері, шешендігі мен жүргізген биліктері ертелі-кеш дүниеге келген рухани мұралар түбегейлі зерттеліп, саяси-құқықтық біртұтас ғылыми еңбекке арқау бола қойған жоқ. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, аталған олқылықтың орнын аз да болса толықтырмақ болған ниет-талпынысымыз бұл тақырыптың көкейтестілігі мен өзектілігін көрсетсе керек. Өйткені елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін алысқан ерлердің жау жүрек батырлығын, өсиет етіп айтып кеткен сөздерін, әділ биліктерін бүгінгі және болашақтағы ұрпаққа насихаттау, елдің ертеңіне аманат етіп тапсыру жастардың арасында патриотизмді қалыптастыруға қомақты үлес қосып, Қазақстанның саяси-құқықтық тарихына елеулі, әрі игі әсер етеді деп ойлаймыз. Егемендік алуымызға орай мүмкіндік: көп нәрсеге жаңаша көзқарас білдіріп, пікір айтып және ғылыми түрде тұжырым жасау.

Қосымша айта кететін ұсыныстар – бүгінгі кездегі нарықпен бірге тәртіпсіздік, қоғамдық тәртіп бұзушылық өріс алып, күннен күнге, әсіресе жасөспірім мен жастар арасында қылмыс жасау, жезөкшелік, маскүнемдік пен нашақорлық көбейіп, отбасы және неке тұрақтамай, айырылысу кең етек жая бастағанда, далалық демократияның көрнекті институты «билер соттарын» жергілікті жерлерде қоғамдық ұйымға жатқызып ұйымдастыру керек. Біз – қабат-қабат түрме салмаған, шыңырау зындан қазбаған, ешқандай да өз халқымызды жазалау әскерін ұстамаған халықпыз. Бұл шындық, әлемге үлгі қыларлық құбылыс. Ендеше, бүгінгідей жеңіл әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарды бірден соттап, түрмеге жабу дұрыс емес. Олай болса ауылдық жерлерде, аудандық, қалалық әкімшіліктерде бұрын сот, прокуратура, басқа да құқық қорғау, атқару органдарында, білім беру, мәдениет салаларында жұмыс істеген адамдарды, ел арасында сыйлы, абыройы зор азаматтарды «билер сотына» жұмысқа тарту керек. Ауылдық жерлерде бұрынғы учаскелік инспектор болып жұмыс істеген, басқа да құқық қорғау органдарында, білім беру саласында жұмыс істеп, қазіргі уақытта «жас зейнеткерлер» атанған азаматтар баршылық.

Екінші жағынан олар ауылдардағы жалғыз учаскелік инспектордың көмекшісі, әрі қорғаушысы болар еді. Жергілікті учаскелік инспектордың уақыты тек әр түрлі арыздар және жоғарыда аталған жеңіл құқық бұзушылықтарды қараумен, оларды аудан орталығына жеткізуге кетіп, қазіргі жаппай болып жатқан мал ұрлығына, басқа да ауыр қылмыстармен толық қанды шұғылданыуына кедергі жасайды. Екіншіден оның уақыты мен мұршасы келмейді, сондықтан көптеген ауыр қылмыстар ашылмай қалып, нағыз қылмыскерлер заңды жауапкершіліктен босап кетеді. Ал, сот органдарының қарайтын жұмыстарының басым көпшілігі азаматтық істер мен жеңіл құқық бұзушылыққа жатады, сондықтан да олар күрделі қылмыстық істер қаралғанда жан-жақты, терең, сапалы шешім қабылдай алмайды. Жергілікті жердегі әр түрлі жеңіл қылмыстар, ұсақ түрдегі ұрлық, жеңіл-желпі бұзақылық, отбасы арасындағы жанжалдарды осы «билер сотына» салып, билер өз шешімін шығарса, егер осыдан кейін жоғарыда көрсетілген жеңіл қылмыстар бірнеше қайталанған кейін ғана құқық қорғау органдарына берілсе қоғамға көп пайда келуші еді. Билер институты үлкен қоғамдық тәрбиелік қызметтер атқарып, қылмыстың алдын алудың бірнеше проблемаларын шешеді, сот, прокуратура және ішкі істер органдарының жұмыс-тарын жеңілдетіп, мемлекеттік органдарға берілетін қаржыны үнемдеуге септігін тигізеді.

Әр жыл қорытындысы бойынша әрбір облыстан бір үздік сот қызметкері ұсынылып, республикалық Жоғарғы сот кеңесінің ұйғарымымен «Қазақстанның халық биі» деген құрметті атақ берілсе, басқа құқық органдарына берілетін «генерал» атағына пара-пар болатын еді.

Халқымыздың «Елге бай емес, би күт» деген көрегендік өнеге-өсиетінде терең мағына жатыр. Зерттеу нәтижелерін Қазақстанның саяси-құқық қағидалары мен нормаларын дайындауда, арнайы және жоғарғы оқу орындары үшін оқулықтар мен оқу құралдарын жазуда, сондай-ақ заң факультеттерінде, арнайы және әскери оқу орнындарында арнайы курстар мен семинарлар жүргізуде кеңінен пайдалануға болады.

Тәуелсіз мемлекет саяси-құқықтық ғылыми саланы дамыту барысында, қара қылды қақ жарған билерді, жүрек жұтқан батырларымыз бен кемеңгер хандарымыздың кім болғанын, олардың әрқайсысының қоғамдағы, тарихтағы атқарған, тындырған істері мен орны туралы әділет көзімен жан-жақты зерттеп, бүгінгі жас ұрпаққа ұғындырып бағу – біздің азаматтық парызымыз.

Ел арасынан суырылып шаққан сұңғыла шешен-билерге әділ баға беру, олардың осы күнге шейін халық жадында ұмытылмай келе жатқан әділ биліктерін, айтылған өнегелі сөздерін саяси-құқықтық тұрғыда талдауға, егемендік алуымызға орай туындаған мүмкіндік көп нәрсеге жаңаша көзқарас жасап, пікір айтуға жағдай жасалып отырғандықтан, ғылыми түрде қорытынды жасауды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. С.З. Зиманов. Состояние и задачи разработки обычного права казахов. Алма-Ата. 1989.
2. С.З. Зиманов. Несколько слов о «Жеты Жарғы». Известия АН КазССР. 1975.
3. С.З. Зиманов. Жеті жарғы жайлы. Алматы. 1989.
4. І. Есенберлин. Көшпенділер. Алматы. 1998.
5. Е. Бекмаханов. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы. 1994.
6. Ахмет Кенесарин. Султаны Кенесары и Сыздық. Алма-Ата. 1992.
7. Ж. Алтайбай Ағыбай батыр. Алматы. 1977.
8. Назарбаев Н. Қазақстан халқына үндеуі. Ақиқат журналы. №1. 2000.
9. Ш. Уәлиханов. 5 томдық шығармалар жинағы. Алматы. 1961.
10. Ж. Шөженев. Ақжолтай Ағыбай батыр. Қарағанды. 2002.
11. Ж.С. Ақылбаев. Ер есімі ел есінде (Ақжолтай Ағыбай батырдың 200 жылдық торқалы тойына арналған «Арқаның ардақты тұлғалар» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы), Қарағанды, 2002.
12. А. Бөкейханов. Сайлау. «Қазақ» газеті, №17, 1913.

УДК 55(588)

РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В КУЛЬТУРЕ ДРЕВНИХ ГРЕКОВ: КЛАССИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

А.К. ШАМАНБАЕВ
студент, ПГУ имени С. Т. орайгырова, г. Павлодар
С.Х. АЛЬМУХАНОВ
к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Т. орайгырова, г. Павлодар

Наука для древних греков — это всегда практика, поэтому они не отличали ремесло и искусство от науки, включая в культуру все виды материальной и духовной деятельности. Ещё одной особенностью древнегреческого мировоззрения является внеличностный характер свойственного ему космологизма. В качестве абсолюта выступает сама природа, прекрасная и красиво организованная в космическом теле [1].

Отсюда и характерные для древнегреческого мировоззрения два подхода к трактовке возникновения и развития материальной культуры. Согласно первому (Протагор), упорядоченным развитием общественной жизни люди обязаны богам. У греков боги — человекоподобны не только по внешнему облику, но и по их поведению.

Второй подход (Демокрит) творцом культуры считает человека, который создает её, подражая природе. Таким было первоначальное понимание культуры как целенаправленное воздействие человека на природу, а также воспитание и обучение его самого. Поэтому древние греки различали в культуре два противостоящих друг другу начала: природное и нравственное.

С возникновением рабовладельческого строя происходил переход от образного мышления к понятийному. Космогония (наука, изучающая происхождение космических объектов и систем), являвшаяся тогда началом научного исследования, все чаще вступала в противоречие с мифологическим истолкованием природы.

Первыми представителями прогрессирующего отмежевания от мифологии стали сторонники ранней философской школы Древней Греции, а вместе с тем и Европы, — милетской школы, основанной Фалесом в г. Милете. Стихийно материалистический и диалектический взгляд на природу, развитый милетскими мыслителями — Фалесом (624—547 гг. до н. э.), Анаксимандром (610—548 гг. до н. э.) и Анаксименом (вторая половина IV в. до н. э.), заключается в том, что первичное всего существующего они искали в реальной действительности. Фалес видел эту первооснову или «архе» всех природных вещей в воде, из которой все происходит и в которую в конце концов все превращается. Анаксимандр объявил в качестве «архе», из чего

все возникает и во что все разрешается, «апейрон», то есть «беспредельное» — нечто среднее между воздухом и водой. Третий представитель милетской школы (Анаксимен) считал основой всех явлений воздух, который, разряжаясь, переходит в огонь, а по мере сгущения — в воду и землю. Здесь впервые возникает проблема начала, которое они ищут не за пределами материальной действительности, а в ней самой [2].

Роль представителей милетской школы в становлении и развитии древнегреческой культуры не ограничивается областью чистой философии, а распространяется одновременно и на естественнонаучные знания. Так, Фалес определил продолжительность года в 365 дней, предсказал солнечное затмение. Анаксимандр изготовил солнечные часы, карту суши и моря. Анаксимен занимался изучением астрономии. Таким образом, их философские знания аккумулировали в себе, в определенной степени, и естественнонаучные.

В противовес материализму милетцев выступила математическая школа Пифагора (580—500 гг. до н. э.). Пифагорейцы правильно подметили, что все вещи обладают количественной характеристикой. Абсолютизовав это положение, они пришли к неверному выводу, что вещи и числа — это одно и то же, и даже объявили, что вещи подражают числам. В конце концов, пифагорейцы впали в мистику чисел, придавая им (числам) сверхъестественный религиозно-мистический характер [3].

Продолжателем милетской школы выступил великий диалектик античности Гераклит (544—484 гг. до н. э.). Учение Гераклита — это первый сознательный переход от чувственного воззрения на мир к понятийно-категориальному восприятию его. Введенное им понятие «логоса» как мировой закономерности — ведущая категория его философии. Сутью его сочинений является утверждение борьбы, царящей в природе и общественной жизни в виде постоянного движения, изменения и превращения друг в друга противоположностей. Гераклит по праву считается одним из основоположников диалектики.

Особое место в культуре Древней Греции принадлежит софистам, наиболее известными среди которых были Протагор (490—420 гг. до н. э.) и Горгий (около 480 — около 380 гг. до н. э.). Софистов не без основания считают представителями греческого Просвещения за распространение и популяризацию знаний среди широкого круга учеников. В основе философских взглядов этой школы лежали представления об отсутствии абсолютных истин и объективных ценностей. Отсюда вывод: блага — это то, что доставляет человеку удовольствие, а зло — то, что причиняет страдания. При таком подходе основное внимание уделялось психологическим сторонам личности. Об этом свидетельствует и сформулированный Протагором исходный принцип софистов: «Человек есть мера всех вещей: существующих, что они существуют, и не существующих, что они не существуют».

Важную роль в философской культуре Древней Греции сыграла атомистическая теория Демокрита и Эпикура (наиболее развитая форма античного атомизма), которая давала последовательно материалистическую картину мира, смело утверждая, что весь мир состоит из совокупности атомов (атом — неделимый) — мельчайших неделимых частиц и пустоты, в которой движутся эти атомы. Атомы вечны, неуничтожимы и неизменны. Различные соединения атомов образуют различные вещи. Отсюда — возникновение и разрушение вещей. Мир же представляет собой бесконечное множество вечно движущихся в бесконечной пустоте атомов.

Мир, согласно Демокриту, — не хаос случайных явлений, все в нём причинно обусловлено. Впервые введя в древнегреческую философию понятие причины и развив систему материалистического детерминизма, Демокрит отрицал случайность, отождествляя её с беспричинностью.

Материалистическая линия атомистов, особенно в лице её главного представителя Демокрита, встретила ярко выраженную отрицательную реакцию со стороны идеалистов, прежде всего Платона и его школы.

В формировании философских взглядов Платона огромную роль играл его учитель Сократ (около 470—399 гг. до н. э.). По своему облику Сократ скорее был народным мудрецом, целью которого являлась борьба с абсолютным скептицизмом софистов (Протагора и Горгия). Поворотным пунктом в философии здесь стало то, что сократовское учение заключало в себе обоснование необходимости понятийного знания.

Сократ совершил поворот в древнегреческой философии от Космоса к Человеку, считая главными проблемами вопросы человеческой жизни и смерти, смысла существования, предназначения человека.

Новым в учении Сократа являлось то, что диалектику он понимал как искусство ведения такого рода беседы, диалога, при котором собеседники достигают истины, обнаруживая противоречия в рассуждениях друг друга, сталкивая противоположные мнения и преодолевая соответствующие противоречия. Этот момент диалектики был, безусловно, шагом вперед.

Основные философские положения Сократа нашли логическое продолжение в трудах Платона (427—347 гг. до н. э.), учение которого — первая в истории философии форма объективного идеализма.

Для Платона подлинное бытие принадлежит вечному миру духовных сущностей — миру идей. Материальная действительность является отражением мира идей, а не наоборот. Частичкой такого вечного является и душа человека, которая, по мнению Платона, и составляет главную суть человеческого существа.

С учением о человеке и душе тесно связана теория государства Платона. Его этика была ориентирована на совершенствование человеческого рода, на создание совершенного общества, а отсюда и идеального государства. Платон делил людей на три типа в зависимости от преобладающей в них части души: разумной, аффективной (эмоциональной) или вожделеющей (чувственной). Преобладание разумной части души свойственно мудрецам или философам. Они привержены правде, справедливости, умеренности во всем, и им Платоном отводилась роль правителей в идеальном государстве. Преобладание аффективной части души наделяет человека благородными страстями: храбростью, мужеством, подчинением долгу. Это — качества воинов или «стражей» безопасности

государства. Люди же вожделеющего типа должны заниматься физическим трудом, обеспечивая материальную сторону жизни общества и государства. Это крестьяне и ремесленники. Общей же добродетелью для всех Платон считал «меру», а высшим из всего, что может существовать на Земле, — справедливое и совершенное государство. Поэтому у Платона человек живёт ради государства, а не государство ради человека, то есть ярко выражено господство всеобщего над индивидуальным [4].

С критикой платоновского объективного идеализма выступил его ученик Аристотель (384—322 гг. до н. э.). Вечные идеи Платона он считал пустыми абстракциями, которые не могут отразить сущность предметов, не могут быть причиной их возникновения и уничтожения, а также познания вообще. Аристотель критикует положение Платона о существовании идей независимо от чувственных вещей. По мнению Аристотеля, едва ли может существовать что-либо помимо единичных вещей. Он правильно указал на слабость идеалистической аргументации Платона. Однако в учении о материи и форме сам приходит к идеалистическому выводу, полагая, что Бог заключен в каждом предмете как мысль этого предмета.

В области социально-философской проблематики Аристотель, подобно Платону, признавал законность и необходимость рабовладения, изначального природного неравенства людей, а также стремление к справедливому государству с соблюдением хороших, совершенствующих человека законов; ибо человек, по мнению Аристотеля, по самой своей природе предназначен к жизни сообща, будучи общественным существом, способным только в общении формироваться и воспитываться как нравственная личность, обладающая такими добродетелями, как благоразумие, благожелательность, великодушие, самоограничение, храбрость, щедрость, правдивость. Венчает же все добродетели, согласно Аристотелю, справедливость. Отсюда и стремление его к справедливому государству.

С распадом империи Александра Македонского, учителем которого был Аристотель, кончается эпоха расцвета рабовладельческой античной Греции и наступает новая эпоха — эпоха эллинизма во главе с Римской империей, так называемый римский эллинизм, охватывающий период с I века до н. э. по V век н. э. Основными философскими направлениями в культуре этого периода были: стоицизм, скептицизм, эпикуреизм и неоплатонизм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Культура Древней Греции - <http://ru.wikipedia.org/>
2. Философия Древнего мира: Философские книги и учебники -> Философия - Учебно-практическое пособие 1 - Борисова Е.М.
3. Религиозные представления древних греков - <http://do.gendocs.ru>
4. Философия: учебник для вузов – Миронов В.В.

ӘОЖ 74.213.55

ТҰЛҒАНЫҢ ДЕВИАНТТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

С.К. АЯЗБАЕВА

аға оқытушысы, Астана Медицина университеті, Астана қ.

Адам ортада өзінің даралық өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл орайда адамдар мінез-құлық әрекетімен ажыратылады. Психологияда «мінез» (грекше характер – із қалдыру) бұл дербестік мағынасы бар барша адамға байланысты ұғым деп саналады. Әрбір адамның мінезі жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттерден көрінеді. Мінездің қасиеттері мен ерекшеліктері әркімде әрқилы болып келеді. Адам мінезінің көріністері әртүрлі оқиғаларға да байланысты. Ол сол кездегі адамның іс – әрекетіне, ерік – жігеріне, көңіл – күйіне, ақыл – ойына да байланысты болады. Адам мінезінің белгілі түрде қалыптасуы оның қоршаған дүниеге қатынасына байланысты.

Қазақ халқының түркі тектес халықтардан ерекшеленіп тұратын өзіндік сипаттық қасиеттерін Ы.Алтынсарин еңбектерінен көреміз. Оның айтуынша «қазақ халқына қарапайымдылық пен кішіпейілділік, ашық жарқын көңіл мен кеңпейілділік, өзге нәсілді адамдарға деген достық және сыйластық көзқарас, қонақжайлылық пен пайымшылық сияқты қасиеттер тән» - дейді. Қазақтардың өз жері мен Отанына, туған еліне деген шексіз сүйіспеншілігі, мал шаруашылығымен айналысуға икемділігі, иман достығы мен балажандылығы, өмірдің қиыншылықтары мен әділетсіз істерге төзімділігі, сөз өнерін ардақтауы, шешендік қабілеті, еңбек сүйгіштігі мен шыдамдылығы олардың жалпы ұлттық қасиеттері болып табылады.

Педагог Р.М.Қоянбаевтың: «мінез- құлық тәрбиесі – шәкірттердің саналы тәртібі, пайымды мінезі туралы түсінігін қалыптастыру, оған сәйкес сезімі мен сенімін тәрбиелеу үшін тәрбиешінің мақсатқа бағытталған іс әрекеті», - деген.

Ж. Аймауытов «Тәрбие» мақаласында «адам мінезінің, ақыл қайратының әр түрлі болуы тәрбиенің түрлі түрлі болуынан...» деп, алдымен бала тәрбиесіне көңіл бөлуге шақырады.

Тәрбие дегеніміз- ол ұзақ та, күрделі процесс болып табылады. Сондықтан, адамзат дамуының қай кезеңінде де тәрбиені жетілдіріп отыру қажет деп саналады. Біз тәрбиенің ең басты шартын мемлекет мүмкіндігінен туындайтын қажеттіліктен бастауымыз керек.

Швейцарияның демократ- педагогы Иоганн Генрих Песталоццидің пікірінше: «тәрбиенің негізгі мақсаты – адамды қалыптастырумен қатар, баланы қоғамға араластырып, жаттықтыру арқылы дұрыс мінез құлыққа тәрбиелеуге болады» деген көзқарасынан тұлғаның адамгершілік санасын, сезімін, еркін, мінез-құлқын тәрбиелеуге мүмкіндіктер бар екенін көреміз.

Мысалға: жыраулар поэзиясының көшбасшысы, ХҮ- ғасыр әдебиетінің өкілі Асан Қайғының толғауын алып қаралық:

Еділ бол да, Жайық бол
Ешкімменен ұрыспа.
Ердің құны болса да
Алдына келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа.
Мінезі жаман адамға,
Енді қайтып жуыспа.
Тәуір көрер жақсыңмен
Жалған айтып суыспа.
Өлетұғын тай үшін
Көшетұғын сай үшін
Желке терің құрысып
Ешкімменен ұрыспа.
Ашу – дұшпан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа?

Бұл шумақтан адамның кең пейілді болу керектігі, кешірімді болуға жетелеу, жағымсыз мінезді адамнан аулақ болып, тәуір көретін адаммен суыспау керектігін ұғынамыз. Мұнда өмірдің жалған екендігі сондықтан адамдардың ұсақ түйек мінез - құлықтан дүниенің тірлігі үшін өкінішке ұрындыратын іс - әрекеттен аулақ болуға меңзейді, уағыздайды, тәрбиелейді, яғни ерік, жігер, қайрат, ұстамдылық қасиеттерінің дамуына көмектесу көзделінеді.

Тұлға ретінде адамдардың мінез - құлық тұжырымдамасын әлеуметтанушы Э.Дюркгеймнің «аномия – заңсыздық» теориясынан да көруімізге болады, ал Р. Мертонға жүгінсек мінез - құлық ауытқушылығының себебін қоғамның мәдени мақсаттары мен оған жетудің әлеуметтік жолдарының арасындағы үйлеспеушілік деп түсіндіреді.

Ауытқымалы мінез-құлықтың сыртқы физикалық жағдайларына климаттық, геофизикалық, экологиялық факторларды енгіземіз. Мысалы: шу, геомагниттік өзгеріс, таршылық жағдайлары үрей туғызып агрессивті, қажетсіз мінез - құлықтың көрінуіне әкеліп соғады.

Сонымен бірге әлеуметтік орта әсерлері де өз ықпалын тигізеді.

Оларға: экономикалық жағдай, мемлекеттік саясат, салт дәстүр, бұқаралық ақпарат құралдары, этикалық құрылым, әлеуметтік мәртебе, референтті топ, отбасының өмір стилі, денгейлері, отбасындағы өзара қарым - қатынас, отбасындағы тәрбие, достары, басқа да маңызды адамдар жатады.

Ауытқыған мінез - құлықтың көрсеткіштеріне: агрессия, демонстрация, оқудан шығу, еңбектен бет бұру, үйден кету, алкогольизм, наркомания, қоғамға жат қылықтар, жыныстық жат мінез құлық, суицид жатады. Олар жалпы қоғамға, айналадағы адамдарға және ең бірінші өздеріне үлкен зиян келтіреді.

Адамның мінез - құлықның ауытқуы жасөспірім шақта, күйзелгенде, жұмыстан кеткен жағдайда, алданған жағдайда, күйінген, ренжіген жағдайда болуы мүмкін. Сол үшін балалардың ауытқымалы мінез - құлық мәселелерін шешуге ата аналардың өздерінің қызығушылығы және әлеуметтік белсенділігі үлкен рөл атқарады.

Балаларға әлеуметтік қолдау тез, әрі тиімді болу, отбасында әлеуметтік психологиялық қызметтің болуы, баланың қатал күн тәртібін орнату қажет. Оған балалар – жасөспірімдер клубын, мектептен тыс және мектеп ішіндегі үйірмелерді, белсенді сыныптарды, қоғамдық ұйымдарды қажетінше көбейту керек деген пікірдеміз.

Қорыта келгенде, әлеуметтік мінез - құлықтың түбегейлі қалыптасуын әрбір тұлғаның қоғам талаптарына мейлінше тиімді бейімделуіне және қауіпсіздік пен өзін-өзі қорғаудағы сана-сезімін нығайтудың мүмкіндігінде деп бағаланылады. Ол үшін әрбір адам, әрбір отбасы жұмыла жұмыс жасаулары тиіс. Сонда ғана өзіміз өмір сүріп отырған қоғамда келеңсіз оқиғалар белең алмайтындығына сенімдімін. Пайғамбарымыз с.ғ.с: «Қиямет күні мүминнің таразысында көркем мінез құлықтан салмақты нәрсе болмайды» - деп айтқан. Сондықтан, ерік – жігерді сабыр сақтауға жұмсап, мейлінше салқынқандылықпен әрекет жасауға тырысқан абзал. Бұл біздің қолымыздан келетін іс.

ӘОЖ 94 (574) (075.8)

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ЖЕТІСТІКТЕРІ – ЕЛ ПРЕЗИДЕНТІ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ СЫНДАРЛЫ
САЯСАТЫНЫҢ НӘТИЖЕСІ**

Т.М. ӘМИНОВ

т.ғ.к, доцент, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі,
Астана Медицина университеті, Астана қ.

Қазақстан халқы осыдан үш-ақ ай бұрын, яғни 2012 жылғы 16 желтоқсанда, ел тәуелсіздігінің 21 жылдығын үлкен экономикалық және саяси өрлеу жағдайында атап өткені баршаға мәлім. Адам өмірі үшін елеулі, ал мемлекет тарихы үшін қас-қағымғана сәт болып саналатын бұл мерзім өткенімізді саралап, келешегімізге көз жіберіп алатын аса маңызды белес екені анық.

Осыған орай, ел Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында: «Біздің республикамыз бен халқымыз тәуелсіздік алғанға дейін қиын да қайғылы жолдан өтті. Сталинизм жылдарында Қазақстанда концентрациялық лагерьлер орналасып, оған кейбір халықтар тұтасымен жер аударылды, атом сынақтары жасалды. Сырттан 2 миллион адам күштеп көшірілгендіктен, көп ұлтты елге айналдық. Тағы да 2 миллиондай адам тың көтеруге жіберілді. Бұл – әрине демографиялық естен тану еді» – деп жазған болатын.

Отандық тарихқа жүгінсек, сонау он сегізінші ғасырдан бастап, Қазақтың ұлан-ғайыр ұлы даласын Патшалық Ресей мен КСРО-ның тоталитарлық билік жүйесі жүздеген мың орыс казактары мен шаруаларын қоныстандыратын, миллиондаған «сенімсіздерді» жер аударатын, немесе «еңбек лагерлеріндегі» жұмысқа жіберетін, немесе ел ішіндегі «тентектерді» түзеуге жіберетін аймаққа айналдырды. Бұл ретте адамдарды мал таситын вагондарға тиеп алып, ұлан-ғайыр даладағы елсіз аймақтарға апару жиі қолданатын шараға айналған еді.

Немістер, поляктар, корейлер, чешендер және басқа көптеген этностар еріксіз өздерінің тарихи отандарынан қол үзіп, алыс аймақта ешбір үмітсіз жағдайда қалғандай еді. Кейінірек 1950 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеру желеуімен Қазақстанның орталық және солтүстік бөліктеріне миллиондаған орыстар, беларусьтар және украиндар қоныстандырылды.

Міне, осындай шаралардың салдарынан 1991 жылы Қазақстан 130-дан астам этнос үшін екінші отанына айналды. Ал өз атамекеніндегі қазақтар өткен ғасырдың екінші жартысында сан жағынан азшылыққа тап болды. Көпшіліктің есебінше, осы айтылғандардың бәрі елдің құлдырауға ұшырауына жеткілікті жағдай еді.

Бұған қосымша, Қазақстанға КСРО-дан мұраға қуаты жағынан әлемдегі төртінші ядролық арсенал қалды. Оның қуаты британдық, француздық және қытайлық ядролық арсеналдардың көлемін қосып есептегеннен де күшті еді. Ал мемлекеттің шекарасы халықаралық құқықтар бойынша әлі бекітілмеген болатын.

Осындай жағдайда Елбасының басшылығымен сыртқы саясаттағы шеберлікпен қол жеткізілген жетістіктер елдің ішкі саяси ахуалындағы міндеттерді ойдағыдай шешуге ықпал етті.

Н.Ә. Назарбаевтың Президент ретінде алғаш қабылдаған шешімдерінің бірі жоғарыда аталған ядролық арсеналдан үзілді-кесілді бас тартып, қасіретімен аты шыққан Семей полигонын жабуы еді. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы бұл шешімнің жаһандық дәрежедегі орасан зор маңызын атап көрсете келіп, Семей полигонын жабу туралы қол қойылған күн – 29 тамызды халықаралық ядролық сынақтарға қарсы іс-қимыл күні деп жариялады.

Мұндай тарихи шешім Қазақстанның әлемдегі барлық мемлекеттермен өзара тиімді байланыс жасай алатын бейбітшіліксүйгіш, ашық та зайырлы мемлекет мәртебесін бекітті. Кейіннен бұл жағдай мемлекетке рекордтық тікелей шетел инвестициясы құйылуының нәтижесінде елдің экономикалық дамуының орасан зор жетістіктерге жетуіне ықпал жасады.

Президент Нұрсұлтан Назарбаев көпвекторлы сыртқы саясат деп аталатын көрегендік саясатын қолдана отырып, Батыстағы да, шығыстағы да халықаралық әріптестерімен берік және өзара тиімді қарым-қатынас жасауға барлық күш жігерін салды. Қазақстан Ресеймен, Қытаймен және басқа мемлекеттермен мемлекеттік шекара мәселесін реттеп қана қойған жоқ, сонымен бірге, 1993 жылдан бері 150 миллиард АҚШ долларынан астам тікелей шетел инвестициясын тартуға қол жеткізді. Бұл бүкіл Орталық Азия аймағының экономикасына салынған инвестицияның 80 пайызын құрайды.

Қазақстан Республикасы – өзінің сыртқы саясатында Ресей, АҚШ, Қытай, Орталық Азия елдері, ТМД, Еуропа Одағы, Түркия, күллі мұсылман әлемімен саяси және экономикалық ықпалдасу мен сенімнің биік деңгейінде болуын мақсат етті. Осы елдердің қаржы компанияларының Қазақстан экономикасына инвестиция салуы ынтымақтастықтың өте маңызды жетістігі болып табылады.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының басты идеясы интеграциялық мәселелер болды. Алғашқы кезеңде ұсынылған Еуразия одағы туралы идея осы заманғы көптеген көкейкесті саяси мәселелердегі ұстанымдарды жақындатуға алып келгені ақиқат. Еуразиялық интеграция идеясын жүзеге асыру барысында, ғалымдар мен зиялылардың еуразиялық клубын құру ұсынысы мақұлданып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің бастамасымен 2008 жылы Астанада өткен «Жаһандану жағдайындағы экономикалық дамудың қазіргі заманғы қырлары» атты ғалымдардың Еуразиялық экономикалық форумында еліміздің экономикалық дәрежесіне ерекше мән берілді.

Еліміздің сыртқы саяси мүдделерін кең ауқымды қамтуы мен ұлттық мүдделерін қорғауы барысында маңызды ұсыныстарының ішінен Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңесін құру туралы бастамасы да тарихи маңыздылығы зор шешімдер қатарынан табылады. Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес – жалпы алғанда 3 миллиард халқы бар, 18 мемлекетті біріктірген, дүниежүзілік ішкі жалпы өнімнің үштен бірі тиесілі, Еуразия континентіндегі қауіпсіздікті нығайтуға өзінің қомақты үлесін қоса алған беделді халықаралық ұйым.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының басты бағыты халықаралық экономикалық одақтармен қауымдастықтарға қатысу арқылы жаһандық экономикаға кіру болды. Осы мақсатта Біртұтас экономикалық кеңістік, ЕурАзЭҚ, Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен Орта Азиялық ынтымақтастық шеңберіндегі жұмыстарды белсенді түрде атқаруда. Қазақстанның Азия Даму банкі, Бүкіләлемдік банк, Еуропа қайта құру және даму банкі, Еуропа инвестициялық қоры, Еуропа инвестициялық банкі одақтарындағы өзінің орнын нығайтуы еліміздің экономикалық даму кеңістігін әлемдік деңгейге көтерді.

Қазақстан Республикасында мемлекетті демократияландыру процестері үнемі халықаралық деңгейге сәйкес дамып келеді. Осы саладағы жаңа жетістіктердің бірі 2007 жылғы 21 мамырда Қазақстан Республикасы Конституциясына енгізілген өзгерістер мен толықтырулар арқылы Қазақстанның президенттік республика нысанының президенттік – парламенттік республика нысанына көше бастауы.

Жаңа мемлекетіміз Қазақстан Республикасының бірінші күндерінен бастап дамудың басты басымдығы экономика саласы болды. Мақсаты: біріншіден, экономиканы барынша ырықтандырып, оның ашықтығына қол жеткізу, екінші жағынан – тиісті инфрақұрылым жасау және маңызды салаларды дамыту арқылы жеке меншік секторын жандандыру болды.

Қазақстанның нарықтық экономикаға көшуі 1991-1992 жылдары қажетті заңдар мен нормативтік актілер қабылдаудан басталды. Олардың ішінде «Қазақстан Республикасындағы меншік туралы», «Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті дамыту, шаруашылықтағы қызмет бостандығы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі» және т.б. заңдар.

Нарықтық экономиканың дамуын жеделдету мақсатында мемлекет меншігін жекелешендіру жоспары жасалды. Сыртқы экономикалық байланысты дамыту үшін «Қазақстан Республикасындағы шетелдік инвесторлар туралы» Заң қабылданды.

Қазіргі күні дүние жүзіндегі барлық өркениетті мемлекеттер Қазақстан экономикасына өз инвестициясын салуда ынталылық көрсетуде. Шетел инвесторларының Қазақстан экономикасына қаржы салуға қызығушылығы – біздің еліміздегі заңдардың тұрақтылығы мен оларға кепілдеме берілуіне байланысты.

Қазақстан Республикасы бүгінде халық өмірінің жоғары үлгісіне сәйкес, демократия мен азаматтық қоғам дамытуға бағдарланған тұрақты да серпінді өсу үстіндегі экономикасы бар өңірлік мемлекет ретінде танылады. Еліміз дүниежүзілік қоғамдастыққа өтіп, өркениетті даму жолына түсті.

Тәуелсіздік жолын бастаған, жаңа Қазақстан бірінші күндерден-ақ өзін ықпалдасу мен көп қырлы ынтымақтастықты табанды жақтаушы ретінде көрсетті. Осындай парасатты саяси бастамалар жауапты да айрықша маңызды жағдайларда Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың стратегиялық тұрғыдан пайымдай білуінің жемісі болды. Елбасының Қазақстанның әлемдегі ең күшті ядролық арсеналдарының бірінен ерікті түрде бас тартуы туралы шешімі осы қатарға жатады. Сол кезде Қазақстанның «ядролық алғашқы мұсылман державасы» болуына қызыққан саясаткерлер мен оларды қолпаштаушы шетелдік күштер де аз болған жоқ. Бірақ қазіргі уақыт осындай дана әрі батыл шешімнің өміршеңдігін дәлелдеп отыр.

Елбасының саяси таңдауы негізінде Қазақстанның дамуындағы аса маңызды жетістіктер: Қазақтардың Дүниежүзілік Құрылтайлары өтуі, 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы, бұл мәртебелі қоғамдық ұйымның Мәжілістің құрамына 9 депутатын сайлайтын Конституциялық заңға жетуі, біздің еліміздің Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съездерінің орталығына айналуы. Осындай бірегей форумдар түрлі халықтар арасындағы өзара түсіністік пен әріптестікке қызмет ететінін барша әлем қолдап отыр.

Қазақстанның егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, әлемдік қоғамдастықтың беделді мүшесі деңгейіне жетуіне басты негіз болған – нақты іс жүзіне асырылған ішкі саясаты. Оның бірінші орынға қойылған басымдықтары: экономика, әлеуметтік саясат, мемлекеттің рөлін арттыру және т.б.

Тәуелсіздіктің алғашқы 20 жылында Қазақстанда адам басына шаққандағы ІЖӨ мөлшері 1994 жылғы 700 доллардан 2012 жылы 12000 долларға жетті. Бұл алдын-ала болжалынған мерзімнен 5 жыл бұрын және әлемдегі кез-келген мемлекеттегі көрсеткіштерден де жылдам жүзеге асты. Әрине, бұған бір жағынан елдегі мұнай, газ, табиғи уранның орасан зор қоры да ықпал етті. Алайда, мұндай жетістіктерге жету үшін, ең алдымен, батыл экономикалық реформалардың және саяси тұрақтылықтың барынша мүмкіндік бергендігі ақиқат. Елбасымыздың 2012 жылы Чехияға барған ресми сапары кезінде айтқанындай, соның арқасында «Қазақстанның даму динамикасы «дағдарыстық кезең» делінетін 2008-2009 жылдары да сақталып отырды. Өткен жылды елімізДЖӨ-нің 7,5пайыздық өсімімен аяқтады. ҚР Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасына сәйкес 2015 жылға қарай біз дамуды 2008 жылмен салыстырғанда 50 пайызға арттырып, шикізаттық емес экспорттың үлесін экспорттың жалпы аумағының кем дегенде 40 пайызына өсірмекпіз». Жай ғана санамаланып шыққан бұл көрсеткіштердің астарында қандайлық жүйелі жұмыс, жанқиярлық еңбек жатқанын айтудың өзі артық.

1997 жылғы желтоқсанда ел астанасын Алматы қаласынан Астанаға көшіру жас мемлекет үшін шын мәніндегі бетбұрыс кезең болды. Бар болғаны 280 мың ғана халқы бар, жете дамымаған провинциялық Ақмола қаласына ел астанасын көшірген кезде Қазақстан әлі де үлкен экономикалық қиындықтар құрсауында тұрған болатын. Өткен 15 жыл мерзімі ішінде ел астанасы ұлттың жедел дамып келе жатқан қуатты орталығына, қазірдің өзінде 800 мыңға жуық халқы бар сәулетті де салтанатты қалаға айналды.

Қоғамда қалыптасқан этникалық және діни әртараптылық жағдайында егер Қазақстан бейбітшілік, түсіністік және татулық ахуалын сақтай алмаған болса, реформаларды жүргізу, мемлекеттегі тұрақтылық пен дамуды қалыптастыру мүмкін емес еді. Қазақстан қақтығыстар мен жаулыққа қарсы тұратын ынтымақтастық пен достық рухын сақтай білді. Елдегі қалыптасқан этносаралық және конфессияаралық татулық моделін қазірдің өзінде шетелдердің сарапшылар жан-жақты зерттеу үстінде. Қазақстан сонымен бірге өзара түсіністік идеясын халықаралық сахнада да дамытып келеді. Қазақстан Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес және Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің съезі сияқты беделді де нәтижелі ұйымдарды құра отырып, халықаралық дәрежеде зор табыстарға жетуде.

Келесі бағдар – осы заманғы әлеуметтік саясат. Елбасы өзін «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты еңбегінде халықты әлеуметтік қорғау және бейімдеу жүйесін дамыту жөнінде нақты міндеттер қойды. Қазақстандықтардың өмір сүру ұзақтығын арттыру, демек – зейнет жасындағы, бірақ еңбекке қабілетті жастағы адамдар санын арттыру денсаулық сақтауды дамытудың нақты нәтижесі болып табылады. Бұл жұмыстың негізгі негізгі бағыттары: халықтың неғұрлым «тұрмысы төмен» топтарына қолдау көрсету, тұрғын үй құрылысы мен жылжымайтын мүлік рыногін дамыту мәселелері, денсаулық сақтау саласын ұйымдастыруда осы заманғы стандарттарға көшу, халықаралық стандарттарға сәйкес қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып отыр. Осындай халыққа әлеуметтік көмек көрсету саясаты мемлекеттік, қоғамдық игілігімізді арттыра түсуде.

Қазақстанның ішкі саясатындағы келесі басымдылық – қоғамдағы мемлекеттік қызметтің рөлін күшейту. Мемлекеттік басқару сапасын арттырып отыру еліміздің алға жылжуына басты негіз болды. Мемлекеттік қызметтің рөлін көтеру шеңберіндегі әкімшілік реформалар дәйектілікпен жүргізіліп отырды.

Қазақстан берік те тұрақты президенттік-парламенттік демократиялық жүйе құрды және оның шеңберінде БАҚ және үкіметтік емес ұйымдар қоғамдық ынтымақтастық қалыптастыруда елеулі рөл атқарады. 2011 жылы Н. Назарбаев өзінің өкілеттілігін 2020 жылға дейін ұзарту туралы референдум өткізу жөніндегі дауыс беру құқығы бар азаматтардың жартысынан астамы қуаттаған ұсынысты қолдамай тастады. Оның орнына Президент өзінің демократиялық қағидаттарға адалдығын дәлелдей отырып, мерзімінен бұрын сайлау өткізу жөнінде бастама көтерді және осы сайлауда зор басымдықпен жеңіске жетті.

Ұлттық шеңбердегі даму жетістіктері халықаралық сахнада да өзінің тиісті жалғасын тапты. 2010 жылы Қазақстан ЕҚЫҰ-ға ойдағыдай және тиімді төрағалық етті. Сол жылы ел астанасы ІІ жыл үзілістен кейін алғаш рет ЕҚЫҰ Саммитін ұйымдастырды. Саммит қорытындысында мерейтойлық Астана декларациясы қабылданды. Сол бас қосуда Еуропадан, Америкадан және Еуразиядан келген 56 қатысушы-мемлекетер өздерінің Ұйым шеңберіндегі ынтымақтастығын нығайтуға мүдделі екендіктерін дәлелдеді.

2011 жылы Қазақстан өзінің Шанхай ынтымақтастық ұйымы төрағалығының шеңберінде он алты мүшесі арасындағы көпқырлы ынтымақтастықты жаңа сапалы деңгейге шығару мақсатындағы жұмысын жүргізді. Сол жылдың маусым айынан бастап Қазақстан Ислам ынтымақтастығы ұйымындағы (ИЫҰ) бір жылдық төрағалық міндетін абыроймен атқарды. Әлемнің 57 мемлекеті кіретін осы ұйымда бейбітшілік, ынтымақтастық және даму қағидаттары жемісті жүзеге асырыла бастады.

Әрине, еліміздің дамуында алда тұрған проблемалар әлі де аз емес, себебі қандай мәселе болмасын жетілдірудің ешқашанда шегі болмайды. Осы қағидаға Елбасымыздың 2008 жылы журналистерге сұхбат берген сәттегі айтқан сөздері үндес келеді: «Біз осы мемлекетті көздің қарашығындай сақтауымыз керек. Біз өз мемлекетіміздің жас екенін, буыны бекіп, бұғанасы жаңа қатып келе жатқан елге төнетін қатер де кездесуі мүмкін екендігін естен екі елі шығармауға тиіспіз. Босаңсымауға тиіспіз». Осы сөздер өз елінің болашағын ойлайтын әрбір Қазақстан азаматының жадында сақталуы тиіс.

Президентіміз «Қазақстан-2050» Стратегиясында айтқанындай: «Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай Жалпыға ортақ еңбек қоғамын құру. Қазақстан ХХІ ғасырдың ортасына қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуға тиіс. Біздің жетістіктеріміз бен қазақстандық даму үлгісі Жаңа саяси бағыттың негізі болуға тиіс».

Жалпы алғанда, бүгінгі күні Қазақстан Республикасы халық өмірінің жоғары стандартына, демократия мен азаматтық қоғам орнатуға бағдарланған тұрақты да серпінді өсу үстіндегі экономикасы бар өңірлік дамушы мемлекет ретінде танылады.

ХХІ ғасырдың басында белсенді сыртқы саясат жүргізуінің арқасында Қазақстан әлемдік қоғамдастықтан өз орнын алды, жас мемлекетке шетелдік тәжірибе мен инвестициялар тартылды. Қазір Қазақстан басқаларға реформалау тәжірибесін үйренетін, ал өзі басқа елдерге капитал инвестициялап отырған елге айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә. Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы. «Өнер». 1996
2. Н.Ә. Назарбаев. Тарих толқынында. Алматы, «Атамұра», 1999
3. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. Астана, 2012
4. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.

ӘОЖ 316.3

ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК МОДЕЛЬДЕРІ

А. КАРАМАНОВ

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлеуметтанушы ғалымдардың тұжырымы бойынша ежелгі кезеңнен бері өмір сүрген мемлекеттердің барлығында сол кезеңдердің дамуына тән әлеуметтік саясат жүргізілген. Қазіргі кезде әлеуметтік саясат мәселелері халық үшін де, саясаткерлер мен ғалымдар үшін де аса өзекті проблемаға айналып отыр. Тәуелсіз Қазақстан жүзеге асырып отырған түбегейлі экономикалық реформалар бұл өзгерістерге жауап бере алатын және соған сәйкес келетін мемлекеттік әлеуметтік саясатты қалыптастыруды талап етеді. Өйткені, «елдің экономикасын сауықтыруға бағытталған экономикалық реформаның күшті әлеуметтік саясатпен қамтамасыз етілуі өте маңызды, ал олай болмаған жағдайда бір реформа екіншісіне қауіп төндіре бастайды» [1, 89 б.].

Әлеуметтік мемлекеттің қайнар көзі – әлеуметтік саясаттан басталады. Мәселен, дамыған Еуропа елдерінде әлеуметтік саясаттың екі үлгісі кеңінен қолданылады. Біріншісі «бисмарктық» әлеуметтік саясат үлгісі (неміс канцлері Бисмарктың есіміне байланысты аталған, өйткені ол осы үлгінің негізін салған болатын), екіншісі «беверидждік» үлгі.

«Бисмарктық» әлеуметтік саясат үлгісі бойынша әлеуметтік көмек пен белсенді еңбек қызметі арасында тығыз байланыс орнатылады. Жеке адам өзінің белсенді еңбек қызметі барысында келісім - шарт негізінде әлеуметтік қорға мөлшерлі аудармаларын жасап отырады. Кейін бұл аудармалардан сақтандырушы қорлар құрылып, одан әртүрлі әлеуметтік көмек көрсетіліп отырады. Мұндай қорларға мемлекеттік бюджеттен қаржы бөлінбейді. Ал, еңбек белсенділігі төмен отбасылар үшін ұлттық ынтымақтастық ұстанымы бойынша мемлекеттік органдар арқылы әлеуметтік көмек көрсетіледі [2, 291 б.].

«Беверидждік» әлеуметтік саясат үлгісі бойынша кез келген қоғам мүшесі әл - ауқаты мен экономикалық белсенділігінің деңгейіне қарамастан денсаулық сақтау, зейнеткерлік белгілер бойынша мемлекеттен минималды әлеуметтік көмек алуға құқылы. Бұл үлгіні ұстанатын елдердегі (Ұлыбритания, Швеция) зейнетақы жүйесінде зейнетақы алатын жасқа жеткен әрбір азаматқа белгіленген зейнетақы төленеді, ал денсаулық сақтау саласы бойынша әрбір азамат медициналық сақтандыру жүйесіне автоматты түрде тіркеледі. Бұл үлгіде де ұлттық ынтымақтастық ұстанымы негізінде ұлттық байлықты әділетті бөлудің тұжырымдамасы қолданылады. Ал Қазақстанның өзіндік әлеуметтік саясатының үлгісі мен тұжырымдамасы қалыптасу үстінде екенін ескерсек, онда бұл екі үлгінің басты жетістіктері мен тиімді тетіктері нысанаға алынып отырғандығына көз жеткізуге болады.

Әлеуметтік мемлекеттің басты тұжырымдамасының негізі - өте ертеде пайда болған әлеуметтік саясатқа келіп тіреледі. Ертеде көптеген билеушілер, мысалы, Рим цезарлары жағдайы өте төмен адамдарға нан тарату мен ойын сауықтар ұйымдастыру арқылы қамқорлық жасаған. 20 ғасырдың екінші екі жартысында «әлеуметтік мемлекет» ұғымын ең алғаш ұсынған неміс ғалымы Лоренц Фон Штайнер болды. Ол «әлеуметтік мемлекет өз азаматтарын экономикалық және қоғамдық дамуға дағдаландырып, үйретуге міндетті, өйткені, бірінің дамуы - екіншісінің дамуына шарт болуы қажет, әлеуметтік мемлекеттің негізгі мәні де осы болып табылады» деп көрсеткен. «Әлеуметтік мемлекет» деген ұғымның пайда болуы «полициялық» мемлекеттен әлеуметтік функцияларды жүзеге асырушы мемлекетке өтуін көрсетеді.

1930 жылы неміс ғалымы Герман Геллер әлеуметтік - саяси әдебиетке әлеуметтік құқықтық мемлекет ұғымын ендірі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірқатар Батыс Еуропалық мемлекеттердің Конституциясында әлеуметтік мемлекет формуласы жазылған еді. 20 ғасырдың 60 жылдары шамасында алғашқы әлеуметтік мемлекеттер, мысалы, Францияда, Германияда, швейцарияда, Англияда және т. б. елдерде құрыла бастады. Олардың негізгі өмір сүру шарты - қоғамдағы жағдайын нашар топтарды қолдау үшін халықтық табыстың белгілі бір бөлігін бөле алатын экономикалық дамудың ең жоғарғы деңгейі болып табылады [3, 82 б.].

Әлеуметтік мемлекеттің мәнін терең түсіну үшін оның белгілерін ажырата білу қажет. Бірінші белгісіне – әлеуметтік саясатты жүзеге асырудағы құқықтық табиғаты, мемлекеттің әлеуметтік процесстерді бақылау және бағыттау міндеті жатады, екінші – әлеуметтік сақтандыру жүйесінің жасақталуын айтуға болады, үшінші – бюджеттік - әлеуметтік төлемдер, төртінші – әлеуметтік қамсыздандыруды, жұмыспен және мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік жүйенің болуы саяды, бесінші – қоғамның әрбір мүшесіне мемлекеттің әлеуметтік қолдау көрсетуі жатады, алтыншы – өз азаматтарының әл - ауқатының жоғары деңгейі үшін, жауапкершілігін арттырумен сабақтасқан.

Әлеуметтік мемлекеттің пайда болуы – құқықтық мемлекет құру принциптерінің ролін төмендеткен жоқ. Жеке тұлғаның азаматтық құқығы мен бостандығының басымдылығы – демократиялық мемлекеттің де әлеуметтік мемлекеттің де өмір сүруінің негізі болып қала береді. Дегенмен, әлеуметтік мемлекет өзінің өркендеу жолында, қоғамның әрбір мүшесінің тіршілік етуіне лайықты жағдай жасауы үшін заңды түпде жарияланған азаматтық құқық пен бостандық мазмұнының шынайы кенеюіне ұмтылады.

Ерекше айтатын жағдай, халықтың тіршілік ету деңгейінің жоғары болуы әлеуметтік жағынан қамтамасыз етілмеген жағдайда адам құқығы мен бостандығының құрылымы өзгереді, адамдардың саяси белсенділігінің төмендейді, мемлекетке сенімсіздік пайда болады, саясатқа селқостығы ұлғаяды, құқық пен бостандық заңды кепілдіктері әрқашан мүмкін емес деген ұғым қалыптасады. Әлеуметтік мемлекеттің өмір сүруі құқықтық мемлекетпен бірлікте екенін атап көрсету қажет. Өйткені, әрі құқықтық, әрі әлеуметтік мемлекет те жеке тұлғаның дамуы мен игілігі үшін тиімді жағдайлар жасауға тырысады. Сонымен құқықтық мемлекеттің тұжырымдамасы негізгі құрал болғандықтан тиімсіз құқықтар санын мейлінше азайтып, мемлекеттің жеке тұлға өміріне қол сұғуына заңды түрде шектеу қойып, нақты ережелер белгіленуі қажет. Әлеуметтік мемлекет болса, бөрінен бұрын адамдарды заңдастырылған құқықтармен, адам дамуына қажетті материалдық жағдаймен, ұлттық табыстың әділ және ұтымды бөлінуін қалыптастырумен қамтамасыз етуге ұмтылады. Нақты айтқанда, тұлғаның жеке өмірін қорғауға және қолдауға тырысу – әлеуметтік және құқықтық принциптердің тұтастығының негізін құрайды. Солай десек те, құқықтық мемлекет тұжырымдамасы мемлекеттік органдардың ұлттық табысты, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқада игіліктерді бөлу процесіне қатыспауын да мойындайды. Бірақ әлеуметтік мемлекет әр адамды материалдық жағынан қамтамасыз етуге, нақты айтқанда, ұлттық табысты бөлумен айналысуға міндетті, осы процесті ұтымды түрде жүзеге асыру арқылы қоғамда пайда болатын теңсіздіктерді болдырмауға тырысады.

Әлеуметтік мемлекеттің мәні мен мақсаты – қоғамдағы бейбітшілік пен татулық үшін жағдай жасау, әлеуметтік серіктестік институттарын дамыту, еңбекшілерге әділетті де лайықты еңбекақы төлеу құқығына және қауіп қатерден қорғауға кепілдеме беру. Осындай мемлекетті құрудың міндетті шарты - саяси және экономикалық билік бөлісі болып табылады. Бұл меншік түрінің әр алуандығына байланысты. Әрбір адам нақты қандай да болсын кәсіпорын қызметін пайдалануға ерікті: мемлекеттік, кооперативтік немесе жеке меншіктік [4, 476 б.].

Қазіргі кезеңде демократиялық мемлекет бәсекелестікті шектеу мен оны қайта қалпына келтіру арасындағы тәсілді ұстануға, өз әрекеттерінде құқылық және әлеуметтік принциптердің тиімді мөлшерін табуға ұмтылуда. Кез келген қоғам тіршілік құрылымының ғылыми тұрғыда дәлелденген үлгісіне, нақты белгіленген мақсатқа сүйене отырып, дами алады.

Әлеуметтік саясат жүргізудің әлемдік тәжірибесі. Әлем елдері тарихында өзін әлеуметтік мемлекет ретінде ең алғаш 1949 жылы Германия, 1958 жылы Франция, 1978 жылы Испания, 1990 жылы КСРО (Кенес Социалистік

Республикалар Одағы), 1995 жылы Әзербайжан, Грузия, Түркіменстан, Қазақстан жариялады. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты әлеуметтік қамсыздандыруға және әлеуметтік қызметтерді көрсетуге арналған қызметті қамтылаған мемлекеттің бағдарламасы арқылы жүзеге асады. Классикалық үлгіде әлеуметтік қамсыздандыруға әлеуметтік сақтандыру мен қоғам мүшелерінің әлжуаз топтарына қолдау, көмек көрсетуге деген әлеуметтік жауапкершілігі арқылы көрініс тауып жүр. Әлеуметтік қызметтер жүйесіне денсаулық сақтау, білім беру, кәсіби даярлау, еңбекпен қамтамасыз ету және мемлекет қамтамасыз ететін басқа қызмет түрлері жатады. Әлемдік тәжірибеде бұдан да басқа халықты әлеуметтік қорғаудың қалыптасқан үлгілері көп. Әлеуметтік саясат жүргізу үлгілерін өртүрлі классификациялайды. Олардың көпшілігі әлеуметтік саясатты жүзеге асыруда мемлекеттің, азаматтық қоғам институттарының және жекелей азаматтардың қатысу деңгейі мен алатын роліне байланысты принциптерге негізделген. Геосаяси аспектіде қарастыратын болсақ, скандинавиялық, континенталды және американдық – британдық әлеуметтік саясат үлгілерін көрсетуге болады [5, 376 б.].

Скандинавиялық үлгіні – социал - демократиялық, континенталдыны – социал - нарықтық, ал американдық – британдықты – либералды үлгі деп атайды.

Бұл үлгілердің ерекшелігі мемлекеттің әлеуметтік қорғау жүйесіне қандай формада қатысуына байланысты байқалады. Мәселен Скандинавия мен континенталды үлгіні ұстанған Европа мемлекеттерінде әлеуметтік қорғау жүйесі мемлекет тарапынан, ал Оңтүстік Европа елдерінде үкіметтік емес ұйымдар мен агенттіктер, шіркеулер, кәсіподақтар, әр түрлі әлеуметтік топтарды қосатын мүдделі ұйымдар мен қайырымдылық қорлары арқылы ұсынылады. Католиктік елдерде мемлекеттің көпшілік әлеуметтік міндеттерін шіркеулер өз мойнына алады [6, 136 б.].

Халықты әлеуметтік қорғаудың скандинавиялық үлгісі. Әлеуметтік саясат жүргізудің бұл типінде әлеуметтік қажеттіліктерге деген қаражаттың көп бөлігін мемлекет өз мойнына алып, оны әлеуметтік қамсыздандыруға бөлу мен таратуды көзі тікелей бюджет болып саналады. Мемлекет өзінің азаматтарының әл - ауқатын, жағдайын жасап, негізгі әлеуметтік қызметтерді де көрсетуге жауапты болады. Скандинавиялық үлгі Швеция, Финляндия, Дания, Норвегия сынды мемлекеттердің саясатында кең көрініс табады. Осы елдердің ішінде Швецияның әлеуметтік саясат жүргізу үлгісі әлемдік тәжірибеде ерекше орны бар. «Швециялық үлгі» 60 жылдардың соңында Швеция дамыған әлеуметтік, экономикалық қатынастар орнаған ел ретінде статус алғаннан кейін пайда болды. Дәл осы Швецияда «толыққанды жұмысбастылық саясат», пен жалақы төлеудің мәртебелі жүйесі» ұғымдары шыққан болатын.

Елдің әлеуметтік саясатының негізгі мақсаты толыққанды жұмысбастылық пен табысты теңестіру саясаты болатын. Елдің бұл мақсаты табысты теңестіріп қайта бөлу мен арнайы мемлекеттік немесе мемлекеттік емес институттар жүзеге асыратын салық және трансференттік саясат арқылы іске асады. Швециялық үлгінің универсалдылығы жалпыға арналғаны және бәріне бірдей қолжетімділігінен көрінеді. Әлеуметтік қамсыздандыру жоғарғы деңгейде және жұмыссыздық бойынша, балаларға арналған мемлекеттік жәрдемақы түрлері бар. Жұмыссыздық бойынша жәрдемақы жұмыстан айрылып қалған жағдайда азаматтардың қалыпты күн кешуіне арналған. Ал балалар ата - анасының табысына қарамай 18 жасқа толғанша ай сайын жәрдемақы алып отырады. Әлеуметтік қызметтердің ішіндегі білім беру саласы халықтың бар бөлігінің сауаттылығын қамтамасыз етуде. Орта және жоғары білім ақысыз болып табылады және көптеген қайта даярлау оқыту орталықтары мен білім беру бағдарламалары жұмыс істейді. Квалификациялы мамандарды дайындау мен қайта даярлау жұмыссыздық деңгейін төмендетіп, мемлекеттің халықтың толыққанды жұмысбастылығына бағытталған әлеуметтік саясатын көрсетеді. Швеция заңнамасында оқу демалысына қаржы төленеді делінген, жалпы Швеция білімге ЖІӨ - нің (жалпы ішкі өнімнің) көп мөлшерін жұмсайды. Сонымен Швецияның әлеуметтік саясаты әлеуметтік солидарность пен әлеуметтік әділеттілікке негізделген [7, 536 б.].

Халықты әлеуметтік қорғаудың континенталды үлгісі. Әлеуметтік саясат жүргізудің континенталды үлгісінде мемлекет тек қана әлеуметтік төлемдер төлеумен ғана айналысатын, ал әлеуметтік қызметтерді ұйымдастырмайды. Мұнда мемлекет бюджетінен және жұмысшылар мен жұмыс берушілердің әлеуметтік шараларға бөлетін қаражаты бірдей мөлшерде, және негізгі қаражат көзі мемлекеттік және жеке әлеуметтік сақтандыру қорлары болып табылады. Бұл үлгіні ұстанатындар – Германия, Франция, Австрия, Бельгия. Осы елдердің ішінде Германияның әлеуметтік саясатына тоқталып өтсек, ең алдымен Германияда 1946 Альфред Мюллер - Армак жылы «нарық еркіндігі» мен «әлеуметтік теңестіру» принциптерін біріктіретін және экономикалық саясатты анықтайтын «әлеуметтік нарықтық қатынас» ұғымын енгізді. Мұндай саясаттың мақсаты экономикалық сферада қоғамның әрбір мүшесінің өзін өзі жетілдіруіне жағдай жасайтын әлеуметтік саясат болып табылады. Бұл үшін индивидтердің шаруашылық қызметін реттейтін институционалды жағдайлар керек. Бірінші кезекте табысты бюджет арқылы қайта бөлу немесе шведиялық үлгідегідей тегін әлеуметтік қызметтер емес, ал әлеуметтік қорғау бағытталған еңбекке қабілетті халыққа экономикалық жағдай жасау түр. Сонымен қатар Германияда әлеуметтік сақтандырудың төрт түрі бар: зейнетақылық, медициналық, жұмыссыздыққа және күтілмеген жағдайға қатысты. Әлеуметтік сақтандыру жұмыс беруші мен жұмысқа түруші есебінен қаржыландырып, қызмет түріне байланысты дифференциацияланып төленеді. Әлеуметтік сақтандыру принципі белгілі бір қорларына төлемдер төлеген болса, онда төлеген адамға қызметтер алуына құқық береді. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі мемлекет есебінен төленетін балаларға жәрдемақы (бала туылғанда берілетін, күнкөрісі төмен және көп балалы отбасыларға), босқындарға көмек, білім алуға жәрдемақы, жастарға көмек, емделуге жәрдемақы, зейнеткерлік субсидиялары, соғыс құрбандарына көмек, мүгедектер мен қоғамның басқа да кедей, әлжуаз топтарына әлеуметтік көмек көрсетіледі.

Германияның мемлекеттік әлеуметтік саясатының аясында денсаулық сақтау жүйесінде міндетті медициналық сақтандыру жүйесі орындалады. Нәтижесінде халықтың 90 пайызы міндетті сақтандырумен, 8 пайызы жекеменшік, ал 2 пайыз халықтың бөлігіне мемлекет өзі төлейді. 1990 жылдары Германия өзінің экономикалық әлеуметтік даму бағытының шыңына жетті, уақыт және нарық өзгеріп отырғандықтан Германияның халықты әлеуметтік қорғау жүйесі модернизацияны талап етеді [8, 178 б.].

Халықты әлеуметтік қорғаудың американдық - британдық үлгісі. Американдық - британдық үлгі әлеуметтік сферада мемлекеттің минималды түрде қатысуымен сипатталады. Әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру тетігі мемлекеттік бюджет емес, жеке салымдар мен сақтандыру болып табылады. Мемлекет өз мойнына тек барлық азаматтардың минималды кірістерін сақтауды және халықтың аса көмекке мұқтаж табын қорғауды алады. Бұл үлгіні негізгі ұстанатын мемлекеттер: АҚШ (Америка Құрама Штаттары), Англия, Ирландия. Әлеуметтік бағдарламалар қатаң индивидуализацияланған: барлық топтардың тең мүмкіндіктері орнына халықтың жекеленген категорияларына іріктелген көмек көрсету принципі сақталады. Оның ішінде зейнеткерлер, мүгедектер, ауру жандар, аз қамтамасыз етілген отбасылар, толық емес отбасыларға мемлекеттік жекелей қолдаулар бар.

Жерорта теңізі елдерінің әлеуметтік саясат жүргізудің өзіндік үлгісі бар. Ол мемлекеттерге Испания, Португалия, Греция, Италия, Ирландия елдері жатады. Бұл елдерде әлеуметтік қорғау жүйесінің негізгі мазмұны мемлекет немесе Үкіметтік емес ұйымдардың ұсынған әлеуметтік сақтандырумен түсіндіріледі. Жерорта теңізі елдері үлгісінде әлеуметтік салаға көп қаражат бөлінгенімен, ол халықтың басым бөлігін қамти алмайды.

Демек, әр мемлекеттің әлеуметтік саясат жүргізу ерекшелігі елдің экономикалық потенциалымен санасады. Осыған сәйкес әлеуметтік мәселелерді шешуге арналған әдістер жүйесі бар. Бірнеше елдердің топтамасында немесе жекелей мемлекеттердің өздеріне тән әлеуметтік жүйесін кездестіруге болады. Бір елдің белгілі бір топқа жіктелуін қарастырғанда өзіндік ерекшеліктер мен талаптарды ескерген дұрыс:

- әлеуметтік саясаттың көздеп отырған түпкі мақсаты: берілген жүйе минималды ауқаттылық пен кепілдендіруді ұсынумен шектелуі, мемлекетте жалпы табыстың қоғам мүшелеріне қайта бөлінуі;
- әлеуметтік саясаттың экономикалық саясатпен байланыстылығы;
- әлеуметтік қорғау жүйесінің басымдылық типі: белсенді, конструктивті.

Жалпы алғанда әр үлгінің мемлекетте әлеуметтік саясат жүргізу мен халықтың әлжуаз бөлігін қорғап отыруда өзіндік артықшылығы мен кемшіліктері бар. Бірақ әлем мемлекеттер қоғам түрленіп, дамыған сайын әлеуметтік саясат жүргізу әдістерін жетілдіріп отырады, бір - бірімен тәжірибе алмасу үрдісі тоқтамайды [9, 19 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джон Локк. Басқару туралы екі трактат / Алматы : Ратитет. – 2004.
2. Сарсенова Ж. Н. Әлеуметтік жұмыс. / Алматы. – 2004.
3. Чепуренко А. Ю. Социальное рыночное хозяйство в Германии : Истоки, концепция, практика / – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН). – 2001.
4. Волгин Н. А., Гриценко Н. Н., Шарков Ф. И. Социальное государство / М. : Дашков и К., – 2003.
5. Гриценко. Н. Н. Концепция социального государства Российской Федерации / М. : АТИСО. – 2004.
6. Социальное государство. Краткий словарь - справочник. Академия труда и социальных отношений / М. – 2002.
7. Калашников С. В. Функциональная теория социального государства / М. : « Экономик». – 2002.
8. Самиров С. Н., Сидорова Т. Ю. Социальная политика : учебное пособие. – М. : «ГУ ВШЭ». – 2004.
9. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь / М. –1994.

УДК 742.316.6

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОГО КОНТРОЛЯ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

А.Е. НУРГОЖИНА

учитель истории, магистрант ИнЕУ, средняя общеобразовательная школа №6, г. Павлодар)

В современных условиях вряд ли может существовать общество, в котором все его члены вели бы себя в соответствии с общими нормативными требованиями. Когда подросток нарушает нормы, правила поведения, законы, то его поведение в зависимости от характера нарушения называется девиантным, отклоняющимся, криминальным, уголовным и т. п. Такие отклонения отличаются большим разнообразием: от пропусков школьных занятий до кражи, разбоя, убийства.

Социальный опыт свидетельствует, что общество самое эффективное, устойчивое и динамичное развитие получает на основе хорошо отлаженной системы социального контроля за поведением и деятельностью различных социальных групп и субъектов. Жизнеспособность этой концепции еще более подтверждается в условиях нарастания нестабильности, неустойчивости и неопределенности факторов внешней и внутренней

среды. Нынешнее состояние Казахстана полностью вписывается в те экономические, социально-экономические и культурные характеристики, которые требуют незамедлительной разработки концептуальных основ социального управления и контроля в новых условиях.

Как быть в отношении тех девиантов, которые уже стали алкоголиками, наркоманами, заразились венерическими болезнями, страдают болезнями в форме сексуальных расстройств? Очевидно, что использование уголовного наказания в отношении гомосексуалистов, проституток и пьяниц теряет смысл, так как большинство из них больные люди и нуждаются в медицинской, психологической и социальной помощи.

Девиантное поведение вначале всегда бывает немотивированным. Подросток, как правило, хочет соответствовать требованиям общества, но в силу социальных условий, неумения правильно определить свои социальные роли, незнания способов социальной адаптации, нищенского уровня жизни, он не может этого сделать. Наличие девиантной группы облегчает совершение противоправных и аморальных действий, обеспечивает психологический комфорт за участие в подобных действиях, уменьшает эффективность способов социального контроля.

К основным факторам социального контроля можно отнести следующие.

1. Методы и средства социального контроля должны быть адекватны конкретным видам девиантного поведения. Основным средством социального контроля должно стать удовлетворение различных потребностей и интересов лиц, склонных к «ненормальному» поведению. Так, научное, техническое и другие виды творчества могут служить серьезной альтернативой разным формам противоправного и аморального поведения. Эффективность предупреждения правонарушений достигается не столько временным подавлением девиантного поведения, сколько его постоянным вытеснением социально одобряемым и полезным поведением.

2. Существенное сужение репрессивных мер воздействия. Лишение свободы приводит личность к социальной и нравственной деградации и может использоваться лишь как крайняя мера воздействия.

3. Создание гибкой и разветвленной системы социальной помощи, включающей государственные, общественные, благотворительные и иные структурные звенья. Неплохо зарекомендовали себя общественные организации по принципу «самопомощи».

4. Нравственное возрождение и духовное развитие подростков на принципах общечеловеческой морали и духовных ценностей, свободы совести и слова, индивидуального поиска смысла жизни (кризис духа или утрата смысла жизни — важный фактор девиантного поведения).

5. Жесткий контроль за потоком видеозаписей, содержащих сцены насилия, жестокости и откровенного секса. Ориентация подростков на продукцию черного рынка, где проповедуется культ насилия, формирует криминальные установки и ущербное самосознание.

6. Изменение менталитета казахстанских граждан, выросших в условиях тоталитаризма. Формирование средствами массовой информации, учебными и просветительскими организациями более терпимого отношения к инакомыслию и инакодействующим (сексуальным меньшинствам и пр.).

7. Подготовка и переподготовка кадров, которые были бы способны работать с представителями социального «дна»: работников правоохранительных органов, особенно специализирующихся на работе с молодыми правонарушителями в местах лишения свободы;

В настоящее время индивидуальной профилактикой отклоняющегося поведения несовершеннолетних занимаются органы ювенальной полиции, которые осуществляют профилактический учет лиц, склонных к отклоняющемуся поведению, и работу с неблагополучными семьями и т.п. В предупреждении отклоняющегося поведения как социального явления необходим широкий комплекс экономических, социальных, культурных, нравственно-воспитательных, правовых и других мероприятий, направленных прежде всего на улучшение условий жизни большинства граждан, развитие их духовной культуры и качества образа жизни. Проблемы подобного характера могут быть решены только в процессе совершенствования всего механизма регулирования и управления социальными процессами и выступать в качестве социальной политики предупреждения отклоняющегося поведения. При этом важно обеспечить повышение общего материального и социального неравенства и социальной напряженности, развитие духовно-культурного единства и солидарности в обществе, уровня духовной культуры населения, прямо или косвенно воздействуя тем самым на общесоциальные детерминанты отклоняющегося поведения.

Отсюда становится очевидным, что все социальные программы нуждаются в социологической и криминологической экспертизе, которую необходимо проводить комплексно с привлечением практических работников и ученых.

ПРАКТИКА РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ХИМИИ

О.А. ОВЧИННИКОВА

учитель химии, Назарбаевская интеллектуальная школа химико-биологического направления,
г. Усть-Каменогорск

Современному человеку необходимо соответствовать требованиями XXI века – быть компетентной, конкурентоспособной на мировом уровне личностью. А потому всюду, в Соединенных Штатах Америки и Казахстане, в Лондоне и Сингапуре школьные учителя и университетские профессора стремятся привить своим ученикам способность мыслить критически.

Изучая на курсах «Развитие критического мышления через чтение и письмо» как одну из педагогических технологий, мне, как учителю химии, сложно было адаптировать её к своему предмету. Но, я видела, как успешно она применяется коллегами на гуманитарных предметах, и какой дает результат.

Для себя сделала вывод, что критическое мышление нужно рассматривать не как педагогическую технологию, а, наверно, тип мыслительного процесса.

И все-таки, что такое критическое мышление?

Психолог Дайана Халперн (англ. Diane F. Halpern) рассматривает критическое мышление как использование когнитивных техник или стратегий, которые увеличивают вероятность получения желаемого конечного результата. Это определение характеризует мышление как нечто отличающееся контролируемостью, обоснованностью и целенаправленностью, — такой тип мышления, к которому прибегают при решении задач, формулировании выводов, вероятностной оценке и принятии решений. При этом думающий использует навыки, которые обоснованы и эффективны для конкретной ситуации и типа решаемой задачи [1]. Она дополнительно указывает, что для критического мышления характерно построение логических умозаключений, создание согласованных между собой логических моделей и принятие обоснованных решений, касающихся того, отклонить какое-либо суждение, согласиться с ним или временно отложить его рассмотрение. Все эти определения подразумевают психическую активность, которая должна быть направлена на решение конкретной когнитивной задачи.

На современном этапе это понятие оказывается очень актуальным для преподавания и обучения в казахстанских школах. Еще в 2004 году Александер поставил под сомнение традиционную модель обучения. По мнению исследователя, при таком обучении преобладают запоминание и понимание, что, безусловно, является важнейшими мыслительными операциями, проверяющимися на экзаменах, и без которых невозможен учебный процесс. Но, как правило, мнение учащегося при этом не принимается во внимание, а, следовательно, критическим мыслителем он пока не является [2]. А критическое мышление происходит, когда новые, уже понятые идеи проверяются, оцениваются, развиваются и применяются.

Тони Рян утверждает, что критическое и креативное мышление это ключевые умения, которые могут преподаваться ученикам, используя 20 карточек «ключей мудреца» в контексте обучения. В своей статье в 1990 году, «Ключи Мудреца для детей» Т. Рян выделяет важность предоставления ученикам возможностей для развития своих аналитических, критических и креативных мыслительных способностей. Он настаивает, что качество обучения повышается при использовании таких мыслительных способностей, поэтому это должно быть не желательным, а обязательным [3].

Как же, в таком случае, определить критическое мышление?

Предлагаемое Дэвидом Кластером определение состоит из пяти пунктов.

Во-первых, критическое мышление есть мышление самостоятельное. Когда занятие строится на принципах критического мышления, каждый формулирует свои идеи, оценки и убеждения независимо от остальных. Никто не может думать критически за нас, мы делаем это исключительно для самих себя. Следовательно, мышление может быть критическим только тогда, когда оно носит индивидуальный характер. Ученики должны иметь достаточно свободы, чтобы думать собственной головой и самостоятельно решать даже самые сложные вопросы [4].

При всех достоинствах стратегий для развития критического мышления в качестве примера хочу остановиться на «Ключах мышления» Тони Ряна.

На уроке объяснения нового материала по теме «Альдегиды» мною был применен один из ключей «Что если?». Учащимся были розданы наборы шаростержневых моделей и молекулярная формула вещества, и задан вопрос: что особенного в строение вещества Вы будете наблюдать, если для составления модели молекулы используется только определенный набор модели? Каждому ученику пришлось самому предлагать свою формулу вещества. Появилась необходимость обретать новые навыки: самостоятельно составлять молекулу вещества и формировать о ней собственное мнение, а не принимать готовую информацию о строении от учителя. Критическое мышление – это не обязано быть совершенно оригинальным: мы вправе принять идею или убеждение другого человека как свои собственные. Критически мыслящий человек не так уж редко разделяет чью-то точку зрения. Когда ученики обсудили свои предположения в группе,

оказалось, что их мнение иногда совпадало с мнением других участников группы. Но главное – каждый при этом сам решал, что ему думать. Самостоятельность, таким образом, есть первая и, возможно, важнейшая характеристика критического мышления.

Во-вторых, информация является отправным, а отнюдь не конечным пунктом критического мышления. Знание создает мотивировку, без которой человек не может мыслить критически [4]. На основе знаний о строении органических веществ мои ученики получили два разных по строению вещества, что вызвало у них много вопросов и эмоций. «Как такое может быть? Ведь у каждой группы были одинаковые наборы моделей?» - вопросы, которые хором задавали ученики. Совместно мы восстанавливали осто́в знаний, постепенно углубляясь в фактический материал, шли от старого – к новому, иначе пользы от их критических умений будет немного. В своей познавательной деятельности ученики подвергают каждый новый факт критическому обдумыванию.

Именно благодаря критическому мышлению традиционный процесс познания обретает индивидуальность и становится осмысленным, непрерывным и продуктивным.

В-третьих, критическое мышление начинается с постановки вопросов и уяснения проблем, которые нужно решить.

Американский философ и педагог Джон Дьюи считает, что критическое мышление возникает тогда, когда ученики начинают заниматься конкретной проблемой. «Главный вопрос, который должен быть задан по поводу ситуации или явления, взятого за отправную точку процесса обучения, есть вопрос о том, какого рода проблемы это явление порождает». По мнению Дьюи, фокусирование на проблемах стимулирует природную любознательность учеников и побуждает их к критическому мышлению. «Только сражаясь с конкретной проблемой, отыскивая собственный выход из сложной ситуации, ученик действительно думает». «Думать критически означает проявлять любознательность и использовать исследовательские методы: ставить перед собой вопросы и осуществлять планомерный поиск ответов»[2]. Решая проблему, образования веществ разного строения, ученики самостоятельно пришли к выводу, что они получили изомеры.

Из этого следует, что при подготовке к занятиям учитель должен определить круг стоящих перед учениками проблем, а в дальнейшем, когда ученики будут к этому готовы, помочь им сформулировать эти проблемы самостоятельно. Благодаря критическому мышлению учение из рутинной “школярской” работы превращается в целенаправленную, содержательную деятельность, в ходе которой ученики проделывают реальную интеллектуальную работу и приходят к решению реальных жизненных проблем. Собирая данные, анализируя тексты, сопоставляя альтернативные точки зрения и используя возможности коллективного обсуждения, они ищут и находят ответы на волнующие их вопросы.

В-четвертых, критическое мышление стремится к убедительной аргументации. Критически мыслящий человек находит собственное решение проблемы и подкрепляет это решение разумными, обоснованными доводами.

В ходе работы учащиеся осознали, что возможны иные решения той же проблемы, и постарались доказать, что выбранное ими решение логичнее и рациональнее прочих.

В-пятых, критическое мышление есть мышление социальное. Всякая мысль проверяется и оттачивается, когда ею делятся с другими. Когда мы спорим, читаем, обсуждаем, возражаем и обмениваемся мнениями с другими людьми, мы уточняем и углубляем свою собственную позицию [4]. Это подтвердилось на моих уроках. Хорошо срабатывает установленное в классе правило, в соответствии с которым каждому ученику необходимо высказать, по меньшей мере, по одной версии или одному предположению. Это позволяет учащимся свободно и открыто думать по поводу какой-либо темы, стимулирует появление новых идей. По окончании работы каждая группа афиширует свой продукт: обосновывают свой результат, выслушивают версии других, отмечают сходства и различия, углубляют собственную версию.

Конечно, мой опыт применения «Ключей мудреца» не ограничивается лишь ключом «Что если?». Их известно более ста двадцати, и каждый из ключей направлен на развитие навыков анализа, синтеза, построения логической цепочки событий. На одном уроке возможно применение трех, четырех ключей.

Как правило, педагоги, работающие в русле критического мышления, всегда стараются использовать на своих занятиях всевозможные виды парной и групповой работы, включая проведение дебатов и дискуссий. Любой критический мыслитель работает в некоем сообществе и решает более широкие задачи, нежели только конструирование собственной личности[4]. Поэтому учителя, работающие в русле критического мышления, уделяют большое внимание выработке качеств, необходимых для продуктивного обмена мнениями: терпимости, умению слушать других, ответственности за собственную точку зрения.

Таким образом, педагогам удается значительно приблизить учебный процесс к реальной жизни, протекающей за стенами классной комнаты. Любая педагогическая деятельность в итоге направлена на построение идеального общества, и в этом смысле даже один школьный класс, обученный основам критического мышления, есть шаг к достижению больших целей.

Обучение критическому мышлению - нелёгкая задача. Но с практикой в школе, постоянной рефлексией собственных действий приходит понимание, что осознанное использование предложенных программой новых подходов в обучении и преподавании, выводит на новый уровень и учителя, и его учеников. Самым простым тому подтверждением являются отзывы моих учеников: «Отличный урок! Не заметил, как он пролетел!», «Давайте всегда работать с «Ключами», это так здорово!», «Спасибо за интересный урок! У нас такого никогда не было!».

Моё стремление перейти от традиционного обучения “по программе”, к педагогике прогрессивной,

удовлетворяющей потребностям моих учеников и моего общества подтвердила Программа курсов повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан, третьего (базового) уровня и, на сегодняшний день ограничивается лишь проблемой внедрения критического мышления в ежедневную практику. Поэтому нужно всегда искать новые пути для проведения нестандартных уроков. Обучение критическому мышлению – это лишь часть многогранной работы преподавателя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Халперн Д. Психология критического мышления.— СПб.: Питер, 2000.— 512с.
2. Руководство для учителя. Программа курсов повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан, Третий (базовый) уровень./ центр педагогического мастерства АОО НИИШ и факультет образования университета Кембридж, www/ cpm.kz -2012
3. Thinkers keys <http://ryanthinkerskeys.wikispaces.com/Classroom+use+and+ICT+support> (17.10.2012г)
4. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Русский язык.- 2002.-№29.

UDC 504.12(100)

THE ISSUE OF TRANSBOUNDARY RIVERS IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL SECURITY OF KAZAKHSTAN

A.K. SAKHARIEVA

graduate student, Institute of Diplomacy, Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana c.

John F. Kennedy once remarked that whoever manages to solve the water problem in the world should be awarded with two Nobel Prizes – one would be for science and the other for peace [1]. Indeed more and more scholars predict the escalation of the water issue in the future, anticipating that the major future conflicts would be for this scarce resource. Nevertheless, the problem of water resources is often undermined in the national security discourse, and threat of this issue has been continuously underestimated. There is no need to explain the importance of this vital resource for human beings and states, so in this context water issue is more than relevant for independent Kazakhstan nowadays. As President Nazarbayev noted in his book “Critical Decade”: the water scarcity will continue to be relevant in the long-term [2]. Taking into consideration the fact that all major rivers in Central Asia are transboundary, inability of state leaders to find a solution to the use of transboundary water resources could become the reason for increased tensions posing serious threats to regional security in the near future. This article will consider the problem of transboundary rivers of Kazakhstan and China and the obstacles on the way to problem resolution.

According to statistics 7 out of 8 main rivers in Kazakhstan are transboundary rivers, and 40% of annual renewable water resources originate in our neighbouring states [3]. As we know 90% of Kazakhstan’s vast territory belongs to the arid zone, characterized by low humidity and scarce water resources. This imposes a significant constraint for the future development of the leading country in Central Asia with enormous natural resources. The total average of annual water resources of all the rivers in Kazakhstan constitute 100,5 km³, with only 56,5 km³ that form in Kazakhstan and 44 km³ come from neighbouring countries: 18,9 km³ from China, 14,6 km³ from Uzbekistan, 7,5 km³ from Russian Federation and 3.0 km³ from Kyrgyzstan [4]. So, China and Uzbekistan are the major suppliers of water resources to Kazakhstan.

Since the first years of independence Kazakhstan managed to solve its border issues, however the question of transboundary rivers remains unresolved. 24 transboundary rivers running through the territory of Kazakhstan originate in China, six of them refer to Irtysh river basin, seven to Ili basin, 3 to Emel river basin and eight to the rivers of Barlyk [5]. The solution of water problem with PRC is very important for Kazakhstan’s economical and environment security. The key objectives for Kazakhstan in this direction are preservation of water balance in the rivers, elaboration of a common position on joint use and protection of water resources of transboundary rivers and prevention of water pollution and further exhaustion. The question of transboundary rivers is the most painful issue in relations between Kazakhstan and China. The question is now discussed not only on the political level, but preoccupies common citizens of our country. Until recently both sides used the resources of common rivers without taking into consideration each other’s interests.

In the 1990s Beijing claimed its intentions to start a rapid development of the Western China, this development programme includes construction of a water chanel Cherniy Irtysh-Karamai in Xinjiang Uyghur Autonomous Region (XUAR) [6]. The strategy of the development of Western territories of the People’s Republic of China requires modernisation of industrial, transportation, manufacturing potential primarily of XUAR, bordering with Kazakhstan. This inevitably leads to an increase in the water consumption and Chinese Government developed several irrigation projects, some of which have already been implemented. As the result half of the water from Irtysh would be transferred to Karamai to meet its industrial and agricultural needs. The prospects of XUAR intense development and the planned extraction of water from transboundary rivers will lead to severe consequences for Kazakhstan economy and environment.

Nowadays there are 2,5 million people who live in major industrial cities such as Ust-Kamenogorsk, Semey and Pavlodar, which are situated in the river Irtysh basin. Moreover, water from Irtysh is supplied to Central Kazakhstan, including Astana through the Irtysh-Karaganda Chanel [7].

The same situation is with the waters of Ili, providing 80% of water flow into the Lake Balkhash. The Lake Balkhash might shrink by almost 90 percent by the middle of this century, according to the report of Ainur Kuvatova, Advisor to the Minister of Environment Protection [8]. During the ministry meeting she acknowledged that as stated by the UN Environment Programme, Balkhash might lose up to 86% of its water reserves by 2045, which would be a detrimental environment disaster for Kazakhstan after the Aral Sea. At the moment the water in the lake decreases 2-3 fold annually. Moreover, Head of the ECOSOS project Bakytzhan Bazarbek said that Kazakhstan could face an ecological disaster in the nearest 10-20 years if it fails to solve the issue of joint use of the Ili and Irtysh rivers with China [9]. According to his forecast the fate of the Aral Sea is the most probable scenario for the Lake Balkhash, the citizens of Astana, Karaganda, Temirtau, Ust-Kamenogorsk, Semey and Pavlodar will be cut off from fresh water; Irtysh will become a swamp along with the shut down of Bukhtarminskaya and Shulbinskaya hydro-power stations.

Since 2000 the Chinese side procrastinated the solution of this issue, however, at the moment both sides started to address this question more seriously. As the result of 10-year negotiation process, Kazakhstan managed to achieve equal division of the river Khorgos. On November 13th 2010 both sides signed an Agreement on joint construction of waterworks “Dostyk” on the river Khorgos. The construction started in 2012 and is planned to be finished in 2013. Both sides share all the expenses, which constitute about 1,5 billion KZT. This construction would allow using water for irrigation from both sides equally. So, Khorgos is the first river the use of which was solved on the official level [6].

The problem of transboundary rivers is a complex issue and consists of domestic as well as interstate problems. So, another problem, indicated by Izimov is that the Chinese side rejects any suggestion of holding three-side talks on this issue, which have not brought any results. Taking into account Russian interest in solving the issue with the Irtysh River, Kazakhstan repeatedly insisted on the engagement of the Russian Federation and possibly Kyrgyzstan, as this problem preoccupies all parties. But, Beijing tries to eliminate any possibility of joint decision on the water problem from Kazakhstan and Russia. Moreover, it should be pointed out that the Chinese delegation includes professional experts in the area of water usage as well as law and diplomacy, while in Kazakhstan one of the recent problems is the shortage of professionals in the water industry, hydro technics and melioration [6]. Despite more than 20 bilateral agreements on the usage of water resources, there is no any agreement that would regulate ecological flow of transboundary rivers, i.e. any regulation on the acceptable amount of extracted water of the Irtysh and Ili rivers.

Another important question in this issue is irrational utilisation and pollution of water resources from Irtysh and Ili rivers within Kazakhstan. In order to solve this problem control over the utilisation of water resources is assigned to the Ministry of Environment Protection [6]. During his speech in Majilis, the Vice-Minister of Agriculture, Mr. Tolibayev pointed out that China has constructed Karamai Chanel that diverts water from the Black Irtysh, which could have detrimental effect on Kazakhstan; therefore there is no time for putting this issue aside. The problem is that both sides cannot reach mutually beneficial agreement over this vital resource. Vice Minister also said that the negotiation process with China is going with difficulty and the Chinese side is not planning to decrease irrigation. The debate over Ulken Ulasty resulted in the suggestion to divide the river with the consideration of the population living along the riverbanks. Currently there are 80000 people on the Chinese side and 5 families of herdsmen on the other side. Such suggestion from the most populous country in the world seems barely fair. He pointed out that this 80000 people village was built in 8 years [10].

In conclusion it might be deduced that the problem of transboundary rivers should not be underestimated and could result in serious economic, environmental and political consequences for the Republic of Kazakhstan in the future. It is worth pointing out that announcing 10 global challenges of the XXI century in the “Startegy Kazakhstan-2050” in December 2012, president Nazarbayev mentioned the problem of water deficit as number four threats and noted that this problem should not be politicised [11]. The year 2013 started with positive steps towards problem resolution with PRC. The Ministry of Agriculture reports that China and Kazakhstan finally started to discuss construction of waterworks facilities at transboundary rivers, during the 10th sitting of the Kazakh-Chinese Committee for Use and Protection of Transboundary Rivers in Astana on 16th January. As the result the Committee approved a plan for joint actions from the forthcoming year. As the Minister of Agriculture stated in December 2012 Kazakhstan is planning to solve the issue of transboundary rivers with China by 2015. This forecast sounds optimistic and leaves us positive about the forthcoming resolution of one of the important issues in our security.

REFERENCES

1. Kunzemann T. Water scarcity: Is the blue planet running dry? 2010 (http://knowledge.allianz.com/environment/food_water/?130/water-scarcity-is-the-blue-planet-running-dry)
2. Nazarbayev N. Critical decade, 2003, pp.240. ISBN 9965-05-683-8
3. Turysbekova A. Seven out of 8 rivers are transboundary, 2009 (<http://www.inform.kz/rus/article/232186>)
4. Global Environment Outlook (GEO-3). National Reports of Central Asia (1972-2002.) SIC ISDC, UNEP. Ashghabad, 2001
5. Ministry of Foreign Affairs, Kazakhstan
6. Izimov R. Every river has two sides, 2013 (<http://kisi.kz/site.html?id=5026>)

7. UNDP Report ‘Water resources of Kazakhstan in the new millennium’ 2004

8. Tengrinews: Balkhash lake might shrink to 10% of its size, 2013 (<http://en.tengrinews.kz/environment/Balkhash-lake-might-shrink-to-10-of-its-size-16581>)

9. Tengrinews: China may turn Kazakhstan into desert, 2013 (<http://en.tengrinews.kz/disasters/China-may-turn-Kazakhstan-into-desert-16291>)

10. Tengrinews: Kazakhstan and China discuss construction of waterworks facilities at transborder rivers, 2013 (http://en.tengrinews.kz/politics_sub/Kazakhstan-and-China-discuss-construction-of-waterworks-facilities-at-16104/)

11. Nazarbayev N. Strategy “Kazakhstan 2050: New Political Course of the Established State” 2012

12. Rahaman, M. Water wars in 21st century: speculation or reality? International Journal of Sustainable Society, 2012 Vol.4, No.1/2, pp.3 – 10

ӘОЖ 32

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ САЯСАТЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г. СЕЙІТОВА

тарих пәнінің мұғалімі, №188 орта мектебі, Жалағаш ауданы Қызылорда облысы, Аққыр ауылы

Бүгінгі таңда демократия ұғымы өзінің гректік этимологиясындағы халық билігін білдіріп қана қоймайды, демократия өз мүшелерінің тең құқықтығына негізделетін және шешімдерді көпшілік дауыспен қабылдайтын кез-келген ұйымдасу түрін қамтиды.

Қазіргі кезеңде әлемде қалыптасқан демократия – бұл өкілетті демократия. Себебі, ежелгі Грекия, Рим мемлекеттеріндегідей халықты алаңға жинап, мәселе талқылайтын тікелей демократияның заманы өтті. Халықтың саны да, мемлекеттің аумағы да, ондай жиындар өткізуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан да халық билікке өз өкілдері арқылы мемлекетті басқаруға араласып отыр.

Халықтың өз өкілдері арқылы жүргізетін билік механизмдері, олардың қызметі мен өкілеттігі, сондай-ақ нақты шектеулері, яғни демократияға қойылар шектеулер Конституцияда айқындалған. Бұл-билік формасын таңдап алушы да және оны Конституцияда тұжырымдаушы да халықтың өзі екенін көрсетеді. Әлемде қандай да бір мінсіз демократияның түрі әлі қалыптаса қойған жоқ. Әр ел оны өзінің тарихы мен дәстүріне, мәдениеті мен менталитетіне сай және әлемдік тәжірибеден үйрене отырып қалыптастырады.

Қазіргі кезде Қазақстанда 12 саяси партия, түрлі бағыттағы 5820 үкіметтік емес ұйымдар, 3340 қоғамдық қор, 1072 заңды тұлғалар қауымдастығы, 471 ұлттық-мәдени бірлестік, 40-тан астам конфессиялар мен деноминацияларды білдіретін 3340 діни бірлестік, түрлі меншік нысанындағы 6646 БАҚ ресми тіркеліп, жұмыс істейді. Осы және басқа да азаматтық қоғам институттары елді одан әрі демократияландырудың маңызды ресурсына айналды [1,896].

1993 ж. 11 мамырда идеологиялық қызмет мәселелері жөніндегі республикалық кеңесте «Біздің бағдарымыз – бірігу, қоғамдық прогресс және әлеуметтік серіктестік» тақырыбында жасаған баяндамасында және «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі азаматтық келісім мен ұлтаралық татулықтың нығаюы екенін жариялады. Бұл бағытта Қазақстанның ұлттық саясатының тұтастай тұжырымдамасын әзірлеудің қажеттілігін, себебі республикамызды мекендейтін ұлттар мен ұлыстардың өзіндік сұраныстарын зерттеуге, олардың еркін дамуына қатысты Конституция ережелерін жүзеге асыруға, бұл ретте мемлекеттік органдардың қызметі ең алдымен халықтар арасында мәдени байланыстарды дамытуға, олардың рухани бірігуіне және татулығына бағытталуы маңызды екендігіне баса назар аударылды.

Кеңесте ұлттық мәдени орталықтарға мемлекет тарапынан қолдау көрсетілетіндігі туралы айтылды. Себебі, бұл орталықтар ұлттық салт-дәстүр мен тілді, мәдениет мен тарихты сақтап қалудың бірден-бір көзі болып есептеледі. Сонымен қатар Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерінің тағдыры қазақ елімен тарихымен байланысты болғандықтан, діни наным-сенімі әртүрлі адамдар арасында татулық іздестірудің бастаушылары бола алады.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде түрлі ұлттар арасындағы келісімді, бірігуді жүзеге асыратын қызметті өз мойнына алатын үкіметтік емес құрылым құру қажеттілігі туды.

1992 ж. өткен Қазақстан халықтарының форумында Келісім және бірлесу Ассамблеясын құру идеясы көтеріліп, қолдау тапты. Ол форумның басшы органы болуы және оның құрамына барлық этникалық топтардың, партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың өкілдері, республиканың беделді тұлғалары енуі керектігі айтылды. Ассамблея ұлттық мәдени орталықтар мүшелерімен бірлесіп, әртүрлі әлеуметтік және ұлттық топтардың, конфессиялардың өзара қарым-қатынастарындағы терең процестерді зерттеу, мемлекеттегі этникалық-әлеуметтік шиеленістің алдын алу жөніндегі саясатты жүргізетіні айқындалды.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 ж. 1 наурыздағы Жарлығымен Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган - Қазақстан халықтарының Ассамблеясының мақсаты:

- ұлттық мәселені әділетті шешудің негізі ретінде қоғамдық тұрлаулықты нығайту;

- мемлекеттік тіл мен қазақ халқы мәдениетінің өзекті топтастырушысы рөлін арқау ете отырып Қазақстан

этностарын қазақстандық патриотизм, азаматтық және рухани-мәдени тұтастық негізінде шоғырландыру жолымен қазақстандық сәйкестікті қалыптастыру;

- азаматтардың өркениетті әрі демократиялық нормаларға сүйенетін саяси мәдениетін қалыптастыру;
- Қазақстан Республикасының беделін түсіруі ықтимал іс-әрекеттердің, сөз сөйлеу мен пікір айтудың алдын алу және болдырмау болып табылады.

Қазіргі жағдайда бізге ұлттық келісім, достық пен татулық, елдің бірлігі мен ынтымағы қажет. Осы ретте Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен құрылған Қазақстан халықтары Ассамблеясы қоғамды біріктіріп, елімізді мекендеген ұлттар мен ұлыстардың арасында азаматтық татулық пен қоғамдық келісімнің сақталуына негіз болып отыр. Ассамблея еліміздің тыныштығы мен өзара достық қарым-қатынас орнатудың маңызды тетігі болды. Құрылғанына он жылдай уақыт болған Қазақстан халықтары Ассамблеясы арқылы біздің қолымызға ұлттық саясатты іске асырудың қуатты құралы берілді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 ж. 26 сәуірдегі Жарлығымен Қазақстан халқының бірлігін, қоғамдағы тұрлаулылық пен келісімді нығайтудағы Қазақстан халықтары Ассамблеясының рөлін одан әрі көтеру мақсатында Қазақстан халықтары Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған Стратегиясы бекітілді.

Ассамблеяның даму Стратегиясының негізгі бағыттары жинақталған күйде қандай ұлттың өкілі болғанына, қандай дінді ұстанатынына қарамастан әрбір адамға, Қазақстанның әрбір азаматына түсінікті ұлттық келісім мен, қауіпсіздік, азаматтық бітім деген қарапайым сөздермен тиянақталады [2,76].

Стратегияда Қазақстандағы этносаралық қатынастардың қазіргі жай-күйіне талдау жасау және ұлттық саясат саласында мемлекеттің назарын аударуды қажет ететін негізгі проблемалар ашып көрсетілген. Еліміздегі ішкі саяси ахуал қазіргі кезде тұтастай алғанда тұрақтылығымен сипатталады. Сонғы жылдары ұлтаралық қатынастар айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Экономикалық және саяси реформаларды жүзеге асыру барысында жаңа әлеуметтік топтар түзілді, қоғамда ой еркіндігі мен төзімділік орнықты деуге болады. Сондай-ақ, ұлтаралық қатынастардың жай-күйіне кері әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар да жоқ емес. Осыған орай Ассамблея мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға белсене қатысуға тиіс екендігіне көңіл бөлді.

Ассамблеяның ұлтаралық қатынастар саласында таяу перспективаға арналған қызметінің базалық және басшы бағдарларының жүйеленген жиынтығы болып табылатын Стратегияның мақсаты – Қазақстан халықтары Ассамблеясының «Қазақстан – 2030» Даму Стратегиясының міндеттерін іске асырудағы, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді нығайтудағы және Қазақстан халқын, оның қуатты мемлекеттілігін, ашық азаматтық қоғам қалыптастыру процесіндегі рөлін күшейту болып табылады.

Стратегияда мемлекеттік ұлттық саясатты қалыптастыру мен іске асыру жөніндегі Ассамблея қызметінің басым бағыттары Қазақстандық сәйкестікті қалыптастыру, қоғамды одан әрі демократияландыруға жәрдемдесу, Ассамблеяны ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясат институты ретінде жетілдіру салаларындағы іс-қимылдарында кеңінен көрсетілген.

Елбасының бастамасымен елімізде демократиялық реформалар әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия жұмыс істеді. Нәтижесінде 2007 ж. Конституцияға өзгерістер енгізілді.

Президент Н.Ә. Назарбаевтың басшылығымен тарихи қысқа мерзімде қоғамдық дамудың барлық салаларында орасан зор өзгерістер іске асырылды. Атап айтқанда экономикалық дамуда, саяси институттарды құруда, халықаралық қатынастарды нығайтуда зор табыстарға қол жетті. Оның тарапынан дер кезінде жасалған бастамалар, елдің жедел де, жан-жақты дамуының қуатты факторы болды. Мемлекетіміз үшін аса күрделі кезең – өтпелі дәуірде Елбасы ұлтты ұйымдастырып, оны прогресс жолымен дамуға бағдарлай алды. Президент қоғамда өзара төзімділік пен келісімді орнықтыру үшін өз басының беделін пайдалана отырып, халықтар достығын насихаттау мен оны іске асырудан жалықпай келеді.

Конституциялық өзгерістерге сәйкес еліміздің этносаралық татулық пен достықтың, Қазақстан халықтарының ынтымағы мен бірлігінің ұйытқысы болып келген, сонымен қатар мемлекеттік маңызды мәселелерге де ат салысып отырған Қазақстан халқы Ассамблеясының конституциялық мәртебесі артып, депутаттар сайлау құқына ие болды. Өткен Парламент Мәжілісінің сайлауында Ассамблеядан 9 депутат сайланды. Қазақстан әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін өткізудің орнынан айналды. Сөйтіп, Елбасының бастамасымен этноконфессионалдық келісімнің тұтастай инфрақұрылымының іргесі қаланды [3,86].

2008 ж. қазан айында қабылданған «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заң жоғарыда аталған органның конституциялық мәртебесін бекітті. Бұл қоғам өкілдерінің Ассамблеяны бейбітшілік пен келісімнің басқарушысы, ұлттық қарым-қатынас мәселелерін ашық, жария түрде талқылауға мүмкіндік беретін институт ретінде мойындалғанның белгісі.

Қазақстанның әлем мойындаған этникааралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету жөніндегі саяси тәжірибесін қазір ұлттық азшылықтар саясатын саралап жүрген өзге елдердің сарапшылары да назарға алып отырады. Осы орайда айта кететін мәселе, Страсбург қаласында Еуропалық Кеңестің Парламенттік Ассамблеясының кезекті сессиясы өтті. Қазақстандық делегация этникааралық, дінаралық диалог мәселелері жөніндегі конференцияға қатысты. Делегация мүшелері қоғамдық келісім мен азаматтық институтты дамытудың өзге де жолдарын қарастыру қажеттігін айта келе, этникааралық және конфессияаралық келісімді қалыптастырудың қазақстандық үлгісі әралуандылықтың ортақ идеяға негізделгендігінде екендігін түсіндірді. Қазақстанның Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуші ел ретінде мәдениеттер

мен діндер арасындағы диалог пен төзімділікті қалыптастыру мәселесін көтеруді көздеп отырғандығы атап өтілді. Бұған Еуропа елдерінің парламенттік делегация өкілдері жоғары баға берді. Сондай-ақ, Қазақстанның тәжірибесіне аса қызығушылық танытып, осы бағыттағы істерге үлкен мән берілді.

Қызылорда облысын мекендейтін халықтардың шамамен 97 пайызын жергілікті ұлт өкілдері, қалғанын басқа ұлт өкілдері құрайды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев дәл атап көрсеткендей «Сыр – Алаштың анасы». Қазақтың ұлттық қаймағы бұзылмаған облысымызда қазір 9 ұлттық мәдени-орталық жұмыс істейді. Олардың достық ниеттері халықтық бірліктің біртұтас ынтымағын құрап отыр. Жалпы аймақта 15-тен аса ұлт өкілдері тұрса, сандық жағынан ең бірінші ұлттық диаспора орыстар болып табылады. Олардың облыстағы саны 12 431 адам немесе облыс тұрғындарының 2 пайызын құрайды [4, 115 б].

Жалпы ұлтаралық татулықтың сақталуы, нығаюы атқарушы биліктің ұдайы назарында. Аталмыш 9 ұлттық – мәдени орталықтың материалдық-техникалық базаларын нығайтуға баса көңіл бөлініп, іс-шаралар өткізуде әдістемлік – ұйымдастыру басқа да көмектер көрсетіліп келеді. Мәселен, 2009 жылғы мемлекеттік тапсырыс шеңберінде әлеуметтік маңызды жобалар бойынша «Ұлттық қатынастарды реттеу мен ұлтаралық қатынастар жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізудің әдістері мен түрлерін жетілдіру» тақырыбындағы әлеуметтік қызмет жұмысын ұйымдастыру үшін бюджеттен 1 114 649,4 теңге қаржы берілді.

Оның жемісі этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін жетілдірудің 2006-2010 жылдарға арналған бағдарламасымен өткізілген «Сырдария – бірлік пен ұлттар достығының арнасы» атты ұлттық өнер фестивалінде көрініс тапты. Онда түрлі ұлттар мен ұлыстардың тілін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін жаңғырту, ұлттар арасындағы достық, этносаралық қарым-қатынасты нығайту жолдарын шынайы білдіріп, қазақстанның болашағы берік бірлікте екенін жан-жақты ашып берді [4, 116 б].

Конституциялық реформаларда бейнеленген түбегейлі өзгерістер еліміздің қоғамдық-саяси дамудың жаңа кезеңіне қадам басқанының дәлелі. Бұл қағидаттар мемлекеттік билік жүйесін өз тәжірибеміз негізінде одан әрі демократияландыруды қамтамасыз етті.

Ел болып есейіп, өзімізге деген сенімімізді нығайтып, тарих сынынан тайсалмай өтіп, өзіміздің қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктерімізге негізделген – Қазақстан жолына түсіп, ҚР деген мемлекеттің іргетасын орнатып, әлеуметтік-құқықтық мемлекет құрдық.

Ассамблея мен облыстағы татар, өзбек, шешен, неміс ұлттық мәдени, «Славяне» мәдени орталықтары, көрістердің облыстық қауымдастығы ұлттық салт-дәстүрлердің, тілдердің, мәдениеттің сақталуына, этносаралық қатынастарды үйлестіруге, рухани-мәдени байланыстарды дамытуға өзіндік үлестерін қосып келеді.

Қазақстанның ұлт саясатындағы негізгі бағыт – Қазақстан халықтары Ассамблеясы Стратегиясы мен шақырылған сессия мәжілістерінің міндеттерін іске асыру болып табылады.

Саяси процестердің даму барысындағы бұрын байқала бермеген ұлтаралық қатынастардағы пайда болған проблемалардың туындауы, Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтумен қатар жүріп келеді. Бір мемлекеттік саяси жүйеде бұл проблемаға байланыста әртүрлі, тіпті қарама-қайшы көзқарастар пайда болды. Бұл көзқарастарды қорғаушы күштер этностардың құқықтары мен бостандықтары жөніндегі мәселелерге байланысты түрліше түсініктер қалыптастырды.:

Атап айтқанда:

- өз ұлтының мүддесін қорғау тұрғысынан қалыптасқан түсінік.
- дуалистік модель тұрғысындағы түсінік (қазақ және орыс этносы).
- қазақ этносы және славян этностары мен т.б. этникалық азшылықтардың мүдделеріне нұқсан келтірмеуге

бағытталған ұлттық проблемаларды ымыраластық пен консенсус арқылы шешіп отыратын диалектикалық прагматикалық түсінік [5, 13 б].

Қоғамдық тұрақтылықты сақтау мәселесі көп жағдайда республикамыздағы екі ірі этнос: қазақ пен орыстар арасындағы қарым-қатынасқа тығыз байланысты. Дегенмен қазіргі таңда этникалық құрылымды дуалистік нұсқа тұрғысынан ғана емес, үш негізгі этнодемографиялық топтар бойынша зерттеу қажет. Олар: қазақтар, славяндар және этникалық азшылық топтары [5, 15 б].

Қазіргі кезде ұлттық мәселенің күн тәртібінен түспеуіне кейбір саяси партиялар мен қоғамдық саяси қозғалыстар және олардың ұлттық идеяны ұрандатып жүрген жетекшілері әсер етеді.

Мемлекет басшылығы тарапынан жүргізіліп отырған этносаралық қатынастардың даму бағыттары Қазақстан ұлттарының тарихи болашағына арналған алғышарттар жасап отыр.

Қазіргі уақытта ұлт өкілдері жоғары білім алуға, қызметке тұруға және билік орындарына қол жеткізуге ұмтылып отыр. Түрлі этнос өкілдері жаңа экономикалық рынок ішінен өздеріне тиімді орын іздейді. Республикадағы ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығына дәнекер болатын факторлар: экономикалық реформалардың жемістілігі, мемлекеттің территориялық және саяси тұтастығы тұрғысындағы мәселелердің оң шешім табуы және барлық этностардың мүдделерін ескеріп отыратын әлеуметтік-психологиялық факторлардың кең қанат жаюы болып табылады.

Қазақстан Республикасын мекендейтін халықтардың барлығы дерлік «есте жоқ ескі» заманнан бірлік пен татулықты алдыңғы кезекке қояды. Сондықтан осындай қымбат дәстүрді сақтау, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу еліміздің әрбір азаматына зор міндеттер жүктейді. Ұсыныс:

1. Қазақстандағы басқа ұлт өкілдерінің тарихы мен мәдениетінен мол мағлұмат беретін еңбектер қазақ тілінде жарық көрсет:

2.Теледидар арқылы басқа ұлт өкілдерінің тарихы, мәдениеті, жеке тұлғалары жөнінде Ресей, Корея, Германия, Түркия, Грекия т.б. мемлекеттердің қазіргі тарихымен байланыста хабарлар көптеп шығарылса;

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұмағазиев Е. Қазақстан Республикасының ұлттық, мемлекеттік, кәсіби және өзге де мерекелері/Ертай Жұмағазиев. -Аламаты: Арыс баспасы, 2009. - 272б.
2. Сағымбайұлы К.Қазақстан халықтары Ассамблеясының стратегиясы: саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту мәселелері /Қазақстандағы этносаралық қатынастар: проблемалары және тарихи тәжірибе. Қызылорда, «Тұмар», 2003. - 64б.
4. Әлмесхан мәтен Болатбек. Ел-Жұрт һәм Елбасы. Наш лидер. Алматы, 2010. -300 б.

УДК 338.48

СОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

В.Ю. СЕНДЕЦКАЯ
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
А.Г. ЦАРЕГОРОДЦЕВА
профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Туризм - это относительно новое и поэтому не до конца исследованное явление.

Под словом «туризм» следует понимать временные выезды (путешествия) граждан Республики Казахстан, иностранных граждан и лиц без гражданства с постоянного места жительства в оздоровительных, познавательных, профессионально-деловых, спортивных, религиозных и иных целях без занятия оплачиваемой деятельностью в стране (месте) временного пребывания.

И, естественно, чтобы люди могли заниматься туризмом, путешествовать, необходимо организовывать этот процесс. Но организация путешествий, в свою очередь, требует хорошо отлаженной и организованной системы управления труда на предприятиях туризма.

Труд в управлении туризмом является специфическим видом деятельности и требует особого внимания и усердия. Он не похож на организацию труда на любом другом предприятии даже той же самой системы «человек-человек».

Прежде всего, неотъемлемой частью труда на предприятии туризма является постоянное и близкое общение с огромным количеством различных людей. А у каждого из этих людей свой характер, свои привычки и свой взгляд на происходящее вокруг, следовательно, сотрудник должен всегда быть вежлив, должен уметь слушать и, что особенно важно, понимать клиента. Он должен быть приветлив, но в меру, так как некоторых людей может неимоверно раздражает «вечная» улыбка на лице собеседника. Сотрудник должен уметь создавать радужную обстановку и уметь заметить то, чем можно заинтересовать клиента.

То есть в какой-то мере каждый сотрудник предприятия туризма должен быть немного психологом. Поэтому целесообразно включать эту дисциплину изначально в программу образования в учебных заведениях и, в дальнейшем, уже руководству компании целесообразно устраивать различные тренинги и курсы, связанные с различными психологическими приёмами и психологией в целом.

Ведь чем лучше сотрудник поймет клиента и, соответственно, предложит ему нужный товар, тем больше шансов, что клиент купит предложенное и ещё не раз вернется именно в эту фирму. А также посоветует её своим друзьям.

А это уже составляющий элемент маркетинга и, следовательно, рекламы, которая также крайне важна. Ведь, в сущности, вся продукция на туристическом рынке не нова, никогда такой не являлась и вряд ли будет являться. И как раз тут очень важен отдел маркетинга в составе предприятия, так как именно в него входят отделы пиара и рекламы.

Отдел пиара создает впечатление о фирме и всячески указывает на её уникальность и неповторимость. Отдел рекламы, в свою очередь, активно рекламирует продукцию, различные акции, выгодные предложения и так далее. Ведь всем известно, что даже один и тот же тур у разных турфирм абсолютно не одинаков: трансфер, размещение, экскурсионные программы - всё это и многое другое различается, в первую очередь, по качеству.

Так же немаловажным фактором является пространство офиса и его тоже нужно правильно организовать. Именно с этим у большинства нынешних турфирм имеются проблемы: всё заставлено столами, заваленными различными бумагами, все сотрудники сидят рядом и не имеют должного места для принятия клиентов и спокойного разговора с ними, кругом шумно и неуютно.

Как было сказано выше, важна радужная обстановка. А она не возможна без правильно организованного пространства.

Поэтому необходимо, чтобы каждый сотрудник имел своё огороженное пространство с местом для принятия клиентов (даже перегородок будет достаточно), важно, чтобы была зона для ожидания и так далее. Возможно, тихая, спокойная музыка или же звуки природы (такие, как пение птиц) будут являться хорошим и

умиротворяющим фоном. Но чтобы всё это работало «как часы» и не давало сбоев, нужна хорошая организация и управление. Поэтому необходима хорошая кадровая служба, служба маркетинга, различные тренинги и курсы повышения квалификации, на которые необходимо отправлять абсолютно всех работников, и, в первую очередь, хорошее руководство.

Как стало видно, управление в сфере туризма - это отличный от остальных вид деятельности, требующий усердия и умения, поэтому важно, чтобы человек, который берётся за это, был хорошо образованным и отлично знал сферу своей деятельности.

Таким образом, хорошо организованная работа сотрудников и офиса в целом - один из основных элементов успешной деятельности предприятия.

Туризм является одним из факторов, влияющих на развитие других областей общественного производства, так как удовлетворение потребностей в отдыхе, которое является важной целью туризма, осуществляется не только туристскими предприятиями, но и предприятиями других отраслей общественного производства.

В последнее время туризм приобрел значение социального явления. Он перешёл из категории элитного продукта в категорию продукта, доступного потребителю. На начальном этапе своего развития туризм рассматривался как элемент социально-культурного влияния. В наши дни он считается экономическим и массовым социальным явлением. Сфера туризма является важнейшей и составной частью экономики любого демократического государства.

Вопросы организации и управления в сфере туризма рассматриваются в работах таких авторов, как Кабушкин Н.И., Дурович А.П., Балабанов И.Т. и других.

Эффективное функционирование системы туризма невозможно без планирования, регулирования, координации и контроля со стороны структур, ответственных за его развитие. Это обуславливает необходимость разработки и реализации туристской политики.

Туристская политика - это система методов, мер и мероприятий социально-экономического, правового, внешнеполитического, культурного и иного характера, которая осуществляется парламентами, правительственными, государственными и частными организациями, ассоциациями и учреждениями в целях создания условий для развития туристской индустрии, рационального использования туристских ресурсов, повышения эффективности функционирования системы туризма.

Таким образом, туризм является специфической формой деятельности людей, которой обязательно нужно управлять. Поэтому процесс управления в сфере туризма должен опираться на ряд особенностей данной отрасли. В соответствии с этим можно выделить ряд общих черт, характерных для управления в сфере туризма:

- во-первых, при планировании туристской деятельности во главу угла должны ставиться нужды, потребности и желания конечных потребителей. С учётом этого и определяется сфера приложения труда любого туристского предприятия. Речь идёт о том, удовлетворяет ли туристская фирма нужды промежуточных потребителей (посредников), или это может быть государственный заказ. В связи с этим дислокация туристского предприятия (в силу его тяготения к непосредственному конечному потребителю) определяется, с одной стороны, месторасположением основного контингента потребителей туристского продукта, а с другой - месторасположением рекреационных ресурсов, которые являются практически основным фактором (частью) туристской отрасли;

- во-вторых, непервичность туристской услуги. Хотя в современном мире значение туризма как средства восстановления сил и здоровья огромно, туристский продукт не стал еще товаром первой необходимости и вряд ли станет им в ближайшей перспективе. Кроме того, на туристских услугах больше, чем на прочих платных услугах, сказывается изменение покупательской способности населения. На развитие туризма также сильно влияют политические и экологические явления;

- в-третьих, в туристской отрасли гораздо большее значение имеет маркетинг. Это связано с тем, что продавец туристской услуги, не имея возможности представить её образец-эталон (как это практикуется при реализации товаров), должен найти аргументы в пользу своего товара - услуги, а это можно сделать только при хорошо налаженной системе маркетинга. Кроме того, в связи с непостоянством качества услуги, субъективизмом в её оценке возникает необходимость её постоянного контроля, то есть эта функция менеджмента приобретает особую значимость. Одна и та же туристская поездка может быть по-разному оценена двумя разными людьми, что иногда вызывает недоразумения во взаимоотношениях между туристской фирмой и клиентами. В этой связи менеджмент туризма должен быть сосредоточен в направлении создания системы СОРИ (система сбора, обработки и распространения информации);

- в-четвертых, туристская услуга уникальна (повторить её во всех аспектах не представляется возможным). Это маршрут поездки, условия обслуживания, стоимость и так далее. Даже два тура по одному и тому же маршруту у одной и той же фирмы часто проходят по-разному (это и состояние транспортного средства, события в стране пребывания и тому подобное).

Туризм - это деятельность лиц, которые путешествуют и осуществляют пребывание в местах, находящихся за пределами их обычной среды, в течение периода, не превышающего одного года подряд, с целью отдыха, деловыми и прочими целями. В производственно-обслуживающем процессе туризма выделяют формы, виды и разновидности туризма.

Являясь сложной социально-экономической системой, туризм подвержен влиянию со стороны многочисленных факторов, роль которых в каждый момент может быть различна. На эффективное

функционирование системы туризма оказывают влияние развитие туристской индустрии и разработка туристской политики.

Таким образом, рассмотренные социальные факторы в организации и управлении в сфере туризма имеют немаловажное значение, определяющее развитие индустрии в целом. Правильное понимание персонала, работающего в сфере туризма, данного аспекта определяет не только корпоративную культуру внутри коллектива и правильный выбор системы управления, направленную на эффективную деятельность предприятия, но и на безопасность клиентов использующих услуги той или иной организации индустрии туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балабанов И. Т. Экономика туризма: Учебное пособие для студентов вузов, эконом. спец. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 174 с.
2. Дурович А. П. Маркетинг в туризме: Учебное пособие для студентов вузов. - 3-е изд., стер. - Минск: Новое знание, 2003. - 495 с.
3. Ефремова М. Эффективность коммуникационных процессов в сфере туризма (семантика, дефиниции в терминологическом аппарате) // Маркетинг. - 2004. - N 2. - С. 88-102.
4. Бабушкин Н. И. Менеджмент туризма: Учебник для студентов вузов специальности «Экономика и управление социально-культурной сферой». - 3-е изд., испр. - Минск: Новое знание, 2002. - 408 с.
5. Карчевская Е.Н. Организация международного туризма: Практическое пособие / Е.Н. Карчевская. – Гомель: ГГТУ, 2003. - 25 с.
6. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник для образоват. учреждений турист. профиля / В.А. Квартальнов; Рос.междунар. акад. туризма. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 315с.: табл. - Библиогр.:с. 308-309.
7. Крупенина Т. Социальные проблемы развития индустрии туризма. // Управление персоналом. - 2001. - №5. - С. 38-43.
8. Организация туризма: Учеб. пособие для студентов вузов по специальности "Экономика и упр. соц.-культур. сферой" / А.П. Дурович, Н.И. Кабушкин, Т.М. Сергеева и др.; Под ред. Н.И. Кабушкина и А.П. Дуровича. - Минск: Новое знание, 2003. - 630с.
9. Туризм как объект управления: Учебник для студентов вузов туристического профиля. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 301 с.

УДК 316.282:2

МАКС ВЕБЕР О СОЦИАЛЬНОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ РЕЛИГИИ

Т.К. СЕРГАЗИНОВ
преподаватель, СОШ № 6, г. Павлодар

Религия - организованное поклонение высшим силам. Религия не только представляет собой веру в существование высших сил, но устанавливает особые отношения к этим силам: она есть, следовательно, известная деятельность воли, направленная к этим силам. В древности существовало несколько точек зрения на происхождение слова «религия» (лат. religio). Так, знаменитый римский оратор, писатель и политический деятель I в. до н. э. Цицерон считал, что оно является производным от латинского глагола *relegere* (вновь собирать, снова обсуждать, опять обдумывать, откладывая на особое употребление), что в переносном смысле означает «благоговеть» или «относиться к чему-либо с особым вниманием, почтением». Отсюда и самое существо религии Цицерон видел в благоговении перед высшими силами, Божеством [1][2]. Известный западный христианский писатель и оратор Лактанций считал, что термин «религия» происходит от латинского глагола *religare* (связывать), поэтому религию он определял как союз человека с Богом [1][2]. Подобным же образом понимал существо религии и блаженный Августин, хотя он считал, что слово «религия» произошло от глагола *reeligere*, то есть воссоединять, и сама религия означает воссоединение, возобновление когда-то утерянного союза между человеком и Богом [2]. Современные исследователи зачастую соглашаются с точкой зрения на происхождение слова «религия» от глагола *religare* [1][3]. Существование религии как социального феномена на протяжении веков является общепринятым фактом. Ее значимость как социального явления была очевидна для многих социологов. Но спорным вопросом в обсуждении религии как социального фактора являлась его роль на изменения в обществе и функции, которые она выполняет. Религия являлась предметом исследований таких знаменитых социологов как К. Маркс, Э. Дюркгейм, П. Сартр и многих других. Данная работа посвящена взглядам Макса Вебера на религию, и ее социальных корнях. Научное наследие Макса Вебера охватывает широкий спектр как теоретических, так и практических вопросов, относящихся к социологии, политической экономии, праву, религии, философии и истории. Его творчество оказало воздействие на множество современных исследователей, вызвало огромное число споров и дискуссий. Его можно по праву отнести к наиболее влиятельным мыслителям нашего времени. Причем Веберовское наследие до сегодняшнего дня является источником разнообразных интерпретаций. Исследования Вебера в области религии начались с работы "Протестантская этика и дух капитализма" и завершились большими историко-социологическими экскурсами,

посвященными анализу мировых религий: индуизма, буддизма, конфуцианства, даосизма. Он характеризовал религию как способ придания смысла со-циальному действию: в качестве явления культуры она задает и поддерживает соответствующие смыслы. Тем самым вносит "рациональность" в объяснение мира и в повседневную этику. Иррациональность соотносится с рациональностью, бессмысленность со смыслом. Религия концентрирует смыслы, на ее основе переживание мира переходит в мирознание, в котором вещам придается определенный смысл. Мир становится ареной действия демонов, душ, богов, сверхъестественных сил. Неоднородные элементы действительности сплетаются в систематизированный космос. Данные эмпирического опыта объединяются более или менее рациональным способом в представлении о мире, которое квалифицирует происходящие события как бессмысленные или бессмысленные. Особое значение в человеческой жизни имеют отдаленные цели, и прежде всего цель всех целей, синтезирующая другие более частные. Эту цель задает основополагающая нравственно-религиозная идея спасения, воздаяния за беды, невзгоды и несчастья, пережитые человеком в жизни. Религиозная интерпретация мира является средством освоения многочисленных смыслов окружающей действительности для формирования адекватных смыслов действия. В этом случае иррациональность воспринимается в форме переживания многих возможностей поведения, разнообразных вариантов в способах действия. Верование обеспечивает религиозное осмысление повседневной жизни людей. Религия создает иерархически построенную систему норм, в соответствии с которой одни действия разрешены, другие запрещены, и тем самым определяет моральные позиции по отношению к миру. Религия воспитывает у своих последователей способность рационализации окружающей действительности. Вебер поставил проблему религиозности различных сословий и классов, стремился найти связь особенностей их религиозности с условиями жизни и деятельности. Особенность религии крестьян обусловлена их тесной связью с природой, носит во многом магический характер. Жизнь крестьян зависит от органических процессов и природных явлений, по своему экономическому характеру не предполагает какую бы то ни было систематизацию. А потому они только тогда становятся носителями религии, когда им угрожает пролетаризация или порабощение со стороны внутренних (фискальной или помещичьей) или внешних (политических) сил. Военная власть (рыцарское сословие) и вообще все феодальные власти обычно нелегко становятся носителями рациональной религиозной этики. Жизнь воина не располагает ни к мысли о благостном провидении, ни к следованию системным этическим требованиям надмирного Бога. Такие религиозные понятия, как "грех", "спасение", "смирение" не только далеки от чувства собственного достоинства представителей всех господствующих слоев, прежде всего военной знати, но даже оскорбляют его. Внутреннее принятие смерти и иррациональность человеческой судьбы для воина — дело повседневности, а шансы и события потустороннего бытия настолько заполняют его жизнь, что он неохотно принимает религию. Он ожидает от нее защиты от злых сил, церемоний, адекватных его сословной принадлежности, не отвергая, впрочем, и молитвы о победе или счастливом пребывании после смерти на небесах с другими героями. Среди чиновников, бюрократия всегда наблюдалась склонность к религиозности, связанной с надеждой на спасение. Господствующая бюрократия является носителем, с одной стороны, трезвого рационализма, с другой — идеала дисциплины и "порядка" как абсолютного мерила ценности. Обычно бюрократию (характеризует презрение ко всякой иррациональной религии и вместе с тем сознание ее необходимости для сохранения послушания. Еще римские чиновники занимали эту позицию — такова она и сейчас. Часто утверждают, будто Вебер стремился опровергнуть исторический материализм и объяснял процесс экономического развития воздействием религии вместо того, чтобы принять, что религии служат надстройкой общества, основой которых являются производственные отношения. По сути же мысль Вебера заключается в другом. Он хотел доказать, что поведение людей в различных обществах может быть понятно лишь в рамках их общего представления о своем существовании, что религиозные догмы и их толкование - составная часть их видения мира, что необходимо понять эти догмы, чтобы понять поведение индивидов и групп, и в частности их экономическое поведение. Также Вебер хотел доказать, что религиозные концепции -определяющий фактор экономического поведения и следовательно, одна из причин экономического развития общества. С точки зрения Вебера существует не просто капитализм, а различные формы капитализма, т.е. всякое капиталистическое общество отличается особенностями, подобных которым нет в других обществах того же типа. И в таком случае применима методология идеальных типов. Протестантская этика Вебер излагает в пяти пунктах Вебер М. Протестантская этика и "дух капитализма" // Избр. произв. М.: Наука, 1990. с. 71: Есть Бог, который создал мир и который им правит, но который непостижим для конечного разума людей; Бог заранее предопределил каждому из нас спасение или осуждение на погибель, мы же своими действиями бессильны изменить предначертание Божье; Бог создал мир во славу себе; Человек, которого он предопределил к спасению или гибели, должен трудиться на преумножение славы Божьей и на создание царства Божьего на этой земле; Дела мирские, человеческая природа, плоть относятся к категории греховности и гибели, спасение же даруется человеку свыше как Божья благодать. Религиозное видение такого рода, во-первых, исключает всякий мистицизм.[6] Эта концепция носит антиритуальный характер и склоняет человеческое сознание скорее к признанию естественного порядка вещей, которые наука не только может, но и должна изучать. Тем самым она благоприятно влияет на развитие научных изысканий и противостоит идолопоклонству. Главным для Вебера является его анализ религиозного мировоззрения, то есть той позиции, которую люди избрали по отношению к бытию, рассматривая свое существование в свете своих верований. Вебер особо подчеркивал наличие тесной интеллектуальной и экзистенциальной связи между интерпретацией

протестантизма и неким экономическим поведением. Это родство между духом капитализма и протестантской этикой делает осмысленной ту форму, в которой поведение может ориентироваться на определенное представление о мире. Исследование Вебера открывает позитивное и научное понимание влияния ценностей и верований на человеческое поведение. Рассматривая индивидуальный облик мировых религиозно-этнических систем, Вебер дает их классификацию Вебер М. Протестантская этика и "дух капитализма" // Избр. произв. М.: Наука, 1990. с. 116, в соответствии с тем, какие именно социальные слои явились их главными носителями: носителем конфуцианства является организующий мир бюрократ; индуизма - упорядочивающий мир маг; буддизма - странствующий по миру монах; ислама - покоряющий мир воин; христианства - бродячий ремесленник. Вебер классифицирует религии также и на основании различного отношения к миру. Так, для конфуцианства характерно принятие мира, и напротив отрицание мира характерно для буддизма. Некоторые религии принимают мир на условиях его улучшения и исправления (христианство, ислам). Другие исследования Макса Вебера в области религиозной социологии посвящены Китаю, Индии и античному иудаизму.[8] Они представляют собой наброски сравнительной социологии мировых религий по его методологии отнесения к ценностям. С точки зрения Вебера, для китайского мироощущения характерно понятие материальной рациональности. Материальная рациональность более разумна чем рациональность протестантская. Однако она противоречит типичному капиталистическому развитию. Если общество живет в соответствии со своим представлением о мире, соблюдает традиционный образ жизни, то это означает, что общество существует, имея строго определенные цели и установленный стиль жизни. В рамках такого мироощущения возможна организация эффективного труда. Целью такого труда не будет произвести как можно больше и потребить как можно меньше. Его целью будет другое: работать ровно столько, сколько необходимо, но не больше, чем требуется для достижения. Процесс рационализации имел место и в Индии. Однако эта рационализация совершалась внутри ритуалистической религии и в рамках представлений, основным началом которых было переселение душ. Религиозный ритуализм, по Веберу, является сильно действующим принципом социального консерватизма. Ритуализм, как его понимает Вебер, и такая устойчивость внутренних связей - это два представления одного и того же фундаментального явления Вебер М. Протестантская этика и "дух капитализма" // Избр. произв. М.: Наука, 1990. с. 127.[14] По мысли Вебера, ритуалистическое начало может быть преодолено благодаря воздействию пророческой идеи. С точки зрения Вебера, над обрядово-ритуальным консерватизмом может взять верх дух пророчества. Отправная точка религиозной истории человечества - мир, полный магического. Магическое начало было изгнано прочь; мир, в котором существует капиталист, представляет собой материальный и живой мир, находящийся в распоряжении человека. В материальном мире религия находит себе место лишь в глубине. Силами, носящими одновременно религиозный и исторический характер, которым удалось разрушить ритуалистический консерватизм и разорвать тесные связи между харизматическим началом и миром вещей, стали идеи пророчества. В религии они представляют собой революционные силы, потому что обращены ко всем людям, а не к членам какой-либо одной национальной или этнической группы, потому что коренным образом отменяют этот мир от другого, мир вещей от харизмы. Однако тем самым пророческое начало в религии ставит трудные для человеческого разума проблемы. В своих социологических исследованиях Макс Вебер пытался провести типологизацию основополагающих религиозных воззрений, призванную дать ответ на принципиальные вопросы, которые пророки призваны донести. Он противопоставляет два основных типа религиозного действия: мистицизм и аскетизм. Аскетизм Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Введение // Работы М. Вебера по социологии религии и идеологии. М., ИНИОН РАН, 1985. с. 95 в свою очередь имеет два рапных начала: аскеза внутримирская и внемирская. Протестантская этика являет собой безукоризненный пример мирской аскезы, то есть пример поведения, выходящего за пределы нормы, но не в целях получения удовольствия и наслаждения жизнью, а в целях выполнения земного долга. Наряду с мыслью о том, что во всей эволюции человечества доминирует противоборство между двумя основными началами: магическим - у первобытных, Вебер развил основополагающую мысль о различии категорий человеческой деятельности.[15] Философия ценностей Вебера является описанием мира последних ценностей, к которым ведет эволюция истории. Любая религия должна была в любую эпоху находить компромисс между требованиями религиозных принципов и внутренними потребностями определенных областей деятельности. Нашлось двойственное противоречие между религией и миром науки. «Там, где рациональное эмпирическое исследование последовательно проводило расколдование мира и превращало его в основанный на каузальности механизм, оно со всей остротой противоречило этическому постулату, согласно которому мир упорядочен Богом и, следовательно, этически осмысленно ориентирован. Ибо эмпирически и тем более математически ориентированное воззрение на мир принципиально отвергает любую точку зрения, которая исходит в своем понимании мира из проблемы "смысла"» Вебер М. Социология религии (типы религиозных сообществ) // Работы М. Вебера по социологии религии и идеологии. М., ИНИОН РАН, 1985. с. 134. Вместе с тем наука ведет к духовному кризису. Религиозное мировоззрение придавало смысл существам, событиям, нашему индивидуальному предназначению. Ученый же знает, что никогда не получит окончательного ответа, т.к. позитивная наука по своей сущности не может быть завершённой. Сегодня, по мнению Вебера, люди находят ответ на эти главные вопросы только в своем собственном решении, при том, что оно одновременно и произвольно и каждый должен решить, «кто для него Бог и кто дьявол». М. Вебер, определивший в исследовании религии в качестве основы не решение проблемы генезиса, а, как следствие, изучение ее ранних форм, не рассматривал вопрос о сущности религии. Он изучал только условия и следствия, исходя из субъективных

переживаний, представлений, целей отдельного индивида. Вебер подчеркивал, что культовые действия всегда имеют посторонние цели. Методы сравнения и классификации, к которым он прибегал, требовали постоянного противопоставления феноменов религиозного сознания. В соответствии со своим методом, Вебер выбирал предмет исследования, изучая религии развитых обществ. Он стремился доказать, полемизируя с марксистской школой, что религиозные убеждения, религиозная этика были основными стимулами развития экономики капитализма, следовательно, не экономические отношения в обществе определяют формы общественного сознания, в том числе и религии, а наоборот. Социальная теория М. Вебера исходит из индивида, из его субъективной осмысленности своих действий. Работа "Протестантская этика и дух капитализма" показывает глубину мысли М. Вебера. Многие из того, что он нам дал в своих работах и исследованиях, широко используются в средствах массовой информации и в научной среде, что очередной раз показывает значимость его работ для нашего времени. В качестве вывода можно сказать, что религия не может существовать вне общества, что порождает её. А, чтобы понять процессы, протекающие, в обществе следует понять саму суть религии, её влияние на общество. Ведь каждая религия отражает потребности людей на определенных этапах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жуковский, Копцева, Пивоваров, 2006, с. 8
2. Осипов А. И. Путь разума в поисках истины. — М.: Издание Сретенского монастыря, 2002.
3. Religion. Online Etymology Dictionary.
4. Вебер М. Хозяйство и общество / Пер. с нем. под научн. ред. Л. Г. Ионина. — М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2003. 267с.
5. Вебер М. Социология религии. Типы религиозных сообществ // Избранные произведения. М., 1990. (перевод М.И. Левиной). 180с.
6. Вебер М. Социология религии. // М. Вебер. Избранное, Образ общества. М., 1994. 704с.
7. Кравченко А.И. Социология. - М.: Логос, 2005. - 478 с.
8. Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера. - М.: НОРМА, 1988. - 234 с.
9. Немировский В.Г. История социологии. Учебное пособие для вузов. - М.: Владос, 2005. - 345 с.
10. Садовников О.К. Новейший словарь религиоведения. - М.: Владос, 2010. 567 с.
11. Федотова В.Г., Кросс Ш. Православие, Вебер и новый русский капитализм // Общественные науки и современность. - 2006. - № 2. - С. 41-52.
12. Лобье П. Социология религиозного феномена: Э. Дюркгейм, М. Вебер, В. Шмидт / Патрик де Лобье. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000.
13. Макс Вебер. Биография, основные идеи [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://marsia.ru/359/519/4140/4385/>.
14. Общая социология. Хрестоматия / Сст. Здравомыслов А.Г., Лапин Н.И. М.: Высшая школа, 2006. - 783 с.
15. Вебер М. Протестантская этика и "дух капитализма" // Избр. произв. М.: Наука, 1990

ӘОЖ 321.1 (574)

ҚАЗАҚСТАН ҚАУІПСІЗДІК САЯСАТЫНДАҒЫ ҰҚШҰ-НЫҢ ОРНЫ МЕН РОЛІ.

Б.С. СЕРІКБАЕВ

«Назарбаев орталығының» ғылыми қызметкері, Астана қ.

XX ғасырдың соңында Кеңес үкіметінің ыдырауымен халықаралық қатынастарда үлкен өзгерістер орын алды. Геосаясаттағы екіполярлық жүйе құлап, орнына АҚШ бастаған бірполярлық жүйе орнады. Әлем халқын алаңдатып келген «қырғикабақ соғыс» келмеске кетті.

Бұл аталған өзгерістер әлемдегі қауіпсіздік пен тұрақтылық мәселесін толығымен шеше алмады. Дүниенің әр түрліінде орын алған аумақтық қақтығыстар мен ланкестік, экстремистік әрекеттер, заңсыз қару-жарақ саудасы бұрынғыдан көбеймесе, азайған жоқ. Өз кезегінде бұл аталған мәселелер тәуелсіз мемлекеттердің ішкі саяси тұрақтылығына нұқсан келтіріп, әлемнің әр түрліінде орын алған саяси төңкерістер, этносаралық қақтығыстар мен соғыстарға алып келді.

Аталған қауіп-қатерлер ТМД мемлекеттерін де айналып өткен жоқ. Тәжікстандағы азаматтық соғыс, Армения мен Әзірбайжан арасындағы Таулы Карабах мәселесі, Ауғанстандағы үздіксіз соғыстың салдары Орталық Азия мен Ресей аумағында қару-жарақ пен есірткі саудасының өршіп, ішкі саяси тұрақтылыққа төнген қауіпті арттырды. Сондықтан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап бұрынғы КСРО мемлекеттері өз қауіпсіздігі мен ішкі саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуге күш салды. Осы мақсатта 1992 жылы 15 мамырда Ташкент қаласында Армения, Қазақстан, Ресей, Қырғызстан, Тәжікстан мен Өзбекстан мемлекеттері Ұжымдық қауіпсіздік келісіміне қол қойды. Кейінірек бұл келісімге 1993 жылы 24 қыркүйекте Әзірбайжан, аталған жылдың 9 қыркүйегінде Грузия мен 1993 жылдың 31 желтоқсанында Беларусь қосылды. Келісім 1994 жылы 20 сәуірден күшіне еніп 5 жыл мерзімге жасалды.

Бұл ұйымның құрылуына мемлекеттердің қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау мәселесімен қатар Ресейдің геосаяси тұрғыдан НАТО-ның шығысқа дамуын тежеу пайызы мен ТМД мемлекеттерінің біраз бөлігінде өзінің ықпалын ұстап тұру саясаты да жатыр.

1999 жылы 2 сәуірде Мәскеуде өткен Ұжымдық қауіпсіздік кеңесі Сессиясында Ұжымдық қауіпсіздік келісімін келесі 5 жыл мерзімге ұзартуға қол қойылды. Алайда, Өзбекстан, Грузия мен Әзірбайжан мемлекеттері келісімді ұзартудан бас тартып, осы жылы Өзбекстан ГУАМ ұйымына қосылды. ГУАМ-ның құрылуымен ТМД аумағында қауіпсіздікті сақтау мәселесінде басты екі ұйым жұмыс жасады.

В. Путин билік басына келгеннен бастап Ресейдің өңірдегі саяси белсенділігі артты. ҰҚШҰ күрделі реформаларға ұшырады.

2002 жылы 14 мамырда Мәскеуде өткен басқосуда Ұжымдық қауіпсіздік келісімін халықаралық Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына өзгертуге шешім қабылданды. Ұйымның негізгі міндеттері: жаңа трансұлттық қауіптерге қарсы тұру, орын алып отырған немесе ықтимал аймақтық және шағын қалыптасушы қауіптердің алдын алу, халықаралық лаңкестікпен, экстремизммен, қару-жарақ пен есірткінің заңсыз айналымымен, ұйымдасқан қылмыспен, жаппай қырып-жою қаруын таратумен күрес болып белгіленді.

2004 жылы 2 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы жанынан ҰҚШҰ-на бақылаушы мәртебесі берілді. ҰҚШҰ аймақтық әскери-саяси ұйым ретінде БҰҰ-мен әріптестікте дами бастады. 2006 жылы 16 тамызда Сочиде өткен басқосуда Өзбекстанның ҰҚШҰ-на қайта мүшелігі қабылданды. Бұл жерде Әндіжандағы қантөгістен кейінгі Өзбекстан сыртқы саясатының батыстан бұрылып, ТМД мемлекеттерімен интеграцияға ұмтылуын атап өткеніміз жөн.

ҰҚШҰ аясында қабылданған маңызды шешімдердің қатарында 2009 жылы 4 ақпанда Мәскеуде қабылданған Жедел әрекет ету ұжымдық күштерін құру келісімін айта аламыз. Бұл келісім бойынша ҰҚШҰ-ның тұрақты әскері құрылып, олар мемлекеттердің біреуіне әскери қатар төнген жағдайда бірлесіп, тойтарыс беру, заңсыз қару мен есірткі айналымына қарсы тұру және лаңкестік, экстремистік әрекеттердің алдын алу, табиғи апат орын алғанда жәрдем көрсетумен шұғылданады.

Әскер құрамы:

Ресей: 98-ші гвардиялық әуе десанты дивизиясы (Иваново) және 31-ші гвардиялық десанттық шабуылдаушы бригадасы (Ульяновск).

Қазақстан: Аэроұтқыр әскердің 37-ші десанттық шабуылдаушы бригадасы (Талдықорған)

Белорусия: 1 спецназ бригадасы.

Армения, Қырғызстан мен Тәжікстан бір батальоннан ие. Әскер құрамына сонымен қатар Төтенше жағдайлар министрлігі әскері мен Ішкі істер министрлігінің спецназ отрядтары кіреді. Әскер өз мемлекеттерінің басшылығына бағынады. Ортақ міндеттерді атқару кезінде ҰҚШҰ мүшелерінің келісімі бойынша қызмет етеді. Бірыңғай формамен жарақталып, өз қызметін атқару барысында ТМД және ҰҚШҰ байрағы астында жұмыс жасайды. Жыл сайын ҰҚШҰ әскерлерінің жаттығулары мен ортақ іс-шаралары ұйымдастырылып келеді. Бұған Қазақстан әскерлері белсенді түрде ат салысып, еліміз ТМД мемлекеттерінің әскери интеграциясында басты акторлардың бірі ролін атқаруда. ҰҚШҰ әскерлерінің өткізген әскери жаттығулар тізбесі төмендегідей:

1) Рубеж-2004, Рубеж-2005, Рубеж-2006, Рубеж-2007, Рубеж-2008, Рубеж-2009, Рубеж-2010, Рубеж-2011;

2) Взаимодействие-2003, Взаимодействие-2006, Взаимодействие-2008, Взаимодействие-2009, Взаимодействие-2010, Взаимодействие-2011;

3) Центр-2008, Центр-2011.

Өзбекстан ұйым аясында өзінің тұрақты әскерін ұстауға қарсы шығып, тек Өзбекстан мемлекетіне қатысы бар шараларға ғана қатысатынын мәлімдеді.

Бұдан басқа Орталық Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында ҰҚШҰ аясында 2001 жылы тамыз айында арнайы әскер тобы құрылған. Әскер құрамы 10 батальоннан тұрады. Оның 3 батальоны Ресей, 2 батальоны Қазақстан тарапынан жарақталса қалған мемлекеттер бір батальоннан есептелген. Жеке құрамның жалпы саны 4 мың әскер. Ұжымдық күштердің өзінің әуе күштері бар. Ол Қырғызстан аумағында орналысып, 14 тікұшақ пен 10 ұшақтан жарақталған.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында әлемде орын алған лаңкестік әрекеттер, Ауғанстан мен Ирак елдеріндегі соғыс, Украина, Грузия, Қырғызстандағы екі саяси төңкеріс пен Ливия және Мысырдағы араб көтерілістері халықаралық қатынастарда бейбітшілікті реттеудің жаңа жолдарын қарастыру қажеттігін көрсетуде. Бұл жолда БҰҰ реформалауды ұсынған, әлемдегі бір орталық пен бір күшке сүйенген бірполярлық жүйеден арылып, көпполярлық жүйеге өтуді негізге алған бастамалар аз емес. Көпполярлық жүйе халықаралық қатынастардағы экономика, саяси және әскери саладағы жаңа акторлар ролінің біртіндеп күшейуімен қалыптасып та келе жатыр. Бұған айқын дәлел Елбасымыз көрегендікпен ұсынған Еуразиялық интеграция, Шанхай Ынтымақтастық ұйымының құрылуы мен Кедендік Одақтың күшіне енуі, ҰҚШҰ ролінің артуы мысал бола алады.

ҰҚШҰ ТМД аумағындағы қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтауда БҰҰ-мен әріптестік деңгейде жұмыс жасауға ұмтылуда. Кейбір сарапшы-ғалымдар Қырғызстандағы көтеріліс кезінде ҰҚШҰ өзінің әскери күштерін жібермеуін саяси қателікке бағалауда. Егер қабылданған бұл шешімге талдау жүргізетін болсақ астарында бір мемлекеттің ішкі саясатына араласпау мәселесі жатыр. Біріншіден, әлеуметтік жағдайдың төмендігінен орын алған халықтың бас көтеруіне ҰҚШҰ әскерін қарсы қолдану арқылы бір мемлекеттің ішкі ісіне араласу ұйымның мақсаты мен міндетіне жатпайды. Екіншіден, Қырғызстан мемлекеттік шекарасын бұзып, шет мемлекеттен басып кіру әрекеті болған жоқ. Үшіншіден, көтерілістен кейінгі Қырғыз еліндегі қираған ғимараттарды қалпына келтіру, жоғалған адамдарды табу, гуманитарлық көмек мәселесінде ҰҚШҰ-на мүше мемлекеттер

кеңінен қолдау мен жәрдем көрсетті. Сондықтан, ҰҚШҰ басшылығы қабылдаған шешімнің дұрыстығын уақыт дәлелдеп берді.

Бүгінгі таңда кейбір сарапшылар ҰҚШҰ болашақта НАТО-ға қарсы әскери ұйым ретінде қалыптасуы мүмкін деген баға беруде. Алайда, ҰҚШҰ мүше мемлекеттер НАТО-ға қарсы шығу арқылы өз сыртқы саясатында түбегейлі бір өзгеріс жасауға мүдделі емес. Қазақстан жағдайында мемлекетіміздің сыртқы саясаттағы жетістіктерінің негізі болған көпвекторлы бағыттан бас тарту еліміз үшін тиімсіз екені белгілі. Ұйымға мүше өзге мемлекеттер де АҚШ пен Европандан айтулы көлемде экономикасына инвестиция тартып отырғандықтан мұндай қадамға баруы екіталай. Бұл жағдайда еліміз халықаралық қатынастарда өз қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтауға күш салып, аймақтағы өзінің стратегиялық мүмкіндіктері мен ұлттық мүддесін қорғайтын саясат ұстанғаны дұрыс. Сондықтан Қазақстан ҰҚШҰ қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуші аймақтық ұйым ретінде одан әрмен дамып, өз қызметінде халықаралық қауымдастықтың барлық акторларымен тең дәрежеде әрекет етуіне күш салуы керек. Қазақстан ҰҚШҰ мен НАТО арасында әріптестік орнатып, екі ұйымның өзара қарым-қатынасының дамуына ықпал етуі тиіс. Бүгінгі таңда НАТО мен ҰҚШҰ арасында тең дәрежедегі әріптестік орнады деп айта алмаймыз. ҰҚШҰ белсенділігіне қарамастан НАТО ТМД мемлекеттерімен аталған ұйым аясында байланыс орнатқаннан, жеке екіжақты әріптестікті дамытуды қалайды.

Қазақстан жағдайында ҰҚШҰ арқылы Орталық Азияда Ресейдің геосаяси ықпалының артуына да белгілі бір дәрежеде тосқауыл құра білген жөн. Бұл мақсатта қазірге дейін атқарылған жұмыстар да аз емес. 1994 жылдан Қазақстан НАТО ұйымының «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасына қатысып келеді. Бағдарлама аясында еліміз 1996 жылдан бастап ұйымның әскери жаттығуларына қатысады. Қазақстан әскерлерінің қатысуымен өткен алғашқы жаттығу 1996 жылы тамыз айында АҚШ-тың Солтүстік Коралина штатында өтті. 2002 жылдан Қазақстан мен НАТО Әріптестіктің жеке жоспары бойынша жұмыс жасап келеді. Қазақстанның НАТО ұйымымен қарым-қатынас жасау саясатының астарында мемлекетке Ресей мен Қытай тарапынан төнген геосаяси қауіпті азайту мақсаты жатыр. НАТО мен жасалған Әріптестіктің жеке жоспары бойынша егер елімізге Қытай не Ресей тарапынан қауіп төнген жағдайда Қазақстан НАТО-ның толыққанды мүшелігіне қабылданады.

Сонымен бірге мемлекетіміздің ҰҚШҰ мен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше болуының астарында Қазақстанға НАТО тарапынан төнетін қауіптің алдын алу мақсаты бар. Қазақстанның геосаяси орналасуы көпвекторлы саясат ұстанып әлемдік державалар арасындағы аласалмақты ұстап отыруға міндеттейді. Орталық Азия аумағында әлемдік державалардың саяси салмағының артып кетпеуін бақылауда ұстап, олардың геосаяси ойындарында ұлттық мүддемізді қорғай алуымыз қажет.

Қауіпсіздігімізді қорғаудың бірден-бір жолы Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциясына қадам жасау. Елбасымыз 2005 жылғы Қазақстан халқына жолдауында: «Біздің алдымызда таңдау түр: бірі – әлемдік экономиканың мәңгілік шикізаттық қоржыны болып қалу, екіншісі тағы бір империяның келуін күту немесе Орталық Азияның барынша интеграциялануына қарай қадам жасау.

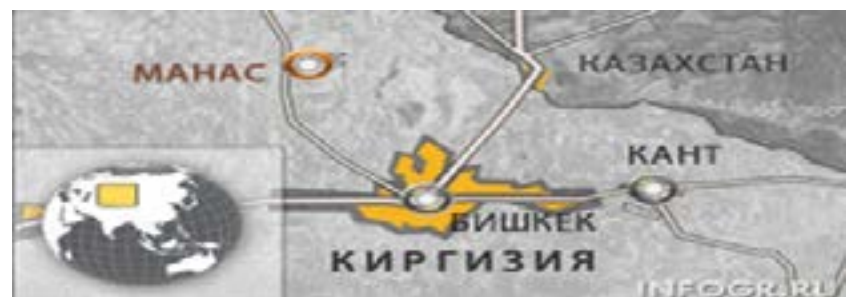
Мен осының соңғысын ұсынамын.

Бұдан былайғы интеграциялануымыз - біздің өңіріміздің тұрақтылығына, прогреске, экономикалық және әскери-саяси тәуелсіздікке апаратын жол. Тек осындай жағдайда ғана біздің өңірді әлем құрметтейтін болады. Тек сонда ғана біз қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, лаңкестік пен экстремизмге қарсы пәрменді күрес жүргізетін боламыз» - деп Орталық Азия Одағы бастамасын көтерген болатын.

Алдағы уақытта НАТО арқылы Қазақстанның Орталық Азиядағы түркі әліміне өз ықпалын тигізу мүмкіндігіне бағыт бұруымыз керек. Бұл жерде Түркия мемлекетінің НАТО-ға толыққанды мүшелігін ескергеніміз жөн. Географиялық орналасуы жақын, тілі мен діні, мәдениеті бір Орталық Азия мемлекеттерін экономикалық, саяси және әскери тұрғыдан жақындастырып, бір ұйымның астына біріктіру Қазақстан үшін тиімді. Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерінің бірігіндегі көшбасшы болуға мүмкіндігі де жеткілікті. Бұл бастамаға Қытай мен Ресей тарапының қарсы саясат ұстану қаупі бар. Мұндай саяси қысым орын алғанда Қазақстан НАТО қолдауы мен оған мүше бауырлас Түркияның ықпалын шебер пайдалана білуі керек.

2012 жылдың мамыр айында АҚШ президенті Барак Обаманың Ауғанстанға жасаған сапарына талдау жүргізген сарапшылар 2014 жылдың соңында АҚШ Ауғанстан аумағынан өз әскерлерін толығымен шығаруды жоспарлап отырғанын мәлімдеуде. Егер АҚШ әскерін өңірден шығаратын болса Орталық Азия мемлекеттері үшін қауіпсіздік мәселесі туындайды. Аймаққа келетін заңсыз қару мен есірткі саудасы артатын сөзсіз. Мұнымен қатар 2014 жылы Қырғызстандағы АҚШ жалға алып отырған Манас әуежайының келісім мерзімі бітеді. Қырғыз билігі әскери базаны одан әрмен ел аумағында қалуына мүдделі емес және Манас әуежайының тағдыры ҰҚШҰ мемлекеттері талаптарын ескере отырып шешілетінін атап өтуде.

1 карта - Қырғызстанда орналасқан Манас әуежайы мен Ресейдің Кант әскери базасы

Бұл жерде 2011 жылы желтоқсан айында Мәскеуде өткен басқосуда ҰҚШҰ мемлекеттері аумағында әскер мен әскери базаларды орналастыру ұйым мүшелерінің барлығының келісімімен жүзеге асатын құжатқа қол қойылғанын атап көрсету қажет. Осы арқылы Ресей АҚШ пен НАТО-ның ТМД аумағындағы ықпалын азайтуға тырысуда. ҰҚШҰ аясында Ресей сыртқы саясатының тағы бір көрінісі Ресей Сыртқы істер министрі Сергей Лавровтың 2012 жылы сәуір айындағы Тәжікстанға жасаған сапарын айтуға болады. Екіжақты келіссөз нәтижесінде Тәжікстан өз аумағында орналасқан Ресейдің 201-ші әскери базасын 2014 жылдан кейін де қалдыруға келісімін берді. Әскери база ҰҚШҰ Жедел әрекет ету ұжымдық күштерінің құрамына кіретінін ескерсек, алдағы уақытта Орталық Азия қауіпсіздігін сақтауда ҰҚШҰ-ның орны одан әрмен арта түсетінін болжауға болады. Бұған тағы бір дәлел Ресей Мемлекеттік Думасына 2011 жылдың қорытындысын жасаған В. Путин алдағы уақытта Ресей сыртқы саясатындағы басты бағыт ТМД мемлекеттерімен интеграция болатынын ашып көрсетті. Бұл Путин Президенттік билікке келгеннен кейін ҰҚШҰ аясындағы әскери интеграция белсенді жүргізілетінін болжауға мүмкіндік береді.

ҰҚШҰ-мен әріптестікті дамытуға Қазақстан да мүдделі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 11 қазандағы №161 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының әскери доктринасында халықаралық әскери ынтымақтастықтағы басым бағыттар қатарына ҰҚШҰ көрсетілген. Доктринада: «Бірыңғай қорғаныс кеңістігін құру және ұжымдық әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігерді шоғырландыру, сондай-ақ ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымының күштері мен құралдарын одан әрі дамыту қажеттілігіне негіздей отырып, ҰҚШҰ-ға мүше мемлекеттермен әскери және әскери-техникалық ынтымақтастық саласындағы нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыруды аяқтау» деп ел қорғаныс саясатының бағытын анықтап көрсеткен.

2012 жылы мамыр айының басында Астанада ҰҚШҰ Қорғаныс министрлерінің кездесуі болып, бірқатар маңызды құжаттарға қол қойылды. 2012 жылдың 3-6 мамыры аралығында Астанада «KADEX-2012» халықаралық әскери көрмесі ұйымдастырылды. Бұл көрмеге әлемнің 29 мемлекетінен 250 компания өкілдері қатысты.

Саясатта дос жоқ, тек қана ортақ мүдделер ғана бар. АҚШ бастаған НАТО, Ресей бастаған ҰҚШҰ мен Қытай бастаған ШЫҰ болсын барлығының астарында Орталық Азиядағы геосаяси үстемдігін арттыру мен ұлттық басымдықтарын қорғау ниеті жатыр. Қазақстан бұл ұйымдармен интеграцияға түсіп, белсенді қарым-қатынас жасауға мүдделі. Себебі, ХХІ ғасыр бүкіл әлем интеграцияға ұмтылған ғасыр. Еліміз ұлттық мүддесі мен тәуелсіздігін сақтап, Орталық Азиядағы көшбасшылық ролін нығайту жолында аталған державалардың геосаяси тартыстары мен өзара бәсекесін ұтымды пайдалана білуі керек. Қазақстанның географиялық орналасуы мен қойнауындағы байлығы, халқының аздығы мен жерінің кеңдігі Елбасымыз бастаған көпвекторлы бағыт пен әлеммен қатынаста салмақтың басын тең ұстайтын сара жолды ұстануды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының әскери доктринасы.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2005 ж., ақпан.
3. Н.Ә.Назарбаев «Бейбітшілік кіндігі» А., 2002ж.
4. Қ.Тоқаев. «Беласу», А., 2003ж.
5. Збигнев Бжезинский «Великая шахматная доска» (Господство Америки и его геостратегические императивы) Перевод О. Ю. Уральской М.: Междунар. отношения, 1998г.

УДК 351/354

РЕФОРМА ГОСАППАРАТА ЯПОНИИ

Ш.Б. ХАЛИКОВА

преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Успешное развитие японского общества в послевоенный период стало одной из причин повышенного интереса к японской модели государственного управле-ния. 1990-е годы прошли в Японии под знаком

крупномасштабных реформ государственного управления и центральное место в реформе системы управления занимала организационная реформа центрального правительства.

Структура нового правительства позволяет сделать выводы о двух основных отличиях новой системы от старой.

Во-первых, произошло существенное сокращение числа «внешних» (независимых) управлений, которые ранее входили в состав канцелярии премьер-министра в качестве ее внешних органов и возглавлялись государственными министрами. Бывшие внешние управления либо вошли в состав канцелярии кабинета министров (например, управление по освоению Окинавы), либо обрели статус министерства (например, управление по охране окружающей среды), либо вошли в состав новых министерств (как управление национальных дорог).

Во-вторых, обращает на себя внимание укрупнение министерств за счет слияний нескольких бывших объединений мощных министерств и ведомств (министерство дорог и коммуникаций, министерство общих дел и др.), а также сокращение общей численности министерств в составе кабинета министров с 12 до 10.

На современном этапе в числе важнейших задач административной реформы стоит сокращение на 10% численности госслужащих центрального аппарата управления. Следует отметить, что по сравнению с другими развитыми странами в Японии значительно меньше государственных служащих. Они составляют лишь 8,1% общего числа работающих. Для сопоставления: в Германии - 15,1%, во Франции - 22,6% [1].

Большое внимание в принятой правительством программе уделяется введению меритократических принципов в работу государственных служащих, повышению их материальной заинтересованности, большего учета личных способностей сотрудников. Известно, что приоритет в системе оплаты труда традиционно отдавался принципу «оплаты по старшинству», который снижал стимулы к работе у рядовых сотрудников. Теперь же систему заработной платы предполагается перестроить таким образом, чтобы она учитывала три компоненты трудового вклада работника: его личных способностей, степени ответственности и результатов труда. Учет личных способностей работника будет осуществляться с помощью постоянной тарифной ставки, в то время как учет трудовых достижений - путем начисления дополнительных премиальных, размер которых варьируется в зависимости от результатов оценки работы за определенный период. Наконец, для учета служебной ответственности предполагается ввести систему должностных тарифных рангов. Для повышения объективности и качества оценки способностей и результатов труда предполагается использовать сразу несколько инспекторов по оценке, которые в обязательном порядке должны пройти специальный курс обучения. В каждом из ведомств, кроме того, предполагается создать специальные структуры для приема жалоб по поводу необъективной оценки.

Во многом эффективность государственного регулирования экономики объясняется высоким профессионализмом, гибкостью и ответственностью государственных служащих, обеспечивающимися, прежде всего, отработанным механизмом их подготовки, стержнем и фундаментом которой являются пять известных во всем мире японских систем, основанных на традициях и философии нации. Они определяют и пронизывают систему подготовки госслужащих, начиная с отбора будущих чиновников и заканчивая их увольнением.

В структуру пяти великих японских систем, цементирующих стройную систему подготовки госслужащих, входят: система пожизненного найма; система кадровой ротации; система репутаций; система подготовки на рабочем месте; система оплаты труда [1, с.267].

В Законе о государственной службе определены условия непригодности для поступления на госслужбу. Если такой человек случайно все же попадает на госслужбу, он проработает не-долго. Японская система оперативно выявляет данное противоречие. В результате работника увольняют. К лицам, не имеющим права работать на госслужбе, относятся:

- недееспособные;
- неспособные, то есть те, кто по японским законам лишены права распоряжаться имуществом и собственностью; лишившиеся и лишены свободы; уволенные ранее с работы, в том числе в частном секторе, в дисциплинарном порядке;
- участвующие в деятельности организаций, занимающихся подрывной деятельностью [2].

В настоящее время в Японии наблюдается тенденция постепенного сокращения числа ограничений для поступающих на государственную службу. Прежде всего, здесь речь идет о второстепенных условиях при приеме на госслужбу, таких, как возраст, национальность, гражданство.

Государственные служащие Японии подразделяются на две категории:

- 1) госслужащие правительственных (центральных) органов (министерств, ведомств, комитетов, управлений и так далее). Они, в свою очередь, подразделяются на две большие группы:
  - государственные служащие, участвующие в принятии решений и постановке задач (это так называемые особые госслужащие);
  - госслужащие, реализующие и выполняющие принятые решения и поставленные задачи (их называют обычными госслужащими);
- 2) госслужащие местных органов управления (власти).

К первой категории государственных служащих относятся министры и их заместители. В Японии у каждого министра - только два заместителя: один политик (как и министр), депутат, является особым госслужащим, другой выполняет функциональные обязанности министерства и принадлежит к обычным госслужащим первой

COOPERATION OF KAZAKHSTAN AND RUSSIA WITHIN THE INTEGRATION PROCESSES

O.A. SHEGIRBAYEV
graduate student, KIMEP University, Astana c.

Since acquiring independence in 1991, Kazakhstan sought a closer integration with the Russian Federation. In strategy «Kazakhstan – 2030» and other documents President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev enlisted some potential advantages of such integration and moreover defended a policy of so-called Eurasian integration. Nazarbayev argued “I have formulated, and will continue to promote the idea of Eurasian unity which, I believe, has a strategic future. Kazakhstan cannot realize its great transit potential alone, and no any other neighboring country can. This should be done jointly, in close and mutually beneficial co-operation”[1].

At present cooperation of Kazakhstan and Russia is based on the strong legal base including more than 300 bilateral agreements and contracts which allow solving versatile problems of two countries, as on integration, interstate, intergovernmental, and on territorial levels. One of the main Treaties from the list is the 1992 Treaty on friendship, cooperation and mutual assistance defining main principles of mutual relations between two countries.

However, turning back to the beginning of the 1990s it should be noted that starting from the collapse of the Soviet Union, Russia did not intend to reintegrate with former post-soviet Central Asian republics [2]. According to some analysts, political and economic backwardness of the post-Soviet region was one of the main reasons of decreasing interest of Russia in the beginning of the 1990s.[3]. Moreover, Graham Smith states that during 1991-1993 Russia had Western orientation in its foreign policy and made intensive steps to liberalize the economy in the Western manner. Local conditions and unpreparedness of personnel were not accounted for, and as a result this policy led to economic problems and finally was frustrated. Nevertheless, since 1993 Russian Government became more interested in the rebuilding of the relations with its nearest neighbors, who could create some threat for the southern regions of Russia due to their internal socio-economic problems.[4]

Moreover, Russian politicians realized that if Russia wants to continue to play a leading role on the international arena and save its status of Great Power, the country must have allies. Therefore, starting from the mid 1990's the gradual restoration of the old bonds started with the aim of creating an alliance with the countries of the former USSR.[5]

One of the main regional integration associations which unite approximately all post-Soviet republics including Russia and Kazakhstan is the Commonwealth of Independent States (CIS). It is one of the most important political organizations on the territory of the former Soviet Union. This organization was founded in 1991 with the aim of regulation of relations between the countries and strengthening of cooperation between them. Leszek Buszynski states that after the collapse of the USSR Russia was struggling to regain its positions within CIS, which in some extent was created as a supranational body with the Russian dominance in it.[6]

In the early 1990s several steps to integrate this organization into a single economic space were taken and the creation of an economic union of 12 CIS states in 1993-1994 was one of the first steps. The first phase of it was the establishment of a free trade zone, the main results of which was the creation of the Customs Union of Kazakhstan, Russia and Belarus, in January 20, 1995. Then it included new members: Kyrgyzstan in 1996 and Tajikistan in 1999. Further in 2000 it was decided to transform this organization into the Eurasian Economic Community (EurAsEC).

Despite this, CIS has not been able to consolidate as a functioning integrated union. One of the main problems of the CIS lays in the lack of political will, absence of strict decision mechanisms and its inefficiency[7]. The question of ineffectiveness of the CIS was raised before, for instance at a meeting of heads of governments in Kishinev in 1997. At that meeting the representatives of all member countries stated that the activities of the CIS are ineffective in dealing with common urgent problems[8]. Examples of the Nagorno Karabakh conflict in the 1990s, as well as the Russian-Georgia war in August 2008, clearly demonstrated the weakness of the CIS.[9]. Another problem is the reluctance of the CIS member states to go for integration within the Commonwealth due to the rejection of a supranational authority control in this organization (Iscandarov, 2007). According to Leszek Buszynski (2004), supremacy of Russia in this controlling structure is obvious and no single country wants to become some kind of Russian appendage. At the moment, this structure serves more as a platform for negotiations, which some experts believe is already a positive factor.

In addition, with the advent of the new century, the member countries decided to intensify work in the structure. For this reason, in 2000, the heads of five states, members of the Customs Union of 1995 (Russia, Belarus, Kazakhstan, Tajikistan and Kyrgyzstan), decided to transform this Union into the EurAsEC. The purpose of this association is to create conditions for the formation of the single Customs Union (CU) for all member countries. The similarity of the economies should ensure a painless and seamless integration of national economies into one large complex. Moreover, there is possibility for further geographical expansion in the future.¹⁰

Furthermore, in 2009 all major activities to create an enabling framework for CU were held, including the creation of a common customs code. In 2010 the CU was formed in accordance with the Treaty of 6 October 2007. This organization establishes a common customs territory, within which customs duties and restrictions of economic nature, with the exception of special protective, antidumping and countervailing measures shall not apply. Moreover

категории. Среди обычных правительственных (центральных) госслужащих - начальники департаментов, отделов, секторов министерств, специалисты и так далее. Примерно такая же шкала действует в отношении государственных служащих местных органов. Общая численность госслужащих в Японии составляет около пяти млн. человек, из них центральные госслужащие - 25,8%, госслужащие местных органов - 74,2% [1, с.157].

Ежегодно Управление по делам персонала изучает уровень оплаты труда госслужащих по всем градациям и ступеням с учетом их квалификации, образования и так далее по сравнению с заработками работников производственного (частного) сектора. Для этого обследуются частные предприятия с численностью работающих более 100 человек. В Японии всего свыше 4 млн. предприятий, из них для корректировки уровня оплаты труда государственных служащих изучается 38 107 предприятий. В соответствии с Законом о статистике частный сектор обязан предоставить достоверную информацию по заработной плате сотрудников, так как от этого зависит динамика оплаты труда госслужащих [3].

Эти данные публикуются в печати, сравниваются с уровнем оплаты труда на госслужбе, и она приводится в соответствие с ними. Таким образом, уровень оплаты труда госслужащих прямо пропорционально зависит от оплаты труда в производственном секторе. Если растет зарплата в производственной сфере, значит, увеличиваются макроэкономические показатели страны (ВВП, ВНП), поскольку оплата труда работников предприятий тесно связана с конечными производственными результатами. Следовательно, есть экономическая и моральная основа для адекватного повышения окладов государственным служащим, которое утверждается решением парламента. Если, наоборот, заработная плата работников производственного сектора сокращается, то соответственно делаются пересчеты в сторону уменьшения окладов госслужащих.

Хотя, предложения правительства и содержат некоторые радикальные идеи, общее направление реформы не свидетельствует о коренной перестройке системы государственной службы. Прежде всего, обращает на себя внимание отсутствие или недостаток детального описания конкретных реформаторских шагов; многие общие фразы об «универсальном характере», «стратегизме», «подвижности», «прозрачности» системы госслужбы так и остаются малопонятными и абстрактными понятиями.

Поучителен японский опыт борьбы с коррупцией, который доказывает, что отсутствие единого кодифицированного акта, направленного на борьбу с коррупцией, не препятствует эффективному решению проблемы. Нормы антикоррупционного характера содержатся во многих национальных законах. Одним из главнейших направлений борьбы с коррупцией здесь является кадровая политика. Государственное администрирование построено на принципе меритократии и ориентировано на службу. Японским чиновникам гарантирована достойная оплата труда [4].

В целом в Японии приоритетными в сфере борьбы с коррупцией стали:

- 1) меры политической экономии (подотчетность политического руководства, реформа финансирования политических партий и кампаний);
- 2) реформа государственной службы (достойная оплата труда, система стимулов, принцип меритократии);
- 3) обеспечение гражданских свобод (система социально-правового контроля и морального воздействия на политиков со стороны гражданского общества).

Таким образом, следует отметить некоторые принципиальные особенности сложившейся в Японии в сфере административного реформирования:

Во-первых, нельзя не признать специфику административной реформы в Японии. Если в англо-саксонском варианте административная реформа всегда шла в направлении «защиты прав индивидуума против государственной власти», то в Японии, как, кстати, и в большинстве скандинавских стран, больший вес приобрели идеи «государственной власти в интересах общественного развития». Иными словами, конечной целью реформы выступали не интересы отдельных рядовых граждан, которым никогда не отдавался приоритет на протяжении всех исторических этапов развития, но интересы общества в целом, основанные на стремлении не проиграть в жестком соперничестве за лидерство в мировом сообществе.

Во-вторых, административные реформы в Японии шли гораздо более медленными темпами, нежели в США и Западной Европе.

Не вызывает сомнения тот факт, что решение обозначенных проблем не может быть достигнуто за счет краткосрочных мероприятий и представляет собой долгосрочную цель реформы системы государственного управления в соответствии с новыми требованиями эпохи. Важным условием достижения этой цели является структурно-функциональная реорганизация кабинета министров, наделение министерств и ведомств новыми функциями в соответствии с требованиями дерегулирования экономической и общественной жизни страны, изменениями в мировой экономике, новыми задачами экономической, научно-технической и социальной политики.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Handbook on Japan's civil service statistical overview. - Токио, 2012. – С.168.
- 2 Капанов К.Х. Номенклатурные механизмы власти как феномен политических изменений в Казахстане // Саясат. – 2001. - №9. – С.59-65.
- 3 Волгин Н.А. Японский опыт решения экономических и социально-трудовых проблем. - М.: Экономика, 1998. – С.115.
- 4 Гилевская М.А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия / Дальневосточный государственный университет // www.crime.vl.ru.

CU introduces a unified customs tariff and other common measures regulating trade in goods with the third countries.¹¹

In 2011 the internal borders of three core-countries of the CU (Kazakhstan, Belarus and Russia) have been changed, now there is one common outer border of CU. This means that there is no custom borders and no customs tariffs inside the CU; it were transferred to the external border of CU.¹² The basic tariff rates at this outer boundary of the Customs Union are regulated by the Russian side.[13]

Since 2012 CU evolved into a Common Economic Space (CES). From 2010 to 2012 the all legal base which formed CES was adopted by the member states. Now, in order to prepare all necessary documents and agreements to the development of the CES the Plan of action to implement the agreements forming the CES was approved by the EurAsEC Interstate Council (the supreme body of the Customs Union) in 15 March 2011. The Plan includes the preparation and adoption of 13 international treaties, and 42 other documents (reports, plans, events, etc.) and also the implementation of the parties to be more than 70 mandatory measures for 17 basic agreements forming the CES till the end of 2015. All these measures will provide the full value work of the CES since January 1st 2016.[14]

CES is the next (after the Customs Union) level of integration of Kazakhstan, Russia and Belarus. It provides free movement of goods, services, capital and labor, as well as a coherent macroeconomic policy[15]. This project is extremely important, because it is the initial stage of development, the so-called core, which consists of the three most developed states of the Eurasian Economic Community (Kazakhstan, Belarus and Russia). According to plans, when this "core" will become strong enough, the organization will begin its expansion by inviting new members into the CU.

Another round of development of this structure is the creation of the Eurasian Economic Union (EEU), of the three core-states. This Union will be the result of evolutionary development of the CU and CES in a more extensive association. If the CU and CES mean the free movement of goods, services, labor, and capital for members of these associations, the EEU, in its turn, can be considered as a valid economic union, in a manner of European Union on its first stages of development.

Initially, plans for the creation of this organization were announced by Vladimir Putin in his article published in the Russian newspaper "Izvestia", in October 2011, entitled "New integration project for Eurasia - a future that is born today". In this article Vladimir Putin clearly shows his vision of the future development of the integration processes in the borders of CES, particularly the creation of EEU. Except his personal vision of future, Vladimir Putin clearly stated that this project will be one of the main priorities for Russian Government for the near future. Also, as Vladimir Putin states, economic integration will move faster than in Europe due to the experience of EU, which can be used by politicians of Kazakhstan, Belorussia and Russia [16].

According to Vladimir Putin EEU is tighter integration on the new value, political and economic basis - transition in the borders of the Customs Union and Common Economic Space for closer coordination of economic and monetary policy, i.e. valid economic union.

Economic union in its turn, according to the common definition is a common market involving more than one nation based on a mutual agreement to permit the free movement of capital, labor, goods and services. An economic union can also require the coordination of various social, fiscal and monetary policies among participating nations.

A month later, the Presidents of the three countries met in Moscow and signed several documents that govern the work of the Commission of the EEU that is one of the first steps to the creation of EEU. This is a supranational body started its work from January 1 2012 and replaced the Commission of CU; by 2015 the parties decided to create the EEU. These initiatives show a clear and deliberate policy of Russia, with the aim of integration with the close neighbors.

The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev at December 19, 2012 at the final briefing after the meeting of the EurAsEC Interstate Council and the Supreme Eurasian Economic Council said that the Eurasian Economic Union will be established gradually, without excessive lead.

He also added: "Today, we finally decided that the 17 documents for the formation of CES, and additionally 52 agreements will be accepted. In 2013 a plan of further gradual work, and by the middle of 2014 will be adopted, we will prepare a draft of the creation of Eurasian Economic Union, and hope that 1 January 2015 the Union will be created" [17].

President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, speaking with a Message "Strategy" Kazakhstan-2050 ": a new policy of established state", said: "We will strengthen the Customs Union and the Common Economic Space. Our next goal - to create the Eurasian Economic Union".

"In this case we are talking about is very clear that the political independence of the country is immutable, and no one should infringe on it. And the questions within the Customs Union and the Single Economic Space and the Eurasian Economic Union can be solved only by consensus, without the consensus of the three countries no issue can not be solved"- President stated [18].

Also talking about the current problems of the functioning of the CU and CES it is should be noticed, that according to the deputy chairman of the Foreign Affairs Committee of the Federation Council of the Federal Assembly of Russia Valery Shnyakin the costs of operation and functioning on the the first stages of the Common Economic Space (CES) may extend during three years.

In particular, he noted that the first phase of the EEA and the effect will take place in any case. But the costs of the first stage can be felt for three years [19].

Also, at this time, some skeptics believe that this integration is re-sovietization of the former Soviet Union. Thus, in particular, former U.S. Secretary of State Hillary Clinton said that re-sovietization threatens those countries that participate in the creation of the Eurasian and the Customs Union. She also said that the United

States intends to interfere with this process taking place on the post-Soviet space, and regard it as an attempt to revive the Soviet Union.

"Russia is directed toward re-sovietization of the region. This is not necessarily to be called the Soviet Union. This will be called the Customs Union and the Eurasian or something the like. We know that the purpose of this, and try to develop effective methods in order to slow or prevent it "- Financial Times magazine quoted Clinton [20].

At the same time, the President of Kazakhstan N.Nazarbayev in his address to the diplomatic corps, dispelled the fears of the foreign community on the possible reincarnation of the Soviet Union.

"We continue to move towards a common goal. I want to stress again that the Eurasian integration, which is on my own initiative, has never been and never will be aimed at the reincarnation of any political alliance, including the Soviet Union," - Nazarbayev said at a meeting with the heads of diplomatic missions and international organizations accredited in Astana.

He also stated the: "Eurasian integration - this is our strategic advantage over the global challenges of the third industrial revolution. We intend to make a joint push to new technologies and practices. Moreover, Kazakhstan, Russia and Belarus remain independent states" [21].

REFERENCES

1. Nazarbayev N. (1997) Presidential Address to the People of Kazakhstan, Flourishing, Security and Prosperity for all Kazakh Citizens, Long-term Development Strategy Kazakhstan-2030, October.
2. http://www.ca-c.org/journal/09-1997/st_03_babak.shtml
3. <http://www.analitika.org/article.php?story=20071011120127571>
4. The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism. Graham Smith, Transactions of the Institute of British Geographers. New Series, Vol. 24, No. 4 (1999), pp. 481-494.
5. "CSTO as a system of a collective security", A.Alyayev, Observer, #1, 2007
6. "Russia and the CIS in 2003: Regional Reconstruction", Leszek Buszynski, Asian Survey. Vol. 44, No. 1 (Jan. - Feb., 2004), pp. 158-167.
7. <http://ru.journal-neo.com/node/8912>
8. "Status and prospects of the CIS in the present conditions", Iscandarov A., problems of management, #4 (25), 2007
9. <http://www.rbc.ua/rus/top/2008/08/12/412209.shtml>
10. <http://www.trend.az/regions/casia/kazakhstan/2075907.html>
11. <http://www.tsouz.ru/AboutETS/Pages/default.aspx>
12. <http://www.tsouz.ru/news/Pages/Default.aspx>
13. <http://www.pwc.ru/ru/tax-consulting-services/legislation/Tamozhenny-sojuz-Rossii-Belorussii-Kazakhstana.jhtml>
14. <http://www.evrases.com/customunion/eepr>
15. <http://ria.ru/economy/20101202/303670670.html>
16. <http://izvestia.ru/news/502761>
17. <http://www.inform.kz/rus/article/2520037>
18. <http://inform.kz/rus/article/2518863>
19. <http://www.zakon.kz/4523584-izderzhki-funkcionirovanija-pervogo.html>
20. <http://www.lawinrussia.ru/node/208327>
21. http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-razyyasnil-glavam-zarubejnyih-dipmissiy-zadachi-evraziyskoy-226896/

УДК 581.5

ДИНАМИКА ВЕЩЕСТВА КОВЫЛЬНО-БЕЛОПОЛЫННОЙ АССОЦИАЦИИ И ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА ЕГО ЗАПАС

Ж.Г. БЕРДЕНОВ

магистрант Актюбинского государственного университета имени К. Жубанова,

г. Актюбе, Казахстан

Е.Х. МЕНДЫБАЕВ

к.б.н., доцент, Актюбинский государственный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе

Исследование проводилось на стационарном участке в степной зоне, на 20 км севернее посёлка Бадамша (вблизи села Мамыт), Каргалинского района Актюбинской области.

Динамика запасов фитомассы изучалась в течение вегетационного периода 2012 года. Воспроизводство органического вещества биогеоценозами есть показатель экологического состояния и устойчивости к неблагоприятным условиям среды. Методика таких исследований описана в работах [1]. Подземная фитомасса определялась в слое 0-30 см, так как основная активная и продуктивная масса корней сосредоточена именно в этом слое.

Показатели динамики запасов фитомассы определялись по отдельным блокам, а именно: Ф-зелёная масса, В-ветошь, П-подстилка, R-живые корни, V-мертвые корни (таблица 1). Также в таблице приняты следующие обозначения (таблица 2): Фр, Вр, Пр, Рр, Vr – приросты в соответствующих блоках. Мр – минерализация надземного органического вещества. Wp - минерализация в подземной сфере. Единица измерения запасов в ц/га, прироста – ц/га/год. В таблице 1 и 2 приведены среднее за вегетационный период динамики продуктивности и продукционно-деструкционного процесса.

Ассоциация произрастает на темно-каштановых солонцеватых почвах.

По видовой насыщенности, структуре и разнообразию экологических форм ковыльно-белопопынная ассоциация близка к растительности сухой степи. [2]

Доминирующие виды – *Stippa Kappilata*, *Festuca valesiaca*, *Artemisia lerchiana*, *Kochia prostrata*, часто встречаются *Koeleria cristata*, *Poa bulbosa*, *Limonium gmelini*, *Tanacetum achilleifolium*, *Crinitaria villosa* *Tanacetum achilleifolium*, *Agropyron desertorum*.

В табл. 1 и 2 представлены данные по динамике накопления фитомассы и характеристики продуктивности ассоциации.

Максимальный запас фитомассы приходится на июль (таблица 1), он составил 122,2ц/га. В августе нами отмечено резкое снижение запаса зеленой фитомассы на 85,1 ц/га, в связи с высокой температурой воздуха до 35 °С, так же к этому времени почва иссушается, почти все злаки находятся в периоде покоя. Затем в сентябре, нами наблюдается повышение фитомассы до 91,5 ц/га, это характеризуется фенофазой цветения плодоношения доминирующих видов полыни Лерха и кохии простертой. После осенних дождей начинается усиленное побегообразование полыни Лерха, Кохии простертой, отрастают злаки, и образуют второй максимум накопления зеленой массы. Далее в октябре мы наблюдаем резкое снижение фитомассы. [3]

Таблица 1- Динамика продуктивности ковыльно-белопопынной ассоциации степного комплекса Каргалинского района Актюбинской области за 2012год (в ц/га).

Среднефитомасса	Ф фитомасса	В ветошь	П подстилка	R живые корни	V- мертвые корни	(В+П+V)/(R+Ф)
Май	79,7	24,4	45,85	23,5	38,5	1,05
Июнь	49,85	11,8	17,5	5	16	0,64
Июль	122,2	15,6	46,7	8,5	11,2	0,39
Август	33,1	29	47,2	11,5	12,85	0,92
Сентябрь	91,5	33,65	70,8	5,8	10,1	1,18
Октябрь	44,8	39,40	37,8	2,9	7,0	1,77
Среднее за вегетационный период	78,86	23,98	44,81	9,53	15,94	1,03

Запас зеленой фитомассы, количество ветоши, подстилки находятся в тесной связи с гидротермическими условиями, то есть количество осадков, температура и показатель эффективного увлажнения – гидрофактор Нf. Растительное сообщество, теряя большое количество живых органов, приспосабливается к перенесению неблагоприятных условий.

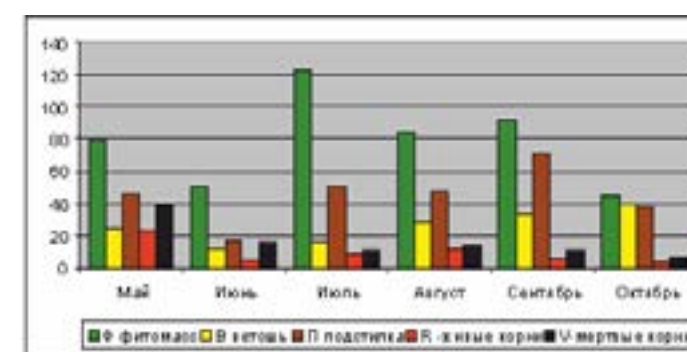
Максимальный запас ветоши (В) нами отмечен в осенний период (октябрь) 39,45 ц/га. (гистограмма1).

Максимальный запас подстилки приходится на сентябрь 70,8 ц/га.

Максимальный запас живых корней (R) нами отмечен в мае 23,5 ц/га, минимальный запас живых корней (R) в октябре был равен 2,9 ц/га. Средний запас живых корней (R) 9,53 ц/га. (гистограмма1).

Высокий запас мертвых корней (V) наблюдался весной в мае 38,5 ц/га.

Гц/га

Гистограмма 1

В ковыльно-белопопынной ассоциации отношение мёртвых органов к живым $(B+P+V)/(R+F)$ характеризует жизнеспособность сообщества, показывает устойчивость к экстремальным почвенным и погодным условиям. В мае показатель равен единице, в последующие месяцы убывает, что указывает на устойчивость сообщества, а с сентября этот показатель больше единицы, что подчеркивает относительную устойчивость растительности ковыльно-белопопынной ассоциации к неблагоприятным условиям. Показатель отношения живого органического вещества, запасенного в надземной сфере, к запасу живых корней характеризует экологические условия развития растительного сообщества. [3]

Продукционно-деструкционный процесс.

Ковыльно-белопопынная ассоциация характеризуется степным типом ритмики образования продукции и пятью периодами: ранневесенним, весенне-летним, летним, летне-осенним, осенним.

Ранневесенний период – май. В этом периоде нами отмечено значительное образование продукции (таблица 2), энергичное разложение подстилки и переход ветоши в подстилку.

Летнее образование продукции прекращается (июль). За вегетационный период зелёной фитомассы образовалось 61 ц/га/год.

Таблица 2 - Динамика продукционно-деструкционного процесса ковыльно-белопопынной ассоциации степного комплекса Каргалинского района Актюбинской области за 2012год (в ц/га /год).

Приросты соответствующих блоков	Май-Июнь	Июнь-Июль	Июль-Август	Август-Сентябрь	Сентябрь-Октябрь	Среднее за вегетационный период
Фр	0	108,35	0	34,65	0	28,6
Вр	29,85	36	37,1	28,25	46,7	35,38
Пр	42,45	32,2	23,7	23,6	40,9	32,37
Мр	70,8	0	26,2	0	73,9	34,18
Рр	0	3,5	4,65	0	0	1,63
Vp	18,5	0	1,65	5,7	2,9	5,75
Wp	41	4,8	0	8,45	6	12,15

Как показано в гистограмме № 2, ритмика процессов отмирания и разложения связаны и с ритмом развития, слагающих ассоциацию и с погодными условиями.

Максимальное нарастание фитомассы наблюдается в июне-июле 108,35 ц/га/год. Усиленное нарастание ветоши начинается к осени 46,7 ц/га/год. В июле отмечено прибавка (Вр), в сравнении с маем, так как в это время высокая температура воздуха в травостое +35 °С. В начале осени (сентябрь) величина (Вр) резко уменьшается в связи с иссушением.

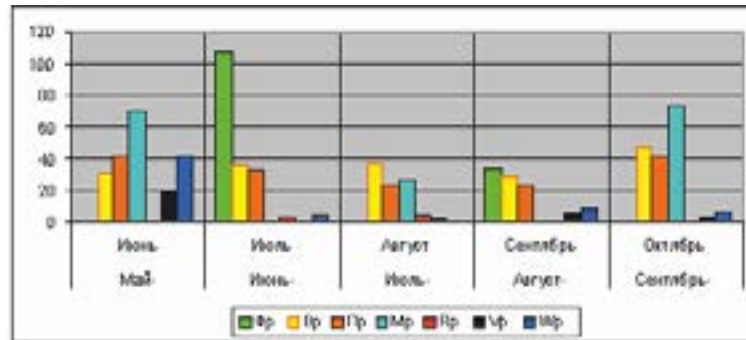
Разложение подстилки Мр идёт наиболее интенсивно идет весной, и максимального значения достигает поздней осенью – 73,9 ц/га/год.

Максимальное значение Vr приходится на май 18,5 ц/га/год, затем идёт медленное затухание этого процесса, затем наблюдается скачек прироста мертвых корней в сентябре и далее идет спад к концу осени.

В мае минерализация мёртвых корней была наибольшей, в июне и июле она идет на спад, а в сентябре возрастает, очевидно из-за иссушения почвы и высокой температуры воздуха в травостое.

ц/га/год

Гистограмма 2

Выводы.

1. Продукционный процесс тесно связан с климатическими и микроклиматическими условиями.
2. Результаты исследований проведенных, в степной зоне Каргалинского района, убедительно показывают неразрывную связь продукционного и почвообразовательного процессов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базилевич Н.И., Шатохина Н.Т. Опыт определения продукции подземной массы в фитоценозе луговой степи. - В кн.: Структура, функционирование и эволюция системы биогеоценозов Барабы, т.2, Новосибирск: Наука, 1976, с.300-303.
2. Титлянова А.А. Оптимальная оценка интенсивностей процессов образования и разложения растительной органической массы. - В кн.: Методы, изучения биологического круговорота в различных природных зонах. - М.: Мысль; 1978, с. 150-157.
3. Волобуев В.Р. Изменение продуктивности растительности в связи с гидротермическими условиями. Изд-во АН СССР, сер биологическая, 1970г., № 3.

ӘОЖ 74.264.5

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Н.Ш. ДОСЖАНОВ

география пәнінің мұғалімі, № 93 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Жер шарындағы барлық халықтардың табиғат ресурстарын пайдалану және қорғау туралы өзіндік ой-пікірлері мен қалыптасқан салт-дәстүрлері бар. Үндістандықтар сиырды пір тұтып қадірлесе, ал кейбір халықтар аққу, дегелектерді қастерлейді. Жалпы, түркілер, соның ішінде қазақ халқы қоршаған ортаны қасиетті санап, ұрпақтарын оларды қорғай білуге тәрбиелеген. Ұлттық санамыздың ерекше қасиеттерінің бірі-табиғатқа деген зор сүйіспеншілігі. Қазақ даласында болған саяхатшы жат-жұрттық ғалымдар өз еңбектерінде қазақ халқының табиғат сырын, құпиясын бақылай білу қабілетін, оған деген қамқорлығын ерекше атап өткен. Мысалы, белгілі орыс ғалымы А.Н. Формозов өз еңбегінде: « Қазақтардың байқағыш көзі табиғаттағы тіршілік атаулыны үнемі бақылай отырып, табиғат туралы қызықты деректер мен тұжырымдарды жинақтаған», - деп аса жоғары бағалаған.

Негізінде экология ғылымының ең басты ерекшелігі - өзінің барлық зерттеу нысандарын басқа ғылымдар секілді біржақты қарамай кешенді түрде жан-жақты қарастырады. Қазіргі кездегі экология ғылымының зерттеу аясы өте кең. Демек, экологияны « табиғаттағы барлық өзгерістер мен қарым-қатынастарды айнала қоршаған ортамен және адамның іс-әрекетімен байланыстырып зерттейтін ғылым» деуге үлкен негіз бар. Қоршаған орта табиғат пен адамның өзара қатынасындағы атмосфералық ауаны, суды, жер мен оның қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің тағы да басқа табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, сауықтыру, сапасын жақсарту болып табылады. Жер шарындағы халық санының жедел өсуі мен ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы адам мен қоғамның қоршаған ортамен қатынасын күрделендіріп жіберді. Осыған сәйкес, жас ұрпаққа табиғаттың қыры мен сырын оқытып, экологиялық тәрбие-білім беру заман талабы. Экологиялық география-экожүйелердің географиялық таралуы туралы ілім. География пәні бойынша жердің әрбір қабатының құрылысы мен қызметі және оның қасиетін ұғындыра отырып, оны қорғау әрбір азаматтың міндеті екендігін жастар бойына сіңіре білу басты парызымыз.

Литосфера – бүкіл тіршіліктің қолайлы ортасы, жердің беткі қабаты. Қалалар, өнеркәсіп орындары салынады, ал оның қойнауынан пайдалы қазбалар өндіріледі. Жердің беткі қабатын адамзат баласы өзінің

тіршілігіне пайдаланып келеді. Ол желдің, судың, жауын-шашынның, температураның ең соңында адамның іс-әрекетінен өзгеріске ұшырап отырады. Пайдалы қазбаларды ашық әдіспен өндіргенде, зауыт-фабрикалардың шығарған қалдық коқыстарын төккенде, жердің есепсіз жырттылуында, құрылыстар мен жолдар салғанда жердің беткі қабатына орасан зор зиян келтіріледі.

Мұндай жұмыстар жүргізер алдында, олардың тигізер пайдасы мен зиянды жақтарын ойластырып, жер бедерінің бүлінуіне жол берілмеуі керек екендігін балаларға ұғындырып, пікір таластыра отырып тәрбие беремін.

Соңғы жылдарда дүниежүзілік климаттың да өзгеруі Жер шарындағы барлық экожүйелерге кері әсерін тигізіп отыр. Климаттың өзгеруі құрлық және су тіршілік қабатын өзгертіп, ондағы тірі ағзаларға жаңа экологиялық проблемалар әкелуде. Мысалы: «Озон қабатының тесілуі», «Қышқыл жауындар», «Жылыжай эффектісі», «Шөлге айналу», «Су тапшылығы».

Атмосфера- бұл қабатта жер мен аспан әлемінде зат алмасуы жүреді. Ғарыштан шаң-тозандармен бірге түскен метеориттер атмосферада сутек, гелий секілді жеңіл газдарға ыдырайды. Атмосфера арқылы жерге күн радиациясы еркін өтіп, жылу режимін реттейді.

Атмосфера қабатының ішінде «озон» қабатының рөлі ерекше.

Оның негізгі атқаратын қызметі-ғарыштан жер бетіне түсетін ультракүлгін сәулелерді сіңіру немесе кейін шағылыстыру. Ал радиациялық сәулелердің жер бетіне шамадан тыс өтіп кетуі тіршілік үшін өте қауіпті.

Атмосфераны ластағыш заттардың негізгі көздері өнеркәсіп, автокөліктер, зауыт, жылу энергетикасы, соғыс қаруларын сынау, ғарыш кемелері мен ұшақтар болып саналады. Атмосфера кеңістігіндегі тағы бір өзекті проблемаларының бірі-қышқыл жауындар.

Қышқыл жауындар- жауын-шашын құрамында азот пен күкірт қышқылының көбейіп кетуінен болады. Осындай жан-жақты дәлелдермен жеткізе отырып, өзіндік жұмыстар жасатқызып, ойларын оятамын.

Гидросфера-барлық заттар суда еріген күйінде болып, онда үлкен және кіші су айналымы арқылы зат алмасу процесі тұрақты жүреді. Дүниежүзілік су қорының ластануына бүкіл адамзат қауымын алаңдатып отыр. Бұл мәселе Қазақстанға да тән. Оған дәлел республикамыздағы Арал теңізі, Іле-Балқаш алабы, Каспий теңізі суларының жылдан – жылға бүлінуі жатады.

Су айдындарының ластануы былайша топталады:

- биологиялық ластану: өсімдік, жануар, микроорганизмдер және бүлінуге бейім заттар;
- химиялық ластану: уытты және су ортасының табиғи құрамын бұзатын заттар;
- физикалық ластану: жылу-қызу, электромагнитті өріс, радиоактивті заттар;

Гидросфераның ластануының негізгі себептері-тазартылмаған ағын сулар және өндірістік қалдық сулар, мұнай қалдықтарының су айдындарына жіберілуі. Мұхиттарда мұнай тасымалдайтын кемелер мен танкерлердің көбеюі, атом қаруларын сынау, өндіріс пен ауыл шаруашылығы өнімдерінің қалдықтары, радиоактивті қалдықтардың тасталуы, тіршілік ырғағын төмендетуде.

Осындай деректерді бере отырып, оларға туған жер, Арал теңізі, Байқоңыр космодромы туралы рефераттар жаздырып, талдап, ойларын жинақтаймын.

Жер ресурстары- еліміздегі бай ресурс болып табылады. Қазақстанның барлық жер аумағы 2724,9 мың км². Жерді дұрыс игермеу салдарынан топырақ деградацияға ұшырап, құнарсыздану, тақырларға айналу жағдайлары күшейе түсуде. Еліміздегі табиғи факторлар мен жел, су эрозиясы сияқты климаттық жағдайлар топырақ сапасының нашарлауына себепші тигізеді. Эрозияға ұшыраған жер көлемі бүгінде 87,6 млн. га оның 22,1 млн. га егістік жерді, 38,7 млн. га сор жерді, 69 млн. га сортаң жерді, 8,4 млн. га құрғап кеткен жерді және 2,1 млн. га батпаққа айналған жерді құрайды. Әлемдік климаттың өзгеруі Қазақстанның шөл-шөлейтті аймақтарына әсерін тигізіп, ондағы егіс алқаптарының сапасын төмендету үстінде. Көрсетілген факторлардың бәрі топырақтың физикалық, химиялық және биоорганикалық құрамын өзгертіп, олардың жарамсыздануына себепші болады. Мұны бір сөзбен айтқанда топырақтың тозуы дейміз. Оның бірнеше себебі бар.

- топырақ эрозиясы, яғни жердің құнарлы қабатының су мен жел арқылы бүлінуі;
- топырақтың беткі қабатының шөлге айналуы, су режимінің бұзылуы салдарынан топырақтың ылғалынан біржола айырылуы;
- токсификация-топырақтың әртүрлі зиянды заттармен ластануы (тұздану, пестицидтердің көбеюі)
- жердің басқа мақсатқа пайдаланылуы, яғни құнарлы жердің ауыр өнеркәсіп, қала, құрылыс жол салу нәтижесінде бүлінуі.

Жер шарында өсімдіктің 500 млн-нан астам түрі бар. Жыл сайын ғылымға жаңа түрлер еніп отырады. Өсімдіксіз тіршілік атаулыны елестетуге болмайды. Соның ішінде басты байлығымыз – орман. Орман қоры да жыл сайын қысқарып бара жатыр. Оны қорғау – біздің міндетімізге жатады. Адам мен жалпы биосфера үшін орманның маңызы өте зор. Мамандардың есебі бойынша, 1 га орман жылына 10 т шамасындағы көмірқышқыл газын сіңіреді және ылғал сақтаудағы рөлі ерекше. Топырақтағы ылғалды сақтай отырып, су теңгерімін тұрақтандырады. Республикамызда орман қоры 21,8 млн. га жерді алып жатыр, олардың да жағдайы нашар дерлік. Негізгі себеп-антропогендік факторлар, өрт, ауа райының өзгеруі мен қоршаған ортаның ластануы. Ну ормандар- ауаны тазартып, тіршілікке нәр береді. Демалыс орындарын, курорт пен сауықтыру кешендерін, адам денсаулығын сақтау мекемелерінің керемет орманды жерлерге салынуы тегіннен-тегін емес. Еліміздің байлығын айтып түсіндіре отырып, адамгершілік, эстетикалық тәрбиеге баулимын.

Жануарлар әлемі - кең таралған табиғат туындысы. Олардың ерекшелігі-қолға тез үйренеді және адамның материалдық игілігі үшін пайдаланылады. Жануарларды сақтап қалудың ең басты жолы - адам баласының саналы жауапкершілігі, экологиялық білімі мен мәдениеті. Әрбір азамат туған өлкесі мен оның байлығының иесі ретінде сезіне отырып, табиғатты қорғау ережелерін қатаң сақтаған жағдайда ғана болашақ ұрпақ алдындағы борышын ақтаған болар еді.

Соңғы жылдары елімізде табиғатты қорғау мәселесіне үлкен мән берілуде.

1997 жылы 15 шілдеде «Қоршаған ортаны қорғау туралы»,

1997 жылы 6 тамызда «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» заңдар қабылданып, оларды жүзеге асыру жөніндегі игі істер атқарылуда. Осы аталған экологиялық мәселелердің жеке-жеке шешілер жолдарын іздестіре отырып, кең көлемді түрде қамтыған жөн. Үлкен өртке қанатымен су тасып құйған қарлығаштай, Отанымыздың әрбір саналы азаматтары шешілуі қиын осы мәселелерге кішкене болса да өз үлестерін қосар болса, онда экологиялық мәселелерді толықтай жоймасақта, ары қарай өршуіне тосқауыл бола білер едік. Еліміздегі ерекше қорғалатын аумақтарға: мемлекеттік қорықтар, мемлекеттік ұлттық саябақтар, республикалық мәні бар табиғат ескерткіштері, табиғи қорықшалар, халықаралық маңызы бар сулы-батпақты алқаптар, зоологиялық, ботаникалық, дендрологиялық бақтар, экологиялық тұрғыдан ғылыми, мәдени және тарихи құнды табиғи нысандар жатады. Міне, осы бөлімдер арқылы өтілген сабақтарды экология саласымен байланыстыру арқылы, білімдерін толықтыра отырып тәрбиеге баулыса, болашақта оқушыларымыздың өздері де қоршаған ортаның қамқошысына айналары хақ. Туған жеріміздің табиғатын қорғау-баршамыздың ортақ ісіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қ. Р. Экологиялық кодексі. Алматы 2007.
2. Экология. Ә.Бейсенова, Ж.Шілдебаев.
3. Экологиялық білім мен тәрбие беру. Г.Орынбекова. Алматы 2001.
4. Физикалық география оқулығы.
5. Биология оқулығы.
6. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Ә.Бейсенова, А.Самақова. Алматы. 2004

ӘОЖ

ҚАЗАҚТЫҢ ҰСАҚ ШОҚЫСЫНДАҒЫ ҚАРА ҚАНДЫАҒАШ ШОҚ ОРМАНДАРЫНЫҢ ТИПТЕРІ

Д.Қ. ЕЛЕМЕСОВ

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қанды қара ағаш ылғалды топырақтарда - өзен, бұлақ бойымен, дымқыл шалғынды және батпақты жерлерде, сонымен қатар грунт суларына жақын жерлерде өседі. Қанды қара ағаш көбінесе орманды және дала зоналарында көп кездесіп, өзен бйында, батпақты жүйеде көп өседі. Артүрлі грунтты сулардағы топырақтарда да өсе береді. Батпақты жерлерде қандыағашпен бұталылар (мойыл, итшомұрт, шөңкіш) қатарласып қалың орманды құрайды. Жер бетін шөптесіндер ішінен қалақай, папоротниктер алып жатыр. Жабысқақ қанды қара ағаш – тез өсетін және орманды қалыпына келтіретін негізгі тұқымдас болып табылады. Ол – деңгейі төмен батпақтарда, өзен жағасында өседі. Көбінесе дымқыл және оттегісі аз топырақтарда, дымқылды жаға жаңында, сонымен қатар бұлақ, батпақ, көл манында, өзен ортасында да өсе береді.

Қандыағаш (*Alnus*) – қайың тұқымдасына жататын, қара қандыағаш түрі. Табиғи кең таралған ареалы солтүстік жарты шар және Анд және Чили тауларымен оңтүстік Америкаға дейін созылып жатыр. Ең көп таралған жерлері: Белоруссия мен Украина жолақтарында, оңтүстік Балтық жағалауларында және Ресейдің Европалық орталық бөлігінде. Щучье көлінің солтүстік жағалауында қанды қара ағаштың өсетіні барлығына белгілі.

Қазақстанда Құсмұрында, Ақтөбеде (Мөртүк бекет, Ілек өзенінде), Ерейментау тауларында, Қарқаралы, Баянауыл аудандарында өздігінен өссе ал, Алматыда екпе ретінде өсіріледі.

Баянауыл ұлттық мемлекеттік табиғи паркінде өсетін көптеген өсімдік қауымдастығының ішіндегі сирек кездесетін қызыл кітаптық еңген түр – жабысқақ немесе қара қандыағаш (*Alnus glutinosa*). Осында өсетін қара қандыағаш басқа ағаш түрлерімен араласып, өзіне тән екпелерді құрайды. Олар келесідей топтарға бөлінеді:

- Шалғынды, дөңді-дақылды - өртүрлі шөптесінді қандыағаш;
- Қайыңды-талды-шалғынды қандыағаш;
- Қалақайлы-бұталы қандыағаш
- Өртүрлі шөптесінді қандыағаш

Қандыағаш шалғынды – дөңді-дақылды - өртүрлі шөптесіндер. Қандыағаш шалғынды – дөңді-дақылды - өртүрлі шөптесіндер Еспе өзенінің бойында таралып өседі. Еспе өзенінің гидрологиялық режимі интенсивті мал жайылымы барысында антропогендік трансформацияға қатты ұшырайды.

Жабысқақ қандыағаш сүректі ярустарда қайыңдарда өседі және олардың иілуі 0,7-0,8 м-ді құрайды.

Қандыағашты сипаттағанда биіктігі 12-15 м., діңнің шайқалу диаметрі 26 дан 40 см (орташа диаметрі 30 см). Қандыағаш онша көп емес. Қандыағаш трутовикімен (саңырауқұлақ) және массалық дамудағы жапырақ кеміргіш жәндіктермен зақымдалған. Қайыңдар бұнда 8-9 м биіктікте және дің диаметрі 7 - 17 см-ге шейін қысылып өскен.

Сурет 1 – Еспе өзенінің бойындағы шалғынды – дөңді-дақылды - өртүрлі шөптесінді қандыағаш орманы

Қайыңды-талды-шалғынды қандыағаш. Бұл қауымдастық «Рыбный Ключ» (500 46'04,1" солтүстік ендік және 075°39'53,0" шығыс бойлығында) өзен сағасының бойындағы тау қара топырағында таралған. Орманда ірі қара малдың жайылуының байқалуы Бұл қауымдастық күрделі структураны құрайды мозайкалық түрде өскен жабысқақ қандыағаш (*Alnus glutinosa*), салбыранқы қайың (*Betula pendula*) және ақ тал (*Salix alba*).

Сурет 2 – Қандыағаш қайыңды-талды-шалғынды

Қалақайлы-бұталы қандыағаш атауы жоқ бұлақтар бойымен өскен, «Экологиялық соқпақта» экологиялық және ботаникалық экскурсия өткен (50°49'579" солтүстік ендік және 75°39'722" шығыс бойлықта). Сүректі ярус жабысқақ қандыағаш (*Alnus glutinosa*) ұштасып және жақсы жағдайдағы ағаштың иілгіш желегі 0,7 балл, биіктігі 6-8 метрде. Қауымдастықты зерттеу кезінде екіүйлі қалақайдың қаулап, таралып өсуі байқалып, бұған дейінгі жүргізілген бақылаулар бойынша олардың таралуы біршама төмен болған еді.

Қандыағашты өртүрлі шөптесінді. Баянауыл елдімекенінің бұлақ бойында, Сабындыкөлден алыс емес қара топырақты жерде қалыптасқан. Сүректі таза қандыағашты тек қандыағаштан (*Alnus glutinosa*) тұрады, биіктігі 17 метрге, дің диаметрі 12 ден 22 см-дейін барады. Орталық және ауыспалы орман аумағында жас үйенкі (*Aser pegundo*) биіктігі 1-1,2 м ағаштары белгіленген. Сонымен қатар орман шетінде қайың (*Betula pendula*) биіктігі 3-8 м. топтары өскен. Негізгі жас жалғыз болып ақ тал (*Salix alba*) белгіленген, биіктігі 2 м-ге жетеді. Биіктігі 30 дан 70 см-ді құрайтын әр жастағы қандыағаш бар.

Қарастырылған жұмысты қорға келсек. Қара қандыағаш шоқ орманы тек қана ағынды тұщы сулар бойында өсетінін байқадық. Осы ормандарды дамыту үшін ең бастысы жеткілікті ылғалдылығы және тамыр жүйесіне оттегінін жақсы жетуі болып табылады. Сондықтан БМҰТП бұл ағаш түрі кішігірім өзен, бұлақтардың бойында өскендіктен, сол ағынды сулардың көзін жақсылап ашып, антропогендік әсерлерден қорғауымыз керек. Ағаш – өміріміздің мәні мен сәні.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Давидов, М.В. Оляха. -М.: Лесн. пром-ть, 1979. -78 с.
2. Быкова Б.А. Красная книга Казахской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Часть 2. Растения – Алма-Ата: Наука, 1981.
3. Гульбе Я.И. Функциональное разнообразие ольховых экосистем мира. Биологическое разнообразие лесных экосистем. Материалы всероссийского совещания. М., ноябрь 1995. -М., 1995. С. 187-189.
4. Долгова Л.Н., Кречетова Н.В. Ольха активный накопитель азота. Плодоводство, семеноводство,

интродукция древесных растений. Материалы V Международной научной конференции, октябрь 2002, - Красноярск: СибГТУ, 2002. - С. 19-20.

5. Каденова А.Б., Камкин В.А., Ержанов Н.Т., Камкина Е.В. Флора и растительность Баянаульского государственного национального природного парка. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова изд-во «Кереку», 2008. – 383 с.

6. Гульбе Я.И. Функциональное разнообразие ольховых экосистем мира Биологическое разнообразие лесных экосистем. – М., 1995. С. 187-189.

7. Ермаков И.В. Отличительные особенности ольхи черной на северном пределе распространения, Анатомия, физиология и экол. лес. раст. – Петрозаводск, 1992.

8. Соколов С. Я., Стратонович А. И. Род 2. *Alnus Mill.* — Ольха. Деревья и кустарники СССР. Дикорастущие, культивируемые и перспективные для интродукции. — М.—Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1951.

УДК 551 482.4:504(574.24/33)

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ТЕХНОГЕНЕЗА НА ФЛОРУ И ФАУНУ БАСЕЙНА РЕКИ НУРЫ

А.А. ЖАНГУЖИНА
магистрант, ЕНУ имени Л. Н. Гумилева

Антропогенное загрязнение наземных и водных экосистем тяжелыми металлами в последние десятилетия приобрело глобальный характер. Токсичное действие таких металлов как ртуть, медь, кадмий, свинец проявляется на всех уровнях организации живой материи - от биоценотического до молекулярного. Все эти металлы обладают широким спектром токсических эффектов в результате чего при повышенном уровне загрязнения среды нарушается половозрастная структура популяций, структура природных сообществ, что приводит, в конечном счете, к элиминации наиболее чувствительных к загрязнению видов и деградации биоценозов.

Проблема загрязнения тяжелыми металлами содержит в себе два главных аспекта: биологический и гигиенический. С одной стороны загрязнение окружающей среды приводит к неблагоприятным изменениям в организме животных и, как следствие, к нарушению в структуре природных сообществ и в биоценозах, в целом. С другой стороны, животные, используемые в питании человека, становятся потенциально опасными для здоровья.

Территории, находящиеся в зоне влияния Карагандинского промышленного комплекса, на протяжении последних десятилетий подверглись интенсивному техногенному загрязнению. Одной из наиболее серьезных проблем является повышенное загрязнение этих территорий тяжелыми металлами, в ряду которых потенциальную опасность для биоценозов и здоровья населения представляют такие металлы как ртуть, медь, цинк, свинец и кадмий.

Известно, что донные отложения играют важную роль в распределении металлов в водоемах. Так, по данным различных авторов до 97 % всей ртути, поступающей в водоем, связывается с донными отложениями. Особую опасность представляет повышенное содержание в донных отложениях ртути, так как именно здесь ртуть подвергается биотрансформации превращаясь в наиболее токсичную для живых организмов форму - метилртуть.

Ртуть закономерно накапливается в процессе миграции по трофическим цепям, становясь токсичной при концентрации выше 1мкг/кг. Именно

поэтому хищные виды рыб, в частности окунь, широко используются в Европе для определения уровня загрязнения водоемов ртутью и другими металлами. Способность окуня к биоаккумуляции ртути явилась причиной для рекомендации ВОЗ к ограниченному употреблению его в пищу.

Результаты анализа содержания металлов в органах и тканях окуня из бассейна р.Нуры свидетельствуют о повышенном содержании ряда металлов в мышечной ткани, печени и жабрах [2].

Несмотря на то, что содержание ртути в мышечной ткани окуня оказалось ниже допустимого остаточного уровня, превышение которого делает опасным употребление рыбы в пищевом рационе человека, обнаруженные нами концентрации этого металла значительно превышают концентрацию, которая считается токсичной для рыб.

Ихтиофауна Самаркандского водохранилища представлена семью видами рыб: лещ, карп, судак, серебряный карась, обыкновенный ерш, плотва, окунь речной. Из двадцати восьми обследованных экземпляров у двадцати пяти ртуть была обнаружена в пределах ниже допустимой концентрации, значения ее варьировали от 0,01 до 0,08 мг/кг. При рассмотрении уровня накопления ртути по видам рыб на всех обследованных точках, можно отметить, что наиболее интенсивными аккумуляторами являются щука и окунь. Это хищные виды, таким образом, накопление ртути в теле рыбы зависит от способа ее питания. В ряду «ранжирования» уровней накопления ртути в мышечной ткани, изученные виды рыб распределяются в следующем порядке: щука-окунь-лещ-карась-плотва-елец-ерш-судак-карп.

Максимальное значение концентрации ртути общей в мышечной ткани рыб зафиксировано на створе р. Нура 5,7 км ниже сброса сточных вод.

Полученные данные свидетельствует о том, что рыба как последнее звено в трофической цепи интенсивно накапливает в своем организме ртуть. Его концентрация в мышечной ткани рыб варьирует в широких пределах и зависит от степени загрязнения отдельных участков реки, видовых особенностей рыб и типа их питания, а также от степени накопления ртути кормовыми организмами.

Известно, что уровень накопления ртути в организме рыб сильно зависит от гидрохимических показателей загрязненных водоемов и возрастает с увеличением размеров и возраста рыб. Воздействие метилированной ртути на организм рыб выражается в снижении выживаемости самцов, снижении репродуктивного успеха и нарушении соотношения полов у потомства. Хроническое воздействие повышенных концентраций ртути снижает показатели линейно-весового роста, иммуно-физиологические и гематологические показатели, а также активность целого ряда ферментов.

Одним из важных следствий повышенного поступления ртути в организм животных и человека является ее влияние на аккумуляцию других токсических металлов. Установлено наличие взаимосвязи между уровнем накопления ртути и содержанием меди, цинка и селена.

Как было показано выше, содержание меди и кадмия в органах и тканях окуня превышает допустимую остаточную концентрацию. Медь является необходимым для позвоночных животных микроэлементом который входит в состав ряда белков, в том числе ферментов. Однако при повышенном поступлении в организм гидробионтов она является в ряде случаев более токсичной, нежели ртуть [3].

Тяжелые металлы легко мигрируют, способствуя загрязнению не только территорий, находящихся в непосредственной близости от источника загрязнения, но и на значительном удалении от него. Также при оценке состояния водных экосистем реки Нуры, Самаркандского и Интумакского водохранилищ в качестве индикаторных биообъектов были использованы: планктон, бентос, водные растения, сельхозкультуры.

Индикаторные возможности планктона можно эффективно использовать на начальных этапах поступления загрязняющих веществ в водоем, поскольку элементарный состав планктона несет информацию о загрязнении среды обитания в короткий отрезок времени, равный жизненному циклу планктонных организмов. Сообщество зоопланктонных организмов служит характеристикой состояния среды. Отдельные виды этих организмов используются при индикации качества воды. Наиболее разработанной системой оценки степени загрязнения вод по индикаторным организмам является метод Пантле и Букка в модификации Сладечека. Количественная оценка гидробионтов по этому методу учитывает относительную частоту встречаемости организмов и отношение отдельных видов к пяти известным степеням системы сапробности. Обе эти величины используются для вычисления индекса сапробности и определения класса качества воды. Сапробиологический анализ зоопланктона, проведенный за весь период исследования, указал на преобладание в пробах индикаторных организмов.

Среди них олигосапробов — 1, олиго-бетасапробов — 5, бетасапробов — 6, бетаальфасапробов — 4. Показатели сапробности варьировали, в зависимости от сезона, в следующих пределах: весной от 1,7 до 2,25, летом от 1,4 до 2,07 и осенью от 1,5 до 2,03. В среднем за весь период исследования индекс сапробности был равен 1,86. В таблице 15 показана шкала оценки качества поверхностных вод.

Наиболее загрязненными по состоянию зоопланктона являлись створы вблизи города Темиртау, расположенные ниже сброса сточных вод. На створах «п. Киевка» и «п. Коргалжын» степень сапробности снижается, благодаря процессам самоочищения появляются виды зоопланктона характерные для более чистых вод. В целом по состоянию зоопланктона качество воды соответствовало III классу, т. е. умеренно загрязненные воды. Высшие водные растения, являющиеся одним из начальных звеньев трофической цепи, способны аккумулировать значительное количество металлов, в том числе и ртуть, тем самым ускоряя самоочищение воды в водоемах. Содержание ртути в растениях определяли с помощью анализатора ртути «Hg-201».

Максимальное содержание ртути в высших водных растениях было зарегистрировано на створах г. Темиртау, 5,7 км ниже сброса сточных вод и нижнем бьефе Интумакского водохранилища и составило соответственно 1,16 мг/кг и 0,11 мг/кг [1].

По мере удаления от источника загрязнения наблюдалось снижение концентрации ртути в исследуемых растениях. Более подробно были рассмотрены особенности накопления металла в рогозе узколистном. В с. Сергиопольском и Самаркандском вдхр. ртути было наименьшее количество (0,02 мг/кг), максимум ее был на створе г. Темиртау, 5,7 км ниже сброса сточных вод (0,21 мг/кг).

Накопительная способность погруженных растений значительно выше, чем воздушно-водных. Высокие концентрации ртути в погруженных растениях указывают на то, что этот элемент поглощается растениями непосредственно из водной массы, что свидетельствует о постоянном загрязнении воды в реке.

Проведенные исследования в 2004 году свидетельствуют о том, что самые высокие концентрации ртути обнаружены в гидрофитах (погруженных водных растениях) рдесте курчавом — 3,59 мг/кг и рдесте маленьком — 1,63 мг/кг на створе г. Темиртау, 5,7 км ниже сброса ст. вод, а среди галофитов (воздушно-водных растений) — в тростнике обыкновенном — 0,22 мг/кг и рогозе узколистном — 0,21 мг/кг на этом же створе.

Культурные растения, орошаемые водами, содержащими в своем составе загрязняющие вещества, способны аккумулировать их в своих тканях.

Максимальный допустимый уровень (МДУ) ртути в зерне и зернофураже принимался в размере 0,10 мг/кг, в грубых и сочных кормах и корнеплодах — 0,05 мг/кг, согласно СанПиНа 2.1.7.573–96. По результатам анализов, сочные корма и корнеплоды не содержат в тканях ртуть, за исключением свеклы, огурцов и помидоров в районе с. Ростовка, где зафиксированы минимальные концентрации этого элемента, не превышающие максимально допустимый уровень. Основным источником влаги на полях совхоза им. Гагарина, поселков Айхан и Тегизжол является орошение водами реки Нуры во время весеннего паводка, чем объясняется наличие ртути в почве и соответственно в злаковых культурах на этих полях. Степень содержания ртути в пшенице зависит от накопления ее в почве. Поэтому концентрация ртути в подземной части была больше, чем в надземной. По данным химических анализов, содержание ртути в этой части растений не превышает максимально допустимого уровня, за исключением проб свх. им. Гагарина, где отмечено превышение ее концентрации в 1,12 раза [4].

В целом, можно сделать следующие выводы:

1. Концентрация ртути, цинка, меди кадмия и свинца в воде бассейна реки Нура в июне 2011 г. соответствовала санитарно-токсикологическим нормативам однако в донных отложениях обнаружено повышенное содержание всех тяжелых металлов. Концентрация меди и кадмия в органах и тканях окуня из бассейна р.Нуры превышает максимально допустимые уровни, а концентрация ртути является токсичной для рыб. В ткани скелетных мышц и почках лесных и домовых мышей из различных районов побережья реки Нура и прибрежной зоны Самаркандского водохранилища обнаружены все тяжелые металлы, в том числе повышенные концентрации кадмия.
2. Планктонное сообщество исследуемого участка не разнообразно, наблюдаются элементы биологического регресса (уменьшение численности, видового разнообразия).
3. Ртуть обнаружена в теле большинства исследуемых водных организмов.
4. Водные растения, извлекая и накапливая ртуть в своих тканях, тем самым понижают концентрацию растворенных соединений и снижают их токсичность.
5. Чем больше растение погружено в воду, тем интенсивнее оно накапливает ртуть в своих тканях.
6. Донные беспозвоночные интенсивно поглощают ртуть, содержащуюся в воде и илах. Максимальное количество ртути отмечено в теле брюхоногих моллюсков (от 0,22 до 0,39 мг/кг).
7. Анализ содержания ртути в мышечной ткани рыбы свидетельствуют о наличии тенденции к увеличению ртути у особей, обитающих в реке Нуре на участке ниже сброса сточных вод, а также в Интумаком водохранилище.
8. Наибольшие концентрации ртути найдены в тканях окуня и щуки, вне зависимости от района их обитания.
9. Бионты реки Нуры принимают активное участие в процессах трансформации форм нахождения ртути. Ионы ртути, попадая в водоемы, взаимодействуют с живыми организмами: ассимилируются растениями, трансформируются микроорганизмами, аккумулируются в тканях беспозвоночных и рыбы, в конечном итоге передаются по трофической цепи человеку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абраменков В.Т. Экологические проблемы Карагандинской области и методы их решения // Современные проблемы экологии Центрального Казахстана.- Караганда, 1996.-С.6-13
2. Жаров С.В.Аспекты загрязнения бассейна реки Нуры: научное издание/С.В. Жаров// Индустрия Казахстана. - 2005. - №7. - С.45-46
3. Идрисова, А. Вода для людей, вода для жизни // Индустриальная Караганда. - 2004.- 3 июня. - С. Петухов В.И., Касымбеков Б.К. Сохраним Нуру или взгляд геологов на проблему// Казахстанская правда.- 2004. - №5. -С.6-7.
4. О состоянии окружающей среды бассейна реки Нура. Министерство ООС, РГП Казгидромет. - Бюллетень. - 2012. – № 1(5).– С.1-24.

УДК 504.4.054

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РЕКИ КИГАЧ

А.Ф. СОКОЛЬСКИЙ

заведующий кафедрой Астраханского инженерно-строительного института, г. Астрахань
А.Ш. КАНБЕТОВ, А.К. МУХТАРОВ, Г.А. КУАНЫШЕВА, Г.Г. ДЖУНУСОВА
преподаватели, Атырауский институт нефти и газа

Река Кигач и его взморье имеют ряд гидролого-гидрохимических особенностей по сравнению с рекой Урал: высокое содержание легкоокисляющейся органики в грунте и воде, другой тип грунтов. Гидрологические условия водоема особенно в период паводка имеют большое значение для формирования биоресурсов. Хотя, благоприятные условия формируются уже зимой, но в течении паводкового периода изменение погодных условий и периодичность наступления нерестовых температур в водоеме, определяют условия воспроизводства биоты.

Анализ гидрологических условий реки приводился по материалам Атырауского Гидрометцентра и собственным данным. Гидрохимические анализы воды выполнялись по стандартной сетке станций на одном

горизонте (поверхность) в соответствии с методикой Лурье Ю.Ю., 1971 [1], Алекина О.А., 1959 [2], которые включали в себя исследования следующих параметров: концентрация биогенных элементов (хлориды, сульфаты, фосфаты, аммоний солевой, нитриты, нитраты), содержание кислорода и БПК5, концентрация тяжелых металлов (Zn, Pb, Cd, Cu, Ni, Cr, Mn), общее содержание фенолов и нефтепродуктов.

Максимальный уровень воды по у в/п. Котьявка (р. Кигач) поднялся в марте до 91 см, в апреле до 95 см (в среднем 50 см), в мае – до 237 см (в среднем 211 см), что было намного ниже прошлогодних показателей. При таком малом объеме стока р. Волга эффективность размножения полупроходных рыб резко ухудшается в дельте, отрицательно маловодье сказывается и на кормовой базе в Северном Каспии.

Весной пробы воды отбирались на р. Кигач в 4-х точках. Изменение важного параметра - температуры воды, т.е. своевременный и равномерный прогрев водоема, является важнейшим фактором в ряду благоприятных условий для нереста. Прогрев воды в Восточной части дельты Волги в реке Кигач был равномерный. Так, температура воды во время исследований была равна в среднем 10,6 оС, глубина варьировала от 0,6 до 4,0 м. Изменения кислородного режима р. Кигач характеризуется значениями 7,8 - 8,8 мг/дм3. (таблица 1).

Таблица 1 - Гидрологические показатели р. Кигач весной 2011 г.

Í àçááí è à ñòáí ðà	Àëóáéí à, í	Òáí í àðàóððà, ¹ Ñ	Í ðí çðà=í í ñòó, í	È è ñéí ðí à ðàñçáí ðéí ù é, í à/áí ³
Í í áí è è ð áááÿ	4,0	10,6	1,0	7,8
Àáí áá	0,6	10,5	0,5	8,8
È àí ù ø éí è à	1,5	10,7	1,0	-
Óðáðè í ñè è è è áí àë	4,0	10,8	1,0	-

Гидрохимический и токсикологический режим р. Кигач отражен в таблицах 2, 3.

Таблица 2 – Содержание гидрохимических веществ в р. Кигач весной 2011 г.

Ààðà	Ñòáí øè è è ññè ááí ááí è è	ðí	Àéí ááí í ù à ñí ááéí áí è ÿ, í à/áí ³			Ñòé ù ð àóù	Óéí ðè à ù
			NH ₄	NO ₂	NO ₃		
03.05.	Í í áí è è ð áááÿ	7.0	0,16	0,047	2,8	85,0	28,2
03.05.	Àáí áá	7.2	0,1	0,038	2,6	80,0	29,0
03.05.	È àí ù ø éí è à	7.2	0,19	0,045	3,1	64,0	29,0
03.05.	Óðáðè í .è áí àë	7.1	0,1	0,012	3,5	70,0	28,2

Таблица 3 – Содержание токсикологических веществ в р. Кигач весной 2011 г.

Ààðà	Ñòáí øè è è ññè ááí ááí è è	Óÿæ áé ù à í à ðà è è ù						Óáí í è ù, í à/áí ³	Í áó óáí ð í à øé ð ù, í à/áí ³
		Zn	Cu	Cd	Pb	Cr+6	Mn		
03.05.	Í í áí è è ð áááÿ	0,001	0,0006	0,0005	0,0003	0,005	0,005	0,0005	0,005
03.05.	Àáí áá	0,001	0,001	0,0005	0,0002	0,005	0,005	0,0005	0,005
03.05.	È àí ù ø éí è à	0,0021	0,0006	0,0005	0,0005	0,005	0,005	0,0005	0,005
03.05.	Óðáðè í .è áí àë	0,0025	0,0006	0,005	0,0006	0,005	0,005	0,0005	0,005

Превышения содержания гидрохимических веществ в воде р. Кигач не наблюдается. Нефтяные углеводороды и фенолы весной находились ниже нормативных концентраций (рисунок 1).

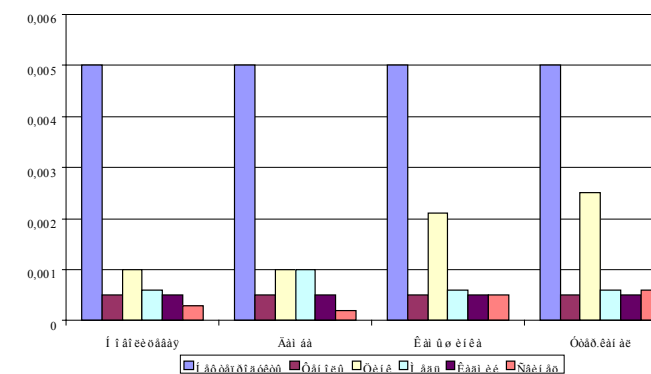

Рисунок 1 – Концентрации загрязняющих веществ в воде р. Кигач в 2011 г.

Из ряда тяжелых металлов, только содержание меди на станции «Дамба», было на уровне предельно – допустимых концентраций – 0,001 мг/дм³. Присутствие других видов металлов в воде не превышало нормативных показателей.

Таким образом, гидрологическая обстановка в р. Кигач была в удовлетворительном состоянии. Содержание кислорода в воде всех исследованных водоемов было достаточным для жизнедеятельности гидробионтов. Концентрации токсикологических веществ не превышали предельных норм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лурье Ю.Ю. Унифицированные методы анализа вод. – М.: Химия, 1971. – 356 с.
2. Алекин О.А. Методы исследования органических свойств и химического состава воды. Жизнь пресных вод СССР.- М.: АН СССР, 1959. – Т.4 – С.213 – 298.

УДК 658.567.1

ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУ – ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ӨНДІРІСТІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ БАСТЫ ЖОЛЫ

А.М. МАДИЕВА

магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.

Соңғы жылдардағы Қазақстан экономикасының дамуының қорытындыларын талдаған кезде, ресурстарды тиімсіз қолдану механизмі тоқтатылып қана қоймай, айналымының одан сайын көбейгені анық, себебі өнім шығарудың бөсеңсуі шикізат пен материалдар қолданудың қысқаруынан озып келеді. Ғылым мен техника прогресі материалдық ресурстарды одан да тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Қор сақтау қызметінің ең маңызды бағыттарының бірі – өндіріс қалдықтарын тиімді қолдану болып табылады.

Қазақстанның 2003-2015 жылдарына индустриалды-инновациялық даму стратегиясы басқарудың жаңа тәсілдерін анықтады: бірінші орынға экологиялық мәселелер шықса, екінші орынға өнеркәсіп қалдықтары мен тасталындыларын кәдеге жарату тиімділігінің экономикалық-нарықтық критерийлері шығады [1]. Қоршаған ортаға түсетін қалдықтар мен тасталындылар көлемінің өсу динамикасы қазіргі заманғы кәсіпорындардан, өндірістің прогрессивті қалдықсыз технологияларын қолдануды талап етеді. Мұндай жүйелер мен басқаруды қамтамасыз ету үшін, күрделілігі жағынан халықаралық принциптерге сәйкес келетін жаңа әдістер, Қазақстан Республикасының жаңа заңнамалық-нормативтік актілері қажет. Басқарудағы жаңа бағыт – кәсіпорында, қоршаған ортаға түсетін қалдықтарды барынша азайтуды қамтамасыз ететін экологиялық таза өндірістің қалыптасуы болып табылады.

Қазақстанда қатты қалдықтардың, ең алдымен өнеркәсіптік қалдықтардың, жиналуы, қауіпті қалдықтардың едәуір көлемімен және оларды тасымалдаудың қажеттілігімен қоса жүретін өнеркәсіптік кешеннің қоржынау мен қайта өңдеуге байланысты мамандырылуы ерекше алаңдатады.

Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің мәліметтері бойынша, 2011 ж. республикада 100 млн.т. аса қатты тұрмыс қалдықтары, 22 млрд.т. аса өнеркәсіп қалдықтары жиналған, соның ішінде – 6 млрд.т. шамасында қауіпті қалдықтар мен 16 млрд.т. аса техногенді минерал туындылары. Сонда да, қалдықтарды қайталама шикізат ретінде қолдану көлемі болар-болмас: шаруашылық айналымына тек қара және түсті металдар сынықтары, макулатураның жоғарысұрыпты маркалары түріндегі жоғары өтімді және пайдалы қалдықтар, тоқыма, полимер және ағаш қалдықтары салынады. Орта есеппен жылына қалдықтардың тек 20 %-ы ғана кәдеге жаратылады, ал шамамен 700 млн.т. қалдық жинақталған көлемдерде қалады. Мұндай үрдіспен 2020 ж. қарай елімізде 28 млрд.т. қалдық жиналады [2]. Бұл жағымсыз болжамға қарамастан, республикада қалдықтарды өңдеу өте төмен деңгейде қалып отыр.

Ластанудың тарихи көздеріне: мұнай-газ, жылуэнергетика, тау-кен, өңдеуші өнеркәсіп кешені кәсіпорындарының бұрынғы жұмысының қалдықтары; қазіргі кездегі шаруашылықсыз тұрған объектілер: жұмыс істемейтін мұнай-газ скважиналары, шахталар, кеніштер, ағынды сулар жинақтауыштары, әскери-сынақ полигондары жатады. Тарихи ластанулар мемлекет үшін үлкен проблемаға айналды: қаржы көздерінің, қалдықтарды кәдеге жаратудың жаңа технологияларының, менеджмент пен құқықтық өрістің жоқтығы мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігінің күшеюіне әкелді. Улы қалдықтарды жеткілікті дәрежеде бақылау мен басқарудың жүйесі жоқ. Қалалар мен өнеркәсіп орталықтарында, су объектілерінде атмосфераның қарқынды ластануы жалғасып келеді, бұл – ескі технологиялар мен стандарттардың, сапасыз шикізат пен отынның қолданылуымен түсіндіріледі.

Өрине, өнеркәсіптегі экологиялық жағдайдың нашарлануының басты себептері – негізгі қорлардың, соның ішінде тазартқыш қорлардың, тозуы мен ескіруі, механизация мен автоматизацияның кешенді емес сипаты, қауіпсіздік техникасының төмен деңгейі, технологиялық және өндірістік тәртіптің төмендеуі, қажетті техникалық базаның жоқтығы болып табылады.

Ғылыми және заңнамалық-нормативтік актілерді зерттеу бойынша, Қазақстанда негізгі заңдар жасалғанымен, олардың көптеген заңасты талаптары жоқ.

Сонымен бірге, қоршаған ортаны басқару жүйелерінің халықаралық стандарттары заңды түрде регламенттелмейді. Экономикалық субъектілердің дербестігі, оларға ИСО сериялы халықаралық стандарттарды ендіруге мүмкіндік берді, қазіргі таңда бұл іс ерікті болып саналады. Экологиялық субъектілер, өз қызметінің қоршаған ортаға әсерін бақылай отырып, экономикалық тиімділікке жетуге одан да көп қызығушылық танытады.

ИСО 9000 сериялы сапа менеджмент жүйесі қазір 20-дан астам экономикалық субъектілерде енгізілген. Одан басқа, ИСО 14001 экологиялық менеджмент жүйесі мен қауіпсіздік мен денсаулықтың 18001 стандарттары енгізілуде.

Мемлекетте бұрынғыдай жылу электр станцияларының күлдері мен қоқыстары, пайдалы қазбаларды өндіру мен байыту қалдықтары аз қолданылады. Қазақстанда минералды шикізатты өңдеудің тау қалдықтарын қайталама шығарумен айналыспайды.

Мамандардың бағалауы бойынша, тау-металлургия өнеркәсібі қалдықтары, құрамындағы түсті және асыл металдар, сирек әрі шашыранды элементтердің мөлшеріне қарай, белгілі құндылықты көрсетеді және потенциалды шикізат қызметін атқара алады. Түсті металлургия қалдықтарында 2 млн.т. шамасында мыс, 1,4 млн.т. қорғасын, 27,7 млн.т. цинк, 3,4 мың т. күміс бар. Осыған орай, қалдықтарды пайдаланудың экономикалық жағынан ең тиімді тәсілі – оларды өнеркәсіптік өндіріске ендіру болып табылады. Мемлекетте түсті металдар (мыс пен қорғасыннан басқа) сынықтары өңделмейді. Жапония сияқты кейбір елдерде металдарды қайта қолдану 98%-ды, қоқыстарды (шлактарды) қайта қолдану 75%-ды, күлдерді қайта қолдану 45%-ды құрайды. Республикада электр станцияларының күл-қоқыс қалдықтарын кәдеге жарату мен қолдану 1-3%-дан аспайды, ал Еуропада бұл көрсеткіш орта шамамен 60%-ды құрайды. Ресейдің ірі өнеркәсіптік аймағы – Свердловск облысында қара металлургия қоқыстарын өңдеу қуаты, осы қалдықтардың туындауының жылдық көлемінен екі есе үлкен, яғни іске өндірістің қоқыстары ғана емес, сонымен бірге үйінділерде бұрыннан жиналған қалдықтар да салынады. Мұнда жыл сайын 5,5 т. дейін қоқыстар кәдеге жаратылады [3].

Өнеркәсіптік қатты қалдықтардың басты көлемдері түсті металлургия кәсіпорындарында шоғырланған. Мемлекетте олардың саны 5,2 млрд.т. асады, соның ішінде 4 млрд.т. тау өндірісінің үйінділері, 1,1 млрд.т. аса байыту қалдықтары мен 105 млн.т. металлургиялық қайта өңдеу қалдықтары. Олардың басты орналасу жерлері Қарағанды (29,4%), Шығыс Қазақстан (25,7%), Қостанай (17%), Павлодар (14,6%) облыстары. Республикада улы қалдықтардың пайда болуының жылдық көлемі 84,4 млн.т. құрайды, оның 63%-ы – түсті металлургия қалдықтары. Түсті металлургия қалдықтарының жинақтаушы 15 мың га шамалы ауданды алады [2].

Қарастырылған экологиялық-экономикалық мәселелер, сонымен бірге республика аумағындағы табиғи орталардың геохимиялық қауіпін бағалануы, оларды кәдеге жаратудың негіздемесі бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді. БҰҰ Конференциясында (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.) қабылданған Қоршаған орта мен тұрақты даму бойынша Декларациясымен бекітілген "тұрақты даму" концепциясына сәйкес, қазіргі заманғы қоғам дамуының басты мақсаты – бүгінде тұрып жатқан адамдардың да, адамдардың болашақ ұрпағының да қажеттіліктері мен қызығушылықтарын қамтамасыз ететін жағдайлар жасау [4]. Экология тұрғысынан тұрақты даму, қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды тиімді қолдануға бағытталған шаралардың кең өрісін ұйғарады. Ең маңызды экологиялық міндеттердің бірі – өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жаратудың мәселесін шешу болып табылады. Берілген мәселені зерттеуге көптеген әдебиет арналған, бірақ әлі күнге дейін ғылыми жағынан да, басқару жағынан да негізді мәнге ие болатын көп сұрақтар шешілмеген.

Қазіргі таңда бұл мәселенің негізгі екі экологиялық-экономикалық шешімі бар:

- Қоқыстарды өңдеу зауыттарын салу;
- Қалдықтарды полигондарда көму.

Жыл сайын қатты тұрмыстық қалдықтардың тек 3%-ын ғана өнеркәсіптік әдістермен өңдейді, қалғанын полигондарға шығарады және жағады. Қоқысжағу зауыттарын салу, негізінен, аймақтар мен ірі қалаларда тиімді. Жеке жағдайларда кішігірім кәсіпорындарды ерекше қалдықтарды жандыру үшін эксплуатациялау тиімді болып саналады, бірақ бұл – қалдықтарды жинау мен тасымалдаудың, оларды өңдеу технологияларының әртараптандырылуын (диверсификациясын) білдіреді. Қоқысжандырғыш зауыттардың технологиялық циклінің кемшіліктеріне – атмосфераға тасталатын құрамында ауыр металдар мен диоксидері бар газдар мен күлдердің тазартылуының жоқтығын жатқызуға болады.

Ескі өнеркәсіптік қалдықтардың ең үлкен көлемдері Қарағанды, Павлодар, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Ақтөбе облыстарында жиналған [2].

Республикада қалдықтарды көмудің ерекшелігі – олардың мамандандырылуының жоқтығы. Қалдықтарды көму, қоршаған ортаны қорғау стандарттарының минималды талаптарына да сәйкес келмейтін жерлерде орналасқан алаңдарда жүзеге асырылады. Нәтижесінде, қалдықтарды көму полигондары, табиғи ортаның барлық дерлік компоненттеріне (атмосфералық ауа, топырақ, өсімдік, жер үсті және жер асты сулары, су түбіндегі шөгінділер, тау жыныстары) және сәйкесінше адам денсаулығына әсер ететін едәуір техногенді жүктеме көздері болады. Полигондарға тасталатын қалдықтар санын төмендету үшін, заңнамалық, ұйымдық, техникалық, қаржылық және ақпараттық жабықтауды жасап іске асыру керек. Қазіргі таңда республиканың көптеген қалаларында қатты тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды қолдану, залалсыздандыру, көму мен кәдеге жарату саласында аса күрделі жағдай туындап отыр.

Осыған орай, қалдықтарды басқару жүйесін құру проблемасы өзекті мәселеге айналды, бұл жүйе келесілерді қамтамасыз ету керек:

• қауіпті қалдықтарды экология жағынан дәйектей отырып қолдану: адам денсаулығы мен қоршаған орта, қалдықтарды қайта өңдеу процесінің кері әсерінен қорғалатындай шаралар қолдану;

• қалдықтарды кәдеге жарату кезінде қоршаған ортаны қорғау: қоршаған ортаға және адам денсаулығына зиян келтірудің қауіп-қатерін төмендетуді қамтамасыз ететін шаралар жүйесі;

• қалдықтарды жою кезіндегі қауіпсіздік.

Қалдықтарды басқару жүйесін құру келесі мақсаттарға ие:

• Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі талаптарына сәйкес, тұрмыстық және өндірістік қалдықтардың қоршаған ортаға зиянды әсерін төмендету;

• Қазақстан Республикасының нормативтік құжаттарына сәйкес, әр түрлі қалдықтардың қалыптасуы, жойылуы мен залалсыздандырылуы процестерін жүйеге келтіру.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы қалдықтарды басқару тәсілдерін ұтымды іздеудің жолында тұр. Бұл секторға едәуір инвестициялар салынады.

Қалдықтарды пайдалану мен басқару мәселесін, Қазақстан Республикасының "Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңына өзгертулер мен толықтырулар енгізу жолымен шешу жеткіліксіз. Біздің ойымызша, қалдықтарды кешенді басқарудың бірыңғай концепциясын құрастыру қажет. Бұдан басқа, жобалық бағдарламаны жүзеге асыру барысында төмендегілер қажет:

- Тарихи қорлар қарқындылығын және мемлекет аймағында тұрмыстық және өндірістік қалдықтардың ағымда пайда болуын бағалау;
- Қалдықтар бойынша нормативтік-құқықтық құжаттарды түгендеу;
- Мемлекетте және бүкіл әлемде қалдықтарды кәдеге жаратудың заманауи экологиялық таза технологиялары бойынша мәліметтер қорын ұйымдастыру;
- Қалдықтарды қысқарту, қайталама қолдану мен өндеудің экономикалық ынталандыру жүйесін құру;
- Мемлекеттің тікелей қолдауымен қайталама қорлар нарығын дамыту;
- Мамандарды қалдықтарды кәдеге жаратудың ілгерімелі әдістеріне оқыту, кәсіпорындарда экологиялық таза технологиялық өндірістерді енгізу.

Адамзат қолданатын технологиялар, ең алдымен, қалпына келмейтін ресурстарды қолдануға бағытталған. Бұл, өз кезегінде, тұрмыстық және өнеркәсіптік қалдықтардың ірі спектрін береді. Жинала отырып қалдықтар барлық дерлік мемлекеттер үшін ауыртпалыққа айналады. Көптеген ел үкіметтері қалдықтарды кәдеге жарату мен өндеу технологияларының дамуын қолдай отырып, бұл мәселеге одан да көп көңіл бөліп отыр.

Өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жарату мен қайта өндеудің ауқымды индустриясының қалыптасуы – ең маңызды міндет болып саналады, оның шешімі қайта өндеудің экономикалық жүйесінің дамуына, яғни экономикалық жағдайдың жақсаруына, шағын және орта бизнес кәсіпорындар санының өсуіне, жана жұмыс орындарының құрылуына, Қазақстанның табиғи және энергия ресурстарының сақталуына әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарына индустриялық-инновациялық даму стратегиясы туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17 мамырдағы №1096 Жарлығы.
2. Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігі материалдары. "Қоршаған ортаны қорғау" бөлімі.
3. <http://zakon.znate.ru/docs/index-16254.html>.
4. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml Қоршаған орта мен тұрақты даму бойынша Рио-де-Жанейролық Декларация (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.).
5. Гринин А.С., Новиков В.Н. Промышленные и бытовые отходы: Хранение, утилизация, переработка: [Учеб. пособие] / А.С Гринин, В.Н.Новиков. - М.: ГРАНД: Фаир-Пресс, 2002. - 330 с.
6. Бобович Б.Б., Деткин В.В. Переработка отходов производства и потребления. М.: Интермент-Инжиниринг, 2000. - 496 с.
7. Юсфин Ю.С., Леонтьев Л.И., Черноусов П.И. Промышленность и окружающая среда. М.: Академкнига, 2002. - 469 с.
8. www.zakon.kz Қазақстан Республикасы Заңдары мен Қаулылары.

УДК 621.311

ВЛИЯНИЕ ВЫБРОСОВ ОТ БАЛХАШСКОЙ ТЕПЛОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ НА АТМОСФЕРНЫЙ ВОЗДУХ

Н.Р. МАЖРЕНОВА
преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы
А.О. НУГЫМАНОВА
магистр, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Промышленное производство электрической и тепловой энергии сопровождается крупномасштабным материальным и энергетическим обменом с окружающей средой, имеющим своим следствием вредное

воздействие на нее. Сжигание топлива — важнейший поставщик в окружающую среду загрязняющих веществ. Тепловые электростанции в наибольшей степени «ответственны» за усиливающийся парниковый эффект и выпадение кислотных осадков. Серьезную проблему вблизи ТЭС представляет складирование золы и шлаков, а также тепловое загрязнение. Экологическая обстановка, складывающаяся вокруг ТЭС в настоящее время, вызывает серьезную озабоченность общественности и требует внимательного изучения, контроля и анализа. В связи с этим актуально экологическое обоснование снижения негативного воздействия тепловых электростанций на окружающую среду.

Для изучения этой проблемы в нашей работе были рассмотрены экологические аспекты функционирования новой Балхашской тепловой электростанции (БТЭС), которая строится с целью покрытия дефицита электроэнергии. Необходимость строительства БТЭС обоснована ростом дефицита электроэнергии в южном регионе страны, где проживает 40% населения страны. При строительстве БТЭС будут использованы наиболее эффективные и экологически чистые технологии [1].

Площадь под строительство данной ТЭС расположена на территории Алматинской области, на юго-западном берегу озера Балхаш, отведенный земельный участок составил 6 565,75 Га, из них:

- по Алматинской области (общая площадь - 5291,5 Га);
- по Жамбылской области (общая площадь 1274,25 Га).

Размещение объекта в юго-западной части озера Балхаш обосновано тем, что рядом проходят железная и автомобильная дороги, соединяющие юг и север страны. Здесь же бескрайнюю степь пересекает и мощный энергетический мост «Север – Юг». В качестве основного топлива для БТЭС будет использоваться каменный уголь Экибастузского месторождения марки СС [2].

Особенность экибастузского угля:

- Высокая зольность (43 %)
- Очень высокая абразивность
- Высокое электростатическое сопротивление золы.

Станция должна будет иметь следующие характеристики:

- электрическая мощность – 2640 МВт;
- тепловая мощность – 17 160 млн. кВт/ч;

Зная климатические условия города и с использованием методики и программы «Эра-Воздух» проведены расчеты максимально разовых выбросов и приземных концентрации золы, диоксида серы и оксидов азота.

Программный комплекс ЭРА-Воздух предназначен для решения широкого класса задач в области охраны атмосферного воздуха, связанных с расчетами загрязнения атмосферы.

Расчетное топливо – Экибастузский уголь со следующей характеристикой:

- зольностью $A_p = 42\%$,
- влажностью $W_p = 8,43\%$,
- содержанием серы $S_p = 0,55\%$,
- низшей теплотой сгорания $Q_{рн} = 4022$ ккал/кг [3].

Согласно проведенным расчетам, количество максимально разовых выбросов из трубы высотой 200 м составляет для золы:

$$M_{гз}(G_{гз}) = \sum_{i=1}^m 0,01 B_i \cdot \left[(\alpha_{гз} \cdot A) + q_{гз} \left(\frac{Q_{гз}}{32,7} \right) \right] \cdot (1 - \eta_i^{гз}) \quad (1)$$

- для оксида серы:

$$M_{гс}(G_{гс}) = \sum_{i=1}^m 0,02 B_i \cdot S \cdot (1 - \eta_i^{гс}) \cdot (1 - \eta_i^{гс}) \quad (2)$$

- для оксида углерода:

$$M_{гс}(G_{гс}) = \sum_{i=1}^m 0,01 \cdot C_{гс} \cdot B_i \cdot (1 - q_i^{гс} / 100);$$

- для оксида азота:

$$M_{гс}(G_{гс}) = \sum_{i=1}^m 0,34 \cdot 10^{-4} \cdot \psi \cdot B_i \cdot Q_{гз} \cdot (1 - q_{гз} / 100) \cdot (1 - \varepsilon_{гс} \cdot \tau_i) \cdot \beta_i \cdot (\beta_{21} \cdot \beta_{31} \cdot \varepsilon_2) \cdot (4) \cdot \eta$$

Результаты расчетов представлены в таблице 1.

Таблица 1

Òì ÿ èè âî	Âû áðî ñû, ã/ñ			Ñðááí ãñóóí ÷í àÿ ÿ ðèçáì í àÿ		
	Ì òÀ	SO ₂	NO	Ì òÀ	SO ₂	NO
Ýèèáñòóç.	9635,85	1207,36	115,12	1,67	0,2	0,02

С учетом климатических условий (коэффициент зависящий от температурной стратификации атмосферы $A=200$, коэффициент скорости оседания вредных веществ в атмосферном воздухе, при среднем эксплуатационном коэффициенте очистки выбросов не менее 90% $F=2$, разность температур выбрасываемых из котла газов и средней максимальной температуры наружного воздуха наиболее жаркого месяца года в 13.00

часов дня, $T=99,7$ оС) г. Балхаш рассчитаны приземные концентрации золы, диоксидов серы и оксидов азота при максимальном расходе топлива 140000 г/с.

Рассчитанный по формуле для золы:

$$C_{\text{ма}} = \frac{AMF_{\text{ма}} \cdot \eta}{H^2 \sqrt[3]{V_1 \Delta T}}, \quad (5)$$

- для диоксида серы:

$$C_{\text{пSO}_2} = \frac{AMF_{\text{пSO}_2} \cdot \eta}{H^2 \sqrt[3]{V_1 \Delta T}}, \quad (6)$$

- для диоксида оксида азота:

$$C_{\text{пNO}} = \frac{AMF_{\text{пNO}} \cdot \eta}{H^2 \sqrt[3]{V_1 \Delta T}}, \quad (7)$$

Результаты расчетов представлены в таблице 1.

Также определены расстояния от дымовой трубы, на котором достигается максимальное значение концентрации вредных веществ, рассчитанная по формуле:

$$c_x = d * \frac{5 - F}{4} * H^{\eta}$$

составила 1630,5 м.

Установлено, что при сжигании высокозольного угля, количество максимально разовых выбросов от точечного источника превышают среднесуточные концентрации ПДК.

Среднесуточные предельно допустимые концентрации для золы составляют 0,15 мг/м³, для диоксида серы 0,05 мг/м³, для оксида азота 0,06 мг/м³.

Однако при использовании эффективных способов сжигания этого угля, строительстве современных методов очистки дымовых газов можно добиться снижения приземной концентрации загрязняющих веществ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Республиканская целевая комплексная Программа "Оздоровление экологической обстановки и социально-экономического развития Или-Балхашского региона на период до 2015 года" Институт "Казгипроводхоз", 1993 г.
2. <http://mysl.kz/?p=87>
3. Методические указания по расчету выбросов парниковых газов в атмосферу на объектах добычи, транспортировки и хранения газа, Астана, 2010, Приложение 6 к приказу МООС РК от 05.11.2010 N 280.
4. Природопользование. Охрана окружающей среды и экономика. Теория и практикум. Учебное пособие/ Под редакцией Хаустова А.П. – М: РУДН, 2009-613с.
5. Тарасова Н.П., Ермоленко Б.В., Зайцев В.А., Макаров С.В., Оценка воздействия промышленных предприятий на окружающую среду: учебное пособие Изд: Бинном. Лаборатория знаний, 2012-230 с.

УДК 630.56:630.551

ПРИМЕНЕНИЕ ДЕНДРОХРОНОЛОГИЧЕСКОГО МЕТОДА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ РОСТА ЕСТЕСТВЕННЫХ ЛЕСНЫХ НАСАЖДЕНИЙ

Н.Б. МАПИТОВ

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Дендрохронология (от греч. dendron — дерево, chronos — время и logos — учение), научная дисциплина о методах датировки событий и природных явлений, основанная на анализе годовичных колец древесины. Дендрохронология возникла в конце 19 — начало 20 вв. на стыке биологических, географических и исторических наук. Значит, вклад в её становление внесли русские учёные — географ и ботаник А.Н. Бекетов (1868) и физик Ф.Н. Шведов (1892), которые соотнесли возраст и темп роста деревьев с климатическими условиями прошлого. Основной принцип Дендрохронологии — перекрёстная датировка — базируется на неповторимом во времени и более или менее одинаковом характере изменений размеров и структуры годовичных колец у большинства деревьев, росших в сходных условиях (в одном регионе). Например, деревья, испытавшие на себе воздействие каких-либо факторов (чаще климатических), имеют одинаковый порядок чередования широких и узких годовичных слоев. Узкие кольца указывают на годы засух и другие ограничивающие рост факторы, широкие — на благоприятные условия роста.

Хвойные деревья являются прекрасными объектами как для дендроклиматических исследований (отчетливые границы между годовичными слоями, долговечность, слабое влияние плодоношения на динамику

прироста), так и для биоиндикации (обладают высокой чувствительностью и характерной реакцией на загрязнение атмосферы различной интенсивности, на рекреационное воздействие).

Леса Павлодарской области наряду с задачей по обеспечению хозяйственного комплекса и населения древесиной и другими полезными продуктами, свойствами леса (грибы, ягоды, орехи, лекарственное и техническое сырье, рекреационное использование и т. д.) играют важную климаторегулирующую, почвозащитную и водорегулирующую роль на севере востоке Казахстана. Эколого-экономическая эффективность использования лесных ресурсов в хозяйственном комплексе региона в значительной степени определяется структурой лесов по видовому, породному составу [1].

Каждая природная популяция растений имеет свойспецифический генотипический состав, адаптированный к тем условиям среды, на фоне которых под давлением отбора происходит ее развитие. Любая популяция древесных растений через ширину годовичного кольца отражает адаптивные свойства особи, проявляющиеся в характере ее роста и устойчивости [2].

Ширина годовичного кольца весьма изменчива и зависит от многих как внешних факторов, одним из которых следует считать конкурентные отношения между деревьями. Конкурентные взаимоотношения в любом древостое проявляется через наличие доминантных и угнетенных деревьев [3]. Совершенно не очевидно, что деревья разные по скорости роста при одинаковых начальных условиях роста в естественных, а также искусственных насаждениях, где конкуренция за свет и питания проявляется очень сильно, будут реагировать одинаково на изменение климатических факторов. Поэтому задача дифференциации деревьев в насаждении по их отклику на воздействие климатических факторов остается до сих пор нерешенной. В дендрохронологических работах объектами исследования служат отдельно стоящие деревья, максимально чувствительные к воздействию климатических факторов и редко ставится задача исследования гетерогенности популяции под воздействием факторов внешней среды. Применение дендрохронологического метода позволяет изучить особенности неоднородного роста деревьев в различных популяциях (от доминантных до угнетенных) на погодные изменения, как в естественном, так и искусственном насаждении [4].

Объектами исследования послужили естественные насаждения. Пробная площадь в естественных насаждения была заложена в Чалдайском ленточном бору сосны обыкновенной (*Pinus sylvestris* L.), произрастающий в Щербактинском районе. Средний возраст 80-120 лет, высотой 20-40 м и диаметром ствола до 1 м с высоко поднятой, конусовидной, а затем округлой широкой кроной с горизонтально расположенными в мутовках ветвями.

Методом сплошной выборки у деревьев сосны обыкновенной для измерения ширины годовичного кольца возрастным буравом были взяты 200 единиц кернов. Измерение ширины годовичных колец будут исследованы на полуавтоматической установке LINTAB-VI со стандартным для дендрохронологии пакетом программного обеспечения TSAP-V. Точность измерения 0.01 мм. Значение ширины годовичных колец каждой группы деревьев будет стандартизированы и усреднены (переведены в индексные ряды прироста).

В исследуемых древостоях четко выделяются три группы деревьев (каждая группа представлена деревьями одного возраста): господствующие, средние и угнетенные. В соответствии с этим все деревья были разделены на группы по диаметрам. Группу с наибольшим диаметрами в исследуемых популяциях составляют крупные или господствующие деревья, затем идут средние, наконец, группу мелких по диаметру составляют угнетенные деревья.

Таким образом, в естественном насаждении к господствующим относятся деревья с диаметрами $D > 120$ см, к средним - с $D = 70-90$ см и угнетенным - с $D < 40$ см. В дальнейшем предстоит выяснить наиболее чувствительные к влаге деревья и рассчитать индекс радиального прироста сосны обыкновенной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григорьев А.И. Эколого-физиологические основы адаптации древесных растений в лесостепи Западной Сибири: Монография. - Омск, 2003.
2. Некрасов В. И. Основы семеноведения древесных растений при интродукции. М.: Наука, 1973, 275 с.
3. Комин Г. Е. Влияние климатических и фитоценологических факторов на прирост деревьев в древостоях // Экология. 1973. № 1. 74-83 с.
4. Ваганов Е.А., Мазепа В. С., Шиятов С. Г. Дендроклиматические исследования в Урало-Сибирской Субарктике. Новосибирск: Наука, 1996. 244 с.

УДК 574.5; 572.1/.4

РЕШЕНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ И ПРОБЛЕМ ЭКОЛОГИИ ЧЕРЕЗ СОЦИАЛЬНО-ИНИЦИАТИВНЫЕ АКЦИИ И МИТИНГИ

А.Н. МАТВЕЕВ

Жезказганский ботанический сад, г. Жезказган

Глобальные проблемы экологии – одна из наиболее актуальных проблем современности. Каждый человек

должен быть в ответе за сохранность природы. Помните, что решение экологических вопросов в своей стране, в своем регионе – это дело каждого жителя без исключения [1].

Одним из критериев благополучной экологической обстановки является экологическое образование и культура общества с сформированной и с развитой социальной инициативной позицией. Для реализации путей решения значимых проблем экологии необходимо развивать творческо-практический социально полезный потенциал у человека с раннего детства [2].

В настоящее время в экологическом образовании школьников существует много неразрешенных проблем для реализации социально инициативного потенциала детей. Вся ценность критерия организуемых мероприятий по экологии основывается на их массовости и творчестве без учета социально-практической значимости. Цель и задачи чаще всего абстрактны, неактуальны, которые не направлены на решение каких-либо существующих проблем и реальных практических задач. Форма проведения мероприятий по экологии чаще проходит в виде фестиваля, концерта и носит лишь только развлекательно познавательный характер. В результате формируется слабо-инициативная личность без критического мышления не способная самостоятельно решать творческо-практические и прикладные задачи и проблемы экологии.

На современном этапе республика Казахстан стоит на пути развития независимости, демократии, свободы слова и конкурентно способного, социально инициативного общества. И, конечно же, будущее развитие и процветание страны зависит от молодого подрастающего поколения.

Поэтому воспитанниками кружка «Эко плюс» КГКП «Дворца детей и юношества» города Жезказган было проведено множество различных акций и мероприятий, поднимающих и решающих множество актуальных экологических проблем местного региона. Социально-инициативная деятельность кружковцев была направлена на самые насущные и злободневные проблемы экологии - катастрофическое загрязнение окружающей среды и снижение биоразнообразия.

По снижению катастрофического загрязнения окружающей среды ребятами были проведены следующие акции:

1. Акция «Не пейте дети молоко – будете здоровы!» направлена против несанкционированной торговли молока в использованных пластиковых бутылках, которая может нанести вред здоровью покупателя.

2. Акция «Эта ртуть просто жуть!» поднимающая проблему отсутствия доступных для населения пунктов приема ртутьсодержащих ламп.

3. Акция «Эко-сумки» пропагандирует население против использования бесплатных пластиковых пакетов, путем обмена самостоятельно пошитых ребятами матерчатых многоразовых сумок на полиэтиленовые пакеты в местном супермаркете.

4. Акция «Чистый берег!» направлена на очистку прибрежной зоны местного водохранилища от мусора, путем его сбора и дальнейшей утилизации.

5. Акция сбора и переработки макулатуры в бумагу ручной работы, для дальнейшего ее использования в изготовлении различных поделок и эко-конструкций.

6. Акция сбора и утилизации пластиковых бутылок «Пластикоед».

Для предотвращения снижения биоразнообразия в кружке «Эко плюс» были проведены следующие акции и мероприятия:

1. Акция «Малек должен жить!» призывает население не принимать участие в несанкционированной торговле на улице и ловли неполовозрелой рыбы.

2. Летняя полевая школьная практика по биологии и экологии на базе Жезказганского ботанического сада для изучения, спасения и сохранения местной флоры и фауны региона.

На примере акции «Пластикоед» хотелось бы подробно продемонстрировать структуру акций кружка «Эко плюс».

А) Выявление проблемы (поиск информации об экологических проблемах, анализ состояния и обстановки местного региона, выявлении наиболее актуальных проблем). В данном случае это - проблема загрязнения окружающей среды пластиковыми бутылками.

Б) Поиск путей решения (поиск и анализ путей решения, и выбор подходящих наиболее реализуемых). Одним из самых доступных и интересных способов оказался - пункт приема пластиковых бутылок «Пластикоед». «Пластикоед» - инопланетянин из другой планеты питающийся пластиковыми бутылками.

В) Решение проблемы (для реализации акции ребята разработали и сочинили кричалки, листовки и семинар – пропаганду для школьников города, в котором предложили поучаствовать в акции, установив свой собственный пункт приема пластиковой упаковки).

Г) Результат. Во время акции «Пластикоед» во дворце детей и юношества было собрано 1534 пластиковых бутылок (рис. 1).

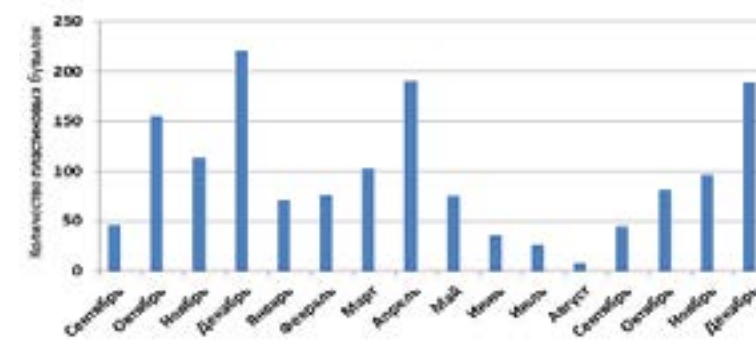

Рисунок 1 – Динамика сбора пластиковых бутылок с 15 сентября 2011 года по 31 декабря 2012 года

Акция приобрела массовый характер, в которой участвовали все жители города заинтересованные в чистоте окружающей среды.

Сбор пластиковых бутылок стартовал с сентября 2011 года, который был поделен на четыре основных этапа: 1. Старт акции (установка «Пластикоеда», агитация населения). 2. Установка новогодней пятиметровой ёлки из пластиковых бутылок. 3. Конструирование ко Дню космонавтики ракеты из тысячи пластиковых бутылок. 4. А в канун 2013 года постройка новогодней ёлки высотой два с половиной метра из восьмисот цветов, вырезанных из пластиковых бутылок.

Как видно на рисунке 1 информирование и пропаганда граждан, проведённые в сентябре, декабре 2011 года и в апреле, декабре 2012 года дали наиболее высокие показатели сбора пластиковой тары. Наименьшие результаты были отмечены в летнее каникулярное время.

Все пластиковые бутылки в дальнейшем кружковцы «Эко плюс» утилизировали путем конструирования массивных и креативных эко-скульптур.

Первой конструкцией ребят стала самая высокая ёлка в Казахстане из пластиковых бутылок, построенная в канун Нового 2012 года. Ко Дню космонавтики юные экологи соорудили четырех с половиной метровую космическую ракету. А в канун волшебства 2013 года уже по традиции дети построили еще одну необычно праздничную и красивую елку (рис. 2), которая разноцветными огнями, радовала и восхищала жителей города в праздничные дни [2].

Рисунок 2 – «Елка» и «Жар птица» из пластиковых бутылок

За время существования акции «Пластикоед» было собрано в школах и во дворце детей и юношества несколько тысяч пластиковых бутылок, из которых сконструированы три огромных эко-скульптур и множество других поделок. Эти работы были опубликованы местными СМИ. Ребята опубликовали свои статьи, рассказы и доклады в журналах, интернет изданиях. Со своими интересными работами по экологии участвовали в конференциях по биологии и экологии.

Таким образом, приведенные методы в решение экологических проблем позволяют молодежи в своем еще юном возрасте почувствовали свою значимость, пользу и востребованность в обществе своей города. А когда ребенок начинает ощущать необходимость принятия мер по спасению планеты от кардинального загрязнения окружающей среды и снижению биоразнообразия, то взрослым можно быть уверенным в будущее развитие и процветание нашей республики Казахстан.

Желаю всем быть гражданином своей родины, в самом широком смысле слова. Быть социально активной личностью способной приносить пользу своему государству [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Матвиенко В. И. Важно, чтобы благие намерения подкреплялись практическими делами // Экология и жизнь. - 2012. - №5. - 4-7 с.
2. Ишмуратова М.Ю., Матвеев А.Н. Материалы 1-ой научно-практической конференции школьников по биологии и экологии: тезисы докладов городской конференции (Жезказган, 16-17 мая 2011г.). – Жезказган, 2012. – 30 с.
3. Паскаль К. Экология – дело каждого жителя страны // Экология и жизнь. - 2012. - №1. - 4-7 с.

УДК 502.4(574.25)

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА «ЕРТІС ОРМАНЫ»

А.А. МУКАНОВА
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
К.Т. САПАРОВ
д.г.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Главенствующее значение в природе и жизни человека имеют леса. С одной стороны, лес, являясь одной из главных составляющих частей окружающей среды человека, в большой степени влияет на климат, наличие чистой воды, чистого воздуха, защищает сельскохозяйственные земли, обеспечивает места для комфортного проживания и отдыха людей, сохраняет разнообразие живой природы (средообразующая, или экологическая роль леса). С другой стороны, лес - источник множества материальных ресурсов, без которых человечество пока не может обойтись и вряд ли сможет обойтись в обозримом будущем - древесины для строительства, производства бумаги и мебели, дров, пищевых и лекарственных растений и других (экономическая, или ресурсная роль леса). С третьей стороны, лес - часть той культурно-исторической среды, под воздействием которой формируются культура и обычаи целых народов, источник работы, независимости и материального благополучия значительной части населения, особенно тех, кто живет в лесных деревнях и поселках (социальная роль леса). Исходя из всего этого и современной экологической обстановки в мире, для любого государства принципиально важно сохранение лесов – «зеленых легких» планеты [1].

Лесной фонд Республики Казахстан занимает более 26 миллионов гектар, из них покрытая лесом площадь составляет 12,3 миллиона, что определяет лесистость территории страны равной 4,5%. Наиболее ценные хвойные (1687 тыс.га) и лиственные (1469 тыс.га) леса занимают всего 1,2 % территории республики и расположены островными массивами и урочищами по склонам южных и восточных гор, северного и центрального мелкосопочника, песчаным лентам Прииртышья, гидроморфным долинам рек и представляют собой реликтовые экосистемы, характеризующиеся слабой устойчивостью.

Наибольшей уязвимостью к природным и техногенным воздействиям характеризуются хвойные леса, составляющие лишь 15,2% от площади всех лесов, но которые потенциально остаются основной базой промышленных лесозаготовок.

Сосновые леса (боры) Северо-Запада, ленточные боры Прииртышья и елово-пихтовые леса Востока в смеси с березой, плодовыми древесными породами и кустарниками формируют наиболее ценные по своему рекреационному, эстетическому, оздоровительному и средозащитному значению ландшафты, а их использование в качестве основного источника древесного сырья является наиболее эффективным экономически и наиболее опасным экологически способом использования лесных ресурсов.

Интенсивная эксплуатация хвойных лесов в прошлом, а также крупные лесные пожары 1996-2003 годов, особенно в Павлодарской, Восточно-Казахстанской, Акмолинской, Алматинской и Костанайской областях, привели к уменьшению площадей хвойных массивов на 30%, снижению запасов древесины и значительной утрате защитных, водоохраных, рекреационных и других полезных свойств лесов, резкому ухудшению их санитарного состояния, развитию процессов остепнения и опустынивания [2].

В Прииртышской впадине на юго-восточной окраине Западно-Сибирской равнины, на правом берегу реки Иртыш, простирается ленточный сосновый бор (Рисунок 1).

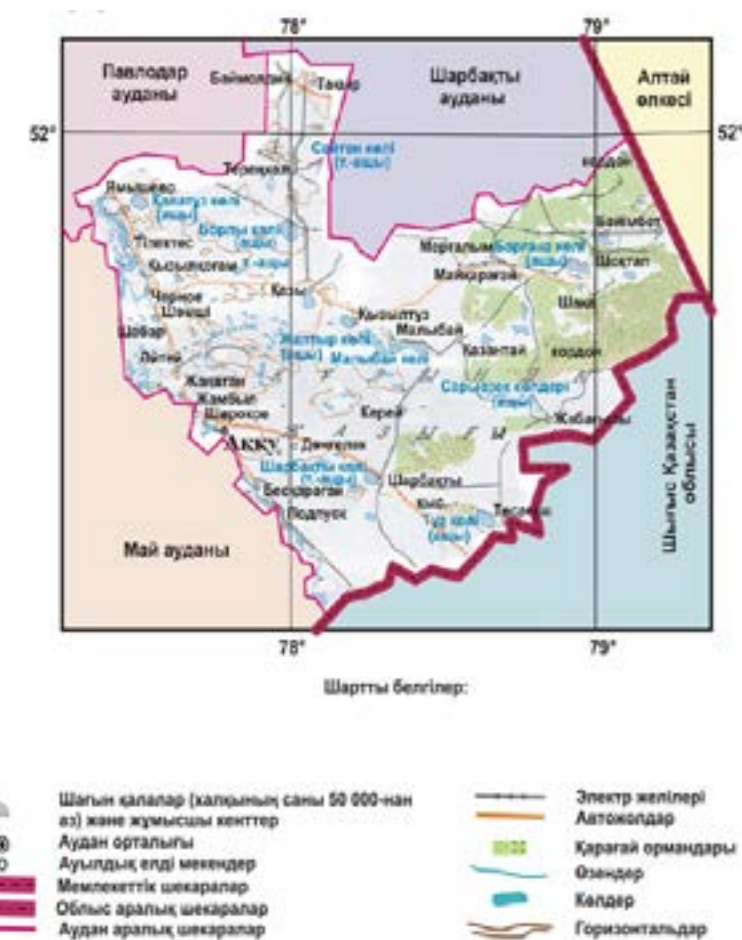

Рисунок 1 – Карта Лебяжинского района

В последнее десятилетие сосновый бор претерпел значительные изменения в результате многочисленных пожаров и браконьерской вырубке лесов. За 2008 год в Восточно-Казахстанской области было 62 случая пожаров на лесной площади 1016 га, в Павлодарской области 27 пожаров на площади 277 га (речь идет о сосновом боре в Прииртышье). Отмечается тенденция к умышленному поджогу лесов с дальнейшей целью продажи древесины, в том числе и после верховых пожаров («Экологический курьер INT», 15 октября 2008 года). Лесные угодья Казахстана занимают лишь 4% всей территории страны, причем основные угодья находятся в Восточном Казахстане[3].

Эти условия определяют необходимость развития особо охраняемых природных территорий Республики Казахстан, как действенной системы сохранения биологического разнообразия государства. В 1997 году была провозглашена Стратегия развития Республики Казахстан до 2030 года, объявившая, что Казахстан до 2030 года должен стать чистой и зеленой страной, со свежим воздухом и прозрачной водой. Одним из инструментов достижения этих целей является создание системы особо охраняемых природных территорий ООПТ[4]. На территории Казахстана в настоящее время под активной охраной находится: 10 заповедников, 12 национальных парков, а также 4 природных резервата:

- 1) «Ақжайық»;
- 2) «Ертіс орманы»;
- 3) Иргиз-Тургайский;
- 4) «Семей орманы».

Государственный лесной природный резерват «Ертіс орманы» - особо охраняемая природная территория со статусом природоохранного и научного учреждения. Создан в 2003 году и расположен в ленточных борах Павлодарской области на площади 277961 га.

Резерват относится к категории республиканского значения, подчиняется Комитету лесного и охотничьего хозяйства Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. Он расположен в северо-восточной части республики в подзоне сухих ковыльно-типчаковых степей на темно-каштановых почвах. Климат района резко континентальный и засушливый. Основной лесобразующей породой является сосна обыкновенная. Сосна обладает исключительной устойчивостью к неблагоприятным погодноклиматическим условиям и может произрастать на песчаных почвах.

Статус природного резервата законодательно означает, что ленточные боры – это особо охраняемая зона. Но, несмотря на это, лес продолжают рубить, еще больше его гибнет во время пожаров. И речь сегодня уже

идет не о финансовых потерях государства от криминальных рубок и огненной стихии, сколько о спасении бора как важной составляющей единой экологической системы не только Павлодарской области, но и региона в целом. Возникнет ли на месте нынешнего бора пустыня, а это будет неизбежным, если лес все же прекратит свое существование, или ленточные боры сумеют восстановиться после десятилетий хищнической деятельности человека – напрямую зависит от нас, ныне живущих. И что-то уже делается. В последнее время заметно сократились площади лесных пожаров, более слажено стала работать служба лесной охраны. Резерват с каждым годом все больше и больше обновляет свой технический потенциал. В последнее время в результате целенаправленной работы по предотвращению незаконных вырубок деревьев на территории «Ертіс Орманы» отмечается заметное снижение фактов таких правонарушений. Повод к тому – ужесточение уголовного преследования. Как известно, покупателями незаконно заготовленного леса являются владельцы пилорам и шпалорезок, расположенных в граничащих с лесным массивом селах. В целях предотвращения незаконной деятельности акиматом Павлодарской области принято постановление о расширении охранной зоны государственного лесного природного резервата, которым введен запрет на деятельность пилорам и шпалорезок в радиусе 50 км от границ лесного массива.

Посильный вклад в благородное дело вносят экологические отряды «Жасыл Ел». В отрядах «Жасыл Ел» в Чалдае работают студенты павлодарских вузов и местная молодежь. Кроме того, имеются отряды «Зеленый патруль» из числа учащихся школ района [5].

Известно, что одним из главных вопросов существования резервата является обеспечение воспроизводства уникальных лесных массивов. Понятно, что заменить полностью пострадавший от каких-либо причин лес в одиночестве нереально. Планами управления «Ертіс Орманы» предусматривается за 25 лет восстановить сгоревшие леса на площади 50703 га путем ежегодной посадки сосновых лесных культур на площади 2028 га. Для этого ежегодно требуется 12-15 млн штук стандартных семян сосны.

На современном этапе одним из основных приоритетов развития отрасли является эффективная защита лесов от пожаров, вредителей и болезней, базирующаяся на новейших технологиях. Ученые-лесоводы сейчас разрабатывают рекомендации по ведению лесного хозяйства и защитного лесоразведения по регионам. Но все же, главным приоритетом остается рациональное использование природных ресурсов. Двигаясь в этом направлении, целесообразно заново оценить все виды рубок главного пользования и по уходу за лесом, особенно постепенные, прореживающие и проходные. Кроме того, не должны заниматься промышленной рубкой хозяйства, имеющие значительные площади гарей. В аренду лесные участки надо отдавать только для заготовок недревесных ресурсов. Для утверждения рыночных принципов формирования цен на лесные ресурсы необходимо пересмотреть основные нормативы и тарифы, таксы и преискурранты, порядок использования лесного дохода. Нужно также продумать меры по обеспечению лесного хозяйства техникой на основе лизинга.

В настоящее время большинство учреждений по охране лесов и животного мира передано в коммунальную собственность областных акиматов. Главная задача местных исполнительных органов сегодня – сохранение и приумножение лесных богатств, обеспечение стабильности и устойчивости экосистем, увеличение лесистости территории, ведение эффективного лесохозяйственного производства при современном научном обеспечении. Естественно, груз ответственности не может полностью ложиться на государство, это дело каждого, каждый должен внести свой посильный вклад в общее дело, что в конечном итоге будет способствовать оздоровлению экологической обстановки не только в стране, но и во всем мире [6].

Исходя из сложившейся ситуации, необходимы координатные действия, направленные на улучшения состояния не только природного резервата, но и в целом экологической обстановки в крае, что должно стать главным приоритетным направлением при решении социальных, экономических и экологических задач. Для сохранения и приумножения состояния лесного фонда требуется:

- поддержка со стороны государственных ведомств;
- поднятие уровня экологического образования общественности;
- комплексный подход в решении глобальных вопросов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ануцин Н.П. и др. Лес в современном мире. М.: Лесная промышленность, 1978. -391с.
2. Карпцов Н.С., Садуов М.Б. К вопросу состояния насаждений ленточных боров резервата «Ертіс орманы». Актуальные вопросы лесного хозяйства и озеленения в Казахстане.// Материалы междунар. науч.-практич. конференция «Воспроизводство лесов, лесоразведение, ландшафтная архитектура и озеленение г.Астаны: состояние, проблемы и перспективы», 10-12 август 2005 г., г. Щучинск.-Алматы: Бастау, 2005. Т.2.С.43-46.
3. Белгібаев М., Секей Б. Семей өңіріндегі қарағайлы орманның қазіргі жағдайы // География және табиғат. – 2005. - №6. – 5-8 б.
4. О Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 14 ноября 2006 года N 216.
5. Сапаров Қ.Т., Карим А.С. Таспалы орман қарағайларында қалыптасқан экологиялық мәселелер.// Халық ғыл.практ. конф. материалдары. 7 Сәтбаев оқулары, 20 том, ПМУ, Павлодар, 2007. – 164-168б.
6. Карпцов Н.С. Состояние и перспективы улучшения ленточных боров Павлодарской области.// Материалы междунар.науч.-практич. конференции.(Алматы, 27-28 ноября 2003 г.). Книга2. «Леса и лесное хозяйства в

условиях рынка: проблемы и преспективы устойчивого развития».С. 91-93

ӘОЖ 631.867

МАЛ ҚИЫН ҮДЫРАТАТЫН ЖӘНДІКТЕР, ОНЫҢ ТОПЫРАҚҚА ӘСЕРІ

ҚАМАН ҰЛЫҚПАН
б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
А.Е. МУСЛИМОВА
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Жануарлардың қиын көптеген элементтерден тұратын бір-бірімен өзара қатынастағы жасап әртүрлі ағзалар бірлестіктерінен микробиотоп ретінде қарастыруға болады. Мұндай қарапайым биоценозды құрайтын басты элементтерінің бірі болып, субстратпен міндетті немесе факультативтік қатынас жасайтын жәндіктер болып табылады. Қида топырақ түзілуіне елеулі рөл атқаратын медициналық-ветеринарлық мәнділігі бар жәндіктердің көптеген түрлері кездеседі. Жануарлар қиын биоценоздық тұрғыда зерттеу мәселесі әлі күнге дейін кең көлемде жүрілмей келеді [Корж, 1985].

Қидың түрлі типтеріне байланысты, жәндіктерді әртүрлі экологиялық топтарға бөлуге болады [Псарев, 2001]. Қида жәндіктердің даму сатысы бойынша кездесуін мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

Міндетті копробионттер (меншікті копробионттер) – өзінің өмір сүру кезеңінде міндетті түрде қида тіршілік етуге бейімделген имаго және дернәсілдер түрлері. Басқа субстраттарда тек қиды іздестіру кезінде, немесе уақытша қи болмаған жағдайда кездесетін топ. Бұларға Hydrophilidae, Ptiliidae, Staphylinidae, Scarabaeidae, Staphylinidae кейбір ғана түрлері, Histeridae тұқымдасының қоныздары жатады.

Факультативті копробионттер (копрофильдер) – белгілі бір даму кезеңінде немесе қимен немесе сонда тіршілік ететін ағзалармен факультативті трофикалық байланыстағы паразиттік тіршілік ететін жәндіктер тобы жатады. Оларға Hymenoptera, Coleoptera (Histeridae, Staphylinidae кейбір түрлері), Diptera (Muscidae, Sphaeroceridae, Sepsidae, Fanniidae және дернәсілдері қида дамитын, ал имагосы қоректенуге, жұмыртқалауға ғана келетін тағы басқалары) жатады.

Кездейсоқ копробионттер (копроксендер) – қимен кездейсоқ байланысатын түрлер. Ылғалдылық, қорек және қорғаныс қорек кезде келетін жәндіктер –Hymenoptera (Formicidae, Braconidae тұқымдастарының Alysia туыстасы), Coleoptera (кейбір герпетобинттер Tenebrinidae, Carabidae, Staphylinidae және тағы басқалары), Diptera (Calliphoridae, Sarcophagidae, Drosophilidae, Piophilidae және кейбір аз түрлі тұқымдастар) қидағы көміртегі және ақуызбен қоректену үшін келеді, бірақ мұнда жұмыртқа салмайды, олар көбінесе өлекселерде, асуі қалдықтарында және сол сияқты субстраттар кездеседі.

Экологиялық топтардың жиі қарастыратын критерий қоректену жағдайына байланысты.

Копробионт жәндіктерді қоректік типі бойынша бірнеше топқа бөлуге болады:

Копрофагтар - қимен қоректенетіндер

Факультативті копрофагтар – қиымен қатар ағаштардың шырынымен, жануарлардан бөлінетін шырышты сұйықтықпен қоректенеді, жартылай некрофагтар және тағы басқалары.

Миксофагтар – жануарлармен, жануарлардың қиымен және шірінді заттармен қоректенетін аралас қоректілер.

Зоофагтар (жыртқыштар) – жәндіктер мен гельминттердің жұмыртқа, дернәсіл, имагосымен қоректенетіндер.

Паразиттік түрлер - Hymenoptera мен Staphylinidae (Aleochara spp) қоныздарының экто және эндо паразиттік дернәсілдері.

Мицетофагтар – қида өсетін саңырауқұлақтармен қоректенеді.

Копробионт жәндіктерді қоректенуі бойынша топтаумен қатар субстраттың белгілі бір түрін қажет етуіне байланысты жіктейді. Бұл критерий бойынша мынадай топтарға бөлінеді:

- әртүрлі жануарлардың қай қайсысының қиында кездесетіндер;
  - копро-некробионттер;
  - әртүрлі жануарлар түрлерінің кепкен қиында және ыдыраған өсімдік тектес органикада кездесетіндер;
  - сиыр қиын тандайтындар, басқа жануарлар қиында сирек кездесетін;
  - жылқы қиын тандайтындар;
  - тек қана адам нәжісінде ғана болатын;
  - қойдың қиында ғана кездесетіндер;
  - ін иесінің қиында дамитын сонымен қатар басқа да жануарлардың қиында кездесетіндер (нидиколдар).
- Бұл топтардың арақатынасы шартты түрде бірталай байланысады.
- Қида тіршілік ететін жәндіктерді онымен қанша уақыт байланыста болуына қарай:
- қида тәуліктен кем уақыт;
  - екі тәуліктен кем емес уақыт;

- 4-5 тәулік;
- 10 тәулік және одан көп тіршілік ететіндер деп топтастырады.

Тәуліктік белсенділігі тұрғысында: а) саны түс мезгілінде көбейетін күндізгі; ә) таңертең және кешке көбейетін күндізгі; б) ымыртта көбейеді; в) тәулік бойы тұрақты тұрақты тіршілік ететіндер.

Мал жайылымдағы копробионт жәндіктердің тәуліктік белсенділігі қоршаған ортаның, субстраттың температуралық режимімен және биотоптық ерекшеліктеріне байланысты.

Экологиялық топтастыру негізіне копробионт жәндіктерінің имагосының субстратта тігіннен орналасу ерекшеліктерін жатқызуға болады. Субстратта (қида) орналасуына бойынша копробионттарды: қидың беткі қабатында (эпибионттар), беткі және ішкі қабатында (эпи-эндобионттар), ішкі қабатта тіршілік етушілер (эндобионттар) деп жіктейді.

Зерттеудің мақсаты: қиды ыдыратуға қатысатын жәндіктердің түрлік құрамын анықтап, оның топырақты құнарландырудағы белсенділігін анықтау.

Копробионт қоныздарды зерттеу. Копробионттер – қида тіршілік ететін жәндіктер.

Зерттеудің мақсаты: копробионт қоныздардың фауналық құрамын анықтау, таксондардың байланысын, әртүрлі биотоптағы түрлердің мезгілдік және тәуліктік сандық көрсеткішін, әртүрлі субстраттардағы фауналық ұқсастықтары мен өзгешеліктерін анықтау, жапаның құрғау және ыдырауына байланысты копробионттер қауымының сукциясын (алмасуын), қоршаған ортаның факторларының фаунаға әсер ету жағдайын анықтау.

Әдістемесі. 7 күндік аралықта сиыр, жылқы және ұсақ малдардың нәжісінен кимен қоректенетін және онда тіршілік ететін жәндіктерді жинайды. Ол үшін алдымен керекті құрал-жабдықтарды (пинцет, лупа, 70% спирт немесе 2-5 % формалин құйылған флакон, яғни морилка, және т.б.) дайындап алынады. Ең алдымен жұмыс бастағанда әр нәжістің орташа түскен мерзімін анықтап алу керек. Жылы мезгілде мал жайылымдық жерде жаңа түскен 3 жапаны белгілеп алу қажет (мысалы, таяқшалармен). Сол күні бірінші белгіленген жападан 6 сағаттан соң сынама алады. Екінші жападан 1 тәуліктен және соңғысынан 7 тәуліктен соң алынады. Сынама алудың екі әдісін қолдануға болады. Бірінші әдіс қазып, содан соң жәндіктерді пинцетпен теріп алу, бұл көп еңбекті қажет етеді.

Қолмен жинауда көзге түсе қоймайтын ұсақ яғни, жұмыртқа, дернәсіл, қуыршақ кезеңдердегі топырақ омыртқасыз жәндіктерін жинауда тиімдісі ол *флотация әдісі*. Кесек топырақты уыстап алып, ас тұзымен қаныққан ерітіндіге салады. Топырақты ерітіндіде шайқап, жібіткен соң, суды тұндырып қояды. Копробионт қоныздарды анықтау үшін, су құйылған шелекке жапаны мөлшерлеп салады және мұқият араластырады. Қоныздар біртіндеп су бетіне жүзіп шығады. Содан соң оларды сүзіп алып, морилкаға салады. Біріншідегі әдістегі сияқты қоныздарды топырақтың беткі қабатынан яғни, жапаның астыңғы жағынан теру керек. Олар көбінесе топырақтың беткі қабатына қарай қазып кіреді. Егер субстраттың орташа мерзімі белгісіз болса, онда өте қарапайым әдіс қолдануға болады. Субстратты 3 түрге бөлуге болады: жас жапа, орташа (беті құрғақ, ішкі қабаты ылғалды субстрат), кепкен (күрғақ). Бір күнде әр сатыдағы 3-5 жападан қоныздарды теріп жинайды [Фассулати 1961].

Бұл зерттеуімізде жападан жәндіктерді жинауда айтылып кеткен бірінші әдісті қолдандық. Зерттеу жаздың айларында Павлодар облысы Кенжекөл және Шарбақты ауданының Жылыбұлақ ауылдарында мамыр мен қыркүйек айларының аралығында жүргізілді. Толығырақ 1 кестеде берілген.

1 кесте - Сиырдың жапасында кездескен жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштері

Жәндіктердің атауы	Жәндіктердің саны	Жапаның орташа диаметрі, см	Жапаның жалпы сипаты
Tenebrionidae Crypticus	4	11,4	Сиырдың жас жапасы (6 сағаттан соң)
Tenebrionidae Opatrum	1		
Scarabaeidae Aphodiinae	10		
Scarabaeidae Onthophagus	6		
Hydrophilidae	9	11	Сиырдың жапасы 1 тәуліктен соң
Tenebrionidae Anatolica	4		
Tenebrionidae Crypticus	6		
Tenebrionidae Opatrum	8		
Scarabaeidae Aphodiinae	9		
Scarabaeidae Onthophagus	11		
Hydrophilidae	7	11,3	Сиырдың жапасы 7 тәуліктен соң
Tenebrionidae Blaps	1		
Tenebrionidae Anatolica	7		
Tenebrionidae Crypticus	8		
Tenebrionidae Opatrum	8		
Scarabaeidae Aphodiinae	15		
Scarabaeidae Onthophagus	13		
Hydrophilidae	8		

1-кестеде сиырдың жапасында кездескен жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштері берілген. Сиырдың жапасының жалпы орташа диаметрі 11,4 см-ді құрады, 6 сағаттан соңғы көрсеткіштер бойынша Scarabaeidae тұқымдасының Aphodiinae тұқымдармағының саны 10 болды. Басқа жәндіктерге қарағанда ең көп кездескені Hydrophilidae тұқымдасы 9, ал ең аз кездескені Tenebrionidae тұқымдасының 5 кездесті. Сиырдың жапасында 1 тәуліктен соң Tenebrionidae тұқымдасының жалпы саны 18 ең көп көрсеткішті көрсетті, ал Scarabaeidae тұқымдасының Onthophagus тұқымдармағының саны 11, Scarabaeidae тұқымдасының Aphodiinae тұқымдармағы 9, Hydrophilidae 7. Бұл 1 тәуліктен соңғы көрсеткіштерге қарап, біз жападағы жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштері өзгеріске ұшырайтынын көреміз.

2 кесте - Жылқының жапасында кездескен жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштері

Жәндіктердің атауы	Жәндіктердің саны	Жапаның орташа диаметрі, см	Жапаның жалпы сипаты
Scarabaeidae Aphodiinae	14	10	Жылқының жас жапасы (6 сағаттан соң)
Hydrophilidae	1		
Scarabaeidae Aphodiinae	13	9,5	Жылқының жапасы 1 тәуліктен соң
Scarabaeidae Onthophagus	1		
Hydrophilidae	2	9,7	Жылқының жапасы 7 тәуліктен соң
Scarabaeidae Aphodiinae	16		
Tenebrionidae Opatrum	1		
Scarabaeidae Onthophagus	1		
Stahylinidae	1		

2-кестеде жылқының жапасында кездескен жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштерін көреміз. Мына көбінесе жиі кездескен жәндіктер Scarabaeidae тұқымдасының Aphodiinae тұқымдармағы. Оның есеп бойынша саны 43 құрады. Сонымен қатар Scarabaeidae тұқымдасының Onthophagus тұқымдармағы да кездесті. Сонымен қатар Hydrophilidae, Stahylinidae тұқымдармағы да кездесті.

3 кесте - Қойдың жапасында кездескен жәндіктердің құрамы және сандық көрсеткіштері

Жәндіктердің атауы	Жәндіктердің саны	Жапаның орташа диаметрі, см	Жапаның жалпы сипаты
Scarabaeidae Aphodiinae	3	10	Қойдың жас жапасы (6 сағаттан соң)
Hydrophilidae	6		
Scarabaeidae Aphodiinae	4	9,5	Қойдың жапасы 1 тәуліктен соң
Hydrophilidae	8		
Scarabaeidae Aphodiinae	4	9,7	Қойдың жапасы 7 тәуліктен соң
Hydrophilidae	11		

Сонымен қорыта айта кетсек, қи жәндіктері қауымдастығының экологиялық құрылымы әртүрлілігімен ерекшеленеді. Қида кезде жәндіктердің оны ыдыратуға тигізетін әсері әртүрлі. Жоғарыда көрсетілген экологиялық топтастыру критерилері бойынша және енетін түрлері әр типті қиларда жинақталатын, әр түрлі типтегі жайылымдарда, әр түрлі географиялық жерлердегі копрофилдерді салыстырмалы түрде зерттеп талдауда әдістемелік тұрғыдан маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Псарев А.М. Особенности экологической структуры сообществ копробионтных насекомых, 2001- с. 127-129.
2. Корж К.Ф. Почвообитающие Staphylinidae (Coleoptera) существенный компонент интегрированный борьбы с синантрофными и зоофильными мухами. – IX Международная коллоквиум по почвенной зоологии. Вильнюс, 1985. – с. 137
3. Фассулати К.К. Полевое изучение наземных беспозвончных. М., «Высшая школа» 1961 г.

ҚОҢЫЗДАР МЕН ЖУСАННЫҢ КОНСОРЦИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Ұ. ҚАМАН

б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

К.К. САГИЕВА

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

В.Н. Беклемишевтің (1951) тұжырымдауы бойынша консорция дегеніміз – биоценоздың құрылымының қарапайым бөлігі болып табылады. Биоценозды құраушы ағзалардың ішіндегі ең негізгі мүшесінің айналасында консорциялық байланыстар қалыптасады.

Ағзалардың арасындағы консорциялық байланыс әртүрлі болғанымен, негізінде мекенжайлық (топикалық) және қоректік (трофикалық) байланыс деп екіге бөлінеді.

Биоценозда әрқашанда өсімдіктер негізгі сол биоценозды құрастырушы рөл атқаратындықтан консорцияны топтастырушы негізгі орталық мүше өсімдік болып табылады: қандай бір түрдің өсімдігінің айналасында оны сыртқы мүшелерін немесе ішкі ұлпасын мекенжай етіп дамытатын және сол өсімдікпен тұрақты немесе уақытша қоректенетін жануарлар қауымдастығы топтасып қалыптасады.

Бұл тұрғыда В.Н. Василевичтің (1983) анықтамасына сүйенетін болсақ: «Консорция – бұл қандай бір өсімдіктің немесе жануардың денесінде тіршілік етіп онымен қоректенетін немесе оның ағзасын қорек ретінде пайдаланбай-ақ тек қана оның денесіне бекініп орынжай, мекен болдыратын ағзалар мен түрлердің жиынтығы». Бұл анықтамадан біз жалпы биоценоз дегеніміз консорциялық байланыстардан құралатындығын көреміз.

Консорция ұғымы әлі күнге дейін толық бір жүйеге келген жоқ. Тек «консорция» деген атаудың өзіне ғылыми әдебиеттерде жиырмадан астам анықтама берілген. Олардың әрбіреуі өзара азды-көпті айырмашылықта екені байқалады.

И.А. Селивановтың дәлелдеуі бойынша консорцияның трофикалық, топикалық түрлерінен басқа өндірушілік (фабриктік), таратушылық (форикалық), медиопатиялық немесе биоценоздың тіршілік ету ортасын өзгерту арқылы зардап шектіру тәрізді түрлері бар.

Т.А. Работнов (1969) консорциялық байланыстағы ағзалардың өзара әсерлесу әрекеттерін сипаттай келе: қоректік, орынжайлық және бірі-бірінің мекен ететін ортасының жағдайын өзгерту т.б. осы тәрізді әсерлер ететінін көрсетеді. Жалпылай алғанда консорциялық байланыс уақыт және кеңістік бойынша өзгеріп тұратын динамикалық көрініс. Байланыстағы ағзалардың құрамы және сандық көрсеткіштері тәуліктің, мезгілдің, жылдың әртүрлі кездерінде ауысып, азайып, көбейіп т.б. өзгерістерге түседі.

Сонымен, консорцияларды биоценоздың құрылымдық бөлігі ретінде толық білу үшін келесілерді зерттеу керек:

- басқа гүлді өсімдіктерде паразит ететін гетеротрофтық гүл өсімдіктерін;

- жоғарғы сатылы өсімдіктердің жер бетіндегі және жер астындағы мүшелерінде паразит ететін саңырауқұлақтарды;

- жоғарғы сатылы өсімдіктердің тамырларындағы микориздерді;

- жоғарғы сатылы өсімдіктердің түрлі мүшелерінде өмір сүретін паразиттік және симбиотикалық бактерияларды;

- жоғарғы сатылы өсімдіктер ризосфераларының микроорганизмдерін (саңырауқұлақтарды, бактерияларды);

- жоғарғы өсімдіктердің эпифиттерін – гүлді өсімдіктерді және қырыққұлақ тәрізділерді (көбінесе тропикалық елдерде);

- теміреткі мен мүктердегі эпифиттерді;

- жоғарғы сатылы өсімдіктер мүшелерінде немесе олардың үстінде тұрақты немесе уақытша өмір сүретін және олар арқылы қоректенетін фитофаг-жануарларды (жәндіктерді, кенелерді, құрттарды);

- өсімдіктер арқылы, бірақ тікелей олардың үстінде өмір сүрмейтін фитофаг-жануарлар немесе тозаң мен балшырынды жинаушыларды.

Консорциялық байланысты зерттеу үшін оның биологиялық, экологиялық маңызын білу қажет. Консорциялық байланыстың пайдасы, байланысқанда пайда-зиянын білу үшін мысал ретінде жусанмен қоңыздардың консорциялық байланысын көру үшін таңдалдық. Таңдаған себебіміз:

Жусан дегеніміз – қуаң далалық аймақта фитоценоздың ең басым кездесетін түрдің бірі. Сондықтан біздің Павлодар облысы, Кенжекөл ауылының далалық аймақ мал жайылымының фитоценозы селеулі-жусанды, жусанды-селеулі немесе жусанды, селеулі, бидайықты жайылым болып табылады. Ал, Австрия жусаны (*Artemisia austriaca*) – күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық, кейде бір не екі жылдық шөптесін өсімдік, шала бұта.

Жусан – құнарлы мал азығы, дәрілік, бояуыш, тағамдық, витаминді, эфир майлы өсімдік болып табылады.

Австрия жусаны біздің зерттеу жұмыстарымыз жүргізілетін жайылымдағы фитоценозды құрайтын негізгі өсімдік болғандықтан осы тақырып қарастырылды. Жусан көпжылдық өсімдік болғандықтан, тамырында жәндіктердің дернәсілдері, қуыршақтары бірнеше жыл сақталып өсіп жетіледі. Міне, осы зерттеу үшін осындай әдістерді қолданамыз:

- Зерттеу жүргізуге Кенжекөл ауылының шығысында 7 км жерде орналасқан селеулі, ақ жусанды мал жайылымына пайдаланатын, жазық дала қарастырылды;

- Көктемде жусан бұр жара бастағаннан күзде жусан қурағанға дейін, оның фенологиялық әртүрлі сатысында жер бетіндегі және жер астындағы мүшелерін зерттеп, әрбір ретте 10 бұтаға бақылау жасап, кездескен жәндіктерді санап жинау жұмыстарын атқардық;

а

б

1 сурет – Жусан тамырының консорциясын зерттеу

а – өсімдіктің тамырымен консорциялық байланыстағы жәндіктерді зерттеу үшін үлгі алудың көрінісі

б – үлгіде кездесетін жәндіктерді жинау

Қорытып айтқанда, өсімдіктерден алынған материал дернәсіл кезеңінде болғанда, түр-тұқымдық тиістілігін анықтау үшін ересек сатысына жеткізіп өсіру қажет. Көбінесе өсімдіктердің вегетативтік немесе генеративтік мүшелерінде мекендейтін дернәсілдердің даму циклы бойынша біржылдық жәндіктерді шығару қиындық туғызбайды. Дернәсілдердің немесе жәндіктердің қуыршағын өсірудегі ең маңыздысы өсімдікті өлтірмей және оның ылғалдылығын сақтай отыра дернәсілдің дамуын қамтамасыз ететін, бірақ дернәсілді өлтіретін саңырауқұлақтардың көбеюіне апармайтын жағдай жасау болып табылады. Бір жылдан ұзақ уақытта дамып жетілетін көпжылдық циклы жәндіктерді өсіріп ересек сатысына дейін жеткізіп дамыту едәуір күрделі жолмен іске асырылады. Оларды жақсы шығару үшін мүмкіндігінше көбелекке айналуға жақын, жасы үлкендеу дернәсілдерді алу қажет. Әсіресе өсімдіктердің тамырларымен қоректенетін дернәсілдерден ересек жәндіктерді шығару қиын. Олардың көбінде даму циклы бір жылдан асады, және көбі топырақтың ылғалдылығына сезімтал, олар саңырауқұлақ ауруларымен ауырып өледі.

Өсімдіктің ішкі ұлпаларында дамитын жәндіктерді зерттеу үшін өсімдіктерді аузы кең ыдыста, немесе жартылитрлік аузы дөкемен жабылған банкада ұстау қолайлы. Өсімдіктерді суланған таза құмға отырғызып, оның тамырын суару арқылы өлтірмей ұстау жақсы нәтиже береді. Өсімдікті салған ыдыстың түбінен, тамыры арқылы суарғанда ол көпке дейін қурамай, солып қалмай ұзақ сақталады. Ол үшін отырғызған құмға шыны түтік орнатып сол түтікке су құю арқылы топырақтың беткі жағын құрғақ, түп жағын дымқылдап отыру қажет. Өсімдік отырғызатын құмды алдын ала мұқият жуып тазалау арқылы әртүрлі саңырауқұлақтар өсуден сақтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Воронов, А.Г. К понятию о консорциях // Журнал общей биологии. 1974. Т. 35, №2. – С.236-241.
2. Е.М.Лавренко, Б.А.Быков «Программно-методическое записки по биокомплексному изучению степей и пустынь центрального Казахстана», Издательство Академии НАУК СССР, 1960, Москва.
3. К.К.Фасулати, Полевое изучение наземных беспозвоночных, Издательство «Высшая школа».- М., 1971. 309б.
4. Беклимешев В.Н. «О классификации биоценологических (симфизиологических) связей» // Бюл.-М., 1951. – Т.56, № 5. – С.3-30.

ӘОЖ 28.3 Т - 84

АРАЛ ТЕҢІЗІНІҢ МӘСЕЛЕРІ

З.М. ТУНГУШЕВА

география пәнінің мұғалімі, СОШ № 24

Әр жылдың соңына таман мемлекет басшысы халқымызға жолдау жолдайды. Осынау маңызды құжатта Елбасы өтіп бара жатқан жылдың қорытындысын шығарып, келешекте істелуге тиісті жұмыстармен ой бөліседі. 1998 жылдың күзінде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев осындай Жолдауында «Қазақстан-2030» деп аталатын алдыңғы ондаған жылдарға арналған стратегиялық жоспарын ұсынды.

«Қазақстан-2030» Стратегиясының бастылары ұзақ мерзімді басымдылықтарды көрсету болып табылады. Біздің еліміз Президент Нұрсұлтан Назарбаев айтқан болашаққа жету үшін ұзақ мерзімге арналған мынандай

жеті басымдықты іске асыру қажет.

Сол басымдықтың төртінші стратегиясы: Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және білігі. Барлық қазақстандықтардың өмір жағдайларын, денсаулығын, білімін және мүмкіндіктерін, экологиялық ахуалды ұдайы жақсарту болады.

Жоғарыда аталған стратегиялық бағытқа сүйене отырып, Арал мәселесін көтеріп отырмыз. 60- жылдардан бастап Арал теңізінің ауданы кеми бастайды. Суды ауыл шаруашылық дақылдарының суару үшін қолдану Тянь-Шань тауларымен ағып келетін табиғи су ағысын 90% - дан астам қысқартып жібереді. Теңіз ауданы 2,6 млн. га-ға кеміп, өзінің 60% көлемін жоғалтты. Судың деңгейі 12-ден 2 м ге түсіп кетті, тұздылығы 2 еседен астам артты. Күн сайын 200 тонна тұз бен күм желмен 300 км ара қашықтыққа таралды. Шөлдену, топырақтың тұздануы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің кедейленуі, климатың өзгеруі одан әрі жалғасуда. Халықтың денсаулығы күрт төмендеп кетті.

Арал аймағының экологиялық жағдайы экономиканың дәстүрлі бағыттарының дамуының мүмкін болмауына әкеліп, бірқатар әлеуметтік және саяси мәселелерді туғызады. Қоршаған ортаны бұза отырып, кез келген қазіргі заманғы қоғам өзінің болашағын жояды. Болашақ ұрпақтардың дамуы үшін экологиялық тұрақтылықты сақтап қалу қажет. Экологиялық тұрақтылық болашақты сақтау үшін табиғи ортаның жағдайын бақылап, өнеркәсіптік қалдықтарды нормалау мен алдын алу, қалдықсыз және ресурстарды тиімді пайданатын технологияларды жасап, іске қосу керек.

60- жылдардан бастап суармалы жерлердің кеңейіне байланысты Арал теңізіне келетін өзендердің суы күрт кеміп кеткен: 1970 жылы 35,2 км, ал 1980 жылы – 10 км. 1986 жылы Амудария мен Сырдария өзендері теңізге жетпеген. Барлық су суармалы жерлерге жұмсалды.

Арал теңізі табиғи температура реттеуші ретінде ауа райына үнемі әсер 300-400 км ара қашықта байқалды. Бұл Хорезм облысында мақта өсірудің ең солтүстік белдеуін жасауға мүмкіндік берді. Қазір ауа райының континенталдылығы артты. Ең салқын айдың раташа айлық темпиратурасы 1,5- 2 С- ға төмендесе, маусымда 2С – ға артқан. Ауа райының қаталдығы Арал теңізінің тартылуына байланысты одан да қаталдана береді. Аясыз кезеңін 170-180 күнге қысқаруы мақта өсіруді қиындатады (мақтаның өсіуіне 200-220 күн оң темпиратура қажет). Бұрын өзен суының минералдығы 0,3-0,5 г\л болса, қазір ол 2,5 г\л жеткен.

Судың сапасының нашарлауы мен оның жетіспеуі өсімдіктер жабынына ерекше әсер етті. Бағалы орман, қамыс, өнімді жайылымдар мен шалғындық жойыла бастады. Олар сортаң жерлерге айналған. 50 көл кеуіп кеткен. Сырдария грунт сулардың деңгейі төмендеп кеткен. Барсакелмеске ғылыми тұрғыда түбегейлі зерттеу XIX ғасырдың орта тұсына қарай басталды. Алғаш 1831 жылы орыс ғалымы Р. Левшин Арал теңізінде осындай аралдың бар екенін анықтап, картаға сызбасын түсіреді. Патша үкіметі 1848 жылы Арал теңізінің аумағын зерттеуге бірінші экспедиция шығарып, оған басшы етіп әскери теңізші Алексей Бутаковты тағайындай-ды. Сол жылғы мамырдың ортасында Ор бекінісінен шыққан керуен айдан аса мерзімде Арал теңізінің жағасына жетеді. Жаз ортасында теңізге бет қойған саяхатшылар әуелі Көкаралға аялдап, содан сон оның арғы жағындағы Барсакелмеске жүзіп барады. Осыдан кейін бұл жерге зерттеуші Л. Бергтің табаны тиеді. Міне, Барсакелместің ашылу тарихы осындай.

Айдынды арал зерттеушілерді өзінің керемет табиғатымен таңғалдырады. Оның табанын түгел жасыл желек жапқан. Тұщы суы бар көлдер көп. Мұндағы өсімдіктердің көпшілігі басқа жерде мүлдем кездеспейді. Экспедиция жетекшісі аралда құстардың 200 түрі бар екенін жазады. Жыландар мен кесірткелер, шаяндар мен бүйілер өріп жүрген. Сексеуілді паналаған жайрандар мен ақбөкендер тіпті адамнан үрікпейтін болған. Сол кездері бұл жер шынында таңғажайып қойнау болғанға ұқсайды.

Бүгінде құрылғанына жетпіс жылға жуық уақыт болған Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы осындай жаратқанның өзі жарқыратып жасап берген жалпақ жайуаттан жай тапқан. Қорықта бүгінде өсімдіктің 165 түрі өседі. Олардың арасында бұйырғын, жусан, адыраспан, рауғаш, итсигек, сексеуіл секілді сортаң шөптер бар. Жануарлар әлемінен құлан, ақбөкен, қарақұйрық, ор қоян сынды арал табиғатына бейім хайуанаттар түрлері кездеседі. Заманында еліміздің жазық даласында зыр қағып жүрген “қазақ құланы” деп аталған аң да болыпты. Оның ең соңғы тұяғы 1936 жылы оспадар оқтың құрбаны болғанға ұқсайды. Сосын 1953 жылдың қысында Түркіменстанның Бадхыз мемлекеттік қорығынан 14 құлан жеткізілді. Әкелінген жануарлар жаңа мекенді бірден жерсініп, ұрпақ жая бастады. Қорықта ұлы көш басталған 1982 жылға дейін олардың саны 300-ге жеткен екен.

Өкінішке қарай, 1997-1999 жылдары Барсакелместің арал болудан қалып, тұщы су көздерінің жоғалуы бұл жануарлардың жарамдыларын түгел басқа жақтарға жөнелтуге мәжбүр етті. Сол уақыттан бастап бұл жерден ұзын-саны 250 қаралы құлан көшіріліп әкетіліп, негізгі бөлігі Алматы маңындағы Алтынмемел ұлттық паркіне жіберілсе, тағы бір тобы Маңғыстау маңындағы Үстірт жоталарына аттандырылды. Ал қорықтың өз басында алыс жолға шығуға жарамайтын, көрі-құртаң елу шақты құлан алып қалынған еді. Аралдың шығыс бөлігінің үлкен материкпен жалғасып жатуы бір жағынан жазықсыз жануарлардың аман қалуына себепші болды. Ащы судың аранында қалған олар осы арқылы үлкен жерге шығып, өз нәпақаларын теріп жей алатын жағдайға жетті. Қорықтың директоры Мағжан Тұрсынбаевтың айтуынша, осы кезге дейін біраз киік пен қарақұйрық ішетін таза судың жоқтығынан қапысыз қырылып қалған екен. Екі араға өткел түскесін барып, бұл жерден 1500 киік пен 350 қарақұйрық сыртқа аман шығып үлгіріпті. Оқшау аралдағы ауыз судың тапшылығы, міне, аң-құстарды осындай халге дейін душар етті. Енді Барсакелмес қорығының бүгінгі бет-бейнесіне келсек, соңғы екі жылдан бері оның көлемі бұрынғысынан 10 есеге артты. Сөйтіп, осы кезге дейін 16 795 гектар жерді алып келген аумақ

160 795 гектарға ұлғайды. Бұл Үкіметтің 2005 жылғы 25 қарашадағы №1162 қаулысының негізінде мүмкін болды. Оған еліміздің Ауыл шаруашылығы министрлігінің ұсынысы ықпал етті. Ал қорық жеріне ғылыми-техникалық сараптама жасауға Аралдың құтқару қорының президенті Алмабек Нұрышев қаржылай көмек көрсетті. Осылай қорық жері Қасқақұлан аралына дейін жалғасты. Жайылымның кеңейіп түсуі өз кезегінде Барсакелмес аралында тұралап қалған жануарлардың көбеюі үдерісін жеделдетті. Қорықта 2005 жылғы қазан айында жүргізілген санақ аң-құстар дүниесінің динамикалық табиғи өсуін қанағаттанарлық деп тапты. Мекеменің штаттық кестесі ұлғайып, жаңадан көп құрал-жабдық, техника алынды. Жабайы аң-құстарды сақтау үшін олардың еркін өсуіне қолайлы кеңістік қажет, Қорықтың екінші екпін, тың тыныс алуына 2005 жылғы 27 сәуірде Арал өңіріне Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ат басын бұруы үлкен серпін берді. Мемлекет басшысы сол жолы қала орталығында қорық жөніндегі анықтамалық стендтерді қарап тұрып, аймақтың табиғатында әлі де сақталып, өсіп-өнген эндемикалық жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне қызығушылық білдірген еді. Елбасының сол сапарынан кейін Сырдария өзені арнасын реттеу және Арал теңізінің терістік бөлігін сақтап қалу жөніндегі ғасырлық салмағы бар жобаға жан кірді. Көп ұзамай сол жылдың күзінде Көкарал бөгеті қалпына келтірілді. Осынау ғаламат құрылыстың сапалы да тез бітуіне Ауыл шаруашылығы министрі Ахметжан Есімовтің көп еңбегі сінді. Бұл нысанды әлемнің сегізінші кереметі атауға болады. Себебі, жердің жағрафиялық картасынан жоғалған Солтүстік Арал теңізінің қайта қатарға қосылуы тіршіліктің жаңадан жандануына әсер етті. Осыдан кейін бұрынғы балықшылар отбасы қайықтарымен су айдынына шығып, ата кәсібін жалғастырды, төзімділік таныта білген елге береке келді. Солтүстік Арал акваториясы содан бергі бар-жоғы екі жылдан сәл астам уақыт ішінде мамандар күткен мөлшердегіден әлдеқайда тез және мол суға толып, түстіктегі қорық аумағына да өзінің оң ықпалын тигізе бастады.

Ендігі айтылатын жәйт, Аралды оңтүстік пен солтүстікке бөлмей, оның табиғатының тұтастығын толықтай сақтағанымыз абзал. Алайда оңтүстік теңіздің кепкен 4,0 млн га. астам тіршіліксіз тақыр табаны бүгінде нағыз апат ошағына айналып, жылына жүз миллиондаған тонна тұзды шаң жер бетіне таралып жатыр. Жылдар өте келе оңтүстік Арал теңізінің қалған батыс бөлігіндегі су мүлдем жойылса, экологиялық ахуал бүгінгіден әлдеқайда нашарлай түседі. Қазіргі таңда сол жердегі шаңды тозаң желмен көтерілгенде 3-5 метрдегі ағаштарды ақ түтек тұзды шаңға орайды, осы құбылыстың салдарынан адамның көзі қызарады, бет-аузы тұзды топырақтан ашиды, тыныс алуы қиындайды. Алайда, бұл құбылысты тоқтатудың өзіндік жолдары да бар. Ол, жоғарыда айтқанымыздай, теңіздің құрғаған табанын көк өскіндермен жауып, осында орман алқабын өсіру. Қызылорда облысында қоршаған ортаны қорғауға немесе орманды алқапты ұлғайтуға арналған жобада қаралған 35 млн. АҚШ долларының 8 миллионы Аралдың кепкен табанына 59 мың га. жерді алып жататын сексеуіл отырғызуға жаратылады. Алты жылға жоспарланған бұл жұмыстардың барысында теңіздің кепкен табанынан жер асты суын ұнғыма арқылы шығарған жағдайда сексеуіл де, жыңғыл да өздігінен өсу дәрежесіне жетеді. Мұнда Оңтүстік Аралдың қалпына келтіруге қарастырылған қаржының 5-10 пайызы ғана бөлінсе, жер асты суларын бұрғылап шығаруға болар еді.

Айдың бір бөлігі қараңғы болғанымен, екінші бетінің жарық болатыны сияқты, теңіздің Сырдария мен Әмудария өзендерінің Аралдың түстік бөлігіне көп жылдардан бері су тастамауынан бүгінде ұлы теңіздің жағалауы жылдан жылға 300 метрден 500 метрге дейін тартылууда. Мұнда Сыр өзенінен біраз да болса түстікке қарай су жіберіледі, ал Әмудің бұл жақты “ұмытқанына” ондаған жылдар өтті. Осылай жалғаса берсе, Барсакелмес аралының батыс бөлігі де 5-10 жыл шамасында құрлықпен жалғасып кетері анық. Сол кезде бұрынғы Аралдың батысы мен шығысындағы тұяқты аңдардың миграциялық жолының өзгеруі әбден мүмкін. Ол осы жердегі табиғи орта құбылысына бұрынғыдан да кері әсер ететіні сөзсіз. Тұзды шаң бүгінгіден де көп мөлшерде әлемге тарайды. Сондықтан мемлекет тарапынан алдын-ала сақтық шараларды бүгіннен бастап қолға алмасақ, экологиялық апат ошағының аумағы бірнеше есеге ұлғаймақ.

Жылына 10 мың гектар жерге қолдан орман отырғызғанда, өзiрге 4 млн. га аумаққа жетiп отырған теңiздiң құрғаған табанын қашан көктеп шығуға болады? Ұлы ойшыл Әл-Фараби бабамыз айтқандай: “Табиғаттағы тіршіліктің барлығы да босқа өмір сүрмейді”. Осыдан жүз жыл бұрын Арал өңірінде құстың 319 түрі болса, бүгінде бұл көрсеткіш екі есеге азайған. Міне, экологиялық апат ошағының бір белгісі деген осы.

Қандай қиындықпен оралған Кіші теңіздің табиғи байлығы ретсіз ысырап болуда десеңізші. Мұны қорық инспекторлары бейнетаспаға да түсіріп алған екен. Бұл осылай бола берсе, 4-5 жылда балықтың қоры таусылуы мүмкін. Аталмыш аймақтар ерекше қорғалатын батпақты өңір болып есептеледі. Орман және аңшылық комитеті Сырдарияның теңізге құяр осы сағасындағы жыл құстарының ұя салып, балапан басатын қалың қамысты қолайлы жерлерін келешекте сақтап қалу шараларын жасау қажеттігін ескертіп отыр.

Қорық аумағына жаңадан қосылған жерлерге қардон салу, табиғат қорғау инспекторлары мен ғылыми қызметкерлерді соңғы құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету күн тәртібіне енгізілді. Жуырда сондай-ақ қорықтың жаңа ауқымына бақылау мұнарасын орнату және осы екі кластерлік аймаққа аншлаптар ілу, тиісті жерлерге шлагбаум қою секілді жұмыстар да жоспарланған.

Табиғат – тұнған байлық деп текке айтылмаса керек. Оның ойы- қырында жатқан аң- құсы, сыңсыған орман- қоғасы, өзен – көлі, шалғынды шөбі, саф ауасы- бәрі адам өмірі, оның тіршілік игілік көзі табиғаттан алынады. Сондықтан да оны қорғап, қамқорлыққа алу? Тиімді пайдалану бүгінгі күнгі өзекті өртер өткір мәселе.

«Сулы жер- нулы жер» деген, судың үлкен байлық екені осы бір халық нақылынан айқын көріп тұрған жоқ па?

Амал не, су көздері мен қоймаларын сақтау, ортайтпау жөнінде батыл шаралар қолданылып отырған жоқ.

Арал тағдыры тәуелсіздікке қол жеткізген халықпен бірге үкімет пен қоғам қайраткерлерін сан мәрте

ойлантты, түйыктан шығудың жолдары іздестірілді. әлемдік ғалымдармен бірлесе отырып, теңіздің бұрынғы кемерін толтырудың сан қилы жобалары ұсынылды. Солардың ішінде Әмурдария мен Сырдария өзендерінің суын егістік үшін бөгемдеуді, оған жер асты суларын пайдалануды, Арал теңізіне Памир мен Тянь-Шань тауларынан ағатын бастау – бұлақтардың суын жіберуді; Каспий теңізінен Аралға дейін канал қазуды; тіпті Сібір өзендерін бұрып, Обь пен Ертіс өзенін аралға қарай ағызуды ұсынғандыр да болды. Бірақ мұның бірде-бірі аралды құтқарып қаларлық нақты байлам, дұрыс шешім емес еді.

Міне, осылайша Арал теңізіндегі тұрмыс-тіршілік бірте-бірте қалпына келе бастады. Бірақ, 1957-1960 жылдардағы кезеңмен салыстыруға әсте келмейді. Өйткені ол кездерде Арал балықшылары жыл сайын 80-100 мың тоннаға дейін балық аулап тұрған екен.

Сол әлем қартасынан жоғала бастап, қайта тірілген Арал қазір аумағы біршама кеңейтті. Қазір мұнда кіші және үлкен Арал аралығына 13 шақырымдық бөгесін тұрғызылды. Сырдария құйылатын су дәл осы арна арқылы құмға сіңіп жоғалатын. Бөгесін тұрғызылғаннан бергі бес жыл ішінде су деңгейі 42 метрге жоғарылап, солтүстік арал аумағы бұрынғы 2414 шаршы километрден 3288 шаршы километрге ұлғайды. Оның үстіне тіршілік атаулыны құрта бастаған тұз мөлшері де кеміп, қазір бір литр судағы оның мөлшері бұрынғы 23 грамның орнына 17 грамға кеміді. Ақлақ пен Айтек су тараптары өзен суларының өтімділігінің арттырды, ал Көк –Арал бөгеті суға қайта тола бастаған кемерді Үлкен Аралдан бөліп тастады. Бұл бірінші кезекте атқарылған жұмыстар. Қазір оның екінші кезеңі талданып жасалуда. Сол кезде тағы да 10 гидротехникалық қондырғылыа іске қосылмақшы.

Сонымен қолдан құртып ала жаздаған Арал теңізіне қайтадан жан кірді. Болашақта қазақ халқының басқа су қоймаларымен қатар Арал теңізін де тұтары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Атамекен газеті 13 ақпан 1993 жыл.
2. Атамекен газеті 1993 жыл 24 желтоқсан.
3. Арал теңізінің экологиялық мәселелері. Экология оқулық. Г. С. Оспанова. Г. Т. Бозшатаева

15 Секция. Юриспруденция және құқық 15 Секция. Юриспруденция и право

ӘОЖ 343.1

СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ШЕТЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

А.Т. АХМАДИЕВА
аға оқытушысы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық ережелерінің мәселелеріне кеңес дәуірінде, бұрынғы кеңестік кеністіктегі, және қазіргі ТМД елдерінде де аз көңіл аударылған жоқ. Әрі көптеген зерттеушілермен аталған мәселелер құқықтық қатынастардың түрлі жазықтықтарында қарастырылды.

Егеменді Қазақстанда осы мәселе жөнінде ғылыми басылымдардың жеткілікті санын және қарастырылып отырған құқықтық қатынастар жөнінде ғылыми көзқарастың карама-қарсылығын кездестіруге болады. Аталған азаматтардың санаттарында құқықтық ережесінің мәселелері неігінде халықаралық шарттар мен келісімдер тұрғысында қарастырылады және халықаралық құқық, конституциялық құқық, әкімшілік құқық, мемлекет және құқық теориясы немесе аталған салалардың түйіскен жерінде дербес зерттеулерде неғұрлым жиі зерттеледі.

Дәстүрлі түрде зерттеуді «шетел азаматы» ұғымынан бастаған жөн.

Сонымен, С.И. Ожеговтың орыс тілі сөздігінде «шетел азаматы» бір мағыналы - басқа елге қатысты қандай-да бір елдің азаматы.

Мағынасы бойынша жақын сөз «шетелдік», яғни басқа елге қатыстылығын білдіреді. Сөздердің арасындағы тәжірибелі ұқсастығына карамастан, олардың арасында әжептәуір айырмашылық бар. Алғашқы жағдайда азаматтыққа қатысты ажырамас элементі болып табылады, басқасында – қандай да бір елге формальді жататындығы.

Шетелдердің нормативтік актілерінің, ұлттық заңдардың және арнайы заң әдебиеттерінің талдауы, дүниежүзінің көптеген елдерінде «шетел азаматы» термині басым қолданылатындығы байқалып отыр.

Бұл термин 1985 ж. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының Адам құқықтары туралы Декларациясында да қолданылады, тұрғылықты мемлекетінің азаматы емес тұлғаларға қатысты: «...шетел азаматы» термині төмендегі баптардың ережелерін дұрыс есепке алу дегенді білдіреді, өзі бола тұрған мемлекетінде азаматы болып саналмайтын кез-келген тұлға».

Осы декларацияны әзірлеуге қатысқан жұмыс топтары үкіметтердің ескертулерін ескерді және «шетел азаматы» термині БҰҰ мемлекеттер -мүшелері үшін қабылдауға лайық және олардың ішкі заңдарының қажеттігіне жауап береді деген қорытындыға келді.

Сондықтан «шетел азаматы» ұғымының өзі адам құқықтары саласында қазіргі халықаралық-құқықтық теориясын дамытудағы жана тенденциялармен және олардың ұлттық-құқықтық жүйелерде жүзеге асуымен байланысты.

Сонымен қатар, «азаматтар емес» дефинициясын енгізу мәселесі бойынша оқтын-оқтын пікірталастар туындайды, себебі осындай ұғым кейбір халықаралық құжаттарда қолданылған. Көбінесе осындай пікірталас РФ-да осылай болып келеді.

Сонымен, «шетел азаматы» санатына жатады:

- өзге мемлекеттердің азаматы;
- қандай да бір мемлекеттің азаматтығын алмаған тұлғалар;
- қандай да бір мемлекеттің формальді азаматтығын алған, бірақ олармен байланысын жоғалтқан босқындар;
- өз елінен саяси себептер бойынша кетуге мәжбүр болған саяси эмигранттар және т.б.

Егер Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңына сүйенетін болсақ, онда заңның 2 бабы нақты белгілейді: Қазақстан Республикасының азаматтары емес және өзінің басқа мемлекеттік азаматтығына қатысты екендігінің дәлелі бар адамдар Қазақстан Республикасындағы шетелдіктер болып танылады. Қазақстан Республикасының азаматтары емес және өзінің басқа мемлекеттің азаматтығына қатысты екендігінің дәлелі жоқ адамдар азаматтығы жоқ адамдар болып танылады.

Жалпы ереже бойынша, қылмыстық іс жүргізу құқық теориясында құқықтық мәртебе оның екі құрамдас бөлігінің бірлестігімен байқалады. Субъект субъективтік құқықтарды және субъективтік міндеттерді қатар қолдаушы болып табылады. Сол сияқты пікірді өзге де құқық саласының кеңес ғалымдары ұстанды. А. Н. Ақпанов және Ш.К. Құсайыновтың пікірі бойынша қылмыстық процестегі азаматтың мәртебесі үшінші элементті де қосады - өзінің құқығын асыра пайдаланғаны, өзінің міндеттерін тиісінше орындамағаны үшін

кылмыстық іс жүргізу жауапкершілігі шаралары (санкциялар). Әрі қарай авторлармен кылмыс жасағандағы айыпталушының құқықтық мәртебесінің құрылымы толығымен қарастырылған. Аталған авторлардың берілген ұсыныстарын қолдау қажет, өйткені шынында да, кылмыстық іс жүргізу жауапкершілік шараларынсыз кылмыстық процестің бірде-бір қызметін жүзеге асыру мүмкін емес.

Д. Қайназарованың пікірі бойынша: «Шет мемлекеттеріндегі шетел азаматтары туралы олардың белгілі бір мемлекетке кіруі және шығуы, орналасуы және жүріп-тұру мәселелерін реттеуге айтарлықтай шамада ғана саятын қолданыстағы заңдарына қарама-қарсы, Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарының құқықтық жағдайы туралы заңы ең алдымен мемлекеттегі адамдардың экономикалық және әлеуметтік құқықтары мен бостандықтары секілді шынайы жағдайын белгілейтін маңызды қатынастар саласын қамтиды».

Осыған байланысты адамзаттың қазіргі даму кезеңінде кеңес дәуірінің жеке топтары авторларының пікірлері маңыздылығын жоғалтады, себебі жеке тұлғада халықаралық құқық субъектілігі болмайтындығы туралы ойлар айтып келді. Шетел азаматтарының құқықтық режимі, негізінде толық деңгейде ішкі мемлекеттік құқыққа және сондай-ақ иммунитеттер мен артықшылықтарға байланысты болады. Иммунитеттер мен артықшылықтарды ұсыну мемлекет тарапынан халықаралық-құқықтық міндетте-мелерді орындауы болып табылады.

Қазақстан Республикасының заңнамасы Қазақстан Республикасының азаматы емес ерекше тұлғалардың санатын белгілейді - бұл оралмандар. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы «Халықтың көш-қоны туралы» № 204-І Заңына сәйкес - шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ қазақ ұлты, Қазақстан Республикасы егемендік алған уақытта оның аумағынан тыс болғандар және тұрақты тұру мақсатында Қазақстанға көшіп келгендер.

Аталған заңның талдауы (Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы «Халықтың көш-қоны туралы» № 204-І Заңы) оралмандардың мәртебесін анықтауда, этникалық қазақтар болып саналмайтын шетелдіктер және азаматтығы жоқ тұлғалармен салыстырғанда олардың артықшылықтанған құқықтық жағдайы бар деген қорытындыға әкеліп саяды, бірақ олардың жағдайы әлеуметтік-экономикалық сипаттас және оларға ҚР-ның кылмыстық сот ісін жүргізудегі ерекше құқықтық режимді қолдану көзделмейді.

Осыған орай, авторлардың пікірі бойынша «шетел азаматтарының мекендеген жерлерінде құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету тәжірибесіне қарасты, кей жағдайларда халықаралық құқықтық нормалар мен біздің ішкі заңнамалар арасында нақты тәжірибелік мәселелердің шешілуін қиындататын белгілі-бір «вакуум» (бос кеңістік) пайда болады». Әрі бұндай пікір жекелеген ғана емес және әлі күнге дейін осылай қалып отыр және де нақ қазіргі мемлекеттік құрылыс пен жүргізіліп жатқан идеологияға байланысты деген ойдамыз. Бұндай жағдай мысалы үшін, әлі күнге дейін адам және азамат құқықтарын халықаралық стандарттарға елемеуге шейін жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілігін теріске шығару социалистік Қытайда болып жатыр.

Азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық ережесінде шетел азаматтарымен көп ортақтық бар, бірақ та біз жоғарыда атағандай айырмашылықтарыда бар. Сонымен, шетел мемлекеттерінің азаматтары орналасқан елінің құқықтық тәртібіне ғана бағынып қана қоймай, сонымен қатар өз мемлекетіне қарасты құқықтар мен міндеттерді де сақтайды, ал азаматтығы жоқ тұлғалардың өздері тұратын аумақтағы мемлекетпен ғана құқықтық байланысы болады. Шетел азаматтарының құқықтық мәртебесін сипаттайтын халықаралық-құқықтық принциптер А. А. Сабитованың монографиялық жұмысында анық қарастырылған.

Жалпы Қазақстан бойынша жыл сайын 1500-2000 жуықтай шетел азаматтары кылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Шетел азаматтарымен жасалған кылмыстар туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, жалпы тәртіп бойынша, ҚР-да ұлттық заңмен жүргізіледі. Жәбірленуші немесе куә ретінде шетел азаматының процеске қатысуы іс қараудың жалпы тәртібіне де өзгерістер әкелген жоқ. Дипломатиялық иммунитеттері бар тұлғалар ғана ерекшелік құрайды. Дипломаттарға қатысты іс-жүргізу әрекеттері тек олардың өтінішімен немесе келісімімен ғана жасалады, Келісім Қазақстанның Сыртқы істер министрлігі арқылы сұратылады (ҚР ҚДЖК 504 бап., 5, 6 б.). ҚР-ның соттары, прокурорлары, тергеушілері, анықтау органдары кылмысты ашуға, кінәліларды әшкерелеуге және заңның дұрыс қолданылуын қамтамасыз етуге жұмылдырылады. Заңмен белгіленген негіздер мен тәртіптен басқа жағдайда, ешкімде айыпталушы ретінде тартылуы мүмкін емес. Егерде іске қатысушы адам іс қағаз жүргізіліп жатқан тілді білмеген жағдайда (ал шетелдіктер бұл тілді біле бермейді), оған айғақ беруге және өз тілінде ұсыныс жасауға аудармашының көмегін алу құқығы қамтамасыз етілуі қажет. Айыпталушы не үшін айыпталатынын білуге және түсінік беруге, дәлелдер беруге, ұсыныс жасауға, құжаттармен танысуға, қорғаушы алуға, сот талқылауына қатысуға, сот және басқа да лауазымды тұлғалардың әрекеттеріне шағымдануға құқығы бар. Қорғаушылар тек қана адвокат болмайды. Қылмыстық істі жүргізуші сот, кәсіпқой қорғаушы - адвокатпен бірге қорғаушылар ретінде іс жүргізуге айыпталушының жақын туыстарын немесе басқа тұлғаларды 2002 жылғы 6 желтоқсандағы № 26 ҚР-сы Жоғары сотының «Қорғану құқығын реттейтін кылмыстық іс жүргізу заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы» нормативтік қаулының 4 тарауының талаптарын сақтаған кезде рұқсат етеді.

ҚР-ның ұлттық кылмыстық іс жүргізу заңымен жалпы ережеден ерекшелік ретінде шетел мемлекеттерінің дипломатиялық өкілдері мен өзге де азаматтардың кылмыстық жауапкершілігі туралы қазақстандық соттардың кылмыстық істері бойынша қолданыстағы заңдар мен халықаралық шарттарға сәйкес иммунитет мәселесі қарастырылған. Осы тұлғалармен ҚР-ның аумағында кылмыс жасалған жағдайда, дипломатиялық жолмен шешіледі.

ҚР-ның заңнамасы біздің мемлекетіміздің аумағында жүрген кез келген шетел азаматына және азаматтығы жоқ тұлғаға өз басы, мүліктік, отбасылық және өзге де құқықтарын қорғау үшін сотқа және басқа да мемлекеттік

органдарға шағымдануға құқық береді. Заң алдында барлық азаматтардың теңдігінің конституциялық ережесін баяндай отыра, ҚР-ның кылмыстық заңы кылмыс жасалғаны үшін ҚР-сы азаматтарына қалай, солай шетел азаматтарына және азаматтығы жоқ тұлғалар үшін де кылмыстық жауапкершіліктің бірыңғай принципі белгілейді. Осы қағи-тадан ерекшелікті шетел мемлекеттерінің жеке тұлғалары құрайды, олардың кылмыстық жауапкершілігі туралы мәселесі ҚР-сы аумағында халықаралық құқық нормаларына сай шешіледі. Сондай-ақ құқыққа қайшы және жазаланушылық әрекеттер емес, ал тек қазақстандық сотпен тиісті мемлекеттің келісімінсіз істі қарау мүмкіндігі алып тасталады. Осы ереже алдын ала тергеу сатысына да таралады. Сондықтан кылмыстық істерді тергеу кезінде шетел азаматтарының құқықтық мәртебесі ҚР-ның кылмыстық юрисдикциясынан тұлғаның иммунитеті бар немесе жоқтығы көзқарасынан талдануы қажет. Осыған байланысты кылмыстық сот ісін жүргізу үшін ҚР-ның заңды құзырына бағыныштылық дәрежесі бойынша шетел азаматтарын топтастыру үлкен маңызға ие болады.

Қазақстанның кылмыстық процесіндегі шетел азаматтарының құқықтық ережесінің ерекшеліктеріне қатысты жалғыз ескертпе. Бұл шетел азаматтарының кылмыстық құқықтық және кылмыстық іс жүргізу ережесін реттейтін құқықтық нормалардың шеңберін анықтаумен байланысты. Қазақстандағы шетел азаматтарының кылмыстық жауапкершілігінің мәселелері қолданыстағы Қазақстанның заңдарымен және халықаралық шарттарымен реттеледі. Бұл шетел азаматтарының құқыққа қайшылық және жазаланушылық әрекеттерін анықтау кезінде ең алдымен, кылмыстық және отандық құқықтың өзге де салаларының жалпы ережелерін басшылыққа алған жөн (кылмыстық заңның бланкеттік нормасының мазмұнын анықтау кезінде) дәл шетел азаматтарына осы құқық салаларында көзделген «тыйым салулар» дегенді білдіреді.

Демек, шетел азаматтарының кылмыстық іс жүргізу мәртебесіне келетін болсақ, онда ең алдымен, жалпы ережеге сүйене отыра, оған сәйкес «шетел азаматтарымен» жасалған кылмыстар туралы іс бойынша сот ісін жүргізу ҚР-сы ҚДЖК-нің ережелеріне сәйкес жүргізіледі. Осы жалпы ережеге қатысты шетел азаматтары кылмыстық процесте қазақстандық азаматтар сияқты іс жүргізушілік құқықтарды пайдаланады және тиісті міндеттерді орындайды, ал кейбір жағдайларда әрі үлкен құқықтарға ие болады (мысалы үшін, шетел адвокатының көмегін берген жағдайда).

ӘОЖ 343.2.01

ҚЫЛМЫСҚЕРДІ ЖАЗАЛАУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ(ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚ АСПЕКТІ)

О.С. БАИМАГАМБЕТОВ

1 курс магистранты, Қазақ гуманитарлық заң университеті

Кеңес уақыты кезінде кылмысқерді жазалау және оны түзету мәселелері устірт зерттелген болатын. Бұл мақалада біз ХХ ғасырдың 20 жылдары кезіндегі кылмыстық заңға және еңбекпен түзеу кодексіне (ЕТК) талдау жасаймыз.

1922 жылы РСФСР Қылмыстық кодексі қабылданғаннан кейін РСФСР бірінші ЕТК жобасы әзірленген болатын. Бір жыл ішінде бұл жоба көптеген кәсіпорындар мен ұйымдарда, бұған қоса 1923жылы Мәскеу қаласында өткен пенитенциарлық іс қызметкерлерінің бірінші Бүкілресейлік съезінде талқыланған.

РСФСР ЕТК жобасын талқылау барысында ғалымдар мен практиктердің арасында жазаның мақсаты туралы тағы да пікірталастар мен даулар пайда болды. Практикалық қызметкерлер мен ғалымдардың айтарлықтай бөлігі, мысалы, А.А. Белобородов, Е.Г. Ширвиндт, Б.С. Утевский қызметкерлерді олардың әлеуметтік, таптық шығу тегіне қарамастан түзетудің мүмкіндігі мен қажеттілігі туралы айтқан. Басқалары, мысалы, Н.В. Крыленко таптық күрес жағдайында- оқшаулау және ықпал етудің басқа шаралары арқылы мемлекет пен қоғамның орнығуын қорғау басты міндет деп санаған.

1924 жылы әділет қызметкерлерінің V съезінде жасаған баяндамасында Н.В. Крыленко Кеңес өкіметінің таптық жауларын түзетудің мүмкін еместігі туралы өзінің тұжырымдамасын дамыта түскен, оның баяндамасы бойынша таптық жеккөрушілік, таптық психология немесе таптық дағдылар негізінде кылмыс жасаған адамға қатысты еңбекпен түзеушілік ықпал ету шаралары орын алуы мүмкін емес деген ереже резолюцияға негіз болып қаланған.[1, 77 б.].

Осыған қарамастан барлығына ортақ түзеу теориясының жақтастары берілмеген. Мысалы, профессор С.В. Познышев өзінің көзқарасын дәлелдей отырып, сол 1924 жылы былай деп жазған: «Түзелмейтіндер туралы мәселе кылмыстық құқық ғылымында күн тәртібінен алынып тасталуы тиіс. Қылмыстық құқық түзелмейтіндерді білмейді, тек түзетілмегендерді біледі» [2, 36 б.].

Профессор С.В. Познышевтің 1924 жылғы РСФСР ЕТК жобасын әзірлеу бойынша комиссияның кеңесшісі болғандығын атап өткеніміз жөн және оның пікірі аталған кодекстің негізгі ережелерін әзірлеуде белгілі бір рөл ойнаған. РСФСР ЕТК жобасын әзірлеу бойынша комиссияны РСФСР ІХХ ҚҰОББ бастығы Е.Г. Ширвиндт басқарған.

Осылайша, 1924 жылғы РСФСР ЕТК күтшті пікірталас пен дау барысында қабылданған болатын және жазаның мақсаты туралы қарама-қарсы тұжырымдаманы ұстанған ғалымдар мен практиктердің әр алуан тобы арасындағы белгілі бір өзара түсіністікті білдіреді.

РСФСР ЕТК 1924 жылғы 16-қазандағы БОАК екінші сессиясының XI шақырылымында бекітілген болатын және белгілі бір өзгерістермен толықтырулар енгізу арқылы жеті жыл бойы қолданылған [3].

1924 жылғы РСФСР ЕТК кіріспе бөлімінде Кеңес мемлекетінің түзеу-еңбек саясатының негізгі принциптері айтылған. Бірнеше тараулардан тұратын 1924 жылғы ЕТК тоғызыншы бөлімінде қамауда ұстау орындары басқармасының орталық және жергілікті органдарын ұйымдастыру; қамауда ұстау орындарының түрлері; жазаны өтеу режимі мәселелері; сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру және қамауда ұстау орындарының өндірістік-шаруашылық қызметі; мәдени-тәрбиелеу жұмысы, бұған қоса сотталғандардың қашуына қатысты тәртіптік шаралар мен сұрақтар, қамауда ұстау орындарындағы қызметкерлердің қару қолдануы толығымен реттелінген болатын. Бұдан басқа бас бостандығынан айырысу мәжбүрлеу жұмыстары мәселесі реттелінген.

1924 жылғы РСФСР ЕТК қамауда ұстау орындарының жабық типтерін: қамауда ұстау үйі, түзеу-еңбек үйлері және арнайы тағайындалған изоляторларды құруды қарастырғандығын атап өткен жөн.

1924 жылғы РСФСР ЕТК нормаларына сәйкес қамауда ұстау үйлері тергеуде отырған және алты айға дейін бас бостандығынан айыруға үкім шығарылған адамдарды ұстау үшін арналған.

Түзеу-еңбек үйлері алты айдан он жылға дейін бас бостандығынан айыруға үкім шығарылған адамдарды ұстау үшін арналған.

Арнайы тағайындалған изоляторлар үш категориядағы, яғни еңбекші табына жатпайтын және таптық әдеттері, көзқарастары немесе таптық мүддесі жағынан адамдар; еңбекші табына жататын, бірақ Республика үшін аса қауіпті болып танылған адамдарды; тәртіптік жазалау ретінде ауыстырылған адамдарды қатаң оқшаулаумен бас бостандығынан айыруға үкім шығарылғандарды ұстау үшін арналған болатын. 1924 жылғы ЕТК нормаларына сәйкес аталған мекемелерде сотталғандарды камералар, топтар бойынша ұстау қарастырылғандығы фактісін атап өтпеуге болмайды.

Сотталғандарды ұстау режимі 1924 жылғы РСФСР ЕТК нормаларында қарастырылған жазаны өтеудің прогрессивті жүйесі туралы ережеге негізделген болатын. Оның мәнісі сонда, сотталған қамауда ұстау орнында жазасын өтей жүріп, бірнеше кезеңнен өтуге тиісті болатын, оның өзін-өзі ұстауы мен жазаны өтеу мерзіміне байланысты оны ұстау жағдайы да өзгеруге тиісті болатын. Мәселен, ЕТК 100-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру орындарында үш разрядты: бастапқы, ортаңғы және жоғарғы құру талап етілген болатын. Ал сотталғандарды үш категорияға бөлу қажет болатын:

- бірінші категория - қатаң оқшаулаумен бас бостандығынан айыруға жататын адамдар;

- екінші категория - кәсіби қылмыскерлер, сондай-ақ еңбекшілер табына жатпайтын, өзінің таптық әдет-салты және қозғалысы немесе мүддесі салдарынан қылмыс жасаған сотталғандар;

- үшінші категория - не бірінші категорияға, не екінші категорияға жатпайтын барлық қалған сотталғандар.

Бірінші және екінші категориядағы сотталғандар ЕТМ түскен кезде бастапқы разрядқа жатқызылуға тиіс болатын, онда бірінші категориядағы сотталғандар ЕТК 103-бабына сәйкес мерзімнің кем дегенде жартысын өтеуге, ал екінші категориядағы сотталғандар сот тағайындаған мерзімінің үштен бірін өтеуге, тіпті болмағанда кем дегенде онда алты ай отыруға тиіс.

Жоғарғыдан басқа барлық разрядтағы сотталғандардың камералары тәулік бойы жабық болуға тиісті. Ал жоғарғы разрядтағы сотталғандардың камералары таңертеңнен кешкі тексеруге дейін ашық болуға тиіс болатын.

Қамауда ұстау жағдайын төмендегідей түрде өзгерту қарастырылған:

1. Бастапқы разрядтағы сотталғандарға ЕТК 130-бабы талаптарына сәйкес екі аптада бір рет кездесу және шығу, аптасына бір рет беріп жіберу алуына, сондай-ақ олар өздерінің есебіндегі бар ақшасының үштен бірін жұмсай алатын.

2. Орташа разрядтағы сотталғандар ЕТК 131-бабының талаптарына сәйкес аптасына бір рет кездесу, шығу және беріп жіберу алуына болатын. Олар өздерінің есебіндегі ақшасының үштен екісін жұмсауына болатын.

3. Жоғарғы разрядтағы сотталғандарға ЕТК 132- бабына сәйкес күні бойы олар үшін арнайы бөлінген жер аумағында еркін жүріп тұруына рұқсат берілген; аптасына екі рет кездесу, шығу және беріп жіберу алуына рұқсат етілген, ал өздерінің есебіндегі ақшаның төрттен үшін жұмсауына болатын.

Бұдан басқа ЕТК 143- бабына сәйкес қадағалау комиссиясының қаулысы бойынша орта және жоғарғы разрядтағы сотталғандарға бір апталық және екі апталық демалыс беру қарастырылған болатын.

Арнайы тағайындалған изоляторларда ЕТК 167- бабына сәйкес тек бір ғана бастапқы разрядтағы сотталғандарды ұстау қарастырылғандығын атап өткен жөн. Изоляторлардағы ұстау жағдайы басқа бас бостандығынан айыру орындарымен салыстырғанда барынша қатаң болған. Атап айтқанда, сотталғандарды изолятор территориясынан тыс жердегі жұмысқа пайдалануға мүлдем тиым салынған. Демалыс беруге және іссапарға жіберуге рұқсат берілмеген. Кездесу, хат- хабар және беріп жіберу алуға екі аптада бір рет ғана рұқсат берілген, ондағы сотталғандар тапқан ақшаларының үштен бірін ғана қажетіне жарата алған. Изоляторда отырған сотталғандарды бөліп таратушы комиссияның қаулысы бойынша орта разрядқа ауыстыру арқылы еңбекпен түзеу үйлеріне ауыстыруға рұқсат берілген.

Бұған қоса ЕТК 121- бабына сәйкес мекеменің түріне және разрядына қарамастан қамауда отырғандарға өздерінің киімдерін киіп жүруге және егер заттардың мөлшері мен түрі рұқсат етілген заттардың тізіміне сәйкес келетін болса, онда камерада өздерімен бірге қажетті заттарын қалдыруға рұқсат етілген. Ал тесетін және кесетін заттарға мекеме бастығының тек жазбаша рұқсатымен ғана рұқсат берілген.

Сол сияқты барлық мекемелер мен разрядтарда қамауда отырғандарға қатысты бұғау салуға, қол кісенін

қолдануға, оларды карцерге, қатаң бір кісілік орынға жабуға, тамақ бергізуге мүлдем тиым салынған. Арнайы тағайындалған изоляторлардан басқа жерлерде қамауда отырғандарға темір шарбақ арқылы кездесу беруге тиым салынған.

ЕТК 115- бабына сәйкес әйел жынысты қамауда отырғандарды және тергеуде жүрген қамаудағыларды, сондай-ақ басқа жақтан жіберілген қамауда отырғандарды өзгелерден жеке ұстау қарастырылғандығын атап айтпаққа болмайды.

Аталған кодекс нормасы талаптарына сәйкес қамаудағылардың карантинде болған кезінде кітапханаға баруына, газет, журнал оқуына, шахмат ойнауына және т.б. рұқсат берілген. Осы кодекс бойынша тергеуде жүргендерге және сотталушыларға жұмыс істеу түрін өздерінің таңдау құқығын сақтаумен оларды жұмысқа тарту қарастырылған.

Қамауда ұстау орындары басқармасы ЕТК 11- бабына сәйкес РСФСР қамауда ұстау орындарының бас Басқармасына, жекелеген автономиялық республикалардың қамауда ұстау орындарының бас инспекциясы мен басқармаларына жұмылдырылған. Губерниялардағы (облыстардағы) қамауда ұстау орындары басқармасының жергілікті органдары ретінде қамауда ұстаудың губерниялық (облыстық) инспекциясы болып табылған. Соңғысының құрылымында құрамдағы бөліп таратушы комиссияны құру көзделген болатын: қамауда ұстау орынының губерниялық (облыстық) инспекторы; губерниялық (облыстық) соттың мүшесі; қамауда ұстау орындарында отырғандарға және одан босатылғандарға көмек көрсету комитетінің мүшесі болған.

Осыған ұқсас қызметпен қатар еңбекпен түзеу мекемелерінде құрамында қамауда ұстау орынының бастығы, халық соты және кәсіби одақ бюросының төрағасы болатын қадағалаушы комиссияны құру көзделген болатын.

Жазасын өтеудің прогрессивті жүйесі бойынша туындаған көптеген мәселені шешу дәл осы органдарға жүктелгендігін айту керек. Атап айтқанда, бөліп таратушы комиссияға төмендегідей міндеттер жүктелген болатын:

1. Бас бостандығынан айыруға үкім шығарылғандарды қамауда ұстау орындарына бөлу және оларды бір еңбек-түзеу мекемесінен екінші орынға губерния (облыс) аумағында ауыстыру.

2. Екінші және үшінші категориядағы қамауда отырғандарды бір разрядтан басқа разрядқа ауыстыру және қамаудағыларды бірінші категорияларды бұндай ауыстыру туралы қамауда ұстау орнының Бас Басқармасы алдында ұсыныс жасау;

3. Кәмелеттік жасқа толмағандардың жаза мерзімін өтеудің соңында жеткілікті түзелуін анықтаған анықтаған оларға қатысты қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы соттың алдында ұсыныс жасау.

4. Бөліп таратушы комиссия мүшелерінің пікірі бойынша басқа бұлтартпау шарасын қолдануға болатын адамдарды қамауда ұстауды ауыстыру туралы тиісті органдардың алдында ұсыныс жасау.

5. Қамаудағыларды және қамауда ұстаусыз мәжбүрлеу жұмыстарын өтеуші адамдарды шартты және шартсыз жедел босату.

6. Екі жұмыс істеген күнін бас бостандығынан айырудың үш күніне есептеуді қолдану;

7. Губерниялық (облыстық) атқарудың комитетінің келісімі бойынша қамауда ұстау орнының губерниялық инспекциясы арқылы губернияда жаңа еңбекпен түзеу мекемесін ашу және бұған дейін бар мекемелерді жетілдіру қамауда ұстау орнының Бас Басқармасы алдында мәселе көтеру және ұсыныс жасау.

Көріп отырғанымыздай, бөліп таратушы комиссия түріндегі жұртшылық өкілдеріне қамауда ұстау орнының әр алуан проблемасын шешуде кең көлемдегі өкілеттілік берілген.

РСФСР-дің 1924 жылғы ЕТК 3- тарауында қамауда ұстау орындарында мәдени-ағарту жұмыстарын ұйымдастыру көзделгендігін атап көрсету керек. Мәселен, 82-бапқа сәйкес әрбір мекемеде сотталғандармен мектептегі және мектептен тыс мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізу қарастырылған.

Жалпы, РСФСР-дің 1924 жылғы ЕТК барлығы 231 бап болған. Талдау жасау көрсеткендей, қамаудағыларды түзеу идеясы еңбекпен түзеу кодексінің бүкіл өн бойынан байқалған және нарықты экономика кезінде қабылданған ең бір жақсы кодекс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шапошников А. и др. Криминология. Исправительно-трудовое право. История юридической науки. Монография.- М: Наука, 1977.-191 б

2. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки.-М., 1924.-342 б.

3. Исправительно-трудовой кодекс РСФСР 1924// Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву. М.: Госюриздателство, 1959.-б. 127-170

УДК 325.1 (574)

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В РК: ПУТИ ИХ РЕГУЛИРОВАНИЯ

А.Б. БАТТАЛОВ
директор, Павлодарский гуманитарный колледж
С.А. САБИТОВ

преподаватель, Павлодарский гуманитарный колледж
Д.М. РАХЫМГОЖИНА
преподаватель, Кадетская школа, г. Павлодар

С момента обретения Республикой Казахстан суверенитета и независимости вследствие распада Советского Союза и образования новых государств, кардинально изменилась и миграционная ситуация на территории постсоветского пространства. Казахстан и многие другие страны бывшего СССР столкнулись с интенсивными миграционными потоками в условиях, когда отсутствовала необходимая информационная база, была слабо развита социальная инфраструктура, не было нормального рынка труда. Приобретая в последние годы ярко выраженный этносоциальный и этнополитический характер, миграция вносит коррективы в жизнь местного населения, влияет на проводимую суверенными государствами политику, а главное, изменяет личностные характеристики тех, кто вынужден перемещаться на другие территории в поисках более стабильной обстановки и в надежде на лучшее будущее.

Все это требует новых подходов к проблематике миграционных процессов, которые обусловлены следующими причинами:

- притеснением представителей некоренных наций в бывших союзных республиках;
- введение в действие закона, ущемляющих гражданские и политические права некоренных жителей;
- вооруженные конфликты в ряде регионов;
- ухудшение криминогенной обстановки;
- резкое снижение уровня благосостояния людей;
- желание переехать на историческую родину.

На постсоветском пространстве Казахстан, являясь активным сторонником обеспечения стабильности и безопасности в регионе, стал полноправным участником процесса взаимодействия и сотрудничества государств-партнеров, других заинтересованных стран и международных организаций, а также НПО по реализации вопросов миграционной политики.

В силу специфики своего географического положения Казахстан выполняет роль геополитического центра, соединяющего Европейские страны с государствами Центральной Азии, вследствие чего приток иностранцев в нашу республику неизбежное явление, которому также способствует наблюдаемый в стране экономический рост и сохраняющаяся стабильная» внутриполитическая обстановка[1].

Республикой Казахстан были предприняты последовательные шаги для создания четкой системы миграционного контроля, создания законодательной базы, отвечающей международным стандартам и достижения наибольшего благоприятствования для пребывающих в нашей стране иностранцев.

Одним из основных направлений деятельности государственных органов в области миграции является, прежде всего, координация миграционного законодательства, обеспечение решения задач по защите прав и интересов человека, уважение государственного суверенитета и борьба с незаконной миграцией.

В сфере миграции в Казахстане создана в целом отвечающая международным стандартам законодательная база, позволяющая развивать туризм, привлечение иностранной рабочей силы, возвращение на историческую родину оралманов [2].

Условия взаимных поездок граждан оговариваются межправительственным соглашением в формате ЕврАзЭС между Республикой Казахстан, Российской Федерацией, Республикой Беларусь, Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан. Двусторонние Соглашения о порядке въезда и пребывания заключены с Азербайджаном, Молдовой, Узбекистаном, Украиной, Турцией, Индией, Китаем, Венгрией, Словакией, Румынией и рядом других стран.

Казахстаном в рамках ЕврАзЭС проводится согласованная социальная политика по гармонизации и унификации национального законодательства в социально-гуманитарной сфере.

В рамках таможенного союза разработан ряд соглашений, регулирующих правовые отношения Сторон.

Взаимодействие органов внутренних дел Казахстана с правоохранительными органами стран СНГ на двустороннем уровне регламентировано рядом международных договоров и соглашений и осуществляется по следующим основным направлениям: борьба с преступлениями против жизни, здоровья, свободы, достоинства личности и собственности; борьба с организованной преступностью и коррупцией, бандитизмом, терроризмом и международной преступностью; борьба с незаконной миграцией и трафиком людей; борьба с незаконными операциями с оружием, боеприпасами, взрывчатыми, ядовитыми веществами и радиоактивными материалами, незаконным оборотом наркотических и психотропных веществ.

Сотрудничество органов внутренних дел Республики Казахстан с правоохранительными органами приграничных регионов осуществляется на основе двусторонних соглашений. Подписаны «Соглашения о приграничном сотрудничестве» между МВД Республики Казахстан и МВД Российской Федерации, Кыргызстана и Узбекистана[3].

Соглашениями предусмотрены: обмен оперативно-розыскной, криминалистической и иной информацией, представляющей взаимный интерес; проведение рабочих встреч по обмену опытом в сфере борьбы с незаконной миграцией, организованной преступностью и охраны общественного правопорядка; разработка планов совместных действий на случай возникновения чрезвычайных ситуаций.

Важным шагом в развитии и укреплении отношений приграничных стран является заключение

двухсторонних межправительственных соглашений о порядке пересечения государственной границы жителями приграничных территорий.

Основой в борьбе с незаконной миграцией является «Соглашение о сотрудничестве в борьбе с-нелегальной миграцией», принятое государствами-участниками Содружества Независимых Государств в 1998 году.

Соглашения по борьбе с незаконной заключены также на уровне органов внутренних дел приграничных регионов Республики Казахстан, Российской Федерации, Кыргызской Республики и Республики Узбекистан.

На постоянной основе проводятся оперативно-профилактические мероприятия по выявлению и пресечению каналов незаконной миграции. В ходе которых, решаются задачи взаимодействия в выявлении каналов незаконной миграции, организации выдворения лиц, нарушающих порядок пребывания через территорию сопредельного государства, выявления лиц, использующих для въезда поддельные документы, а также лиц, находящихся в розыске.

В соответствии с Программой сотрудничества государств- участников СНГ ежегодно проводится совместная операция «Граница» с участием сил и средств МВД и КНБ по противодействию незаконной миграции через Государственную границу и территорию Республики Казахстан.

МВД совместно с МИД и КНБ на территории республики и государств-членов ОДКБ ежегодно проводится операция «Нелегал», целью которой является борьба с незаконной миграцией граждан из третьих стран.

Основным принципом миграционного права является свобода передвижения. Около этого понятия на протяжении столетий базируются имманентно присущие миграционному праву такие категориальные дефиниции как: въезд и выезд, статус иностранца, убежище.

Формирование понятия миграционного права и определение его места в общей системе международного права и внутригосударственном праве отдельных стран имеет продолжительную историю. В древнем мире пришельцы- иностранцы не владели никакими правами. Расширение торговли и международных отношений вызвали насущную потребность урегулирования правового статуса чужаков. Постепенно, с развитие общественных отношении, иностранцам стали предоставлять защиту согласно закона. И наиболее весомым событием в становлении норм миграционного права касающегося иностранцев была замена после французской революции термина и понятия «подданство» на «гражданство». Для личности понятие «гражданство» обозначало принадлежность государству, а не правящей власти, и «право иметь права» внутри страны [4].

Рассматривая проблему взаимодействия и соотношения национального и международного миграционного права, следует выделить то, что само гражданство является принципиально важным, особым звеном, которое связывает внутригосударственную и международную правовые системы. Большинство стран, особенно со значительным опытом регулирования миграционных процессов, базируют национальное миграционное (эмиграционное) законодательство на собственных законах про гражданство. Различные принципы, на которых базируется законодательство о гражданстве разных национальных правовых систем, обуславливают необходимость непосредственно оговаривать отличия и особенности национального миграционного права в этих странах. Понимание принципов гражданства является основным условием сравнительного анализа миграционного законодательства.

Общепризнанный международный стандарт прав человека - право на свободу передвижения, на наш взгляд, следует рассматривать как специальный принцип миграционного права. Согласно предмету миграционного права к принципиальным правам граждан, связанных с миграционными процессами относятся: право на гражданство; право свободно оставлять любую страну, включая собственную; право возвращаться в свою страну; право оставаться в своей стране.

Согласно закону, регулирование миграции населения основывается на следующих принципах:

- обеспечении закрепленных в Конституции Республики Казахстан прав человека на свободный выбор места проживания, свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии, свободу выезда, свободу передвижения;
- недопустимости какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или любым иным обстоятельствам;
- обеспечении соответствия миграционного законодательства Республики Казахстан международным нормам и рекомендациям Международной организации по миграции с учетом современного социально-экономического положения республики, ее исторического прошлого и традиций, перспектив развития;
- всестороннем содействии репатриации казахов на свою историческую родину, организация их расселения, создание рабочих мест и осуществление комплекса других мер обеспечения адресной помощи и социальной защиты переселенцев коренной национальности;
- упреждении стихийных и неупорядоченных процессов как внутри страны, так и за ее пределами на основе выработки социально-экономических стимулов в среднесрочных и долгосрочных программах действий, базирующихся на прогнозе потенциальной миграции и направлений миграционных потоков в связи с изменениями социально-экономической и общественно- политической ситуации;
- участия соответствующих государственных органов в организации упорядочения процессов миграции;
- личном участии мигрантов в обустройстве на новом месте проживания при адресной государственной поддержке инициативы и самостоятельности каждого, в первую очередь - переселенцев из зон экологического и стихийного бедствий;

- запрещении высылки или принудительного возвращения беженцев в страны, откуда они прибыли, кроме случаев, предусмотренных международными договорами;

- сотрудничестве с другими странами, особенно принимающими иммигрантов, в области снижения нелегальной миграции, в виде учебного образования, профессиональной подготовки, трудовой миграции[5].

Эти принципы, на наш взгляд, соответствуют правам человека на свободу передвижения. В целом, Международной Организацией по Миграции и Миграционным комитетом РК, подтвердила соответствие Закона РК «О миграции населения» международным нормам, касающихся миграции, соблюдены права человека[6]. И так, любое территориальное перемещение, совершающееся между разными населенными пунктами одной или нескольких административно-территориальных единиц, независимо от продолжительности, регулярности и целевой направленности представляет собой миграцию в широком значении этого слова. Трудовые миграции являются определяющими в общей совокупности территориальных перемещений; переселения — это конечный, законченный вид миграции.

Миграция населения — общественное явление. Миграция населения—столь же древнее явление, как и человек — сгусток всех общественных отношений. До появления человека территориально перемещались его человекообразные предшественники. Но эти перемещения предполагали поиск данных природой предметов потребления, а не условий труда для их производства. В этом принципиальная разница между миграциями любых популяций животных мира и миграцией населения.

Миграция как пространственное движение населения свойственна всем человеческим обществам. Однако интенсивность, направленности и состав миграционных потоков, ее социальные, экономические и демографические последствия существенно различаются не только в разные исторические эпохи, но и в странах с разным общественным строем, уровнем экономического развития и его территориальной дифференциацией, природно-климатическими условиями и структурой населения.

Принятие указанных организационных, практических и законодательных мер позволит усовершенствовать государственное регулирование потоков внутренней и внешней миграции, обеспечить транспарентность и легитимность миграционных процессов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Суворов А. Политика возвращения и интеграции зарубежных соотечественников в Казахстане // Саясат. 2003. №11.
2. Асылбеков М. Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: 2003г.
3. Материалы научно-практической конференции «Миграция и развитие России». - М., 2010.
4. International migration 2006. New York. 2006.
5. Закон РК «О миграции населения в РК» от 22 июля 2011. Алматы. Юрист. 2003. <http://online.prg.kz>
6. Витковская Г. Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции. - Москва - Алматы: Международная организация по миграции, 2004. - 352 с.

УДК 343.985

ПОНЯТИЕ ТАКТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРАКТИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ

З.Н. БЕКТУРСЫН

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

А.Е. ЖАКИШЕВА

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Тактический арсенал средств борьбы с преступностью представляет собой совокупность отвечающих современному уровню развития науки и запросам практики тактико-криминалистических методов и средств, использование которых позволяет оптимизировать деятельность по установлению истины. Тактический арсенал средств борьбы с преступностью - часть интеллектуальной собственности государства, которую необходимо сделать достоянием каждого практического работника.

Г.А. Зорин при характеристике уровня профессионализма следователя, складывающегося из всех знаний и умений, которыми он обладает, использует термин «тактический репертуар следователя» [1]. Рассматривая тактический репертуар следователя в качестве средства реализации возможностей достижения целей следственного действия, которыми оно потенциально обладает, Г.А. Зорин выделяет понятие «тактический потенциал следственного действия», понимая под ним комплекс доказательственной информации, находящейся в скрытом состоянии в источниках доказательств и которая может быть обнаружена, исследована и интерпретирована следователем (если, конечно, он располагает должным тактическим репертуаром, чтобы эту информацию извлечь из ее источников) [1].

Потенциал следственного действия - категория вероятностная и складывается из теоретических возможностей получения информации безотносительно к личности следователя, тогда как тактический репертуар следователя - это категория реальная, полностью зависящая от личностных качеств следователя, а также определяемая

реальной динамикой целей конкретного следственного действия. Эффективность того или иного следственного действия связана с личностью следователя.

Следственное действие - это комплекс регламентированных уголовно-процессуальным законом и осуществляемых следователем поисковых, познавательных и удостоверительных операций, соответствующих особенностям следов определенного вида и приспособленных к эффективному отысканию, восприятию и закреплению содержащейся в них доказательственной информации [2]. Структура следственного действия определяется усмотрением законодателя, закрепляющего его нормативную характеристику (основания проведения, условия выполнения, содержание и форму познавательных, правообеспечительных и удостоверительных операций), и усмотрением практического работника, его осуществляющего.

Категория «тактический потенциал следственного действия», рассматриваемая в контексте тактико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений, не в полной мере отражает поисково-познавательную активность практических работников. На наш взгляд, в качестве самостоятельной категории необходимо выделить такое понятие как «тактический потенциал» практического работника (прежде всего следователя, оперработника), как собирательной категории, отражающей модель необходимых знаний, навыков, умений и способностей, обладание которыми необходимо для оптимального решения практическими работниками тактических задач раскрытия и расследования преступлений. «Тактический потенциал» практического работника (следователя, оперработника) характеризует познавательный (или интеллектуальный) компонент их тактической готовности использовать в практической деятельности тактический арсенал средств борьбы с преступностью.

Главными условиями формирования тактического арсенала средств следователя, являются: а) наличие в памяти, в стереотипах поведения системы тактических приемов и методов, характеризующихся необходимым количеством и качеством; б) наличие умений и практических навыков по оптимальному их исполнению в структуре выполняемого действия при обнаружении, фиксации, изъятии, исследовании и оценке доказательственной информации; в) наличие в памяти моделей типовых следственных ошибок, а также навыков по их прогнозированию в конкретной ситуации, предотвращению и своевременному исправлению.

Содержание «тактического потенциала» включает знание тактических основ раскрытия и расследования преступлений; знание и умение пользоваться (распоряжаться) тактическим арсеналом средств борьбы с преступностью; умение своевременно и точно определять возникающую тактическую задачу и совокупность условий, в которых требуется ее решать; способность оценивать имеющиеся в распоряжении возможности; умение избирать конкретные способы решения тактической задачи и т.д., а также способность ставить и оригинально решать нестандартные тактические задачи, усваивать новое, самому творить новое на основе пробуждения собственных творческих сил. Целесообразно отметить, что высокий тактический потенциал практического работника выступает в качестве характеристики его способности создавать новые оптимальные тактические средства решения возникающих тактических задач. Степень обладания отдельным практическим работником тактическим потенциалом обеспечивает его дальнейшую активность по использованию в процессе раскрытия и расследования преступления тактического арсенала, характеризующего его стиль - индивидуальный способ использования тактико-криминалистического арсенала средств раскрытия и расследования преступлений.

Речь не случайно идет именно о тактическом потенциале практических работников, в отличие от которого их реальное поведение есть результат действия многих других переменных, к числу которых, прежде всего, относится содержание конкретной следственной (или розыскной) ситуации, в том числе и индивидуальные особенности участвующих в раскрытии и расследовании преступления лиц. Содержание тактического потенциала практических работников является динамической категорией, отражающей насущные проблемы практики раскрытия и расследования преступлений. Исследование вопросов формирования тактического потенциала имеет комплексный характер, требующий объединения усилий ученых и практических работников и должно основываться на знании основных компонентов поисково-познавательной деятельности, отвечающей требованиям соответствующей профессии. Юридические профиограммы отражают наиболее значимые характеристики этой деятельности с тесной увязкой их с потребностями практики раскрытия и расследования преступлений. Учет соответствующих профиограмм позволяет определить конкретную «модель» знаний, навыков, умений и способностей, которые должны составлять содержание тактического потенциала практических работников той или иной юридической профессии.

В ходе раскрытия и расследования преступления следователю (оперработнику) приходится действовать в условиях многообразия конкретных ситуаций, которые требуется адекватно воспринимать и оценивать, а при необходимости - воздействовать на отдельные их элементы в интересах решения возникающих задач.

Организация криминалистического научного знания, ориентированного на конкретные ситуации, является важнейшим условием повышения эффективности криминалистических рекомендаций. Ныне практические работники в подавляющем большинстве действуют в различных конкретных ситуациях исходя либо из своего опыта, либо интуитивно, поскольку в большинстве вузов обучение криминалистике далеко не всегда ведется с учетом ситуационных факторов.

Практические работники нуждаются в приобретении практических умений и навыков, необходимых им в повседневной работе, к числу которых следует отнести навыки правильной оценки следственных и розыскных ситуаций (типичных и индивидуальных), а также умения и навыки принятия тактических решений.

В структуре тактического решения, рассматриваемого как сложный мыслительный процесс можно выделить следующие элементы: 1) анализ исходной ситуации; 2) выбор цели и вывод о необходимости принятия решения; 3) определение средств реализации решения; 4) представление о процедуре исполнения решения, сроках и исполнителях; 5) прогнозирование результатов реализации решения; 6) подготовку запасных вариантов решения.

Дидактическая деятельность должна исходить из необходимости ориентации содержания учебного процесса по криминалистике в направлении отработки умений и навыков следователей (оперработников) адекватно воспринимать и анализировать ситуации, могущие складываться в ходе раскрытия и расследования преступлений, оперативно осознать возникающие тактические задачи, принимать и реализовывать оптимальные тактические решения.

Другим слабым местом деятельности практических работников, на что обоснованно указывается в литературе, являются процессы общения следователя (оперработника) с другими участниками этой деятельности, прежде всего, при производстве следственных действий. Если процессуальные нормы выполняются достаточно строго, то тактическое исполнение следственного действия, содержит значительное число упущений, ошибок, а также нередко характеризуется слабостью процессов профессионального общения с участниками следственного действия. Важным элементом тактического потенциала практических работников является совокупность навыков профессионального общения в интересах решения возникающих тактических задач. Необходимо овладение практическими работниками психотехниками общения.

Реализация тактического потенциала практического работника обеспечивается наличием у него других составляющих компонентов его тактической готовности - мотивационных, эмоциональных и волевых. Наличие у практического работника глубоких и широких знаний, умений, навыков и способностей использования тактического арсенала средств борьбы с преступностью, нестандартного мышления, устойчивой мотивационно-эмоциональной заряженности и сильной воли на осуществление именно данной деятельности являются необходимыми условиями, обеспечивающими высокую эффективность последующего применения тактического арсенала средств борьбы с преступностью при раскрытии и расследовании преступления.

ЛИТЕРАТУРА

1 Зорин Г.А. Тактический потенциал следственного действия: Учебное пособие по части курса «Криминалистика» для студентов специальности 02.11 - «Правоведение». - Мн.: БГУ им. В.И. Ленина, 1989. – 80 с.

2. Шейфер С.А. Собрание доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 147 с.

ӨОЖ 347.63-055.621:347.63-055.623:347.63

НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫ

И.А. БУХАРБАЕВА

оқытушы, Қазақ гуманитарлық заң және техникалық колледжі

Отбасы – адам баласының алтын дінгегі. Адам ең алғаш шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап, осында ер жетіп, отбасының тәрбиесін алады. Сондықтан да отбасы – адамзаттың аса қажетті, әрі қасиетті алтын мектебі. Отбасының адамзат ұрпағына деген ықпалы мен әсер күшін өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайтындай. Өйткені, ата-анасының балаға деген тәрбиесінің орнын еш нәрсе толтыра алар емес. «Ел болам десен, бесігіңді түзе» - деген нақыл сөз отбасы тәрбиесінің маңызын айқындатып тұр,- деп айтсақ артық болмас еді.

Соңғы уақыттарда балалар құқығын қорғау мәселесі әртүрлі талқылаулардың өзекті тақырыптарының біріне айналып отыр. Себебі өзінің болашағын ойлаған мемлекет ең алдымен адам ресурсының, оның ішінде жас өреннің құқықтық жағдайын айқындап алуы қажет. 1989 жылғы 20 қарашадағы БҰҰ-ның «Балалар құқығы туралы» Конвенциясына сәйкес 18 жасқа толғанға дейін әрбір адамзат баласы кәмелеттік жасқа толмаған бала болып саналады және мемлекет әрбір баланың әлеуметтік жағдайына, нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына, тіліне, оның ата-анасы мен заңды қамқоршыларына қарамастан барлық құқықтарын қамтамасыз етуі тиіс делінген.

8 маусым 1994 жылы Қазақстан Республикасы «Балалар құқығы туралы» Конвенцияға қосылып қана қоймай, өзге де нормативтік құқықтық актілермен баланың өз отбасында өмір сүруі мен тәрбиеленуі, өз ата-анасын білуі, ата-анасына қамқоршы болуы және олармен бірге тұру құқығын бекітті.

Баланың өз ата-анасы тәрбиеленуіне, оның мүдделерін қамтамасыз етуіне, жан-жақты өсіп – жетілуіне, оның адамдық қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар. Ата-анасы болмаған жағдайда, оларды ата-ана құқығынан айырған жағдайда және ата-ана қамқорлығынан айырылудың басқа да жағдайларында баланың отбасында тәрбиелену құқығын, белгіленген тәртіппен қорғаншы және қамқоршы орган қамтамасыз етеді.

Баланың өз деңгейінде қалыптасуына, балалық дәуреннің қалыпты өтуіне, денсаулығы мен өміріне ешкімнің қол сұғуына, басқа тұрмақ ата-анасының да құқығы жоқ. Отбасы мүшелерінің жас шамасы әр түрлі

болса да, олардың арасында бір-бірімен рухани жақындығы, мақсат-ынтымақтастығы бар. Шынында, отбасы – ол да бір шағын мемлекет. Әр мемлекеттің өзіне тән өндірісі мен өнім бөлісі, сыртқы және ішкі саясаты, кіріс-шығыс бюджеті, қастерлеп ұстанатын рәміздері, т.б. болатыны сияқты, әр отбасы болмыс-тіршілігінің де соған ұқсас жақтары бар, оның жаратылысы да басшылық пен қосшылықты қажет етеді. Сондықтан отбасының құрылымына зор маңыз беріліп, мәнін қорғаған, отбасының ар-намысын сақтауға, сырын шашпауғамүшелерін бір-біріне қатысты адалдыққа тәрбиелеген. «Отан- отбасынан басталады» деген сөздің мәнісі де осында. Енді баланың заңды құқықтарын тоқталайық:

Баланың ата-анасымен және басқа да туыстармен қарым – қатынас жасау құқығы. Баланың ата-анасының екеуімен де, аталарымен, әжелерімен, аға-інілерімен, апа-сіңілілерімен (қарындастарымен) және басқа да туыстарымен қарым – қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы некесінің бұзылуы, оның жарамсыз деп танылуы немесе ата-анасының бөлек тұруы баланың құқығына әсер етпеуі тиіс. Ата-анасы бөлек тұрған жағдайда баланың олардың әрқайсысымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы әр түрлі мемлекеттерде тұрған жағдайда да баланың өз ата-анасымен қарым – қатынас жасауға құқығы бар. Қысылтаяң жағдайда (ұсталу, тұтқындалу, қамауға алыну, емдеу мекемесінде болу және т.с.с.) ұшыраған баланың заңда белгіленген тәртіппен өзінің ата-анасымен және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар.

Баланың өз пікірін білдіру құқығы. Бала отбасында өз мүддесін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік іс қарау барысында тыңдалуға құқылы. Он жасқа толған бала пікірі, егер бұл пікір оның мүдделеріне қайшы келмейтін болса, ескерілуге міндетті. Мысалы, баланаң аты мен тегін өзгерту, ата-ана құқықтарын қалпына келтіру, асырап алуға баланың келісімі, асырап алынған баланың аты, әкесінің аты және тегі, бала асырап алғандарды асырауға алынған баланың ата-анасы ретінде жазу, бала асырап алудың күшін жоюды талап етуге құқығы бар адамдар, бала асырап алудың күшін жоюдың салдары, патронат белгіленетін бала (балалар) осындай жағдайлар барысында қорғаншы және қамқоршы органдар немесе сот он жасқа толған баланың келісімімен ғана шешім қабылдай алады.

Баланың ат алуға, әкесінің атын және тегін алуға құқығы. Баланың ат алуға, әкесінің атын және тегін алуға құқығы бар. Балаға ат ата-анасының (немесе олардың орнындағы адамдардың) келісімі бойынша қойылады, аты-жөні әкесінің аты бойынша не ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып беріледі.

Әкесі атын өзгерткен жағдайда оның кәмлетке толмаған балларының әкесінің аты-жөні өзгереді, ал кәмлетке толған балалардың әкесінің аты-жөні бұл туралы арыз берген жағдайда өзгертіледі. Баланың тегі ата-анасының тегімен айқындалады. Ата-анасының тегі әртүрлі болған жағдайда балаға ата-анасының келісімі бойынша әкесінің немесе анасының тегі беріледі. Ата-анасының тілегі бойынша балалардың тегі ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып, әкесінің немесе атасының атынан шығарылуы мүмкін. Баланың атына және (немесе) тегіне қатысты ата-анасының арасында туындаған келіспеушілік сот тәртібімен шешіледі.

Егер әкесі белгіленбесе, баланың аты анасының көрсетуі бойынша қойылады, әкесінің аты-жөні баланың әкесі ретінде жазылған адамның аты бойынша, тегі-анасының тегі бойынша беріледі. Егер ата-анасының екеуі де белгісіз болса, баланың тегін, атын, аты-жөнін қорғаншы және қамқоршы орган қояды.

Баланың аты мен тегін өзгерту. Ата-анасының екеуі де тегін өзгерткен жағдайда кәмлетке толмаған балалардың тегі өзгереді. Бала он алты жасқа толғанға дейін ата-анасының бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы баланың мүдделерін негізге ала отырып, баланың атын, сондай-ақ оған берілген текті басқа ата-ананың тегіне өзгертуге рұқсат беруге құқылы. Неке тоқтатылған немесе неке жарамсыз дап танылған жағдайда балалар өздеріне туған кезде берілген тектерін сақтап қалады.

Егер ата-анасы бөлек тұрса және бала бірге тұратын ата-анасының біреуі оған өзінің тегін бергісі келсе, азаматтық хал актілерін жазу органы бұл мәселені баланың мүдделеріне қарай және ата-ананың екіншісінің пікірін ескере отырып шешеді. Ата-ананың тұратын жерін анықтау мүмкін болмаған, ол ата-ана құқығынан айырылған, әрекетке қабілетсіз дап танылған жағдайда, сондай-ақ ата-ана баланы асырап бағу мен тәрбиелеуден дәлелді себептерсіз жалтарған ретте оның пікірін ескеру міндетті емес.

Егер бала бір-бірімен некеде тұрмайтын адамдардан туған болса және әкесі заңды тәртіппен белгіленбесе, азаматтық хал актілерін жазу органы, баланың мүдделерін негізге ала отырып, оның тегін анасының осындай өтініш жасаған кездегі соның тегіне өзгертуге рұқсат етуге құқылы. Он жасқа толған баланың атын және (немесе) тегін оның келісімімен ғана өзгертуге болады.

Баланың ұлты. Баланың ұлты оның ата-анасының ұлтымен айқындалады. Егер ата-анасының ұлты әр түрлі болса, ол баланың қалауы бойынша оған жеке басының куәлігі немесе паспорт берілген кезде әкесінің немесе шешесінің ұлтымен айқындалады. Одан әрі баланың ұлты оның өтініші бойынша басқа ата-анасының ұлтына өзгертілуі мүмкін.

Некеге тұрмаған, кәмелетке толмаған ата-аналар олар бала туған жағдайда және олардың ана және (немесе) әке болуы анықталған жағдайда өздері он алты жасқа толғанда ата-ана құқығын өз бетінше жүзеге асыруға құқылы. Кәмлетке толмаған ата-аналар он алты жасқа толғанға дейін қорғаншы және қамқоршы орган балаға қорғаншы тағайындайды, ол баланың кәмлетке толмаған ата-аналарымен бірге оны тәрбиелеуді жүзеге асырады. Баланың қорғаншысы мен кәмлетке толмаған ата-ананың арасында туындаған келіспеушілікті қорғаншы және қамқоршы орган шешеді.

Кәмелетке толмаған ата-аналардың жалпы негіздерде өздерінің әке және ана болуын мойындауға және оған дау айтуға құқығы бар, сондай-ақ олардың он төрт жасқа толғаннан кейін сот тәртібімен өз балаларына қатысты әке болуын аңқтауды талап етуге құқығы бар.

Ата-аналар өз балаларының денсаулығына қамқорлық жасауға міндетті. Ата-аналардың өз балаларын тәрбиелеуге құқығы бар және оған міндетті. Ата-аналардың басқа да барлық адамдарға қарағанда өз балаларын тәрбиелеуге басым құқығы бар. Бала тәрбиелеуші ата-аналар өздерінің қабілеттері мен қаржылық мүмкіндіктерінің шегінде, оның дене, психикалық, адамгершілік және рухани жағынан дамуына қажетті өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін негізгі жауапкершілікте болады.

Ата-аналар балалардың орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Ата-аналардың балалардың пікірін ескере отырып, орта білім алғанға дейін білім беру мекемесі мен балаларды оқыту нысанын таңдауға құқығы бар. Балалардың тәрбиесімен білім алуына қатысты барлық мәселелерді балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып, өзара келісімі бойынша ата-аналар шешеді. Ата-аналардың арасында келіспеушілік болған жағдайда олыр (олардың біреуі) бұл келіспеушіліктерді шешу үшін қорғаншы және қамқоршы органға немесе сотқа жүгінуге құқылы.

Ата-аналар өз балаларының заңды өкілі болып табылады және кез келген жеке және заңды тұлғаларға қатысты, оның ішінде соттарда арнаулы өкілеттісіз олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды. Егер қорғаншы және қамқоршы орган ата-аналар мен балалар мүдделерінің арасында қайшылық барын анықтаса, ата-аналардың өз балаларының мүдделерін білдіруге құқығы жоқ. Ата-аналар мен балалардың арасында келіспеушілік болған жағдайда қорғаншы және қамқоршы орган балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін өкіл тағайындауға міндетті.

Ата-ана құқықтарын балалардың мүдделеріне қарама-қайшы жүзеге асыруға болмайды. Балалардың мүдделерін қамтамасыз ету олардың ата-аналары қамқорлығының негізгі мәні болуға тиіс. Ата-ана құқықтарын жүзеге асыру кезінде ата-аналар балалардың дене және психикалық денсаулығына, олардың адамгершілік жағынан дамуына зиян келтіруге құқығы жоқ. Балаларды тәрбиелеу әдістерінде адамның қадір – қасиетін кемсітетін немқұрайлылық, қатыгездік, дөрекілік, балаларды қорлау немесе қанау болмауға тиіс. Ата-ана құқықтарын балалардың құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіре отырып жүзеге асыратын ата-аналар заңда белгіленген тәртіппен жауап береді.

Баласынан бөлек тұратын ата-ананың қарым-қатынас жасауға, оны тәрбиелеуге және баланың білім алуы мәселелерін шешуге қатысуға құқығы бар. Бала бірге тұратын ата-ана, егер мұндай қарым-қатынас жасау баланың дене және психикалық денсаулығына, оның адамгершілік дамуына зиян келтірмесе, баланың екінші ата-анасымен қарым-қатынас жасауына кедергі болмауға тиіс. Ата-аналары бөлек тұрып жатқан жағдайда балалардың тұратын жері ата-аналарының келісімімен белгіленеді.

Келісім болмаған жағдайда ата-аналардың арасындағы дауды балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып сот шешеді. Бұл орайда сот баланың ата-аналардың әрқайсысына, аға-інілері мен апа-сіңілілеріне (қарындастарына) үйірілген, баланың жасын, ата-аналардың әрқайсысы мен баланың арасында орын алған қатынастарды, олардың дамыту және тәрбиелеу үшін балаға жағдай жасау мүмкіндігін (ата-аналар қызметінің түрі, жұмыс режимі, материалдық және отбасылық жағдайы және т.с.с.) ескереді.

Ата-аналар баладан бөлек тұратын ата-ананың ата-ана құқығын жүзеге асыру тәртібі туралы жазбаша түрде келісім жасасуға құқылы. Егер ата-аналар келісімге келе алмаса, ата-аналардың (олардың біреуінің) талап етуі бойынша дауды қорғаншы және қамқоршы органының қатысуымен сот шешеді. Соттың шешімі орындалмаған жағдайда кінәлі ата-анаға заңдарда көзделген шаралар қолданылады. Сот шешімі қасақана орындалмаған жағдайда баладан бөлек тұратын ата-ананың талап етуі бойынша сот баланың мүдделерін негізге алып және баланың пікірін ескере отырып, баланы соған беру туралы шешім шығара алады.

Баласынан бөлек тұратын ата-ананың өз баласы туралы тәрбие, емдеу мекемелері мен басқа да мекемелерден ақпарат алуға құқығы бар. Ақпарат беруден ата-ана тарапынан баланың өмірі мен денсаулығына қатер болған жағдайларда ғана бас тартылуы мүмкін. Ақпарат беруден бас тартуға сот тәртібімен дау айтылуы мүмкін.

Ата-ана өз отбасын нығайта отырып, сонымен бірге көмелетке толған отбасы мүшелерін үй болуға, өз шаңырағын көтеруге әзірлеуі басты әрі өте жауапты міндет болып саналады. Жас отаудың түтіні түзу шығып, махаббат пен тату-тәттілік, береке бірлік орын тепкен жылы ұяға айналуы, босағасы берік, болашағы нұрлы болуы көбіне көп жас-жұбайлардың үлкен үйде алған тәрбиесі, көрген өнегесіне байланысты.

Тәрбие басы әдептілік деп білген ата-ана әуелі баласына өздерін сыйлап-құрметтеуді, өзгелерге, әсіресе үлкендергесыпайылық танытуды, ешкімді мұқатпауды үйреткен. Сонымен қатар балаларының ер-азамат болып, халқына еңбек етулерін басты міндет етіп қойған. Отбасының ұйытқысы, берекесі, мейір-шапағат көзі - әйел. Әйелдің бұл ролі отағасының, бала-шағаның анаға деген сүйіспеншілігімен, қамқорлығымен, ана жанын қас қабағынан, жанарынан танығыштықпен нығая, биіктей береді. Әрине, әйел де өзінің аналық борышын ұмытпағанда, әсіресе ерімен қабағы жарасып, тату-сүйіспеншілікте тұрғанда мәртебесі арта түспек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Балалар құқығы туралы» Конвенция 1994ж. 8 маусым
2. «Неке және отбасы туралы» ҚР заңы 1998ж. 17 желтоқсан
3. С.Салимова «Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы». «Заң» 4\ 2008 29 бет.
4. Д.Әздіходжаев «Балалар қорғаусыз қалмайды!». «Заң» 11\2008 26 бет.

УДК 347.12

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРИСВОЕНИЕМ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ИДЕНТИФИКАЦИОННОГО НОМЕРА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Т.Э. ВОРОНОВА
доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
Н.В. ЖМАЙЛОВА
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

12 января 2007 года вступил в силу Закон Республики Казахстан «О национальных ресурсах идентификационных номеров». Данный Закон был принят для введения национальных ресурсов идентификационных номеров, а также для перехода к единой системе регистрации сведений, относящихся к определенному лицу.

Формирование индивидуального идентификационного номера (далее ИИН) заменило регистрационные номера, такие как социальный индивидуальный код и регистрационный номер налогоплательщика, в дальнейшем это позволит уменьшить количество необходимых регистрационных документов, которые имеются у физических и юридических лиц, а также актуализировать информационные базы данных государственных органов и исключить дублирование информации, усовершенствовать механизм управления и использования информационных ресурсов, усовершенствовать взаимоотношения физических и юридических лиц с государственными органами, посредством ускорения и упрощения процедур при их обращениях.

С 13 августа 2007 года органами юстиции начались проводиться мероприятия по переоформлению удостоверения личности граждан, у которых не указан ИИН. Особо ярко можно было наблюдать осуществление ряда подготовительных мероприятий, связанных с переходом на ИИН в 2012 году. Было проведено уведомление населения, о необходимости обращения в Центр обслуживания населения, для подачи заявления на получение документов Республики Казахстана с ИИН через средства массовой информации, участковые по поручению ДВД проводили обход и уведомляли граждан о необходимости получения ИИН до конца 2012 года, подобные мероприятия проводились Государственным центром по выплате пенсий и Министерством труда и Социальной защиты населения Республики Казахстан.

В настоящее время ИИНу уделяется большое внимание, так как, он применяется во всех операциях и действиях физических лиц, таких как:

- 1) регистрация актов гражданского состояния;
- 2) выдача документов, удостоверяющих личность;
- 3) государственная регистрация объектов недвижимого, движимого имущества, а также иных объектов, приравненных к недвижимым вещам;
- 4) осуществление платежей и переводов денег, в том числе при перечислении обязательных пенсионных взносов и социальных отчислений, а также исполнении налоговых обязательств;
- 5) открытие и ведение банковских счетов в банках и организациях, осуществляющих отдельные виды банковских операций;
- 6) выдача документов разрешительного характера;
- 7) выдача документов регистрационного характера;
- 8) выдача военного билета, удостоверения личности офицера
- 9) статистический учет;
- 10) осуществление внешнеэкономической деятельности;
- 11) регистрация избирателей на выборах и участие в республиканских референдумах;
- 12) ведение информационных систем центральных государственных органов и иных государственных учреждений;
- 13) государственная регистрация (перерегистрация) юридических лиц или учетной регистрации (перерегистрации) филиалов и представительств;
- 14) государственная регистрация (перерегистрация) юридических лиц или учетной регистрации (перерегистрации) филиалов и представительств;
- 15) других случаях, установленных законодательными актами Республики Казахстан.

Уже с 1 января 2013 года документы без ИИН являются недействительными и по ним нельзя совершить какие-либо юридические сделки, получать социальные выплаты, пенсии, т. е, в основе всех операций

производимых физическими и юридическими лицами лежит ИИН.

Индивидуальный идентификационный номер - универсальный персональный код, имеющий свою структуру. Она представляет собой характеристику последовательности цифр слева направо. Каждая из двенадцати цифр ИИНа имеет определенное значение.

Первые шесть цифр отражают год, месяц и дату рождения физического лица. Седьмая цифра характеризует пол физического лица и век его рождения. Причем при определении значения седьмой цифры для мужчин используются нечетные, а для женщин четные числа.

Конкретные значения данного разряда выглядят следующим образом:

- 1 - для мужчин, родившихся в 19 веке;
- 2 - для женщин, родившихся в 19 веке;
- 3 - для мужчин, родившихся в 20 веке;
- 4 - для женщин, родившихся в 20 веке;
- 5 - для мужчин, родившихся в 21 веке;
- 6 - для женщин, родившихся в 21 веке;

С восьмой по одиннадцатой цифры характеризует порядковый номер регистрации в системе. По данным Агентства по статистике Республики Казахстан максимальное количество родившихся в один день (начиная с 1999 года) - 1229 человек, поэтому 4 знака для порядкового номера регистрации вполне достаточно. Порядковый номер регистрации проставляется сплошной нумерацией в рамках одной группы (года рождения).

Двенадцатая цифра является контрольной, она выводится автоматически компьютерной программой по определенному алгоритму.

Однако в случае неправильной последовательности данной комбинации, либо ошибки в одной из цифр, приводит к негативным последствиям. Хотя ИИН введен с 1 января 2013 года у некоторых граждан уже в них перепутаны числа. Так, например, есть случаи, когда человеку перепутали месяц рождения – вместо июля написали июнь, вместо 1981 года рождения значится 1918 года, либо вообще из мужчин делают женщин и наоборот. Из-за этого граждане Республики Казахстан не могут оформить пенсии, кредиты и получить льготные рецепты на дорогостоящие лекарства. Мало того, теперь лица, у которых имеются ошибки в ИИН, вынуждены, например, для получения льготных лекарств, менять данные о себе в Центре развития здравоохранения. При подаче документов для получения кредитов, они просто напросто откладываются в сторону. Также можно сказать и про пенсионеров, которые не могут, оформить пенсии, и вынуждены обращаться в различные государственные органы.

Но максимум, что могут сделать государственные органы, а именно Комитет миграционной полиции, который и отвечает за ИИНЫ, это выдать справку, о том, что этот ИИН присвоен именно этому человеку и является его индивидуальным идентификационным номером.

Даже если можно хоть как-нибудь исправить ситуацию категории лиц, у которых неверно указана дата их рождения, то, что же делать с остальными гражданами, у которых неверно указан пол и согласно ИИНу мужчина является женщиной, а женщиной мужчиной. Данная ошибка может привести к тому, что, во-первых, будут искажены статистические данные населения, во-вторых, вопрос пенсионного возраста остается открытым, в настоящее время у мужчин и женщин он разный, следовательно, может возникнуть проблема с выходом на пенсию.

Человеку наносится моральный вред, ущемляются его права гарантированные Конституцией Республики Казахстан, которая имеет высшую юридическую силу. Так в пункте 1 статьи 17 установлено достоинство человека неприкосновенно, а на практике меняются и пол и год рождения, при этом без согласия граждан.

Пункт 6 статьи 9 Закона Республики Казахстан «О национальных ресурсах идентификационных номеров» устанавливается что, при повторной и последующей выдаче документов, указанных в данном пункте, формирование нового индивидуального идентификационного номера не производится. Это означает, что присвоенный ИИН даже с ошибками остается с человеком на всю жизнь без изменения.

На сегодняшний день в вопросе о присвоении ИИН, существует ряд неразрешенных проблем, пробелов в законодательстве, которые требуют незамедлительного решения. Нам видится решение обозначенных проблем следующим образом:

- 1) внесение изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О национальных ресурсах идентификационных номеров»;
- 2) закрепления в Законе нормы устанавливающие возможность формирования нового ИИН в случаи ранее неправильно присвоенного;
- 3) гражданам у которых имеются ошибки в ИИНах можно рекомендовать, обратиться в общественные организации по защите прав человека, чтобы они воздействовали на государственные органы и не оставляли данную ситуацию без внимания.

Пересмотр и усовершенствование всего лишь одного Закона, решит все возникшие проблемы.

УДК 340.15(574)

XIX В. ИССЛЕДОВАНИЯХ Е. БЕКМАХАНОВА

Р.В. ГРИГОРЬЕВА
профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В своем крупнейшем исследовании по истории Казахстана 20 – 40х годов XIX века Е. Бекмаханов уделил исключительно большое внимание социально-экономическим отношениям, классовой структуре казахского общества, этногенезу казахов, вопросам национально-освободительного движения казахского народа под предводительством Кенесары Касымова и укреплению казахской государственности, которая была тесно связана с задачами освободительной борьбы. Е. Бекмаханов в своём исследовании использовал огромный по объему источниковый материал книгохранилищ Москвы, Ленинграда, Алма-Аты, Чкалова и Ташкента. Им были использованы архивные материалы различных городов бывшего Советского Союза: – Новосибирска, Омска, Москвы, Семипалатинска, Ташкента, Ленинграда, Петропавловска, Алма-Аты, Оренбурга, и др. а также фольклорные источники.

Именно в 20-40 годы XIX века в Казахстане произошло одно из самых крупных национально-освободительных восстаний, которое затронуло большой промежуток времени – десять лет иохватило практически всю территорию Казахстана, все три жуза. В ходе этого восстания, его руководителем была предпринята попытка создания единого централизованного государства. Е. Бекмаханов в своей работе утверждает, что предводитель национально-освободительного движения исключительно много внимания уделял преодолению разобщенности казахов и ликвидации родовой вражды, причины которой он видел в бесконечных спорах из-за пастбищ. В своем письме к Балгожа Янбурчину сотнику Кыпчакского рода Кенесары ясно указывает на отсутствие единства у казахов и излагает свои мысли о необходимости создания прочного, централизованного государства [1].

Государство, созданное К. Касымовым, было феодальным и это было обусловлено тем, что основатель этого государства не изменил феодальных основ производственных отношений. Более того, отмечает Е. Бекмаханов, К. Касымов усилил феодальный характер производственных отношений. Кенесары Касымов рассматривал территорию Казахского государства как собственность его, ханского рода, а киргизы по праву его деда Касыма хана Аблая, принадлежат ему – Касыму. В то же время Кенесары провел целый ряд преобразований, которые носили прогрессивный характер, так как эти преобразования способствовали консолидации сил казахского народа, укреплению казахской государственности.

В предшествующий Кенесары период в ханский Совет входили преимущественно представители династического рода чингизидов. Теперь, по решению Кенесары, социальную основу ханской власти составляли средние слои населения бии и батыры, т.е. – представители степной аристократии, – выходцы из кара сук.

Многие батыры, не только принимали самое деятельное участие в самом восстании, но и были активными участниками создания государства казахов. Большая часть батыров были выходцами из средних слоёв населения, которые более всего были заинтересованы в создании централизованного государства. Многие батыры, по решению Кенесары, ведали отдельными ведомствами в ханстве. Крупные родовые феодалы не были заинтересованы в создании централизованного государства, так как это ущемляло их интересы, несло конец их суверенитету.

Е. Бекмаханов самым тщательным образом исследовал деятельность Кенесары по реорганизации всех сторон власти и особенно по формированию структуры государственного аппарата. Во главе Казахского государства стоял сам Кенесары, при нём существовал Совет, состоящий из его соратников, батыров, биев и отдельных родственников хана. Совет был совещательным органом, а решающий голос оставался за ханом. В предшествующий период существовал Совет Старейшин, который ограничивал власть хана. В ханский Совет при Кенесары вошли только те люди, которые снискали себе уважение и доверие хана своими действиями в ходе освободительной борьбы. На ханском Совете рассматривались самые важные вопросы внутренней и внешней политики страны. Совет всегда считался с авторитетом Кенесары так как его приверженцы считали Кенесары одним из умнейших и храбрейших ханов [2].

Управление государством Кенесары осуществлял через отдельных лиц, которые занимались вопросами судебными, дипломатическими, финансовыми, военными и многими другими. Кенесары создал дипломатическую службу, и ведение переговоров было поручено исключительно способным представителям ханского Совета и даже представители царской администрации отмечали способности ханских дипломатов к ведению переговоров по самым насущным вопросам, касающимся независимости Казахской государственности.

Финансовое ведомство ведало сбором налогов и пошлин с торговых караванов. Верховная судебная власть находилась в руках самого хана, а для разрешения межродовых споров хан назначал биев. Хан проводил реквизиции имущества крупных феодалов, которые отказывались помогать повстанцам в борьбе за независимость, но и при этом процесс реквизиции, в частности скота проводился только после предупреждения о готовящейся акции.

Функции исполнительной власти на местах Кенесары возложил на есаулов, которые по решению Совета прикреплялись к отдельным родам. Они следили за сбором налогов, за выполнением решений верховной власти, определяли районы кочевания отдельных родов, они же доносили информацию верховной власти до

местных жителей, а также поднимали народ на борьбу. Для исполнения важных поручений использовались также тюленгуты, которые наделялись ханским Советом значительными полномочиями. Они беспрепятственно пользовались приютом местного населения и по мере надобности снабжали их лошадьми. На территории, занятой повстанцами все распоряжения Кенесары и ханского Совета беспрекословно выполнялись.

Е. Бекмаханов делает вывод о том, что при Кенесары порядок управления страной приводился в определенную систему, государственный аппарат разбивается на отдельные отрасли – с наделением каждого исполнителя определенной государственной функцией (судебной, финансовой, дипломатической и т.д.) Реформирование государственного аппарата сыграло положительную роль в деле централизации власти.

Судебно-правовая реформа, по мнению Е. Бекмаханова, имела целью улучшение разбора судебно-исковых дел, прекращение барымты и междоусобицы и примирение враждующих родов. Е. Бекмаханов отмечает, что в проведении судебной реформы Кенесары опирался на опыт своего предшественника хана Тауке, который путем приспособления норм обычного права к потребностям, развивающихся феодальных отношений вел беспощадную борьбу с родовой междоусобицей, ограничивал самостоятельность отдельных султанов и старшин и вводя новые элементы в обычное право казахов, он сосредоточил всю полноту власти в своих руках. Другой предшественник Кенесары в области судебно-правовой реформы – султан Арынгазы предпринял попытку судить не по законам обычного права казахов, а по шариату. И это, по мнению Кенесары, было прогрессивным явлением в правовых отношениях казахов. [3].

Судебно-правовую реформу, отмечает Е. Бекмаханов, Кенесары начал с ряда изменений в обычном праве казахов. Он упразднил суд родовых биев и передал судебные функции в руки, назначенных им биев и есаулов. Уличенных в злоупотреблении биев, Кенесары немедленно отстранял от работы и назначал на их место, новых биев, которые пользовались доверием масс, иногда новым судьям-биям присваивался титул «графа».

В области налоговой политики основные изменения Кенесары заключались в стремлении заменить поборы отдельных, местных феодалов единым обложением в пользу ханской власти. Это был шаг по замене феодальных поборов государственным обложением. На территории ханства Кенесары были отменены поборы в пользу хивинского, кокандского ханов и отменена была кибиточная подать в пользу русского правительства. Все эти новации в значительной мере облегчили материальное положение казахских крестьян так как только налоги кокандских феодалов, по свидетельству Е. Бекмаханова, были трех видов « тюнлюк-зьякет – по овце с юрты; алал-зьякет – по одной голове скота с каждых 50 голов скота имеющихся у крестьян; и харадж – с земледельцев по три овцы с гумна. Кроме того время от времени кокандцы взымали военную подать в размере одной золотой монеты или по три барана с юрты» [4]. Налоговая политика Кенесары проводилась в соответствии со строгим учетом материального положения населения и способствовала укреплению созданного им государства.

Значительный интерес, по мнению Е. Бекмаханова, представляют новшества, которые внес Кенесары в военное дело. Он создал армию, состоящую из двадцати тысяч джигитов, основным костяком её были дружины во главе с батырами и тюленгуты. В случае необходимости собиралось народное ополчение. Во главе войска стоял сам Кенесары, а его ближайшие сподвижники образовали подобие военного совета, на котором разрабатывались планы военных походов и принимались ответственные решения перед большими военными акциями. Войско Кенесары делилось на сотни и тысячи, во главе этих подразделений находились руководители, которых называли юз-баши и мын-баши.

Кенесары ввел военное обучение, и часть его воинов обучалась военному искусству. Военному делу повстанцев обучали беглые русские солдаты и башкиры. В войске Кенесары, была введена жесткая дисциплина, и по свидетельству русских солдат его лагерь всегда был в состоянии полной боевой готовности. За измену и нарушение воинской дисциплины была введена смертная казнь. В армии Кенесары были введены знаки воинского различия. различного цвета нашивки на одежде, а отличившихся храбростью своих воинов независимо от происхождения Кенесары всячески поощрял. Неплохо в армии Кенесары, отмечает Е. Бекмаханов, была поставлена агентурная разведка. Хан выделял из проверенных людей разведчиков, которые приносили агентурные сведения повстанцам. Во всех казахских родах и аулах Кенесары имел своих есаулов-агентов, которые наряду со своими административными функциями имели и разведывательные задания. Они своевременно доставляли сведения о настроениях казахов, об их отношении к властям и о замыслах враждебно настроенных к повстанцам султанов и биев.

Кроме основных вооруженных сил Кенесары имел ещё особые отряды, которые совершали стремительные рейды в тыл противника и реквизировали имущество крупных феодалов и султанов, которые отказывались присоединиться к восстанию. Таким образом, Кенесары Касымов, как утверждает Е. Бекмаханов, создал дисциплинированную армию, которая была залогом его успехов во всех сферах деятельности.

Большой интерес, по мнению Е. Бекмаханова, представляет, хозяйственная деятельность Кенесары Касымова. Он был сторонником перехода казахского населения к оседлости, и эта идея была им воспринята от своего деда хана Аблая. По мере перенесения своих ставок в разные территории Кенесары уговаривал местных крестьян перейти к хлебопашеству и эти действия руководителя восстания в значительной степени имели успех. Уже в 50-60 годы XIX века значительная часть казахских родов занималась хлебопашеством. [5].

Особое отношение у Кенесары было к торговле с Россией. Первоначально хан ошибочно считал, торговлю орудием колонизаторской политики царизма и поэтому он пытался всячески подорвать торговые отношения с Россией, препятствовал развитию торговли среднеазиатских государств, с Россией. Но по мере развития событий,

Кенесары понял ошибочность своих взглядов и перешел к высокому налогообложению торговых караванов и поощрению торговли казахского населения с русскими крестьянами. Поощрительная политика Кенесары способствовала созданию предпосылок для разрушения натуральной основы казахского хозяйства. Благодаря поощрительной политике в сфере торговли, проводимой Кенесары, в последующий период времени торговля в казахской степи получила широкий размах хотя она в значительной мере сохраняла обменный характер.

Подводя итоги своему исследованию о государстве, Кенесары Касымов Е. Бекмаханов отмечает, что своими реформами Кенесары разрушил старые формы патриархально-родовых институтов, которые задерживали развитие казахского общества и создавал предпосылки для развития более передовых форм хозяйственной и общественной жизни. Стремление Кенесары к созданию единого, централизованного государства отвечало жизненным интересам казахского народа, и попытки создать такое государство высоко ценили все передовые представители казахского народа и в период жизнедеятельности Кенесары Касымова и после его трагической кончины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекмаханов Е. «Казахстан в 20–40-е годы XIX века»; Учебник – Алма-Ата: «Казхский университет», 1992, стр., 279.
2. Там же, стр. 281.
3. Абитев Е. История государства и права Казахстана. Курс лекций КУТ ТОО «Учебная книга». Алматы 2005г. стр.168.
4. Там же, стр. 170.
5. Бекмаханов Е. «Казахстан в 20-40 годы XIX века» Учебник – Алма-Ата: «Казахский университет». 1992, стр. 306

УДК 369. 000.34

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Л.С. ДУБОВИЦКАЯ
ст. преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

С обретением независимости в Казахстане строится собственная система социальной защиты населения, адекватная рыночным общественным отношениям. Отличительной чертой рыночной экономики является высокая степень ответственности каждого человека за формирование условий своей жизни. Следует отметить, что в жизни каждого человека могут возникнуть ситуации, угрожающие его существованию, с которыми в одиночку он справиться не может. В связи с этим определяющей формой социальной защиты в условиях рыночной экономики является социальное страхование социальных рисков работающего населения.

Социальные риски обычно обладают следующими признаками:

Во-первых, экономическими. К ним относятся:

- угроза потерять работу по причине несоответствия спроса и предложения рабочей силы в результате структурной перестройки экономики, экономического кризиса, реструктуризации, оптимизации производства и др.;

- угроза нетрудоспособности в силу профзаболевания, производственной травмы, являющейся обычно следствием нежелания предпринимателей вкладывать средства в обеспечение техники безопасности и создание благоприятных условий труда. В этих случаях причины риска не зависят или мало зависят от самого работника.

Во-вторых, часть рисков непосредственно связана с наступлением случаев, связанных с временной потерей трудоспособности и достижением пенсионного возраста и т.д.

Риск материальной необеспеченности можно определять как вероятность наступления из-за производственной травмы или профессионального заболевания. Эти риски носят массовый характер. Но их особенностью является и то, что они не наступают одновременно для всех застрахованных, всего населения. В то же время существуют риски, обусловленные социально-экономическими условиями, которые, как, например, инфляция, дефолт и т.п., могут одновременно наступить для всего населения. Подобные риски не охватываются социальным страхованием [1, с. 135].

Международная организация труда определяет понятие социальной защиты как систему, призванную обеспечить определенный уровень доступа к жизненно необходимым благам и определенный уровень благосостояния граждан, которые в силу обстоятельств (старость, состояние здоровья, потеря кормильца или работы) не могут быть экономически активными и обеспечивать себя доходами путем участия в достойно оплачиваемом труде [2, с. 162].

В соответствии с этим за годы реформы в Казахстане создана трехуровневая система социальной защиты.

Первый уровень - гарантированные Конституцией Республики Казахстан социальные выплаты, т.е. выплаты всем гражданам на одинаковом уровне без учета персонального вклада гражданина в развитие общества (базовая пенсионная выплата, государственные пособия, единовременные выплаты по рождению/уходу за ребенком).

Второй уровень - пенсионные выплаты за счет обязательных пенсионных взносов и социальные выплаты из АО «Государственный фонд социального страхования», т.е. дополнительное социальное обеспечение граждан,

учитывающее их персональный вклад в развитие общества.

Третий уровень - социальные выплаты за счет добровольного страхования [3].

Следует отметить, что сегодня система социального страхования стала важнейшим и необходимым элементом социально-экономических отношений современного Казахстана. Разработана законодательная база, определяющая основы системы обязательного социального страхования республики. Ее принципиальное отличие от других видов страхования (страхования имущества, транспортных средств и т.д.) состоит в том, что она обеспечивает защиту человека от материальной необеспеченности в связи с невозможностью участия в трудовой деятельности. Поэтому социальным страхованием в первую очередь охвачены наемные работники и люди, живущие за счет собственного труда, основным источником существования которых является заработная плата или доход [3].

Таким образом, под системой обязательного социального страхования понимается совокупность норм и правил, устанавливаемых и гарантируемых государством, регулирующих отношения между участниками системы обязательного социального страхования.

Основными принципами обязательного социального страхования являются:

- 1) всеобщность соблюдения и исполнения законодательства Республики Казахстан об обязательном социальном страховании;
- 2) гарантирование государством мер, применяемых для обеспечения социальных выплат;
- 3) обязательность участия в системе социального страхования;
- 4) использование социальных отчислений на социальные выплаты при наступлении социальных рисков;
- 5) обязательность социальных выплат при наступлении социальных рисков участников системы обязательного социального страхования;
- 6) гласность в деятельности государственных органов, обеспечивающих обязательное социальное страхование [4, с. 93].

Система обязательного социального страхования Казахстана является дополнительной формой социальной защиты участников системы, т.е. работающего населения республики. С 2005 года социальные выплаты для участников системы социального страхования при наступлении социальных рисков осуществляются за счет финансовых ресурсов Акционерного общества «Государственный фонд социального страхования» (далее - Фонд или ГФСС), созданного со стопроцентным государственным участием в уставном капитале [5].

Участниками системы обязательного социального страхования являются физические лица, за которых производились социальные отчисления и которые имеют право на получение социальных выплат при наступлении социальных рисков.

Плательщиками социальных отчислений являются работодатели или самостоятельно занятое лицо (индивидуальный предприниматель, частный нотариус, адвокат, обеспечивающий себя работой, приносящий им доход), осуществляющие исчисление и уплату социальных отчислений.

Фонд осуществляет основную деятельность на страховых принципах аналогично страховой организации и отвечает по своим обязательствам своими активами.

Право на получение социальных выплат из ГФСС участника системы обязательного социального страхования, за которого производились социальные отчисления, возникает:

- 1) на случай утраты трудоспособности - со дня установления уполномоченным органом по назначению социальных выплат степени утраты трудоспособности на основании медицинских заключений;
- 2) на случай потери кормильца - с даты смерти, указанной в свидетельстве о смерти, либо с даты, указанной в решении суда о признании гражданина безвестно отсутствующим или об объявлении гражданина умершим;
- 3) на случай потери работы - со дня обращения участника системы обязательного социального страхования за регистрацией в качестве безработного в уполномоченный орган по вопросам занятости;
- 4) на случай потери дохода в связи с беременностью и родами - с даты отпуска по беременности и родам, указанной в листке нетрудоспособности;
- 5) на случай потери дохода в связи с усыновлением (удочерением) новорожденного ребенка (детей) - с даты отпуска работникам, усыновившим (удочерившим) новорожденного ребенка (детей), указанной в листке нетрудоспособности;
- 6) на случай по потере дохода, в связи с уходом за ребенком по достижению им возраста одного года - с даты рождения, указанной в свидетельстве о рождении ребенка [5].

В случае рождения двух и более детей социальная выплата на случай потери дохода, в связи с уходом за ребенком по достижению им возраста одного года, назначается на каждого ребенка отдельно.

При этом размер минимальной социальной выплаты по уходу за ребенком по достижению им возраста одного года установлен не ниже размера государственного пособия, выплачиваемого из республиканского бюджета (в зависимости от очередности рождения ребенка). А максимальный размер - не более 40 процентов от 10-кратного размера минимальной заработной платы, устанавливаемый Законом о республиканском бюджете на соответствующий год.

Следует отметить, что основной целью введения системы обязательного социального страхования в республике являлось обеспечение работающих граждан, за которых перечислялись обязательные социальные отчисления, наряду с базовыми государственными пособиями, дополнительными выплатами в случае наступления рисков.

Размер социальных выплат из системы обязательного социального страхования определяется на основе фактически поступивших социальных отчислений в Фонд на конкретного участника СОСС, с учетом

продолжительности и размеров отчислений.

Как уже было отмечено, социальное страхование в РК введено с 1 января 2005 года. С этого момента из ГФСС осуществлялись социальные выплаты на случай:

- утраты трудоспособности;
- потери кормильца;
- потери работы.

Позднее, с 2008 года, обязательное социальное страхование дополнено ещё двумя видами социальных рисков:

- по потере дохода в связи с беременностью и родами, усыновлением (удочерением) новорожденного ребенка;
- по потере дохода в связи с уходом за ребенком до достижения им возраста одного года.

Анализируя деятельность Фонда, можно отметить, что за период с 2005 по 2012 годы наблюдается значительный рост (почти в 40 раз) количества получателей долгосрочных социальных выплат – по утрате трудоспособности и потере кормильца (таблица 1).

Таблица 1 [5].

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Количество получателей социальных выплат по утрате трудоспособности (человек)	1 302	7 520	15 915	24 147	32 682	39 631	46 031	52 617
Количество получателей социальных выплат по потере кормильца (человек)	549	2495	5 581	8 587	11 624	14 490	17 898	20 631

Ежемесячные социальные выплаты по утрате трудоспособности выплачиваются до достижения пенсионного возраста, социальные выплаты по потере кормильца до достижения иждивенцами возраста совершеннолетия, а в случае очной формы обучения в организациях высшего образования – до 23-летнего возраста.

В связи с этим, стремительными темпами происходит ежегодный прирост получателей по данным видам выплат и в настоящее время их количество не достигло своего полного масштаба, которое ожидается по прогнозам примерно к 2020 году. На сегодняшний день достаточно остро стоит вопрос осовременивания данных выплат, которые производятся Фондом на основании решения Правительства Республики Казахстан. При этом индексация данных выплат производится соразмерно росту заработной платы в стране.

В тоже время необходимо отметить, что за последние три года наблюдается снижение темпов роста поступлений социальных отчислений в Фонд. Так, за 2012 год темп роста социальных выплат (24%) превысил темп роста поступлений социальных отчислений (17,4%).

Проведенный нами анализ деятельности ГФСС выявил ряд ключевых проблем, требующих решения путем изменения законодательства:

1. нарушались страховые принципы.

Так социальные отчисления уплачивались в Фонд от 10 МЗП (с 01.01.2013г. 10 МЗП = 186 600 тенге), а при назначении выплат использовался доход в пределах 75 МЗП, т.е. доходы, с которых уплачивались обязательные пенсионные взносы, которые включали в себя помимо заработной платы также косвенные доходы (медицинское страхование, спортивно-оздоровительные мероприятия и т.п.)

2. нарушалась социальная справедливость.

За счет поступлений социальных отчислений от участников системы обязательного социального страхования с доходами в пределах 10 МЗП были осуществлены социальные выплаты по беременности и родам женщинам, с доходами свыше 10 МЗП (при уплате ежемесячных социальных отчислений в одинаковом размере 9 330 тенге, размер социальной выплаты по беременности варьируется от 783 тыс. тенге до 5,9 млн. тенге. Вряд ли можно считать сумму 5,9 млн. тенге социальным пособием.).

При этом социальные выплаты по уходу за ребенком до 1 года в размере 74 640 тенге в месяц составляют 74% от среднемесячной заработной платы в среднем по экономике, что в значительной мере может покрыть соответствующие расходы матери.

По данным Агентства РК по статистике за январь-декабрь 2012 года среднемесячная заработная плата по экономике (СМЗ) составила 101 079 тенге. Основная масса работающих женщин (86%) получают доходы до 6 МЗП (104 634 тенге). При этом доля женщин-участников системы обязательного социального страхования, имеющих доходы в пределах 10 МЗП, составила 98,8%.

Поэтому у подавляющего числа женщин, получающих доходы до 10 МЗП со стажем участия в системе социального страхования 12 месяцев, после изменения Закона РК «Об обязательном социальном страховании», утраченный доход в связи с беременностью и родами будет полностью покрываться за счет средств Фонда.

3. угроза нарушения финансовой устойчивости Фонда.

Согласно актуарным расчетам к 2025 году долгосрочные обязательства (по утрате трудоспособности и потере кормильца) достигнут уровня 1,6 трлн. тенге. При сохранении действовавшего механизма назначения социальной выплаты по беременности и родам, резервы Фонда составят 11,3 млрд. тенге, в то время как его минимальный уровень, согласно требованиям Закона должен составлять 161 млрд. тенге. Все это приведет к дефолту Фонда, т.е. неспособности выплачивать обязательства по всем пяти видам социальных рисков.

Поэтому назрела острая необходимость изменения законодательства об обязательном социальном страховании, и прежде всего – по механизму назначения выплат по беременности и родам, что позволит обеспечить:

1. соблюдение страховых принципов, то есть адекватности социальных выплат к уплаченным суммам социальных отчислений с учетом ограничения на доход (10 МЗП);

2. соблюдение принципа социальной справедливости, то есть исключение возможности назначения социальной выплаты женщинам с доходами свыше 10 МЗП за счет поступивших социальных отчислений от доходов ниже 10 МЗП;

3. сохранение финансовой устойчивости Фонда;

4. ежегодную индексацию долгосрочных социальных выплат (по утрате трудоспособности и потере кормильца) из Фонда.

Кроме этого анализ деятельности АО «Государственный Фонд социального страхования» показал, что социальное страхование не является универсальным механизмом социальной защиты на все времена. Оно зависит от состояния экономики, рынка труда, демографических условий развития общества и ряда других факторов. Например, структурные преобразования экономики, рост дифференциации в доходах населения, долгосрочные демографические изменения, рост продолжительности жизни населения - эти и ряд других проблем в дальнейшем могут потребовать модернизации экономических, правовых и организационных механизмов институтов социального страхования.

Все это означает в свою очередь, что социальная защита перестала быть монополией государства и приобретает многосубъектный характер. Ее субъектами помимо государства (Правительства и местных исполнительных органов) являются работодатели, сами работники, общественные организации, внебюджетные организации и объединения, благотворительные фонды, коммерческие организации-спонсоры, отдельные меценаты. Представление, что социальная защита - это только забота государства, уже не отвечает сегодняшним реалиям. Более того, она может быть достаточно эффективной лишь при объединении усилий работников, работодателей и государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грищенко Н.Б. Основы страховой деятельности: Учебное пособие. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, - 2001. - 274 с.
2. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения - М.: Международный центр финансово-экономического развития, - 1997. - 310с.
3. <http://koh.selyam.net/docs/238/index-76649.html>
4. Гвозденко А.А. Основы страхования. - М., - 2008. - 268с.
5. <http://almaty.enbek.gov.kz/node/270589>.

УДК 348. 97 (574)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, СВЯЗАННЫХ С ВНЕДРЕНИЕМ ИСЛАМСКОГО СТРАХОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

О.Б. ДУБОВИЦКАЯ

магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Ранние формы страхования существовали еще в древнем Вавилоне около 4000 лет назад. Тогда отношения между страхователями, выступавшими в роли коллективного страховщика, осуществлялись на основе раскладочной системы, т.е. компенсация лицу, потерпевшему убыток, возмещалась не из заранее образованного фонда, а путем совершаемой после наступления страхового случая специальной его раскладки между участниками пропорционально стоимости их имущества. В дальнейшем в каждой стране, где возникали отношения между страхователем и страховщиком, местные обычаи и законы накладывали свой отпечаток на формы осуществления страховой деятельности, не меняя при этом ее основной цели и содержания - возмещения вреда, причиненного имуществу или личности одного или нескольких лиц. Со временем страхование приобрело единообразную форму во многих странах.

В своем Послании народу Казахстана «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности» от 29 января 2010 года Глава государства отметил о необходимости формирования отечественного фондового рынка в качестве регионального центра исламского банкинга с выходом Алматы в десятку ведущих

финансовых центров Азии [1].

В мире свою деятельность осуществляют около 90 страховых (такафул) компаний. При этом, начиная с 1996 года, среднегодовой рост данной отрасли составляет 63%. Существующие брутто-ставки страховых взносов, выписанные операторами такафул компаний, оцениваются в 5 миллиардов долларов США [2].

За последние пять лет небанковские финансовые учреждения продемонстрировали быстрый рост. Главные поставщики исламских финансовых услуг в ряде стран лицензированы как небанковские финансовые учреждения. Большая часть банковских и такафул компаний сконцентрирована в Бахрейне, Малайзии и Судане. Существенная часть инвестиционных паевых фондов сконцентрирована на рынках Саудовской Аравии и Малайзии. Примерами уникальных небанковских и микрофинансовых организаций являются учреждения по типу фонда Tabling Haji (Малайзия), мудароба компании (Пакистан), кард-хасан фонды (Иран), ал-ра'ан (Малайзия), Вакф фонды (Турция и Индонезия) и другие подобные им учреждения [2].

Учитывая сложившуюся ситуацию на рынке Казахстана, а также рост популярности исламского финансирования в мире, вследствие мирового финансового кризиса, является актуальным проведение исследования по вопросу внедрения исламского страхования в Республике Казахстан.

Такафул или исламское страхование – это система, основанная на принципах взаимной помощи (таавун) и добровольных взносов (табарру), предусматривающая коллективное и добровольное распределение рисков среди участников группы. Такафул представляет собой форму страхования, удовлетворяющую принципам исламского права. В переводе с арабского языка означает «взаимное предоставление гарантии» [3].

В исламском страховании, как и в традиционном страховании, существуют две отрасли страхования: семейный такафул (family takaful) – аналогия страхования жизни, и общий такафул (general takaful) – общее страхование. Такафул операции могут осуществляться по всем направлениям традиционного страхования. Изначально система такафул развивалась как альтернативная система страхования для мусульман, но со временем система показала, что наличие в данной системе страхования принципов шариата никоим образом не препятствует тому, чтобы немусульманское население также прибегало к услугам такафул операторов. В настоящее время во всех странах, где функционирует исламское страхование, клиентами такафул организаций являются как мусульмане, так и не мусульмане. К примеру, в Малайзии, где рынок исламского страхования является наиболее развитым в мире, большая часть клиентов такафул организаций являются не мусульманами. Также продукты исламского страхования пользуются большой популярностью в Европе, в частности в Великобритании. На сегодняшний день страны Европы и Центральной Азии рассматриваются специалистами в области исламского финансирования как наиболее перспективные в плане развития системы исламского страхования.

В настоящее время в Казахстане можно наблюдать активный рост интереса к исламскому финансированию со стороны государства, населения и экспертов финансового сектора. В перспективе страна планирует завоевать положение регионального центра исламского финансирования. Одним из вопросов, рассматриваемых экспертами, является возможность внедрения такафул системы. К наиболее актуальным проблемам, с которыми приходится сталкиваться относятся [4]: 1) законодательные рамки деятельности исламского страхования; 2) выбор модели управления такафул фондом; 3) отсутствие исламских инвестиционных инструментов; 4) корпоративное управление.

Проанализируем каждую проблему в отдельности. В связи с тем, что исламское страхование в определенных моментах существенно отличается от традиционного, необходимо рассмотреть некоторые законодательные рамки деятельности такафул системы: 1) определение условий лицензирования (регистрации) такафул операторов, и других профессиональных участников рынка такафул; 2) разделение исламского страхования на 2 отрасли: «семейный такафул» и «общий такафул»; 3) создание фонда гарантирования страховых выплат такафул операторов, обязательное участие такафул операторов в данном фонде (при получении лицензии); 4) формирование институциональной инфраструктуры такафул индустрии: введение института такафул брокеров; 5) создание ассоциации такафул операторов, а также других профессиональных участников рынка исламского страхования, обязательное участие в данных ассоциациях (при получении лицензии); 6) определение требований к перестраховочной деятельности (ре-такафул); 7) определение размеров собственного удержания перестрахователями (цедентами); 8) требования к содержанию наименования такафул оператора («организация по исламскому страхованию» и «такафул оператор» или другое); 9) учет такафул операций: четкое разделение такафул фонда от фонда акционера, разделение инвестиционного дохода и излишка от операционной деятельности, раскрытие и предоставление информации и т.д.; 10) требования к инвестированию активов, в том числе собственных средств и такафул фонда, диверсификации активов; 11) ограничения по оплате дивидендов акционерам; 12) квалификационные и иные требования к руководящим работникам; 13) создание Консультационного совета по шариату; 14) определение принципов корпоративного управления и требований к системе управления рисками; 15) сотрудничество с международными рынками исламского финансирования: Islamic Financial Services Board, AAOIFI и другие; 16) создание благоприятных налоговых условий для такафул операций.

Прибыль исламской страховой организации формируется исходя из типа выбранной модели управления такафул фондом. На сегодняшний день, наиболее популярными моделями такафул системы являются агентская модель – Вакала популярная в арабских странах, модель с участием в прибыли – Мудароба используемая в

Малайзии (а также модифицированные варианты обеих моделей) и комбинированная из этих двух модель – Вакала-Мударара. Еще одна более специфичная модель – Вақф применяется в Пакистане [4]. В модели Мударара исламская страховая компания выступает в роли мудариб (доверенное лицо), а участники такафул фонда в качестве рабб-уль-маль (доверитель). Модель Мударара подразумевает, что такафул оператор занимается инвестиционным управлением активами страхового фонда и андеррайтингом. Вся инвестиционная прибыль делится между исламской страховой организацией и страхователями согласно заранее установленной пропорции. Страховой излишек (разница между внесенными премиями и выплаченным страховым возмещением) остается в такафул фонде, т.е. в собственности участников.

В модифицированной модели Мударара страховой излишек распределяется между такафул фондом и такафул оператором в заранее оговоренной пропорции. Все операционные расходы в обеих моделях несет такафул оператор. Вследствие чего доля компании в инвестиционной прибыли часто превышает долю фонда.

Среди мусульманских ученых-правоведов существуют различные мнения относительно правомочности ведения исламской страховой деятельности в рамках модели Модифицированная Мударара. Спорным вопросом в данном случае является концепция пропорционального деления между страхователями и страховщиком страхового излишка. Некоторые эксперты считают, что это противоречит принципам шариата и данный излишек должен полностью принадлежать страхователям.

В рамках модели Вакала, страховая организация действует в качестве агента (вакиль) для страхователей. В данной модели такафул оператор получает установленную сумму вознаграждения – заранее оговоренную долю взносов (пожертвований) страхователей. При этом такафул оператор не участвует в страховой или инвестиционной прибыли. В модифицированной модели Вакала, аналогично модифицированной модели Мударара, страховой излишек распределяется между участниками и такафул оператором в заранее оговоренной пропорции. При этом данное распределение также подвергается активной критике и носит не абсолютную правомочность в системе исламского страхования. В обоих вариантах модели Вакала покрытие операционных расходов происходит за счет средств выплачиваемых оператору в качестве вознаграждения.

В настоящее время некоторыми финансовыми регуляторами и международными финансовыми организациями рекомендуется использовать гибридную модель Вакала-Мударара. Такафул оператор получает фиксированную долю взносов, уплаченных страхователями плюс долю от прибыли, полученную от инвестиционной деятельности. Среди такафул операторов во всем мире гибридная модель Вакала-Мударара завоевывает все большую популярность. В рамках модели Вақф такафул оператор осуществляет первоначальный взнос (Вақф) в вақф фонд, активы которого (т.е. первоначального взноса) используются исключительно в инвестиционной деятельности и не расходуются. Страхователи осуществляют взносы (табарру) в вақф фонд, которые используются для урегулирования страховых выплат. Вся прибыль от инвестиционного управления вақф фондом делится между страховой компанией и страхователями в заранее утвержденном процентном соотношении. Кроме того в доходы исламской страховой компании входит установленная сумма агентского вознаграждения. Излишек вақф фонда остается в собственности фонда.

Особенностью данной модели является применение благотворительного механизма – Вақф. Акционеры оператора делают первоначальный взнос в виде специального пожертвования, при этом теряя право собственности на него. Но данное право собственности не переходит к участникам фонда. Согласно нормам шариата исключительное право собственности в таком случае принадлежит Аллаху. При этом вакиф, т.е. акционеры имеют право при передаче указать различного рода условия использования и управления денежными средствами, переданными в качестве вақф. Различие в указанных моделях заключается в способах формирования прибыли такафул оператора. Прибыль такафул оператора формируется за счет [4]: 1) модель «Мударара» – участие в прибыли (инвестиционная прибыль); 2) модель «Модифицированная Мударара» – участие в прибыли (инвестиционная и страховая прибыль); 3) модель «Вакала» – агентское вознаграждение (не подразумевает участие в прибыли); 4) модель «модифицированная Вакала» – агентское вознаграждение и участие в прибыли (страховая прибыль); 5) гибридная модель «Вакала-Мударара» – участие в прибыли и агентское вознаграждение (инвестиционная прибыль); 6) модель «Вақф» – участие в прибыли и агентское вознаграждение (инвестиционная прибыль (часть инвестиционной прибыли формируется за счет внесенных акционерами такафул оператора средств в вақф-фонд)).

При этом следует отметить, что модель «Вакала» во многом напоминает действующую в Казахстане модель функционирования обществ взаимного страхования. Гибридная модель «Вакала-Мударара» наиболее схожа с принятой моделью в традиционном коммерческом страховании. Пакистанская модель «Вақф» обладает уникальной особенностью формирования вақф-фонда, что может дать значительные конкурентные преимущества при привлечении клиентов. Модели «Модифицированная Вакала» и «Модифицированная Мударара» являются наименее привлекательными с точки зрения участника такафул фонда, так как подразумевают деление страхового остатка, наличие которого трудно отнести к заслугам оператора.

Проведенный нами анализ системы исламского страхования позволяет сделать вывод, что на территории Казахстана можно рекомендовать внедрение исламского страхования в рамках модели «Вакала» для производственных кооперативов (обществ взаимного страхования) и в рамках гибридной или «Вақф» модели для акционерных обществ. Также возможен вариант внедрения исламского страхования в рамках всех указанных моделей. Тогда использование такафул оператором той или иной модели будет являться конкурентным критерием.

В то же время можно предположить, что могут возникнуть проблемы в адаптации законодательства для применения модели Вақф вследствие невозможности юридического закрепления прав собственности на вақф фонд ни за оператором, ни за участниками. Одной из важнейших проблем, с которой столкнутся все исламские финансовые институты на территории республики, это существенная нехватка ценных бумаг удовлетворяющих нормам исламского права на фондовом рынке Казахстана. На сегодняшний день на торговой площадке Казахстанской фондовой биржи (KASE) исламским финансовым институтам доступны лишь акции компаний реального сектора экономики. Согласно законодательству республики к исламским ценным бумагам относятся [4]: 1) акции и паи исламских инвестиционных фондов; 2) исламские арендные сертификаты; 3) исламские сертификаты участия. Несмотря на принятый закон в феврале 2009 года, ни одним эмитентом на территории Республики Казахстан еще не были выпущены исламские ценные бумаги. На сегодняшний день только Министерство финансов РК рассматривает возможность выпуска исламских ценных бумаг на сумму 500 млн. долларов США [4].

Корпоративное управление в системе исламского финансирования в основном регулируется нормами практически аналогичными нормам, принятым в традиционной финансовой системе. Отличие вызвано лишь нормами регулируемыми соблюдение принципов исламского права. Ключевым положением в этом вопросе является наличие в исламском финансовом институте специального органа – Шариатского наблюдательного совета – отвечающего за соблюдение принципов исламского финансирования. Необходимость создания такого совета в исламской страховой организации является неоспоримой и в обязательном порядке должна быть установлена на законодательном уровне. Кроме того должны быть определены критерии отбора членов совета согласно международным стандартам. Помимо отсутствия соответствующего положения в законодательстве, регулирующем деятельность страхового сектора, проблема также заключается в отсутствии соответствующих кадров и возможности подготовки таковых на территории республики.

Учитывая вышесказанное, можно предложить следующее:

- 1) создать рабочую группу для обсуждения вопроса введения исламского страхования в Республике Казахстан;
- 2) инициировать внесение изменений в некоторые законодательные акты по вопросам страхования в рамках проекта ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам страхования»;
- 3) привлечь экспертов (консультантов) по исламскому страхованию, в том числе из-за рубежа.

В заключении хотелось бы отметить, что на сегодняшний день традиционная форма коммерческого страхования, принятая в Республике Казахстан, не отвечает всем требованиям и нуждам населения (так, отдельные элементы традиционного страхования противоречат принципам шариата (мусульманского права), что делает крайне затруднительным распространение и популяризацию страхования среди мусульманского населения страны) [5]. Также учитывая тот факт, что значительная часть населения Казахстана традиционно исповедует ислам, можно утверждать, что продукты исламского страхования будут пользоваться значительным спросом со стороны мусульманского населения. В тоже время необходимо учитывать, что исламское страхование существенно отличается от традиционного, в том числе в принципах инвестирования, предоставления гарантий и управления. Поэтому можно предположить, что процесс внедрения исламского страхования в Казахстане будет достаточно сложным и трудоемким.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 29 января 2010 г. «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана». – http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-29-yanvary-2010-goda_1340624693
2. Исламское страхование и его регулирование. <http://allinsurance.kz/index.php/toparticles/88-regulirovanie/830>
3. Engku Rabiah Adawiah Engku Ali, Hassan Scott P. Odierno. Essential Guide to Takaful (Islamic Insurance). // CERT Publication Sdn. Bhd. – Kuala Lumpur, Malaysia. – 2008.
4. www.islamic-finance.ru – официальный сайт информационно-аналитического издания «Исламские финансы и бизнес в России». Опубликовано: Рыскулов А.С. Проблемы внедрения исламского страхования (Такафул) в Республике Казахстан. // Международная конференция: «Проблемы, перспективы исламских финансов в международных валютно-кредитных и финансовых отношениях», Финансовая академия при Правительстве Российской Федерации. – Москва, 2010.
5. Махметова А.С., Мекемтас К.М. Некоторые аспекты внедрения исламского страхования (такафул) в Республике Казахстан. – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31153267

УДК 341.23

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ОРГАНОВ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

А.Е. ЖАКИШЕВА
ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
З.Н. БЕКТУРСЫН

Международное сотрудничество по уголовным делам неизбежно предполагает разовые или систематические контакты между правоохранительными органами различных государств, ведущих борьбу с преступностью. Республика Казахстан осуществляет сотрудничество с зарубежными странами на основе взаимного соблюдения международных договорных норм. В этом сотрудничестве Казахстан является равноправным, суверенным, независимым субъектом международных правоотношений.

Международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства реализуется на основе специального правового регулирования, которое осуществляется как на межгосударственном, так и внутригосударственном уровнях.

Сотрудничество государств в такой специфической области, как правоохранительная, должно осуществляться в режиме международной законности, т.е. при точном и неуклонном соблюдении международно-правовых норм.

Осуществляя взаимодействие по уголовным делам, компетентные органы государств используют две основные правовые формы:

- договорно-правовая, или конвенционная (заключение и реализация договоров, в которых регулируются отношения в данной сфере);

- институциональная (сотрудничество в рамках международных организаций как всеобщего, так и регионального значения – ООН, Интерпол, СНГ, ЕвразЭС, ШОС, ТС и др.)

В ч. 2 ст. 1 УПК РК закреплено, что международные договорные и иные обязательства Республики Казахстан, регулирующие порядок уголовного судопроизводства, являются составной частью уголовно-процессуального права. В нормах части пятой УПК РК также указывается, что взаимодействие компетентных органов договаривающихся государств осуществляется в соответствии с международными договорами, соглашениями или на основе принципа взаимности.

Вместе с тем не определен перечень таких международных договоров и соглашений которыми следует руководствоваться судам, прокурорам, следователям при осуществлении определенного вида международного взаимодействия, не установлена иерархия, т.е. не указан критерий предпочтения применения того или иного договора (соглашения). В связи с этим, представляется необходимым систематизировать нормативно-правовую базу, регулиующую международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства.

Среди ученых-процессуалистов нет единого мнения относительно классификации международно-правовых актов, применяемых при сотрудничестве государств по уголовным делам.

Е.В. Карасева разграничивает международные договоры в зависимости от того, каким органом государства они заключены. По ее мнению, они подразделяются на межгосударственные, межправительственные и межведомственные. При этом такие акты могут носить многоаспектный характер или быть посвящены конкретному предмету сотрудничества.

По мнению Н.Н. Мазаевой, главным основанием для формирования системы международных договоров, регламентирующих международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства, должно являться наличие в них норм процессуального характера, которые составляют правовую основу регулирования взаимоотношения судов, прокуроров, следователей и дознавателей с соответствующими компетентными органами и должностными лицами иностранных государств и международными организациями.

На основании этого утверждения Н.Н. Мазаева предлагает следующую классификацию межгосударственных договоров, регламентирующих международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства:

1) многосторонние межгосударственные договоры, регламентирующие различные виды международного сотрудничества в сфере уголовного судопроизводства;

2) международные договоры о борьбе с отдельными видами преступлений, содержащие обязательства государств-участников сотрудничать в вопросах выдачи и оказывать друг другу возможно более широкую правовую помощь в связи с указанными в них преступными деяниями;

3) двусторонние международные договоры, регулирующие международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства, обладающие большей детальностью и наилучшим образом отражающие интересы сторон.

Е.В. Курушина считает, что «основные параметры деления международно-правовых актов зависят от их правового значения, направленности, роли и влияния на процесс производства по уголовному делу».

С учетом этого их разграничивают на акты основополагающего значения, куда входят документы, содержащие общепризнанные международные нормы, а также обеспечивающие международную защиту прав и законных интересов участников процесса РК. Сюда же следует относить универсальные международные акты, международные региональные конвенции, многосторонние соглашения и договоры между РК и различными зарубежными государствами. Отдельное место в классификации международно-правовых актов занимают многосторонние и двусторонние конвенции и соглашения, регламентирующие область уголовно-процессуальных отношений. Данные международно-правовые источники посвящены: общим вопросам борьбы с уголовными преступлениями международного характера; взаимодействию компетентных органов Республики Казахстан и зарубежных государств; оказанию взаимной международной правовой помощи в процессе возбуждения уголовного преследования, расследования преступлений, судебного производства и исполнения приговоров.

Согласно ст. 2 Закона Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» от 30 мая 2005 г. международные договоры Республики Казахстан заключаются с иностранными государствами и (или) международными организациями от имени:

1) Республики Казахстан;

2) Правительства Республики Казахстан;

3) государственных органов Республики Казахстан, непосредственно подчиненных и подотчетных Президенту Республики Казахстан, а также центральных исполнительных органов Республики Казахстан.

Так, к числу основных многосторонних межгосударственных договоров, регламентирующих вопросы, входящие в компетенцию правоохранительных органов РК относятся: Кишиневская Конвенция «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам» от 7 октября 2002 г., Соглашение о сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств в борьбе с торговлей людьми, органами и тканями человека от 25 ноября 2005 г.

Наиболее значительно участие органов внутренних дел в борьбе с отдельными видами преступлений, в отношении которых заключены межгосударственные договоры. Казахстан является участником свыше около 20 таких универсальных договоров, заключенных в рамках ООН. Среди них такие международно-правовые акты, как «Конвенция против транснациональной организованной преступности» от 15 ноября 2000 г. [10], Конвенция о борьбе с торговлей людьми и с эксплуатацией проституции третьими лицами от 21 марта 1950 г.

Основное содержание таких многосторонних договоров составляют обязательства государств-участников признать указанные в них действия преступными и оказывать друг другу правовую помощь в борьбе с ними.

Наряду с многосторонним международно-правовым регулированием, Республика Казахстан активно принимает участие в формировании двусторонней правовой базы международного сотрудничества в сфере уголовного судопроизводства.

Двусторонние договоры обладают наибольшей детальностью и наилучшим образом отражают интересы сторон. Однако это не умаляет значимость для развития международного сотрудничества многосторонних конвенций и соглашений, которые, по сути, содержат квинтэссенцию необходимых правовых инструментов для регулирования процесса оказания взаимной правовой помощи по уголовным делам на основе общепризнанных международных стандартов в области прав человека и принципа суверенитета.

На международном уровне Республикой Казахстан заключены и ратифицированы договоры об оказании взаимной правовой помощи с Соединенными Штатами Америки, Исламской Республикой Иран, Объединенными Арабскими Эмиратами, Турецкой Республикой, Республикой Молдова и др.

Следует отметить, что договоры о борьбе с отдельными видами (категориями) преступлений отличаются от договоров о правовой помощи по их значению для уголовно-процессуальной деятельности. Так, например, договоры о правовой помощи, в отличие от договоров о борьбе с отдельными видами (категориями) преступлений, прямо указывают на учреждения государства, правомочные подавать просьбы (порушения) о содействии по уголовному делу, а также в большей степени определяют сам порядок передачи такой просьбы. Однако этот факт не несет в себе дополнительного международного запрета на сотрудничество по уголовным делам.

Кроме того, в рассматриваемых международных договорах содержится ряд положений по вопросам юрисдикции и сотрудничества в расследовании уголовных дел (правовой помощи). Анализ их содержания позволяет утверждать, что эти договоры имеют такую же «степень близости, относимости» к уголовно-процессуальной деятельности, как и договоры Республики Казахстан о правовой помощи по уголовным делам. Отличие же в том, что последняя описанная группа договоров ограничивает «круг» уголовных дел, по которым возможно взаимодействие компетентных органов разных государств.

В межправительственных соглашениях о сотрудничестве в борьбе с преступностью, как правило, содержится оговорка о том, что они не затрагивают вопросов оказания правовой помощи по уголовным делам или выдачи.

Межправительственные соглашения о сотрудничестве в борьбе с отдельными видами преступлений представляют интерес в большей степени для криминалистики и оперативно-розыскной деятельности.

Наряду с этим, Министерством внутренних дел Республики Казахстан заключен ряд многосторонних межведомственных соглашений о взаимодействии и сотрудничестве. Так, 24 апреля 1992 г. в Алматы было подписано Соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел независимых государств в сфере борьбы с преступностью [13]. В нем министерства внутренних дел независимых государств обязались оказывать содействие друг другу в исполнении поручений и просьб, а также в проведении процессуальных действий по уголовным делам и др.

При осуществлении сотрудничества надо иметь в виду, что межправительственные и межведомственные договоры не проходят ратификацию. Поэтому содержащиеся в них нормы обладают правовой силой заключившего их органа и, следовательно, не имеют приоритета перед нормой закона.

Кроме международных договоров межведомственного характера МВД Республики Казахстан оформляет письменные договоренности с зарубежными партнерами, которые не имеют юридического характера и, как правило, более детально определяют механизм взаимодействия на основе уже заключенных межправительственных и межведомственных соглашений.

Сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства возможно и при отсутствии договорных обязательств

РК с иностранным государством. В таких случаях основанием для оказания помощи по уголовным делам является договоренность государств – международное соглашение, зафиксированное обменом письмами, нотами и иным образом при посредничестве Министерства иностранных дел РК на условиях взаимности.

Основу международного сотрудничества по уголовным делам составляет совокупность принципов: принципы международного права, регулирующие сотрудничество государств в целом; принципы, изложенные в международных договорах РК при оказании правовой помощи; принципы внутреннего законодательства РК (уголовного, уголовно-процессуального и других отраслей права).

Применение указанных принципов основано на четком разграничении действий согласно функциональному назначению – каждый принцип выполняет свою роль, находясь во взаимодействии с другими основными положениями. Так, при необходимости оказания правовой помощи по уголовному делу каждое государство, осуществляющее такое сотрудничество, идет на взаимные согласованные уступки, адекватные потребности страны, поступает незначительной частью суверенитета и в рамках международного договора допускает на своей территории применение, но не действие, иностранных уголовно-процессуальных норм.

Главенствующую роль в выполнении Казахстаном международных обязательств об оказании правовой помощи по уголовным делам другим государствам играет национальное процессуальное законодательство, которое применяется на основе заложенных в нем принципов, содержащихся в международных договорах о правовой помощи.

Взаимодействующие государства выступают как равноправные, суверенные, независимые субъекты международных отношений, сотрудничество которых осуществляется на добровольной основе, т.е. вытекающие из договоров права и обязанности взаимны. Это правило содержится во всех международных договорах.

Взаимодействие по уголовным делам осуществляется только в отношении общеуголовных преступлений. В этой связи важное значение приобретает развитость уголовно-процессуального законодательства договаривающихся стран, каждая из которых способна выполнить только такие следственные действия по уголовному делу, которые предусмотрены ее законодательством. При этом нельзя требовать от другой стороны расширения их перечня до уровня собственного законодательства, ибо при заключении договора каждая исходит из имеющегося законодательства своего государства.

Объем сотрудничества предусматривает взаимное исполнение, но не принятие процессуальных решений по уголовным делам, поскольку полномочия принимать такие решения зависят от юрисдикции договаривающихся стран и определяются их внутренним законодательством. Нарушение этого правила может рассматриваться как вмешательство во внутренние дела иностранного государства, что недопустимо, поскольку противоречит общим принципам межгосударственных отношений.

Полагаем, что данные действия являются эффективными мерами, позволяющими государству регулировать свою уголовно-правовую политику на международном уровне.

В УПК РК содержание принципа взаимности полностью не раскрывается. Более того, он не упоминается и среди принципов уголовного судопроизводства в главе 2 УПК РК.

В то же время следует отметить, что практически все мероприятия, связанные с направлением поручений о правовой помощи и их исполнением (ст. 521 и ст. 523 УПК РК), основаны на принципе взаимности.

В статье 521 УПК РК законодателем предпринята попытка закрепления системы отношений, согласно которой международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства строится не только на основе международных договоров, но и на основе принципа взаимности, когда двусторонние соглашения по различным вопросам уголовного судопроизводства и обязательства по ним принимаются от имени государства в пределах своей компетенции Верховным Судом РК, Генеральной прокуратурой РК, Министерством юстиции РК, Министерством внутренних дел РК, Агентством финансовой полиции РК, Комитетом национальной безопасности с таким расчетом, что соответствующее ведомство иностранного государства принимает на себя аналогичные обязательства и дает заверения от данного государства, что в сходной ситуации оно поступит таким же образом. С вышеперечисленными ведомствами соответствующее ведомство вступает в непосредственные отношения.

Резюмируя вышеизложенное, полагаем возможным сделать обобщающий вывод о том, что принцип взаимности при осуществлении международного сотрудничества в сфере уголовного судопроизводства выражается письменным обязательством уполномоченных на то государственных органов Республики Казахстан, соответствующим компетентным органам или должностным лицам иностранного государства взаимно оказывать на добровольной основе аналогичную по юридической силе, основаниям, форме и содержанию правовую помощь в производстве отдельных следственных и иных процессуальных действий.

Вместе с тем, во избежание пробелов и ошибок в практической деятельности сотрудников правоохранительных органов РК полагаем целесообразным закрепить принцип взаимности в отдельной статье уголовно-процессуального кодекса РК, поскольку он отражает общие начала обеспечения взаимодействия уполномоченных государственных органов РК с компетентными органами иностранных государств и международными организациями, устанавливает основания, условия и порядок обращения к международному сотрудничеству по уголовным делам, на его основе происходит оказание всех видов международной правовой помощи. На сегодняшний день нет ни одного международного договора РК, в название которого входила бы формулировка «международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства», и ни одного национального правового акта, раскрывающего данное понятие. В теории уголовного процесса этот вопрос

также недостаточно изучен. Это связано, прежде всего, с тем, что среди ученых процессуалистов нет единого подхода относительно определения содержания международного сотрудничества по уголовным делам.

Следует отметить, что в соответствии с УПК РК, правовая помощь по уголовным делам осуществляется путем направления, исполнения поручения о проведении: допроса, осмотра, выемки, обыска, судебной экспертизы или иных процессуальных действий (ч. 1 ст. 521). Статья 526 УПК РК предусматривает вызов свидетеля, потерпевшего, эксперта, гражданского истца, гражданского ответчика, их представителей, находящихся за пределами территории РК для производства процессуальных действий на территории Республики Казахстан.

Предлагается следующая формулировка международного сотрудничества по уголовным делам – это осуществляемая на основе действующих норм международного и внутригосударственного законодательства или в соответствии с принципом взаимности согласованная деятельность двух или более государств в лице своих компетентных органов и должностных лиц, а также международных организаций, реализуемая путем получения и оказания правовой помощи, осуществления уголовного преследования, выдачи (экстрадиции) лиц в целях раскрытия и расследования преступлений и достижения назначения уголовного судопроизводства. Из данного определения следует, что международная правовая помощь, осуществление уголовного преследования, выдача лиц (экстрадиция) есть явления одного порядка, входящие в сотрудничество по уголовным делам. Их объединяет то, что, по сути – это отношения между государствами, в ходе которых они разграничивают сферы действия национального права каждого из договаривающихся государств, «распределяют» между собой юрисдикцию по вопросам, возникающим в ходе производства по уголовным делам.

УДК 343.2/7:339.19

СПОСОБЫ КОНТРАБАНДНОЙ ПЕРЕВОЗКИ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

С.Е. ЖАНАБИЛОВ
магистрант, юридический факультета, университет «Астана», г. Астана

Сегодня проблема наркомании выходит на одно из первых мест, как глобальная угроза здоровью населения страны и национальной безопасности в целом.

Согласно ст. 1 Закона РК «О наркотических средствах, психотропных веществах, прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими» от 10 июля 1998г. под наркотиками следует понимать растения, вещества или препараты, классифицированные как наркотические средства или психотропные вещества, представляющие потенциальную опасность для здоровья населения в связи с последствиями, которые может вызвать злоупотребление ими, включенные в Список наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, подлежащих контролю в Республике Казахстан.

Под наркотическими средствами в соответствии с вышеуказанным Законом следует понимать вещества синтетического происхождения, включенные в Список наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, подлежащих контролю в соответствии с законодательством Республики Казахстан, Единой конвенцией о наркотических средствах 1961 года с поправками, внесенными в нее в соответствии с Протоколом 1972 года о поправках к Единой конвенции о наркотических средствах 1961 года [1].

Противодействие распространению наркомании и наркобизнесу, формирование антинаркотического иммунитета, позиция неприятия наркотиков становится важнейшей задачей государства и общества.

Конституция Республики Казахстан в ст. 29 гарантирует право граждан на охрану здоровья. Реализация конституционного права граждан на здоровье осуществляется также на основе Закона РК «Об охране здоровья граждан» от 07 июля 2006г., который гарантирует всем гражданам Республики Казахстан медицинскую помощь, регулирует вопросы ее оказания больным наркоманией, а также их последующей реабилитации [2, 121].

В Законе РК «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 06 января 2012г. отмечается, что наряду с коррупцией, терроризмом и экстремизмом незаконный оборот наркотиков представляет собой угрозу для национальной безопасности страны [3].

Проблеме незаконного оборота наркотиков посвящена Глава 10 Уголовного кодекса Республики Казахстан «Преступления против здоровья населения и нравственности». Здоровье населения является неотъемлемым условием благоприятного функционирования и развития государства и общества. Физическое здоровье людей и нравственность как необходимые элементы общественной жизни требуют соответствующей защиты их со стороны государства, поэтому государство ставит своей задачей охрану здоровья населения и нравственности уголовно-правовыми средствами.

Здоровье населения и нравственность – это взаимосвязанные понятия, поэтому законодатель поместил преступления, посягающие на указанные интересы, в отдельную главу Уголовного кодекса [4, 171].

Анализ преступлений связанных с наркотиками и практика деятельности органов внутренних дел показывает, что в настоящее время получили распространение способы внутриполостного сокрытия наркотических средств и их контрабандного провоза из других регионов республики и государств, так называемыми «перевозчиками».

Если ранее внутриполостной способ сокрытия использовался исключительно для контрабанды валюты и

драгоценностей, то в последнее время он активно используется при перевозке наркотиков.

На рассмотрение предлагается два основных способа внутриполостного сокрытия наркотических средств:

- путем заглывания их в желудок через пищевод («глотатели»);
- путем помещения их в ректальные (прямую кишку через задний проход) или вагинальные (женский половой орган) полости («заталкиватели»).

К категории «глотателей» относятся перевозчики, лица, используемые для перевозки наркотиков, заглывающие контейнеры с наркотиками в желудок через пищевод. Для того, чтобы обеспечить сохранность наркотиков и избежать контакта со средой организма человека, наркотики помещаются в специальные небольшие контейнеры, которые обычно упакованы в пленку из пластиковых материалов для того, чтобы сохранить упаковку от разрушения вследствие воздействия желудочного сока. Практика показывает, что перед тем, как проглотить контейнеры с наркотиками, перевозчик не должен принимать пищу примерно в течение 48 часов. Чтобы максимально облегчить процесс проглатывания контейнеров с наркотиками, перевозчик смазывает горло и пищевод такими средствами, как суповой бульон, мед, сироп, джем или несоленое масло, одновременно смазывая этими веществами и сами контейнеры. Процесс проглатывания, в зависимости от разных условий, может быть очень продолжительным и занимать от 2 до 16 часов. Некоторые перевозчики способны заглывать наркотики целыми «гроздьями» контейнеров.

Сложность заключается в том, что с того момента, как контейнеры с наркотиками проглочены перевозчиком, они выходят из под его контроля до момента их извлечения из организма.

С целью нейтрализации отрицательного воздействия на контейнеры в организме и обеспечения максимальной продолжительности времени их транспортировки, перевозчики контрабанды наркотиков вместе с контейнерами употребляют отдельные медицинские препараты:

- противокислотные (для того, чтобы нейтрализовать действие кислоты, содержащейся в желудочном соке);
- противовоспалительные (для избежания расстройства желудка и неконтролируемого выхода контейнеров раньше окончания срока перевозки);
- противорвотные, с аналогичным назначением;
- спазмолитические (для снятия спазмы желудка, снизить его перистальтику, т.е. – сокращение желудочно-кишечного тракта с целью перемещения по нему пищи, с тем, чтобы замедлить выведение контейнеров из организма перевозчика);
- обезболивающие (для устранения болевых ощущений).

В результате указанных действий время перевозки контрабанды наркотиков, с использованием внутриполостных сокрытий, может достигать 48 часов и более.

Перевозчики контрабанды наркотиков, в течение всего периода поездки, не должны принимать пищу и употреблять напитки, хотя в практике известны случаи, когда перевозчики нарушали это требование.

В некоторых случаях перевозчики наркотиков заглывают последние контейнеры, которые отличаются по цвету от остальных.

Существует еще один вид перевозчиков контрабанды наркотиков с использованием внутриполостных сокрытий – это так называемые «Заталкиватели». Эта разновидность перевозчиков помещает партию контрабанды наркотиков в ректальную, либо вагинальную полости. Для этих целей используются контейнеры цилиндрической формы. Контейнеры, содержащие наркотики упаковываются в пластиковые материалы и помещаются в один или два презерватива.

Для того, чтобы облегчить процесс помещения контейнеров в указанные полости организма перевозчики контрабанды наркотиков используют различные смазочные материалы, в том числе вазелин, увлажняющие или геморроидальные кремы.

Опыт зарубежных спецслужб свидетельствует, что, используя описанный выше способ сокрытия, перевозчики контрабанды наркотиков могут перевозить до 500 гр. наркотических средств. Контейнеры для сокрытия контрабанды наркотиков имеют, как уже говорилось цилиндрическую форму средних размеров от 5 до 10 см. в длину и от 2 до 4 см. в ширину, в которые можно поместить от 50 до 100 грамм наркотиков. Приведенные выше размеры могут изменяться в зависимости от индивидуальных особенностей перевозчика. Например, курьеры из числа женщин наиболее часто используют контейнеры в форме пакетов от 10 до 13 см. длиной и шириной до 4 см [6, 7].

Перевозка контрабанды наркотиков, с использованием внутриполостного способа сокрытия, обеспечивает сравнительно низкую вероятность обнаружения, одновременно являясь сложным и опасным для жизни и здоровья перевозчика способом транспортировки. Кроме того, внутриполостные способы сокрытия имеют ограниченные возможности по объему перевозимой контрабанды. По этим причинам использование таких способов сокрытия применяются для доставки наиболее дорогостоящих видов наркотиков, какими, в настоящее время являются героин и опий. Возможно, также данный способ сокрытия используется для контрабандной транспортировки дорогих синтетических видов наркотиков (метадон, триметилфентанил и другие аналогичного характера).

Для того, чтобы поместить партию наркотиков во внутрь организма человека, для последующей перевозки, его сначала упаковывают в специально изготовленные контейнеры.

Однако идеальных контейнеров, которые отвечали бы всем вышеперечисленным требованиям, еще не создано и в большинстве случаев для их изготовления используются пальцы от резиновых перчаток или

напальчники, презервативы или другие аналогичные предметы.

Как показывает практика, средний контейнер, для глотания в большинстве случаев содержит от одного до пяти грамм наркотиков, и имеет размеры от двух – трех сантиметров длиной, до одного - полутора сантиметров шириной. Общий вес партии контрабанды наркотиков в большинстве случаев составляет до 600гр. и насчитывает в среднем до 100-200 контейнеров.

Однако для этого подбираются перевозчики из числа лиц нигерийской национальности и жителей стран Центральной Африки, которые используют более крупные контейнеры, вес которых в отдельных случаях может достигать до 60-70 гр. каждый.

Перевозчики контрабанды наркотиков, использующие внутриполостные сокрытия, уделяют большое внимание вопросам обеспечения личной безопасности и сохранности контейнеров с наркотиками во время их транспортировки. С этой целью они применяют многослойную упаковку по следующей схеме:

- героин, опий,
- целлофан,
- целлофан,
- презерватив,
- презерватив,
- презерватив.

Несколько иной характер имеют контейнеры с героином, которые используются перевозчиками из числа граждан Таджикистана. Они гораздо меньше по своим размерам и, как правило, однослойные, что увеличивает количество несчастных случаев при их перевозке. Контейнеры изготавливаются из напальчников, презервативов, пальцев от резиновых перчаток, а также других подручных материалов. Завязывание контейнеров производится не хирургической нитью, а другими подручными материалами, что также снижает надежность сохранности упаковки во время перевозки.

Как следует из показаний задержанных курьеров, в подавляющем большинстве случаев, они не связаны с изготовлением контейнеров и упаковкой наркотиков, а были лишь наняты для поставки контрабанды через границу и должны были проглотить заранее подготовленные другими лицами контейнеры.

Практика показала, что с некоторых пор перевозчики контрабанды наркотиков стали применять новую тактику. В данном случае, героин помещается в упаковку из слоя фольги (из фольги изготавливается цилиндрический стаканчик на карандаше или ином аналогичном стержне) и затем помещается в презерватив или напальчник. Назначение слоя фольги в контейнере с наркотиками пока не установлено, но наличие таких контейнеров в полости желудка перевозчиков, благодаря слою фольги, обнаруживается металлоискателями.

Примечательно, что для обеспечения герметичности упаковки героина перевозчики из числа лиц, таджикской национальности производят обжигание контейнеров на пламени свечи для того, чтобы оплавить полиэтилен.

С целью выявления лиц, транспортирующих наркотики в качестве перевозчиков, при следовании их пассажирским автотранспортом, необходимо в ходе опроса водителей устанавливать:

- есть ли пассажиры, которые во время всей поездки совсем или почти не принимают пищу и напитки;
- имеются ли пассажиры, которые обращались с просьбой за болеутоляющими или кислотнопонижающими лекарственными средствами и обезболивающими препаратами;
- имеются ли пассажиры, которые проявляли скованность, болезненность или признаки напряженности;
- имеются ли пассажиры, между которыми просматривается связь, но которые сидят в разных концах (автобуса) и связь не демонстрируют.

Наличие в организме перевозчика сравнительно большого объема посторонних предметов вызывает определенные болезненные явления, которые могут характеризоваться следующими признаками:

- повышенная слезоточивость, покраснение глаз;
- возможен запах ацетона изо рта свидетельствующий о том, что данный пассажир давно не ел;
- бледный и нездоровый вид;
- влажная кожа и руки;
- тяжелое, неглубокое дыхание;
- несколько замедленные ответы на вопросы;
- заторможенная реакция;
- вид пассажира соответствует его болезни.

Особое внимание необходимо обратить на движения пассажира, наличие в полости перевозчика груза наркотиков вызывает определенные особенности в его перемещении и движениях. Перевозчик стремится, как можно меньше напрягать мышцы живота, его движения чаще всего заторможенные, несколько замедленные, напряженные, осторожные и ограниченные.

Необходимо отметить и ряд других внешних признаков, которые можно обнаружить при наблюдении за прибывшими пассажирами:

- способ передвижения пассажира и особенности его походки создают впечатление, что пассажир передвигается очень напряженно, короткими шагами, не торопясь, не делая резких движений и широких шагов;
- среди некоторых особенностей поведения можно отметить, то, что эти перевозчики несколько отличаются от других пассажиров манерой, когда они понимают или отпускают какие-либо предметы, например свой багаж,

они это стараются делать медленнее других, проявляя осторожность. Как правило, они имеют небольшой багаж; - некоторые особенности могут проявляться и в способе сидения:

Так, пассажир стремится подгибать одну ногу под себя и переносить вес тела на одну сторону, в то время как другой рукой держаться за опоры, с тем, чтобы облегчить напряжение мышц брюшного пресса. Необходимо обратить внимание, как предполагаемый перевозчик садится на жесткую поверхность, если он имеет внутрисполостные сокрытия, то будет присаживаться сначала на одну ягодицу и потом – на другую.

Таким образом, представителями правоохранительных органов и научно-исследовательскими структурами, на постоянной основе, совершенствуется методика противодействия контрабандной перевозки наркотических средств, активно выявляются и перекрываются источники, каналы поступления наркотиков в незаконный оборот, принимаются предупредительно-профилактические методы борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками, а также внедряются меры по выявлению и устранению причин и условий, способствующих распространению этого социального зла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Казахстан от 10.07.1998 N 279-І "О наркотических средствах, психотропных веществах, прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими";
2. Уголовное право РК. Особенная часть: Курс лекций. Кн. 2 / Под общ. ред. И.Ш. Борчашвили – Алматы, Жеті жарғы, 2006. – 704 с.
3. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-ІV «О национальной безопасности Республики Казахстан»;
4. Уголовное право РК. Особенная часть: Учебник / Под ред. И.Ш. Борчашвили и С.М. Рахметова. В 2-х частях. Часть 2. – Алматы: Институт «Данекер» 2000. – 481 с.
5. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 года;
6. Методическое пособие для организации работы сотрудников по делам, связанным с наркопреступностью. УБН. Алматы, 2009. – 20 с.;
7. Закон Республики Казахстан от 07.07.2006 N 170-3 "Об охране здоровья граждан".

ӘОЖ 343 .9 (075.8)

ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАСАҚАНА ЗИЯН КЕЛТІРУ ҚЫЛМЫСТАРЫМЕН КҮРЕСУ ЖАҒДАЙЫ

К.Т. КАБДУЛИНА
ПМПИ оқытушысы
Ж.Т. КАБДУЛИН, К.К. СЫЗДЫКОВ
аға оқытушылар, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпы қолдау тапқан принциптері мен ережелеріне сәйкес, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын таниды және кепіл болады [1].

Құқық қорғау аясындағы мемлекеттік-билік қызметінің бағыттарының бірі болып қылмыстылықпен күресу табылады. Қылмыстарды тез, толық және объективті ашу мен тергеу осы бағыттағы міндеттерді шешуге жағдай жасайды.

Қылмыстық ізге түсу органдары өз қызметтерін жүзеге асыру барысында жазаның болмай қалмайтындық принципін басшылыққа алады, соның ішінде яғни әрбір қылмыс жасаған адам әділетті жазаға тартылуы керек және ешбір адам қылмыстық жауапкершілікке кінәсіз тартылмауы тиіс.

Мысалы, 2011 жылға дейінгі аралықта бұл қылмыстардың өсуінің біршама тұрақтанғаны байқалады, содан кейін жыл сайын өсіп отырған. Мұны аса маңызы бар, мынадай бірқатар факторлармен түсіндіруге болады:

1) еліміздің азаматтарының құқықтық аядағы білім деңгейінің өсуі, осының салдарынан мемлекеттің құқық қорғау органдарына деген олардың сенімінің артуы аталған қылмыстарға тез және тиімді әсер ете алады деген сенім пайда бола бастады;

2) прокуратура қызметі рөлінің күшейтілуіне байланысты, конституциялық ережелерге (ҚР Конституциясы 84-бап) сәйкес прокуратура тергеу мен анықтаудан бөлінді, ол қылмыстық ізге түсу органдарының жұмысына қадағалау жүргізуге толықтай мүмкіндік берілді. Қылмыстық ізге түсуді жүзеге асыратын тергеу бөлімдері мен анықтау органдарының адам мен азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін шектеуге бағытталған өкілеттіктері көп. Прокуратура органдары қадағалау қызметіне күшін жұмылдырып, жасалған қылмыстар бойынша, әсіресе аталған дәрежедегі қылмыстар бойынша хабарламалар мен арыздардың тіркелуіне және есепке алынуына едәуір әсер етті, соның салдарынан аталған қылмыстардың белгілі бір шамада жасырылуы азайды;

3) аталған қызмет саласында жауапты, мемлекеттік органдардың жетекшілерінің бағдарламалық құжаттарды: Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформалаудың Мемлекеттік бағдарламасының [2] және Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының Тұғырнамасының [3] ережелерін жүзеге асыруы, бұл да

аталған қылмыстарға көңіл бөлудің тиімділігіне әсер етті. Әсіресе, бұл саясат 2011 жылы өзін көрсетті, өйткені қылмыстарды тіркеу тәртібін күшейту сол жылы дене жарақатын келтіру қылмыстарының өсуіне себеп болды.

Статистикалық мәліметтердің тек қылмыстылықтың деңгейін емес, сондай-ақ қылмыстық ізге түсу органдарының аталған қылмыстарға әсер етуін көрсететінін, атап өту керек.

Біздің жүргізген зерттеу нәтижесінде, қылмыстың аталған түрлерін зерттеуге негіз болатын кешенді себептер анықталды. Олар:

- аталған қылмыс түрлерінің үздіксіз өсуі;
- өте кең тұрғыдағы таралуы;
- қылмыстық әрекеттерді саралаудың әсіресе алғашқы сатыдағы қиындығы.

Қылмыстың бұл түрі көрсетілген кезеңде және одан бұрын да ішкі істер органдарының тергеуіне жатқызылған болатын, бұл бізге аталған құбылысты зерттеу барысында жеке адамға қарсы қылмыстарды ашу және тергеумен байланысты тергеу бөлімдерінің қызметінің және жедел іздестіру қызметкерлерімен өзара әрекеттесіп қызмет жасауының тиімділігі туралы мәселелерді кешенді қарастыруға мүмкіндік берді.

Материалдық құқықтық нормаларын талдау көрсеткендей Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің бұрынғы Қазақ КСР-нің 1961 жылғы Қылмыстық кодексінен бір ерекшелігі [4], Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі денсаулыққа қарсы қылмыстар «Жеке адамға қарсы қылмыстар» тарауына алғаш рет енгізілді, өйткені мұның өзі заңдылық болып танылатындығымен көрінеді [5].

Біріншіден, Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында мемлекеттің жоғарғы құндылығы болып адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары табылады делінген. Соған сәйкес, заң шығарушы Қылмыстық кодекстің құрылымын түбегейлі конституциялық тәртіптің басымдықтарына сәйкестендірді.

Екіншіден, біз қылмыстық заңмен қорғалатын басқа объектілердің арасындағы жеке тұлғаның ерекше маңыздылығын анықтап берген, бірқатар авторлардың пікірлерін қолдаймыз [6].

Өкінішке орай, «денсаулыққа зиян келтіру» түсінігі көптеген авторлармен толықтай нақтыланбаған. Бұл түсінікті талдау үшін біз «Қылмыстық құқық курсының» мазмұнына жүгінуімізге тура келеді. Онда денсаулыққа қасақана зиян келтіру: «тіндерінің анатомиялық тұтастығын бұзу, не тіндердің немесе адам денесі ағзасының дұрыс қызметін бұзу арқылы бір адамның екінші адамның денсаулығына зиян келтіру арқылы, қасақана жасалған құқыққа қарсы әрекет» - деп анықтама берілген [14].

Біздің ойымызша, аталған анықтама ҚР Қылмыстық кодексінің 103-105 баптарында көрсетілген денсаулыққа қасақана зиян келтірумен байланысты қылмыстарды қамтиды. «Денсаулыққа зиян келтіру» қылмыстық заңдағы жаңа түсінік екендігіне көз жеткізуімізге болады.

«Дене жарақаты» деген түсінік бұрынғы 1960 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінде [5] және 1959 жылғы Қазақ ССР Қылмыстық кодексінде де [16] қолданылған болатын. «Дене жарақаты» деген түсінікті талдау, уақытында, ғалымдар мен тәжірибе қызметкерлері арасында өз алдына дау туғызды. Мысалы, М.Д. Шаргородский, Н.И. Загородников және бірқатар ғалымдар ұрып-соғу, азаптау «дене жарақаты» түсінігіне жатпайды деген түсінік берген болатын [6].

А.С. Никифоров «дене жарақаты деген, басқа адамның денсаулығының жалпы бұзылуына әкеп соқтырған іс-әрекет» - деп, одан да тар түсінік берді [12]. Аталған түсінікті бұлай талдайтын болсақ, дене жарақатына тән зардабын туғызатын күш жұмсау әрекеттерін де, тіндердің тұтастығының бұзылуын да жатқызуға болмайтын сияқты. Мұндай көзқарас дене жарақаты түсінігін қолдап мазмұнын тарылтады. Адамның денсаулығына оның денсаулығының жалпы бұзылуын тудырмай-ақ зиян келтіру мүмкін екенін, тәжірибе арқылы көрсетіліп отыр.

Ал кейбір осы мәселені зерттеуші заңгерлердің бірі Ы.Д. Дулатов денеге жарақат салу психикалық қалыпты жағдайдағы адамға психикалық деңгейде зиян келтіруімен теңестіріледі деп түсінік берген [7].

Мәселен, 1997 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі «дене жарақаты» түсінігін қысқартып, аталған түсініктің орнына «денсаулыққа зиян келтіру» деген түсінікті қолданды, бұл түсінік ескі редакциядағымен салыстарғанда, қылмыстың заңның баптарының диспозицияларына сәйкес, толық және дәл түсінік болып табылады. Бұрын күшінде болған қылмыстық заңда дене жарақаттарының құрамы тек қана дене жарақаттарын ғана емес, сондай-ақ сынықты, ағзаның физиологиялық қызметін жоғалтуды, есірткімен немесе уытқы умен ауыруды, психиканың бұзылуын (психикалық күйзеліс) және басқа да денсаулыққа зиян келтірудің түрлерін қамтыды, - дейді Н.З. Сұлтанова [6]. Біз бұл оймен әрине, келісеміз.

Тән зардабына әкеп соғатын ұру, ұрып-соғу және басқа да күш жұмсау ағза клеткаларына және тіндерге белгілі бір материалдық өзгеріс әкеледі, сондықтан да адам денсаулығына әрқашан белгілі бір зиян келтіріледі. Бұл әрекеттерді адам денсаулығына нұқсан келтірмейді деуге және оларды денсаулыққа зиян келтіру деп санамауға еш негіз жоқ.

Денсаулыққа зиян келтірумен байланысты кез келген қылмыстың тікелей объектісі болып адамның денсаулығы, яғни адам денесінің тіндері мен ағзасының дұрыс қызметі табылады. Денсаулыққа зиян келтіру қылмысының объектісіне әрқашан да, басқа адамның денсаулығы жатады. Жалпы өз денсаулығына өзі зиян келтіру, қылмыс болып табылмайды. Егер де, осындай жолмен мемлекеттің мүдделері бұзылатын болса, ол қылмыстың құрамын құрауы мүмкін, айтпайық өзіне-өзі зиян келтіру басқару тәртібіне қарсы қылмыстарға (ҚР ҚК 326-бап, 2-бөлік) немесе дене мүшесіне зақым келтіру жолымен әскери қызметтен жалтаруға (ҚР ҚК 374-бап) жатқызылуы мүмкін.

Денсаулыққа зиян келтірудің тікелей объектісі – адамның денсаулығы деген ой, заң әдебиеттерінде және

кылмыстық құқықта басым орын алған.

Кейбір ғалым-заңгерлер денсаулыққа зиян келтірудің объектісі «денеге қол сұғылмаушылық деп» түсіндіреді. Әрине денсаулыққа зиян келтірудің көбі денеге қол сұғумен байланысты, бірақ денеге қол сұғудың бәрі (мысалы, әрекетпен балағаттау) денсаулыққа зиян келтіру болып табылмайды. Сондай-ақ, кей жағдайларда денсаулыққа зиян келтіру денеге қол жұмсаусыз-ақ жасалады (мысалы, қорқытып немесе үрейлендіріп психикасын бұзу немесе жүрек ауруына ұшырату). Сол себепті, денсаулыққа зиян келтірудің объектісі ретінде – адамның денсаулығын түсінген жөн.

Қылмыстың объективтік жағы белсенді әрекеттері құрайды. Қылмыстың міндетті нышандары – қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік), басқа адамның денсаулығына заңсыз зиян келтірудің зардабы, сондай-ақ қылмыстық іс-әрекетпен болған зардаптың арасындағы себептік байланыстың болуы шарт.

Себептік байланыс – уақыт арасында болатын процесс. Сондықтан себептік байланыстың бір межелерінің бірі болып уақыт танылады, яғни нақты бір айқындалған әрекетпен зардап арасындағы уақытша салдар. Адамды белгілі бір қылмыс жасағандығы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартуымыз үшін, қылмыстың объективтік жағын құрайтын қоғамға қауіпті әрекет пен түскен зардаптың арасындағы уақыттық байланыстың болуы да құпталады.

Қылмыстың субъективтік жағы тікелей немесе жанама ниетпен сипатталады. Кінәлі өзінің заңға қайшы әрекетінің салдарынан басқа адамның денсаулығына зиян келтіретіндігін ұғынады.

Денсаулыққа зиян келтіру түсінігі «Денсаулыққа келген зиянның ауырлығын сот-медициналық тұрғыдан бағалаудың ережелерінде» берілген. Денсаулыққа келген зиян деп - сыртқы ортаның әртүрлі факторларының әсерінен пайда болған, анатомиялық бүтіндіктің бұзылуын (дене жарақаттары) немесе ағзалары мен тіндерінің физиологиялық қызметінің бұзылуы түсіну қажет. Мұндай факторлар механикалық, физикалық, химиялық, биологиялық және психикалық әсер ету формаларында болуы мүмкін.

Егер спорттық жарыстар кезінде (бокс, футбол хоккей, еркін күрес т.б.) спортшы жарыс ережелерін көріне бұзып, қарсыласының денсаулығына зиян келтірсе, қылмыстық кодексте көрсетілген қасақана денсаулыққа зиян келтірудің жалпы жағдайы бойынша жауапқа тартылады. Абайсызда келтірілген жеңіл зиян үшін ҚР Қылмыстық кодексімен қылмыстық жауапкершілік көрсетілмеген. Ал, денсаулыққа абайсызда ауыр және орта ауырлықта зиян келтірілсе қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Жарыс барысында спорт ережелерін сақтағанның өзінде денсаулыққа зиян келтірудің қауіпі өте көп, сондықтан әрбір нақты жағдайды мұқият зерттеу керек. Тек сонда, яғни өрескел абайсыздықта ғана, денсаулыққа келтірілген зиян үшін қылмыстық жауапкершілік туралы мәселе қойылуы мүмкін.

Қылмыс субъективті жағынан денсаулыққа зиян келтіру қасақана және абайсызда да жасалуы мүмкін.

Денсаулыққа зиян келтірудің (ҚК 103-бап, ҚК 104-бап 2-бөлік) субъектісі - 14 жасқа толған есі дұрыс адам. Денсаулыққа зиян келтірудің басқа жағдайларында қылмыстық жауапкершілік 16 жастан басталады.

Егер, 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адам қауіпті емес денсаулыққа зиян келтірсе жазаның орнына тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

Денсаулыққа зиян келтіру көбіне, спирттік ішімдіктерді тұтынудың салдарынан болатынын сот тәжірибесі көрсетіп отыр. Алкоголизммен күресу денсаулыққа қасақана зиян келтірумен байланысты қылмыстармен күресудің де құралы болу керек.

Қазақстанның Алматы қаласында жүргізілген зерттеуіміз денсаулыққа қасақана зиян келтіру қылмысын жасағаны үшін сотталғандардың 57,1% қылмысты мас күйде жасағанын көрсетті. Олардың 67,1% ерлер, 11% әйелдер. Денсаулыққа жеңіл зиян келтіру қылмысын жасағаны үшін сотталғандардың 55,2% қылмысты мас күйде жасаған. Ал денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қылмысын жасағаны үшін сотталғандардың 75,4% қылмысты мас күйде жасаған [7].

Денсаулыққа қасақана зиян келтіру қылмысын жасағаны үшін сотталғандардың 20,9% рецидивтер, олардың 16% денсаулыққа жеңіл зиян келтіру қылмысын жасағаны үшін сотталған, ал 28% денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қылмысын жасаған. Денсаулыққа қасақана зиян келтіру қылмыстарының мотивтері мен себептерін зерттеу, келесі жағдайларды көрсетіп отыр: ұрыс-керіс, төбелес – 42,9%, кек алу – 16,1%, бас араздық – 14,8%, бұзақылық – 14,4%, қызғаныш – 5,9%, басқалары – 5,9%. Даудың 44% тұрмыстық жағдайлардан туындаған. Тұрмыстық жағдайдан әйелдер арасында туындаған ұрыс-керістің 88% денсаулыққа зиян келтірілген. Денсаулыққа зиян келтірудің жартысы (48%) ішімдік ішетін күндерге, яғни сенбі не жексенбі, немесе мереке күндеріне сәйкес келеді [7].

Сонымен қорыта айтқанда, денсаулыққа қасақана келтірілген зиян деп - сыртқы ортаның әртүрлі факторларының әсерінен пайда болған, анатомиялық бүтіндіктің бұзылуын (дене жарақаттары) немесе органдар мен тіндердің физиологиялық қызметінің бұзылуын түсінуіміз қажет. Мұндай факторлар механикалық, физикалық, химиялық, биологиялық және психикалық әсер ету формаларында болуы мүмкін.

Денсаулыққа қасақана зиян келтіру барлық қылмыстардың санымен салыстырғанда 40%-ын құрап отыр. Қазіргі кезеңде қылмыстың барлық түрлерінің ішінде осы денсаулыққа қасақана зиян келтіру қылмысының өсімі сақталып отыр.

Денсаулыққа қасақана зиян келтірумен байланысты қылмыстар құрамының элементтерін талдау немесе денсаулыққа келтірілген зиянның ауырлығы дәрежелерін бөліп қарастыру, бұрынғы заң саласындағы аталған норманың қазіргі Қылмыстық заңдағы алатын орны және олардың ара қатынастарына баға беруімізге мүмкіндік береді.

2. ҚР Президентінің қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның бағдарламасы 12.02.94 г., №1569.

3. ҚР Президенті Указымен мақұлданған Қазақстан Республикасы құқықтық саясаты Коцепциясы 20 қыркүйек 2002 жыл, № 949.

4. Уголовный кодекс Казахской ССР, (с изменениями и дополнениями Указа Президиума Верховного Совета от 21 июля 1961г.)

5. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 16 шілде 1997ж. (Қазақстан Республикасы Парламенті Ведомствы №15-16, 1997г.,

6. Булатов С. Я. Вопросы уголовного законодательства и судебной практики по делам о телесных повреждениях. «Ученые записки Казахского университета им. Кирова». Серия юридическая, вып. 3. Алма-Ата, 1957;

7. Дулатов Ы.Д. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргендік үшін қылмыстық жауаптылық. з.ғ.к. диссертациясының авторефераты. Алматы 2001 ж.

УДК 341.241.11 (574)

ОБЯЗАТЕЛЬНОСТЬ ИСПОЛНЕНИЯ ДОГОВОРОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

К.Ж. КОНДЫКЕРОВА

магистр международных отношений, докторант, Академии государственного управления
при Президенте Республики Казахстан

А. КАЙРАККЫЗЫ

ассистент кафедры «Правоведение»,

Павлодарский Государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Сегодня в мире все более важное значение приобретают международные договоры, являющиеся необходимым инструментом в регулировании противоречивых и сложных вопросов, возникших в мире в эпоху глобализации. Ушедший век оказался самым жестоким из всех известных в истории человечества. Вооруженные конфликты разного масштаба продолжались и продолжают непрерывно. В этой связи необходим более высокий уровень управления социальными процессами, как на национальном, так и на глобальном уровне. В результате возрастает роль международных договоров. При их помощи создается и поддерживается мировой порядок. Они делают поведение государств более предсказуемым.

Кроме того, актуальность вопроса заключается в том, что применение правил международных договоров и обычаев на внутригосударственном уровне является одним из важных и существенных средств эффективного функционирования механизма международного правового регулирования. При этом, насколько добросовестно государства соблюдают нормы международного права во внутригосударственной сфере, зависит порядок как во внутригосударственных отношениях, так и в международно-правовой сфере.

Основными источниками права международных договоров являются: Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 г., Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 мая 1986 г., Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров от 23 августа 1978 г., регистрация и опубликование договоров и международных соглашений, правила для введения в действие ст. 102 Устава Организации Объединенных Наций и другие источники.

Рассмотрение вопросов заключения и исполнения международных договоров, главным образом, отражено в Венской конвенции о праве международных договоров 1969г., которая содержит один из основных принципов международного права – «Pacta sunt servanda». [1]

С юридической точки зрения упомянутый документ включает в себя и более широкий смысл – совокупность процедур с применением различных правовых методов, посредством которых обосновывается значение международных договоров.

В преамбуле Венской конвенции указано на то, что государства – участники Конвенции признают все возрастающее значение договоров как источников международного права и как средства развития мирного сотрудничества между нациями, народами независимо от различий в их государственном и общественном строе.

В современных условиях нормы международного права в своем применении являются, в основном, нормами сотрудничества субъектов. Устав ООН с помощью правовых норм активно воздействует на формирование норм международного права с таким содержанием.

Устав ООН – юридически определяет международное сотрудничество государств и других субъектов на равных друг с другом правах.

Кроме того, на основании Устава ООН определяется содержание международного правового регулирования, которое выражается в двух направлениях: во-первых, в упорядочении и заключении международных правоотношений; во-вторых, в содействии развитию новых международных правоотношений через процесс

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, 1995 жыл.

правотворчества и прогрессивного развития международного права.

Конвенция непосредственно связана с Уставом ООН. Содержание гл. 1 ст. 1 Устава ООН определяет основные принципы для государств – «поддержание международного мира и безопасности, развитие дружественных отношений между нациями, осуществление международного сотрудничества». Из этого следует, что принципы, провозглашенные в Уставе, обязывают каждое государство при заключении международных договоров соблюдать их добросовестно. Конвенция в свою очередь юридически закрепляет и развивает принципы Устава ООН. [2]

Венская Конвенция является основным международным источником для государств в области заключения договоров и последующего их добросовестного исполнения. Конвенция содержит в себе такие правовые аспекты, которые раскрывают юридическую взаимосвязь международной инициативы, правотворчества и заключения международных договоров.

Любой международный договор, заключенный между субъектами международного права становится тогда эффективным инструментом регулирования прав и обязанностей, когда субъекты соблюдают принцип «Pacta sunt servanda». В первом разделе «Соблюдения договоров» записано: «Каждый действующий договор обязателен для его участников и должен ими добросовестно выполняться».

Согласно статье 26 Венской конвенции вводит для субъектов положение, обязывающее соблюдать международный договор, не препятствовать его функционированию, не допускать противоправных деяний со стороны участников, которые могут нарушить международную законность и взаимовыгодное сотрудничество.

Принцип «Pacta sunt servanda» не распространяется на договоры агрессивные, насильственные, неравноправные и другие недействительные договоры, заключенные в противоречии с основными принципами международного права, а также на договоры и обычаи, которые утратили свою юридическую силу.

Принцип «Pacta sunt servanda» является гарантом обеспечения выполнения международных договоров в современных условиях и эффективным средством укрепления международной законности, упрочения правоотношений между странами.

Используя этот принцип, государства выступают за добросовестное, волевое выполнение статей международного договора.

Принцип «Pacta sunt servanda» имеет свое закрепление в Уставе ООН, где декларировано, что народы, вступающие в Организацию Объединенных Наций, преисполнены решимости создать условия, при которых соблюдаются справедливость и уважение к обязательствам, вытекающим из договоров и других источников международного права.

Устав ООН и закрепленный в его статьях юридический принцип «Pacta sunt servanda» основаны на инициативе государств, и конечно же их стремления к выполнению норм международного договора.

Принцип «Pacta sunt servanda» помогает определить юридическую природу международного договора. Без этого принципа понятие «международный договор» не будет полно отражать смысл другого принципа – «выполнение взятых обязательств государствами вытекает из их соглашения».

Принцип обязательности по своему содержанию применим только к правомерным договорам, и содействовать укреплению международной законности.

Однако, государство участник договора вправе не исполнять свои обязательства по международному договору по следующим причинам:

- а) когда в результате революции или национально-освободительной борьбы возникли новый социальный строй и новая государственная власть, которая вправе отвергнуть кабальные договоры свергнутых правительств;
- б) когда обязательства связаны с конкретной территорией, над которой соответствующее государство утратило территориальное верховенство;
- в) когда один из контрагентов утратил свою международную правосубъектность в результате слияния нескольких государств в одно целое или разделения одного государства на два и более.

Таким образом, договор является соглашением равноправия между двумя или несколькими государствами, когда устанавливаются взаимные права и обязанности.

Работая над договором, государство осуществляет свою основную функцию в международном сообществе – функцию суверенного участника в процессе решения актуальных проблем, выражая при этом свое согласие через договор, не нарушая основных принципов международного права, исполняя обязательства по международному договору, в том числе и по принципу «Pacta sunt servanda».

В соответствии со статьей 20 Закона Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» каждый действующий международный договор Республики Казахстан подлежит обязательному и добросовестному выполнению Республикой Казахстан. [3]

В данной статье также указано, что общее наблюдение и контроль за выполнением международных договоров осуществляет Министерство иностранных дел Республики Казахстан.

Кроме того, в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 12 августа 2010 года № 1037 утверждены Правила подготовки информации о выполнении международных договоров Республики Казахстан и представления ее на рассмотрение Президента Республики Казахстан, а также согласования проектов решений международных организаций, участницей которых является Республика Казахстан, и их реализации, подготовки международных мероприятий Республики Казахстан с участием Президента Республики Казахстан и выполнения достигнутых договоренностей. [4]

Относительно формулировки термина согласия на обязательность договора Комиссия международного права не сразу пришла к единому мнению. В проектах использовались термины «принятие», «принятие договорных обязательств», «участие в договоре», «согласие на участие». Все они означали окончательное принятие договора субъектом, каким бы способом оно не было совершено.

Выражение согласия на обязательность договора – последняя и юридически решающая фаза его заключения. В результате такого согласия субъект международного права принимает на себя обязательство выполнять договор с момента его вступления в силу.

Следует иметь в виду, что процедура, вступления государства для участия в международной организации или в договоре проходит на местном законодательном уровне.

Внутригосударственная процедура проходит в целях рассмотрения договора на целесообразность в нем участия той или иной страны. В национальном законодательстве Республики Казахстан, а именно в Законе Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» статьей 11 Закона установлены конкретные основания для ратификации договоров. Даже Ф.Ф. Мартенс утверждал: «Авторитеты международного права согласны между собою, что ратификация необходима для обязательной силы и действия договора». [5]

С учетом международной практики Венская Конвенция определила следующие способы выражения согласия на обязательность договора для государства: согласие, выраженное подписанием. Этот способ выражается окончательным принятием выражением согласия на действия договора без проведения дополнительных внутригосударственных процедур, к примеру, ратификация, утверждение; согласие, выраженное путем обмена документами, образующими договор; согласие, выраженное ратификацией, подтверждением, принятием или утверждением.

Статьей 15 Закона РК «О международных договорах Республики Казахстан» международные договоры, предусматривающие проведение внутригосударственных процедур, не подлежащих ратификации, подлежат утверждению либо принятию.

В целом анализ практики свидетельствует о том, что понятие «ратификация» и «принятие» равнозначны. Но необходимо иметь в виду, то, что «принятие» охватывает две различные процедуры, в первом случае принятие без последующей ратификации, во втором случае принятие как первый этап заключения договора, второй этап предусматривает либо утверждение, либо ратификацию договора;

В международной практике при заключении договоров не последнюю роль играет институт оговорок. Оговорки применяются государствами в основном, если в договоре имеются те нормы и положения, которые противоречат внутреннему законодательству страны или условия которые не удовлетворяют Сторону. Но оговорка, либо оговорки допускаются в том, случае, если это допускается самим договором.

Учитывая, что универсальные договоры принимались тем или иным большинством государств, которые контролировались западными державами, СССР выступал за расширение права государства делать оговорки. Дипломат, Постоянный представитель СССР при ООН и представитель СССР в Совете Безопасности ООН в 1967-1976 годы Малик Я.А. заявил, что каждое государство имеет право делать оговорки при подписании международного соглашения. Это является общепризнанным правом каждого государства. Соответствующее предложение вносилось на рассмотрение Генеральной Ассамблеи ООН и было поддержано социалистическими и рядом других государств. [6]

Обстановка в международном сообществе изменялось совершенствовались правовые системы стран, поэтому стал вопрос о трансформации правовых систем государств с учетом международных стандартов как основной идеей в области защиты прав человека.

При ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах граждан возник вопрос о ратификации данного с оговоркой, поскольку в пункте 3 статьи 9 Пакта было указано, на то, что « Каждое арестованное или задержанное по уголовному обвинению лицо в срочном порядке доставляется к судье или к другому должностному лицу, которому принадлежит по закону право осуществлять судебную власть, и имеет право на судебное разбирательство в течение разумного срока или на освобождение. [7]

Содержание под стражей лиц, ожидающих судебного разбирательства, не должно быть общим правилом, но освобождение может ставиться в зависимость от представления гарантий явки на суд, явки на судебное разбирательство в любой другой его стадии и, в случае необходимости, явки для исполнения приговора».

При этом в национальном законодательстве было предусмотрено, что санкцию на арест имел право выдавать только прокурор.

В результате конституционных поправок расширены пределы судебного контроля за деятельностью органов уголовного преследования по ограничению конституционных прав граждан. С 1 сентября 2008 года арест санкционируется только судом, что в полной мере отвечает международным стандартам. Вопросы относительно оговорки к данному Пакту были сняты в связи с приведением национальное законодательство с международными стандартами в области защиты прав человека.

Основным этапом для договора является вступления в силу, вступления в силу означает, что он становится юридическим обязательным для сторон, и это положение является обще признанным. Вступление в силу юридически обязывает стороны применять положения договора.

Вступившие в законную силу международные договоры согласно Закону Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» публикуются по представлению Министерства иностранных

дел в сборнике «Бюллетень международных договоров Республики Казахстан», а вступившие в законную силу договоры, ратифицированные Парламентом публикуются в официальных изданиях Парламента.

Публикация договоров регулируется внутренним правом государств. В договорах этот вопрос регулируется очень редко, в основном упоминается в договорах по гуманитарному праву. Так, в статье 47 Женевской Конвенции 1949 года об улучшении участия раненных и больных в действующих армиях и в соответствующих статьях других Женевских конвенциях защите жертв войны говорится «Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются как в мирное, так и военное время, распространять возможно шире тексты конвенций в своих странах, и в частности включить ее изучение в учебные программы военного или гражданского образования с тем, чтобы было ознакомлено все население в целом». [8]

Таким образом, международный договор - является равноправным соглашением между двумя или несколькими государствами (субъектами), когда устанавливаются взаимные права и обязанности. Через международный договор государство осуществляет свою главную функцию в международном сообществе, - функцию суверенного участника в процессе решения актуальных проблем, выражая при этом свое согласие через договор, не нарушая основных принципов международного права, исполняя добросовестно обязательства по международному договору, согласно принципу – «договора должны соблюдаться» (Pacta Sunt Servanda).

ЛИТЕРАТУРА

1. Венская конвенция о праве международных договоров, 1969 г;
2. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г;
3. Закон Республики Казахстан от 30 мая 2005 года «О международных договорах Республики Казахстан»;
4. Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Правил подготовки информации о выполнении международных договоров Республики Казахстан»;
5. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов Т1, 1898 г., Дипломатический церемониал и протокол Дж. Вуд, Ж. Серв;
6. Лукашук И.И Современное право международных договоров, 1 том, стр. 343;
7. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года;
8. Женевская Конвенция 1949 года, об улучшении участия раненных и больных в действующих армиях.

ӘОЖ 328.185

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ЛАУАЗЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ҚАУІПТІЛІГІ

Л.Б. МУБАРАКОВА

оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ колледжі, Павлодар қ

2002 жылғы 20 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасында ерекше аталып өткендей, мемлекеттік органдардың негізгі міндеті ретінде өкілеттіктерді теріс пайдалануға жол бермеу, сыбайлас жемқорлықты алдынала бойынша мемлекеттік органдардың жұмысын арттыру, қызметтік этика нормаларын сақтау мақсатында қаржылық-шаруашылық қызмет саласында мемлекеттік бақылау жүйесін жетілдіру болып табылады.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы және дамуы, сондай-ақ қазіргі кездегі жағдайы төменде көрсетілген объективтік және субъективтік факторларға негізделген:

- қажетті құқықтық база және құқықтық мәдениетпен бекітілмеген жаңа экономикалық жүйеге жылдам өтуге;
- кеңестік дәуірде қалыпты құқықтық жүйе мен тиісті мәдени дәстүрдің жоқ болуы;
- кеңестік дәуірден берізаматтарды тиісті құқықтық мәдениетінің жоқ болуы;
- бақылаудың партиялық жүйесінің құлауы

- мемлекеттік құрылыстың бастапқы кезеңінде тек бақылаудың партиялық жүйесі ғана емес, сонымен қатар бақылаушы органдардың бұрынғы жүйесінің де құлауы, осының нәтижесінде қабылданып жатқан нормативтік құқықтық актілерге мемлекеттік бақылаудың айтарлықтай әлсіреуі;

- құқық қорғау органдары жұмысының тиімсіздігі, ал бұл өзалдына осы органдардың сыбайлас жемқорлыққа ұшырауымен түсіндіріледі;
- мемлекеттік қызметшілердің жалақысының төмендігі және қажетті әлеуметтік мәртебені қамтамасыз ету үшін жеткіліксіздігі.

Демек, Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық – бұл елдің жалпы саяси, әлеуметтік және экономикалық проблемалардың салдары. Сыбайлас жемқорлық мемлекет модернизациялау сатысында болғанда белсенді дамиды. Қазақстан бүгінгі күні тек жай ғана модернизацияны ғана емес, қоғамдық, мемлекеттік және экономикалық құрылыстың түбірімен өзгеруін бастап кешіп отыр. Сондықтан, еліміз дамудың жалпы заңдылықтарымен жүрде және оның объективтік салдары ретінде кейбір жағымсыз құбылыстар болып табылады [27].

Мамандардың бағалауы бойынша ұлттық қауіпсіздіктің қауіп қатеріне айналған сыбайлас жемқорлықтың қоғамға қауіптілігі неменанықталады?

Сыбайлас жемқорлық, оның көлемі, ерекшелігі және динамикасы – елде болып жатқан жалпы, әлеуметтік

және экономикалық проблемалардың салдары. Жоғарыда атап өткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекетте болып жатқан қайта құру сатысында әрқашанда артады.

Сыбайлас жемқорлық пен оны тудыратын проблемалар арасындағы байланыс екі жақты болады. Бір жағынан, аталмыш проблемалар сыбайлас жемқорлықты күшейте түседі, ал оларды шешу сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне апаратын мүмкін. Екінші жағынан, кең көлемді сыбайлас жемқорлық өтпелі кезең проблемаларын күшейтеді, оларды шешуге кедергі жасайды. Осыдан келесідей тұжырым жасауға болады: біріншіден, сыбайлас жемқорлықтың туындау проблемаларын шешу жолымен оны азайту және оған шек қою проблемаларын шешуге болады. Екіншіден, аталмыш проблемаларды шешуге барлық күшпен және барлық бағытта сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізуге көмектеседі. ТМД елдерінде және Қазақстанда сыбайлас жемқорлық сұрақтарын зерттеудің халықаралық тәжірибесі көрсеткендей, ол ең алдымен экономикаға жағымсыз әсер етеді. Ең алдымен көлеңкелі экономика дамып, кеңейеді. Бұл өзалдына салықтық түсімдердің төмендеуіне және бюджеттің әлсіреуіне әкеп соғады. Бұның нәтижесі ретінде мемлекет экономиканы басқарудың қаржылық тетіктерін жоғалтады, бюджеттік міндеттемелерді орындамаған үшін әлеуметтік проблемалар өршей түседі.

Нарықты бәсекелес механизмдері бұзылады, өйткені бәсекеге қабілетті емес, артықшылықты параарқылалғанадам барлық жағдайда ұтыста болады. Бұл өзалдына оның тиімділігінің төмендеуіне және нарықтық бәсекелестік идеясының жоққа шығаруға әкеледі. Ең алдымен жекешелендіру барысында орындалған бұзушылықтардан тиімді жеке меншік иелерінің пайда болуын баяулатады.

Мемлекеттік тапсырыстар мен несилеуді бөлу барысында бюджеттік қаржылар тиімсіз пайдаланылады. Бұл елдің бюджеттік проблемаларының өршей түсуіне себеп болады. Сыбайлас жемқорлық шығындары есебінен бағалар көтеріледі. Нәтижесінде қарапайым тұтынушылар қайғыға ұшырайды.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық елдің әлеуметтік саласына да әсер етеді. Бюджеттік қаржылардың айтарлықтай бөлігі қоғамдық дамудың мақсатына анық емес. Бюджеттік күйзеліс өршей түсіп, мемлекеттің әлеуметтік проблемаларды шешу қабілеттілігі төмендейді. Мүліктік теңсіздік бекітіліп, арта түседі. Сыбайлас жемқорлық тұрғындардың әлсіз қамтылған бөлігі есебінен шағын олигархиялық топтың пайдасына бюджеттік қаржылардың заңсыз бөлінуіне апаратын салысады.

Мемлекет пен қоғам өмірін реттеудің негізгі құралы ретінде құқық қатты сынға ұшырайды. Қоғамдық санада қылмыстылық алдында азаматтардың қорғалмайтындығы туралы түсінік қалыптасады. Құқық қорғау органдарының жекелеген өкілдерінің сыбайлас жемқорлыққа ұшырауы ұйымдасқан қылмыстылықтың нығайуына апаратын салысады. Ұйымдасқан қылмыстылық шенеуліктердің және кәсіпкерлердің сыбайлас жемқорлыққа ұшыраған топтарымен бірігіп, саяси билікке қол жеткізудің көмегімен және ақшаны заңсыз жолмен заңдастыру мүмкіншілігімен нығая түседі. Мемлекеттегі саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін әлеуметтік қозушылықтартады.

Сыбайлас жемқорлықтың мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік салаларына әсер етуінің нәтижесінде жағымсыз саяси салдарлар туындауы мүмкін. Бұлардың нәтижесі ретінде мемлекеттік билікке халықтың сенімі төмендейді, оның қоғамнан алыстауы артады. Осыарқылы биліктің кез келген пайдалы бастаулары қауіпке ұшырайды. Халықаралық аренада мемлекеттің беделі түседі, экономикалық және саяси оқшаулауға ұшырау қаупі, сондай-ақ демократиялық институттардың бұзылу қаупі де артады.

Біздің мемлекетте сыбайлас жемқорлықпен күресудің бірінші жүйесін жасау кезінде, ол ең аз зерттелген әлеуметтік құбылыс ретінде болды. Мысалы, қоғам сыбайлас жемқорлықтың республиканың экономикасына әкелген зиянның шынайы көлемін білмеді. Соңғы жылдары бұндай ұмтылыстар мемлекеттік билік органдарының әртүрлі деңгейінде жасалды.

Бұл үшін уақыт және тиісті институттар қажет. Дәл, нақты мәліметтердің болуы қоғамдық үдерістерге басқаша көзбен қарауға итермелеуші еді. Сыбайлас жемқорлықтан экономикаға келген шығындарды жобалап бағалау үшін, осындай шығындарды алдынала мүмкіндік болған кейбір көпке мәлім мәліметтерге жүгінейік.

Зерттеу көрсеткендей, Германия аймағының бірінде құрылыспен байланысты сыбайлас жемқорлық тек қана жұмыстың нақты нарықтық өзіндік құнын 30% көтеру жолымен мемлекетке жылсайын 10 миллиард марка көлемінде шығын әкеледі екен.

Мамандардың бағалауы бойынша Ресейде сыбайлас жемқорлықтан келетін шығындардың жалпы көлемі жылына 10-нан 20 миллиард долларға дейін құрайды [28].

Аталмыш көрсеткіштер әлде бірадамды танқалдыру немесе қорқыту үшін көрсетілмеген. Бұл жерде ең маңыздысы келесі мән жайды анықтау – сыбайлас жемқорлықты жүйелі шектеу бойынша саналы қызметке салымдар қаншама тиімді болады.

Біздің елде, сыбайлас жемқорлықтың өсуіне себеп болатын әлеуметтік экономикалық тәртіптің факторларының анықталуы және қомақты шараларды қабылдауға дейін, бастапқы кезеңде талдау жасау жолымен төменде көрсетілген проблемалар анықталды:

- қаржылық-несилік жүйенің тұрақсыздығы;
- бағаны қалыптастырудың еркіндік жүйесінде ұлттық экономиканың жекелеген салаларында монополизацияның жоғарғы деңгейі, салық салу құралдары мен тәсілдерінің дамымауы және жетілмеуі;
- шаруашылық қызметтің, сонымен қатар сыртқы экономиканың әртүрлі салаларында жеңілдіктерді ұсыну үдерісіне, сондай-ақ жекешелендіру барысында қолданылатын капиталдардың пайда болуы заңдылығына қомақты бақылау жүйесінің болмауы,
- мемлекеттің атынан лицензиялық және рұқсат беру функциясын жүзеге асыратын өзін-өзі ақтамайтын

мемлекеттік органдардың әр буындық құрылымдарының болуы;

- сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары мен оның салдарына қоғамдық бақылауды жүзеге асыруға мүмкіншіліктердің болмауы;

- сыбайлас жемқорлықпен күресті жүзеге асыратын құқық қорғау органдарын ресурстармен қамтамасыз етуменаталмыш құбылыстың көлемінің бірдей болмауы [29].

Адамдардың иерархиялық және құрылымдық қатынастары ретінде мемлекеттің құрылуы, реттеу-басқару бюрократиялық аппараттың күрделенуі және ең бастысы мемлекеттің кіруі үшін әлеуметтік кеністіктің кеңеюі тұлғаны мемлекеттік құрылымдарға тәуелді болуына әкеп соқты.

Жоғарыда аталған мән-жайлар сыбайлас жемқорлықты саяси-өктем қатынастардың тұрақты серігіне айналдырды. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықты мемлекеттік биліктің қажетті элементі депайтуға болады, өйткені билікәсіра пайдаланусыз болмайды.

Сондықтан да, конституциялық құрылысқа қауіп төндіруде сыбайлас жемқорлық елеулі рөл атқарады. Мемлекеттік органдардағы лауазымды тұлғалардың сыбайлас жемқорлықтарын кездестірген жағдайда, қоғам билікке сенімсіздік білдіреді, қорқынышты сөзінеді. ал бұл өз алдына қоғамның құрылымдары үшін елеулі зиян әкеледі, өйткені қоғам мүшелері дәстүрлі әлеуметтік құрылымдарды қолдау еріктері әлсірейді. Сыбайлас жемқорлықтың кең етек алуы адамдар тарапынан мемлекеттік лауазымды тұлғалардың сатылатындығы, қылмыскерлердің жауапсыздығына әкелетіндігі сияқты жат көзқарас қалыптастырады.

Қылмыстық іс-әрекеттің көлемділігі, экономиканың әр саласындағы оның тұрақтылығы мен жүйелілігі сыбайлас жемқорлықты жат құбылыс ретінде көрсетеді. Қазіргі кезде ол мемлекеттік билікке жақын тұратын субъектілердің топтық және корпоративтік мүдделеріне негізделеді.

Сыбайлас жемқорлықпен айналысатын лауазымды тұлғалардың, әрине, жауапты мемлекеттік лауазымда отырған өздерінің қамқоршылары болады. Сондықтан да осындай қылмыстар көптеген жағдайлар да мүкіят дайындалғандығы, жоспарланғандығы, қатысушылары арасында рөлдердің бөлінуімен ерекшеленеді. адамдар тобы жасайтын сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстар қылмыстың басталуы менаяқталуына дейін қатысушылардың мінез-құлқының нақты сценарийі тән. Әдетте, сыбайлас жемқорлықпен айналыс атына адамдардың өнегелілік позициясы нақты көрінетін тұтыну бағытымен сипатталады, яғни, мүліктік құндылықтардың және артықшылықтардың соммасы өмірлік жемістің басты мазмұны ретінде қарастырылады. аталмыш қылмыстарды жасайтына адамдардың тұлғасына эгоизм, көре алмаушылық, еріктерінің әлсіздігі сияқты эмоционалды-еріктік қасиеттер тән. Сыбайлас жемқорлық ресми лауазымдық жағдайын пайдаланатын жекелеген адамдардың қылмыстық іс-әрекетін жасыруды қамтамасыз етеді. Кей жағдайларда сыбайлас жемқорлықтың өзінің ақшалай қоры болады. Бұл қор лауазымды тұлғаларды сатыпалуға бағытталған қылмыстық қаржылардан қалыптасады. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлық контрабанда, заңсыз есірткі айналымы, талан - тараж сияқты қылмыстармен байланысты [30].

Сыбайлас жемқорлық – бұл үлкен және қауіпті құбылыстың құрамдас бөлігі. Сыбайлас жемқорлық қоғамға жоғары қауіптілігі мемлекеттілік негізіне нұқсан келтіруімен қатар, ұлттық қауіпсіздікке де зиян келтіреді.

Сыбайлас жемқорлықтың басты әлеуметтік қауіпі прогрессивтік нарықтық қайта құрулар жолына елеулі кедергі келтіретін фактор болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық жалпы әлемдік проблема болып табылады. Одан қазіргі кезде ешқандай да мемлекетте құтылған жоқ.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізуді науқымды проблемалары ХХІ ғасырдағы қылмыстық элементтердің көрінісі ретінде сыбайлас жемқорлық құбылысын сипаттайтын халықаралық құжаттарда да аталып көрсетілген.

2000 жылдың сәуірайында Вена қаласында өткен қылмыстылықты алдыналу және құқық бұзушылармен жұмыс жүргізу бойынша БҰҰ-ның Х конгресінде ХХІ ғасырдағы көріністерге жауап ретінде қылмыстылық және сот төрелігі туралы Декларация қабылданды. Декларацияның 16 тармағында келесідей көзделген: «Біз әрі қарай сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық іс-әрекеттерді белсенді қолдануға міндеттенеміз. Біз сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің глобалды бағдарламалары туралы сұрақтарды қарастырамыз». [31].

Сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстар барлық елдерде жоғары әлеуметтік қауіпті болып келеді. Сонымен қатар аталмыш құқыққа қарсы іс-әрекетпен күрес жүргізудің тиімділік деңгейі төмен болып, трансұлттық қылмыстың белгілеріне ие болуға. Осының нәтижесінде БҰҰ сыбайлас жемқорлықпен күресті активизациялауды өз қызметінің басым бағытының бірі ретінде көрсетті.

Бүгінгі нарықтық қатынастарда, меншік нысанының өртүрлілігіне байланысты азаматтардың психологиясы және қоғамның келбеті де өзгереді. Жекешелендіруді, пайдалана отырып, несиені беру, өртүрлі нысандағы фирмалар мен кәсіпорындарды құру, көленкелі экономика бүгінгі күнгі сыбайлас жемқорлыққа өз септігін тигізді.

Сыбайлас жемқорлық – бұл саяси қылмыс, өйткені сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстардың объектісі саяси – мемлекеттік, конституциялық құрылыс болып табылады. Мұндай қылмыстарды лауазымды тұлғалардың жасауы мемлекеттегі билікке нұқсан келтіріп, қоғамдық өмірдегі заңның үстемдігіне азаматтардың сенімсіздігін тудырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж.
2. 1998 жылы 2 шілдеде қабылданған «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» ҚР заңы
3. 1999 жылдың 23 шілдесіндегі «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР заңы.
4. Тұрғымбаев Е.З. Билікті немесе қызмет өкілеттігіне асыра пайдаланғаны үшін қылмыстық жауаптылық: Дис. заң. ғылым. канд. Қарағанды, 2004.

UDC 343.2/7:339.19

ÄHNLICHKEITEN UND UNTERSCHIEDE IN DEN REGELN (VORSCHRIFTEN) DES BÜRGERLICHEN RECHTS IN KASACHSTAN UND DEUTSCHLAND

N.M. MUSSABEKOWA

Kandidatin der Wissenschaften für Geschichte, Dozentin, Pawlodarer Staatliche Universität namens S. Torajgyrow,

St. Pawlodar

O.S. SWIDERSKAJA

Oberlektorin, Pawlodarer Staatliche Universität namens S. Torajgyrow, St. Pawlodar

Im Unterschied zum öffentlichen Recht, das man als Recht der Träger öffentlicher Gewalt bezeichnet, regelt das Privatrecht die Beziehungen der einzelnen Menschen und der gesellschaftlichen Gruppen zueinander.

Das Bürgerliche Gesetzbuch von Republik Kasachstan wird die basierenden Geldsystem- und Eigentumsverhältnisse auf die Gleichstellung der Teilnehmer geregelt. Die Teilnehmer nach zivilrechtlichen Beziehungen sind Bürger, juristische Personen, Staat und administrativ-territorialen Einheiten.

Der Kern des Privatrechts ist das Bürgerliche Recht, welches im Bürgerlichen Gesetzbuch (BGB) niedergelegt ist. Das umfangreiche, mehr als zweitausend Paragraphen umfassende Bürgerliche Gesetzbuch trat am 1. Januar 1900 in Kraft. Es ist von klassischen liberalen Vorstellungen geprägt: Privatautonomie, Eigentum, freier Wettbewerb.

Der Grundgedanke ist die Vorstellung, dass jedermann frei sein soll, seinen eigenen Lebensbereich selbst zu gestalten, dass er dabei aber eingegangene Verpflichtungen und die Rechte anderer beachten soll. Die Vorschriften des BGB sind für das rechtlich geordnete Alltagsleben von zentraler Bedeutung.

Das Bürgerliche Gesetzbuch von Republik Kasachstan besteht aus zwei Teilen: Allgemeine und Besondere Teile.

Das BGB gliedert sich in fünf Bücher:

- 1) den Allgemeinen Teil mit den grundlegenden privatrechtlichen Vorschriften über Rechtsfähigkeit und Geschäftsfähigkeit, Willenserklärung, Rechtsgeschäft und Vertrag, Stellvertretung und Zustimmung u. a.;
- 2) das Schuldrecht in seinen verschiedenen Vertragstypen (Kauf, Miete, Darlehen, Dienstvertrag, Werkvertrag usw.);
- 3) das Sachenrecht mit den Regelungen über die Rechtsverhältnisse zwischen Personen und Sachen;
- 4) das Familienrecht mit seinen Bestimmungen über Ehe, Ehescheidung, Verwandtschaft und Vormundschaft;
- 5) das Erbrecht, welches beim Tod eines Menschen die Weitergabe seines Vermögens regelt.

Der Allgemeine Teil enthält die Begriffsbestimmungen und Regeln, die für alle übrigen Teile des BGB verbindlich sind. Er befasst sich im wesentlichen mit den natürlichen und juristischen Personen und mit dem Handeln der Personen im Rechtsverkehr.

Jeder Mensch ist rechtsfähig, kann also Träger von Rechten und Pflichten sein. Die Rechtsfähigkeit beginnt mit der Vollendung der Geburt. Alter, Geschlecht und Geisteszustand spielen keine Rolle. Allerdings kann nicht jeder rechtsfähige Mensch rechtlich erhebliche Handlungen vornehmen.

Geschäftsfähig ist, wer Rechtsgeschäfte durch eigenes Handeln abschließen kann. Die Geschäftsfähigkeit entwickelt sich in drei Altersstufen. Bis zur Vollendung des siebten Lebensjahres ist das Kind geschäftsunfähig. Die gesetzlichen Vertreter (Eltern, Vormund) handeln für das Kind. Vom siebten Lebensjahr bis zum Eintritt der Volljährigkeit (Vollendung des 18. Lebensjahres) ist der junge Mensch beschränkt geschäftsfähig. Mit der Volljährigkeit wird der Mensch voll geschäftsfähig.

In Übereinstimmung mit dem Bürgerlichen Gesetzbuch von Republik Kasachstan entwickelt die Geschäftsfähigkeit sich auch in drei Altersstufen, aber es ist nicht so wie in der BRD. Die Kinder können bis zu 14 Jahre teilweise Geschäftsfähigkeit kleine Haushaltsabschlüsse unternehmen. Aber im Gegensatz mit den Kindern nach dem BGB

сind unvollständig.

Die Fähigkeit zu bürgerlichen Ansprüchen und Verpflichtungen (zivilrechtliche) sind anerkannt, gleichermaßen für alle Bürger der RK.

Die Rechtsfähigkeit des Bürgers entsteht zum Zeitpunkt seiner Geburt und Tod hört nach dem Tod auf.

Die Geschäftsfähigkeit der Bürger durch ihr Handeln sind zu erwerben und sind Bürgerrechte auszuüben, für sich selbst zu schaffen die bürgerlichen Pflichten und zur Geschäftsfähigkeit entstehen. Volljährigkeit wird bei dem Erreichen des Alters von achtzehn Jahren.

Wenn die Gesetzgebung erlaubt bis zum Alter von achtzehn Jahren zu heiraten, ein Bürger, der nicht das Alter von achtzehn erreicht hat, voll geschäftsfähig ab dem Zeitpunkt der Eheschließung.

Minderjährige unter vierzehn Jahren wird die Geschäftsfähigkeit im Namen der gesetzlichen Vertreter, können unternehmen.

Die Minderjährigen im Alter von 14 Jahre (die Jungen) sind frei zu machen nur ihrem Alter angepasste kleine Haushaltsabschlüsse und andere Abschlüsse vollständigen.

Rechtsfähig sind auch juristische Personen. Verpflichten sich mehrere Leute durch Vertrag gegenseitig, einen gemeinsamen Zweck zu erreichen, handelt es sich um eine Gesellschaft des bürgerlichen Rechts. Ist der Zweck auf den Betrieb eines Handelsgewerbes unter gemeinschaftlicher Firma gerichtet, geht es entweder um eine offene Handelsgesellschaft oder eine Kommanditgesellschaft. Kennzeichen dieser Gesellschaften ist, dass das Gesellschaftsvermögen nicht der Gesellschaft als solcher, sondern den Gesellschaftern gemeinsam zusteht. Für Gesellschaftsschulden haften die Gesellschafter als Gesamtschuldner.

Ein Verein als juristische Person entsteht durch Vereinbarung einer Satzung, die insbesondere den Vereinszweck festlegt, und durch Eintragung in das beim Amtsgericht geführte Vereinsregister. Organe des Vereins sind die Mitgliederversammlung und der Vorstand. Der Vorstand führt die Geschäfte des Vereins und vertritt ihn gerichtlich und außergerichtlich.

Das Privatrecht kennt außer den im BGB geregelten Organisationsformen des Vereins und der Stiftung noch weitere juristische Personen, vor allem auf dem Gebiet des Handelsrechts. Dazu zählen die sogenannten Kapitalgesellschaften: die Aktiengesellschaft (AG), die Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbH), die Kommanditgesellschaft auf Aktien (KGaA), bei denen sich die Mitgliedschaft in Anteilen (Aktien, Geschäftsanteilen) verkörpert, die man erwerben und veräußern kann.

In der Republik Kasachstan werden geregelte Organisationsformen wie die juristischen Personen: die Personengesellschaften - häufigste Form der juristischen Personen - die Personengesellschaft mit beschränkter Haftung (z.B. in Russland wie in der BRD - die Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbH) geschäft.

Natürliche und juristische Personen gestalten ihre rechtlichen Beziehungen untereinander durch Rechtsgeschäft. Dieses besteht aus einer oder mehreren Willenserklärungen, durch die ein bestimmter rechtlicher Erfolg erreicht werden soll. Das in der Praxis häufigste Rechtsgeschäft ist der Vertrag zwischen zwei oder mehreren Personen, der durch Antrag (Angebot, Offerte) und Annahme des Antrags zustandekommt. Neben den mehrseitigen Rechtsgeschäften, wie z. B. dem Vertrag, gibt es auch einseitige Rechtsgeschäfte, wie z. B. Anfechtung, Kündigung oder die Errichtung eines Testaments.

Es sei hingewiesen, dass Rechtsgeschäfte grundsätzlich keiner Form bedürfen. Es gibt Ausnahmen vom Prinzip der Formfreiheit, und zwar dann, wenn das Gesetz eine Form ausdrücklich vorschreibt oder die Vertragsparteien die Einhaltung einer bestimmten Form vereinbart haben. Als Formen sieht das BGB vor: Schriftform (z. B. für Abzahlungsgeschäfte, Wohnungsmietverträge mit einer Dauer von mindestens einem Jahr), öffentliche Beglaubigung (z. B. für die Anmeldung zum Vereins- und zum Handelsregister) und notarielle Beurkundung (z. B. für Grundstückkaufverträge, Schenkungen).

УДК 341.4

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПРЕСТУПНОСТИ

О.А. СИКАЦКАЯ

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

На современном этапе развития бывших советских республик, в том числе и Республики Казахстан и Российской Федерации в условиях постоянно возрастающей экономической и культурной интеграции, в результате упразднения таможенного контроля, особую актуальность приобретает возникновение и бурное развитие качественно новых, для указанных стран, проявлений преступности, в частности преступлений имевших трансграничный характер.

В большинстве случаев трансграничная преступность является криминальным бизнесом, основанным на предложении дефицитных или более дешевых нелегальных товаров и услуг за пределами страны, на территории которых они происходят. Важной частью нелегальной трансграничной операции является сознательное и систематическое нарушение пограничного или таможенного режима.

Данные режимы во многих случаях сами дают существование трансграничной преступности, вытесняя своими нормами (например, ограничивающими перевоз определенных групп товаров) и институтами часть

трансграничных операций в «теневой сектор». Либерализация пограничной и таможенной политики лишает подобные операций экономической целесообразности, но, в то же время может нанести ущерб государственным экономическим и другим интересам.

Расширению деятельности организованной трансграничной преступности в немалой степени способствуют процессы глобализации, которые облегчают коммуникацию между различными преступными группировками, производителями и потребителями нелегальных товаров и услуг. Несмотря на совершенствование системы контроля над пересечением границ, последние становятся все более проницаемыми для криминальных структур. Организация трансграничных преступных операций в некоторых случаях превосходит организацию борьбы с ними. Это происходит потому, что организаторы и участники подобных операций имеют более сильную мотивацию, финансовые и технические возможности, чем противостоящие структуры и их сотрудники.

Трансграничными угрозами – являются угрозы, способные нанести ущерб одновременно национальной, региональной и глобальной безопасности через:

– распространение оборудования, технологий и компонентов, используемых для изготовления ядерного и других видов оружия массового поражения, а также технологий двойного назначения, которые могут использоваться для создания оружия массового поражения и средств его доставки;

– создание, оснащение, обеспечение и подготовка на территории других государств вооруженных формирований и групп в целях их переброски для действий на территории страны или территориях государств-союзников;

– взаимодействие зарубежных и внутренних подрывных сепаратистских националистических и религиозных экстремистских группировок, деятельность которых направлена на подрыв конституционного строя государства, территориальной целостности и безопасности ее граждан;

– международная организованная преступность, угрожающая военно-политической безопасности государства стабильности на территориях ее союзников.

Необходимо сказать, что трансграничные преступления, в большинстве своем, имеют латентный характер, а эффективность привлечения к уголовной ответственности виновных лиц, к сожалению, оставляет желать лучшего в большинстве государств.

Не являются исключением в этом случае и Российская Федерация и Республика Казахстан.

Следует заметить, что в силу геополитического положения обоих государств (граница РФ и РК составляет 7512,8 км.), находящихся практически в центре глобальных процессов между странами Западной Европы, Юго-Восточной Азии и Ближнего Востока, РФ и РК представляют интерес для преступных организаций, осуществляющих свою деятельность на трансграничной территории.

Казахстано-российская граница является уникальным, по ряду параметров не имеющим в мире аналогов феноменом. Будучи самым протяженным сплошным сухопутным рубежом, она представляет собой единственный пример прозрачной границы, разделяющей страны, ассоциирующиеся с европейскими и азиатскими, православной и исламской цивилизациями. С учетом этих соображений российско-казахстанская граница потенциально является ключевым регулятором евроазиатских потоков как легального, так и нелегального происхождения, будучи способной выполнять в этом отношении и барьерную, и контактную функцию.

Данный фактор прямо указывает на то, что, эффективное противодействие трансграничным преступлениям, совершаемым на территории Республики Казахстан и Российской Федерации, возможно, на наш взгляд, только в условиях «тесного» взаимодействия уполномоченных органов двух стран.

Как показывает судебно-следственная практика, приграничное сотрудничество обоих государств в данном направлении имеет «разовый» характер, о чем свидетельствует анализ уголовных дел на территориях ряда приграничных областей Российской Федерации и Республики Казахстан.

Изложенное, убедительно свидетельствует о необходимости разработки механизма приграничного взаимодействия (сотрудничества) компетентных органов Республики Казахстан и Российской Федерации при раскрытии и расследовании трансграничных преступлений.

Надо отметить что, термин «взаимодействие» в действующих законодательствах РФ и РК отсутствует. Законодательства обоих государств содержат нормативные предписания, регламентирующие общие основы взаимоотношений уполномоченных органов в ходе расследования преступлений. Чтобы понять специфику сотрудничества, необходимо выяснить, что собой представляет взаимодействие вообще и как оно проявляется.

В самом общем плане под взаимодействием принято понимать «взаимную связь явлений; взаимную поддержку».

Применительно к противодействию преступности понимают согласованную деятельность двух или более государств имеющая своей целью противодействие преступности как негативному социальному явлению.

На современном этапе приграничное сотрудничество уполномоченных органов Российской Федерации и Республики Казахстан в борьбе с трансграничными преступлениями базируется на ряде международных соглашений и национальных законодательствах.

Так, Российская Федерация и Республика Казахстан являются участниками Конвенции ООН «Против трансграничной организованной преступности» от 15 ноября 2000 года.

Имеется также ряд международных договоров и соглашений в рамках Содружества Независимых государств, таких как, Конвенция «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам» от 22 января 1993 года [5], Конвенция «О правовой помощи и правовых отношениях по

гражданским, семейным и уголовным делам от 7 октября 2002 года.

Кроме того, с вступлением России и Казахстана в Таможенный союз, особое значение приобретает соглашение «О правовой помощи и взаимодействии таможенных органов государств – членов таможенного союза по уголовным делам и делам об административных правонарушениях» от 5 июля 2010 года.

Основу межгосударственной правовой базы регионального и приграничного сотрудничества в борьбе с преступностью в СНГ составляют Концепция «Межрегионального и приграничного сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств» от 15 сентября 2004 года и Конвенция «По приграничному сотрудничеству государств – участников СНГ» от 10 октября 2008 года.

Также, заслуживают внимания двусторонние соглашения двух стран о взаимодействии в области борьбы с преступностью, такие как Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией «О сотрудничестве и взаимодействии по пограничным вопросам» от 9 января 2004 года, Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан «О единстве управления таможенными службами» от 16 мая 1995 года, Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан «О сотрудничестве и взаимопомощи в таможенных делах» от 28 марта 1994 года, Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации «О сотрудничестве в борьбе против незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и злоупотребления ими» от 12 октября 1998 года, Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан «О взаимодействии правоохранительных органов в обеспечении правопорядка на территории комплекса «Байконур»» от 4 октября 1997 года, Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан «О сотрудничестве и взаимной помощи в области борьбы с незаконными финансовыми операциями, а также финансовыми операциями, связанными с легализацией (отмыванием) доходов, полученных незаконным путем» от 12 октября 1998 года и др.

Более детально вопросы двустороннего сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации в борьбе с преступностью рассматриваются в межведомственных актах двух государств, в том числе: Соглашение «О сотрудничестве между Министерством внутренних дел Республики Казахстан и Министерством внутренних дел Российской Федерации» от 23 октября 2008 года, а также Соглашение «О сотрудничестве между Следственным комитетом при прокуратуре Российской Федерации и Генеральной прокуратурой Республики Казахстан» от 16 октября 2008 года, Протокол «Об организации приграничного сотрудничества между Федеральной службой Российской Федерации по контролю за оборотом наркотиков и Министерством внутренних дел Республики Казахстан» от 26 ноября 2007 года.

Заключительным уровнем нормативного регулирования сотрудничества РК и РФ в противодействии преступности на приграничных территориях является заключение меморандумов, подписание протоколов, проведение совещаний между приграничными уполномоченными органами РФ и РК (Например, Протокол «О взаимодействии органов внутренних дел Алтайского края с приграничными регионами Республики Казахстан» (Рубцовск, 1998 год), Протокол совещания по вопросам укрепления сотрудничества органов внутренних дел приграничных районов Российской Федерации и Республики Казахстан (Новосибирск, 2003), Протокол «О взаимодействии ДВД Восточно-Казахстанской области и МВД Республики Алтай» (Усть-Каменогорск, 2004), Протокол «О взаимодействии ГУВД Алтайского края, УВД Восточно-Казахстанской области и Павлодарской области (Усть-Каменогорск, 2005) Протокол совещания с участием представителей УВД Омской области РФ и ДВД СКО и Павлодарской области РК «По вопросам взаимодействия приграничных органов внутренних дел» (Омск, 2008) и др.

В перечисленных международных актах в совокупности предусмотрены следующие формы сотрудничества двух государств в противодействии преступности

- 1) подача и исполнение запроса о правовой помощи в производстве допроса, обыска, опроса свидетелей, судебной экспертизы и иных процессуальных действий;
- 2) запрос одного правоохранительного учреждения другому, касающийся наличия доказательственных фактов или других, связанных с ними вопросов, перед подачей официального письменного ходатайства;
- 3) подача и исполнение запроса одного правоохранительного учреждения другому о предоставлении такой оперативной помощи, как наблюдение, перехваты, задержания и т.д.;
- 4) совместный анализ данных, полученных в результате проведения оперативно-розыскных мероприятий, которые служат основанием для возбуждения уголовного дела;
- 5) создание совместных следственно-оперативных групп между заинтересованными государствами;
- 6) совместное планирование мероприятий на различных этапах расследования;
- 7) взаимный обмен информацией в ходе расследования правонарушений;
- 8) уголовное преследование;
- 9) совместное проведение коллегий, совещаний, тематических встреч, семинаров, учений;
- 10) экстрадиция, т.е. выдача лица для уголовного преследования.

Таким образом, использование вышеперечисленных форм приграничного сотрудничества позволит обеспечить действенное сотрудничество компетентных органов России и Казахстана в противодействии трансграничной преступности.

]

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Приветственное слово ректора д.э.н., профессора павлодарского государственного университета имени с. Торайгырова С. Омирбаева.....	3
1 Секция. Академик Қ.И. Сәтбаев және оның білім беру мен ғылымдағы ролі 1 Секция. Академик К.И. Сатпаев и его роль в развитии науки и образования	
Ж.Б. Асаубаева Тау тұлғалы Қаныш аға.....	4
Т.О. Сиротина, В.И. Ивлёв, Н.Г. Андрианова Роль академика К.И. Сатпаева в развитии Жезказганского ботанического сада.....	6
3 Секция. Тарих және этнология 3 Секция. История и этнология	
С.Н. Алибек Этнографические сведения о казахах по наблюдениям А.К. Гейнса и Л.Ф. Костенко.....	9
Г. Амалбекова Қазақстан тарихы пәнінің дамуындағы кемшіліктер.....	11
М.О. Амирова Л. Семеновтың өмірі мен қызметі.....	14
А.А. Баймулдина Төле би.....	16
С.А. Батоева, К.В. Дехонова Развитие туризма в северных районах Забайкальского края как средство сохранения эвенкийской культуры	17

С.Н. Мамытова, Т.М. Берикболов О развитии горнозаводской промышленности в Рудном Алтае в конце XIX - начале XX века	20
С.О. Гафиятулина Развитие и воспитание патриотизма на уроках истории	23
Е.А. Ержанов Штрихи к историческому портрету политического и государственного деятеля Казахстана Динмухамеда Кунаева	25
М.Б. Жагипаров Институционализация партийной системы в Казахстане	27
Т. Жолдасұлы Кеңестік билікте бірпартиялық жүйенің күшеюі	29
А.Ә. Жұмабеков Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуындағы тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың тарихи рөлі	33
Ж. Жүнісова Елорданың «Болашақтың энергиясы» қаласына айналуындағы Елбасының рөлі: мәдениеттанулық талдау	35
Р.С. Жусупова Воспитание казахстанского патриотизма через внеклассную работу по истории	38
Г. Ибраева Қазақстандағы тілдерді дамыту саясаты	40
А.К. Искакова Активизация познавательного интереса учащихся к изучению истории	41
Н.Н. Кадримбетова Қазақ даласындағы түрк дәуірі жерлеу ескерткіштерінің зерттелу тарихы	46
Т.А. Кармаева Ретроспективный анализ устойчивости к антимикробным препаратам уроштаммов escherichia coli, выделенных в стационаре железнодорожной больницы г. Павлодар в период 2010-2012 гг	49
С.К. Косанбаев, А.К. Батырбекова, Н.К. Курымбай Проблемы этнографии тюркских этносов в трудах исследователей средневекового Востока	51
A. Mazhit, L. Zhusupova Islamic cultural heritage of Kazakhstan: feature monuments	55
А.Ф. Зейнулина, А.Е. Мажит Қазақ тарихындағы ұлттық рухты бейнелейтін сөздер концепциясы (М. Ж. Көпейұлы жазбаларының негізінде)	58
Н.М. Малибаева Толерантность – основа межкультурного взаимодействия	62
С.Н. Мамытова, Р.К. Тоғайбаев Т. Рысқұловтың экономикалық ой-өрісінің ерекшеліктері	64
М.А. Маннанов Годы коллективизации сельского хозяйства в Казахстане	68
А.Қ. Махметова Қазақтың тұңғыш ұшқыш қызы	71
А.С. Молдакимова Георг Каро как исследователь меровингских и каролингских формул	73
Н.И. Мошна Литература периода хрущевской оттепели	75
Б.Н. Мұзафар Текті әулеттің ұрпағы	78
Д.К. Опабекова К проблеме истории внедрения реформ Кемаля Ататюрка в Турции в первой половине XX века	80
С.А. Прохорова Праздники Великобритании и история их происхождения	83
Т.З. Рысбеков Коллективизация советского хозяйства в Западном Казахстане и ее последствия	85
С.Т. Рысбекова Отношение советской власти к религии в казахском обществе к 1920 г	87
З.Ә. Сабданбекова Алыс-жақын шетелдердегі қазақтар тарихының зерттелуі туралы	89

А.К. Хамитова Миссионерлік - отаршылдық саясаттың басты қаруы	91
М.М. Шариева Қазақстанның XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайы	95
4 Секция. Философия 4 Секция. Философия	
С.Б. Амирова Культура в глобальном мире: диалог и конфликт	98
А.О. Бектемисова Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества	99
Ш.Т. Джалбирова Бүгінгі заман адамының бейнесін философиялық тұрғыдан қарастыру М. Шаханов шығармалары негізінде	102
Н.С. Дудак Принципы познания всего сущего и воспитание	105
Н.С. Дудак Техногенная деятельность человека и нравственность	109
Д.М. Кокеева, М. Құрманғазықызы Амир Хасан Дехлевидің сопылық өлеңдерінің идеологиясы	113
Р. Кошенова Иманжусуп как феномен народного самосознания	115
Б.Ә. Күленов, С.С. Аубакирова Толеранттық және сұхбаттастық	119
М. А. Сарсембинова Көне дәстүр озығын қайта жаңғыртсақ	120
А.К. Шаманбаев, С.Х. Альмуханов Роль философии в культуре Древних Греков: классический период	123
5 Секция. Саясаттану және әлеуметтану 5 Секция. Политология и социология	
С.К. Аязбаева Тұлғаның девианттық мінез-құлық ерекшеліктері	126
Т.М. Әминов Қазақстанның халықаралық қатынастар жүйесіндегі жетістіктері – ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сындарлы саясатының нәтижесі	127
А. Караманов Халықты әлеуметтік қорғаудың шетелдік модельдері	130
А.Е. Нургожина Система социального контроля как важнейший фактор предупреждения девиантного поведения подростков	133
О.А. Овчинникова Практика развития критического мышления на уроках химии	134
А.К. Sakharieva The issue of transboundary rivers in the context of the national security of Kazakhstan	137
Г. Сейітова Қазақстандағы ұлт саясатының өзекті мәселелері	139
В.Ю. Сендецкая, А.Г. Царегородцева Социальный аспект организации и управления в сфере туризма	142
Т.К. Сергазинов Макс Вебер о социальном происхождении религии	144
Б.С. Серікбаев Қазақстан қауіпсіздік саясатындағы ҰҚШҰ-ның орны мен ролі	147
Ш.Б. Халикова Реформа госаппарата Японии	150
О.А. Segerbaev Cooperation of Kazakhstan and Russia within the integration processes	152

14 Секция. Экология және табиғатты қорғау
14 Секция. Экология и охрана труда

Ж.Г. Берденов, Е.Х. Мендыбаев	Динамика вещества ковыльно-белопопынной ассоциации и влияние экологических условий на его запас	156
Н.Ш. Досжанов	География пәнінің экологиялық білім мен тәрбие берудегі маңызы	158
Д.К. Елемесов	Қазақтың ұсақ шоқысындағы қара қандыағаш шоқ ормандарының типтері	160
А.А. Жангужина	Анализ и оценка влияния техногенеза на флору и фауну бассейна реки Нуры.....	162
А.Ф. Сокольский, А.Ш. Канбетов, А.К. Мухтаров, Г.А. Куанышева, Г.Г. Джунусова	Анализ состояния реки Кигач.....	164
А.М. Мадиева	Қалдықтарды басқару мәселесін шешу – экологиялық таза өндірістің тиімділігін арттырудың басты жолы.....	166
Н.Р. Мажренова, А.О. Нугыманова	Влияние выбросов от Балхашской тепловой электростанции на атмосферный воздух	168
Н.Б. Мапитов	Применение дендрохронологического метода для изучения особенностей роста естественных лесных насаждений.....	170
А.Н. Матвеев	Решение практических задач и проблем экологии через социально-инициативные акции и митинги.....	171
А.А. Муканова, К.Т. Сапаров	Современное состояние и экологические проблемы государственного природного резервата «Ертіс орманы»	174
Қаман Ұлықпан, А.Е. Муслимова	Мал қиын ыдырататын жәндіктер, оның топыраққа әсері	177
Ұ. Қаман, К.К. Сагиева	Қоныздар мен жусанның консорциялық байланысын зерттеу әдістері	179
З.М. Тунгушева	Арал теңізінің мәселелері	181

15 Секция. Юриспруденция және құқық
15 Секция. Юриспруденция и право

А.Т. Ахмадиева	Сот ісін жүргізудегі шетел азаматтарының құқықтық мәртебесі.....	185
О.С. Баймагамбетов	Қылмыскерді жазалау және түзету (тарихи-құқық аспекті)	187
А.Б. Батталов, С.А. Сабитов, Д.М. Рахымгожина	Миграционные процессы в РК: пути их регулирования.....	189
З.Н. Бектурсын, А.Е. Жакишева	Понятие тактического потенциала практических работников	192
И.А. Бухарбаева	Неке және отбасы қатынастарындағы бала құқықтары	194
Т.Э. Воронова, Н.В. Жмайлова	Проблемы, связанные с присвоением индивидуального идентификационного номера в Республике Казахстан	197
Р.В. Григорьева	Проблемы развития казахской государственности первой половины XIX в исследованиях Е. Бекмаханова	198
Л.С. Дубовицкая	Проблемные аспекты социального страхования в Республике Казахстан	201
О.Б. Дубовицкая	Теоретический анализ проблем, связанных с внедрением исламского страхования в Республике Казахстан.....	204

А.Е. Жакишева, З.Н. Бектурсын	Международное сотрудничество органов предварительного расследования по уголовным делам.....	207
С.Е. Жанабилов	Способы контрабандной перевозки наркотических средств.....	211
К.Т. Кабдулина, Ж.Т. Кабдулин, К.К. Сыздықов	Денсаулыққа қасақана зиян келтіру қылмыстарымен күресу жағдайы	214
К.Ж. Кондыкерева, А. Кайракқызы	Обязательность исполнения договоров Республики Казахстан в международных отношениях.....	217
Л.Б. Мубаракова	Сыбайлас жемқорлықтың лауазымдық қызметке әсер ететін қауіптілігі.....	220
N.M. Mussabekowa, O.S. Swiderskaja	Ähnlichkeiten und Unterschiede in den Regeln (Vorschriften) des bürgerlichen Rechts in Kasachstan und Deutschland	223
О.А. Сикацкая	Правовые основы приграничного сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации в противодействии преступности	224

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, СТУДЕНТТЕР
МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

XIII ТОМ

Техникалық редактор А. Т. Бектемирова
Корректорлар: Б.Б. Әубәкірова, А.Р. Омарова, А. Елемесқызы
Компьютерде беттеген: М.А. Шрейдер

Басуға 28.03.2013 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/2. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 27,8. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс №1996

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.